

Soudobé dějiny

Czech Journal of Contemporary History

XXX

1

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Redakční tým

Hana Bortlová-Vondráková / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Christiane Brenner / Collegium Carolinum, München

Markéta Devátá / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Milan Drápala / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Daniela Kolenovská / Institut mezinárodních studií, FSV UK

Kateřina Králová / Institut mezinárodních studií, FSV UK

Jiří Křesťan / Národní archiv

Veronika Pehe / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Petr Roubal / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Vít Smetana / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Vítězslav Sommer / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Jiří Suk / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Oldřich Tůma / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Redakční rada

Muriel Blaive / Ústav pro studium totalitních režimů

Chad Bryant / University of North Carolina at Chapel Hill

Peter Bugge / Aarhus University

Kateřina Čapková / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Alessandro Catalano / Università degli Studi di Padova

Mark Cornwall / University of Southampton

Jürgen Danyel / Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam

Benjamin Frommer / Northwestern University, Evanston

Maciej Górny / Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Magdalena Hadjiiski / Institut d'Études Politiques de Strasbourg

Eva Hahnová / Augustfehn

Miloš Havelka / Univerzita Karlova v Praze

Adam Hudek / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Tamás Kende / Eötvös Loránd University, Budapest

Jiří Knapík / Slezská univerzita v Opavě

Pavel Kolář / Universität Konstanz

Michal Kopeček / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Sandrine Kott / Université de Genève

Jan Kuklík / Univerzita Karlova v Praze

Mark Kramer / Harvard University

James Krapfl / McGill University, Montreal
Jan Láníček / University of New South Wales, Sydney
Sarah Marks / Birkbeck, University of London
Françoise Mayer / Université Paul Valéry, Montpellier
Denisa Nečasová / Masarykova univerzita v Brně
Martin Nodl / Filosofický ústav AV ČR
Alena Nosková / Národní archiv
Libora Oates-Indruchová / Universität Graz
Andrea Orzoff / New Mexico State University, Las Cruces
Vilém Prečan / Československé dokumentační středisko
Peter Ruggenthaler / Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung, Graz
Dušan Segeš / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Agáta Šústová Drellová / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Radka Šustrová / University of Cambridge
Victoria Vasilenko / Belgorod State University
Joanna Wawrzyniak / Uniwersytet Warszawski
Kieran Williams / Drake University, Des Moines
Ella Zadorožňuk / Institut slavjanoznavstva Rossijskoj akademii nauk, Moskva
Marína Zavacká / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Redakce

Hana Bortlová-Vondráková / zástupkyně vedoucího redaktora
Milan Drápala / vedoucí redaktor
Vítězslav Sommer / předseda Redakčního týmu

Autorky a autoři

Jan Adamec

působí jako lektor na Vyšší odborné škole publicistiky v Praze, současně vede internetový časopis pro výzkum dějin studené války *Prague Cold War*. Zabývá se především poválečnými dějinami Maďarska a Sovětského svazu a československou zahraniční politikou v období komunismu. Soustavně se věnuje historické publicistice a pravidelně publikuje k různým tématům z historie dvacátého století, například v týdeníku *Respekt* nebo deníku *Lidové noviny*.

Matěj Bílý

výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze, externě přednáší na Západočeské univerzitě v Plzni. Věnuje se dějinám sovětské zájmové sféry v Evropě, studené války a Varšavské smlouvy, vývoji Komunistické strany Československa a jejímu funkcionářskému sboru. Vedle dalších studií je autorem monografií *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku* (Praha 2016) a *Varšavská smlouva 1985–1991: Dezintegrace a rozpad* (Praha 2021), z nichž druhá vyšla v anglickém překladu pod titulem *The Warsaw Pact 1985–1991: Disintegration and Dissolution* (Londýn 2022). Spolu s Mariánem Lóžim a Jakubem Šloufem publikoval monografii *Nervová vlákna diktatury: Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956* (Praha 2019) a společně s Petrem Anevem je editorem dvousvazkového *Biografického slovníku vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)* (Praha 2018).

Jana Burešová

profesorka na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Specializuje se na historii genderu, zvláště dějiny proměn společenského postavení žen v devatenáctém a dvacátém století. Dále se věnuje vybraným problémům z dějin československého exilu, sociálním souvislostem kolektivizace venkova po roce 1948 a regionálním dějinám Olomoucka. Vedle řady studií publikovala monografii *Proměny společenského postavení českých žen v 1. polovině 20. století* (Olomouc 2001), je spoluautorkou rozsáhlého díla *Žena v českých zemích od středověku do 20. století* (s Milenou Lenderovou, Boženou Kopiczkovou a Eduardem Maurem, Praha 2009), spoluautorkou knihy *Český exil v Austrálii (1948–1989)* (s Jaroslavem Millerem a Milošem Traplem, Praha 2016) a podílela se na několika svazcích o dějinách Olomouce a dalších měst v olomouckém regionu.

Marta Glossová

slovenská historička, absolvovala doktorandské studium na Katedře slovenských dějin Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Specializuje se na slovenskou historii ve dvacátém století, zvláště na dějiny vysokoškolského studentstva, školskou politiku a kádrové prověrky na vysokých školách v kontextu politických změn v poválečném Československu. Publikovala mimo jiné monografii *„Nespôsobilý na vysokoškolské štúdium“: Previerky a vylúčovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960* (Bratislava 2021).

Marta Edith Holečková

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Zabývá se dějinami vysokého školství a působením studentů z třetího světa v komunistickém Československu, samizdatovou produkcí a „druhou kulturou“ v období takzvané normalizace. Vydala publikaci *Cesty českého katolického samizdatu 80. let* (Praha 2009), podílela se na výzkumu pražské filozofické fakulty v letech 1970 až 1989, který byl završen vydáním kolektivní monografie *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace* (Praha 2012), a je členkou autorského kolektivu (pod vedením Michala Přibáně) encyklopedie *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky* (Praha 2018). Naposled publikovala monografii *Příběh zapomenuté univerzity: Universita 17. listopadu (1961–1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti* (Praha 2019).

Michal Janičko

doktorand v Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se poválečnými dějinami Slovinska v rámci jugoslávské federace, zvláště v pozdním období komunistického režimu.

Veronika Košnarová

působí v oddělení literární lexikografie Ústavu pro českou literaturu AV ČR v Praze. Specializuje se na českou literaturu po roce 1945, zvláště na surrealismus, vztah literatury a výtvarného umění a na českou literaturu ve francouzském kontextu. Mimo dalších studií publikovala literární monografie *Ztracen v dějinách: Spisovatel Jan M. Kolár* (Praha 2013) a *Kouzelník s hračkami, hledač nových krás: Básnické dílo Josefa Bartušky v kontextu tvorby skupiny Linie a meziválečné avantgardy* (České Budějovice a Pelhřimov 2015), naposled jí vyšly *Variace na hlásku m: Úvahy nad texty Věry Linhartové* (Praha 2019). Podílela se na kolektivních encyklopedických publikacích pod vedením Michala Přibáně *Česká literární nakladatelství 1949–1989* (Praha 2014) a *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky* (Praha 2018).

Dušan Kováč

slovenský historik a spisovatel, dlouhodobě působil v Historickém ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, v letech 1990 až 1998 jako ředitel. V letech 2005 až 2009 byl místopředsedou Slovenské akademie věd pro společenské vědy. Jako historik se zabývá dějinami Slovinska v devatenáctém a dvacátém století v mezinárodním kontextu. Je autorem či spoluautorem mnoha historických knih, učebnic a studií, editorem sborníků, ale také autorem souborů povídek, rozhlasových her a scénářů televizních her, určených většinou pro mládež. Jeho *Dejiny Slovenska* (Bratislava 1998) se dočkaly v českém překladu šesti vydání (Praha 1998, 1999, 2002, 2007, 2010 a 2011). Dále vydal mimo jiné publikace *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)* (Bratislava 1991), *Slovensko v Rakúsko-Uhorsku* (Bratislava 1995), *Slováci & Česi: Dejiny* (Bratislava 1997), *20. storočie: Storočie svetla, storočie temna* (Bratislava 2000), *Bratislava 1939–1945: Mier a vojna v meste* (Bratislava 2006) nebo soubory statí *XX storočí na Slovensku / Twenty Centuries in Slovakia: Eseje a kalendárium* (Bratislava 1999) a *O historiografii a spoločnosti* (Bratislava 2010). Je vedoucím autorského

kolektivnu prvních dvou svazků díla *Slovensko v 20. století*, zahrnujících období od počátku století do konce první světové války (Bratislava 2004 a 2008).

Milan Mašát

odborný asistent na Katedře českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Zabývá se především metodami prezentace tematiky holokaustu ve výuce literatury na různých stupních vzdělávání a inovativními metodami výuky českého jazyka a literatury.

Denisa Nečasová

docentka a zástupkyně vedoucího Ústavu historie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se soudobými dějinami se zaměřením na kulturní historii, především na ženské hnutí a otázky genderu a na ideologické konstrukce ideálu „nového člověka“ a obrazů nepřítele v období státního socialismu. Je mimo jiné autorkou monografií *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955* (Brno 2011), *Nový socialistický člověk: Československo 1948–1956* (Brno 2018) a *Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956* (Praha 2020). Společně s Lukášem Fasorou a Jiřím Hanušem editovala kolektivní monografie *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století* (Brno 2011) a *Svědnost sociálního experimentu: Nový člověk 20. století* (Praha 2018). Nejnověji publikovala knihu *Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956* (Praha 2020).

Filip Pavčík

slovenský historik, působil ve slovenské sekci občanského sdružení Post Bellum a nyní je zaměstnán v Národní knihovně České republiky v Praze. Věnuje se výzkumu kulturních a politických dějin na Slovensku ve dvacátém století, s užším zaměřením na období komunistického režimu.

Daniel Putík

vystudoval historii a německo-rakouská studia na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, od roku 2008 působí na různých pozicích v zahraniční službě České republiky. Upravená verze jeho disertační práce vyšla pod titulem *Z nouze život, z nouze smrt? Slovenští Židé v Terezíně, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu, 1944 –1945* (Praha 2018).

Kateřina Sixtová

doktorandka Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Věnovala se paměti a genderu v populární kultuře, nyní se zabývá především konspirační kulturou v české polistopadové společnosti.

Jiří Suk

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Zabývá se československým vývojem v období komunistického režimu a postkomunismu, zejména komunistickým utopismem a ekonomickým revizionismem, disentem a jeho intelektuálním a politickým dědictvím, historickou úlohou Václava Havla, vybranými proudy a osobnostmi v československém exilu, československou a českou transformací po roce 1989. Publikoval monografie *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha 2003, 2009

a 2020), *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989* (Praha 2013) a *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu* (Praha 2016). Soubor jeho statí vyšel pod názvem *Šťastné zítřky, úzkostné včerejšky: Eseje a jiné texty o kolizích na české cestě ke komunismu* (Praha 2020). Dále vydal studii *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990* (Praha 2014), podílel se na kolektivních monografiích *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Praha 2011) a *Šest kapitol o disentu* (Praha 2017) a je spolueditorem dalších publikací o exilu a disentu.

Oldřich Tůma

v letech 1998 až 2017 ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze, v současné době je opět pověřen jeho vedením. Původně byzantolog, od devadesátých let se zabývá moderními českými a československými dějinami, zvláště obdobím let 1968 až 1989, dějinami středověčochodní Evropy a studené války. Vedle řady studií a editovaných sborníků je autorem či spoluautorem knižních publikací *Byzantská společnost* (s Věrou Hrochovou, Praha 1991), *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* (Praha 1994), *Srpen '69: Edice dokumentů* (Praha 1996) a *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848–1989* (s Jiřím Kocianem a Jiřím Pernesem, Brno 2004). Spolu s Jaroslavem Pánkem a dalšími autory vydal *Dějiny českých zemí* (Praha 2008 a 2018) a je spoluautorem obsáhlé dokumentační publikace *Pamětní místa na komunistický režim v České republice* (Praha 2021).

Martin Veselý

docent a vedoucí Katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Zabývá se obdobím druhé světové války, zejména vývojem Říšské župy Sudety a regionálními dějinami v tomto rámci, kontextuálně i historií Protektorátu Čechy a Morava. Zaměřuje se na témata spojená se sudetskými Němci, jejich každodenností nebo leteckou válkou a protileteckou ochranou. Vedle řady studií a kapitol v kolektivních monografiích publikoval sedm monografií, například *Vojenské dějiny Ústecka* (Ústí nad Labem 2003), *Sudetská župa jako protiletecký kryt Říše? 1939–1945* (Ústí n/L. 2011), *Sudetská župa do kapsy: Holýšov v zasetí velkých dějin 1938–1945* (Ústí n/L. a Domažlice 2018) a *Zklamání, strach a naděje: Život v Ústeckém kraji v letech 1938–1946* (Ústí n/L. 2020). Autorsky se podílel na regionálních historických výstavách.

Obsah

Studie a eseje

Matěj Bílý

„Jak roste nový člověk“ / Miloš Jakeš jako regionální
komunistický funkcionář (1945–1952)

15

Daniel Putík

Protahování předem prohrané partie / Ministerstvo zahraničních věcí
v likvidaci (1939–1941)

68

Michal Janíčko

Nacionalismus jako most do budoucnosti / Ideologie slovinských komunistů
v Jugoslávii po Titovi (1980–1986)

99

Jan Adamec

Dcera, historička, „špionka“ Sheila Fitzpatricková / Nad vzpomínkami
„jiné“ revizionistky

137

Diskuse

Denisa Nečasová

Několik (o)bludných cest české historiografie posledních třiceti let

169

České soudobé dějiny – viděno odjinud / Anketa

175

Francesco Caccamo

176

Maciej Górny

Kdo byl systém? / Zamyšlení nad českými soudobými dějinami

179

Marcin Jarzabek	<u>183</u>
Borut Klabjan	<u>189</u>
Ines Koeltzsch	<u>192</u>
Dušan Kováč	<u>197</u>
Daniela Spenser	<u>200</u>
Philipp Ther Internacionalizace, tematické rozkročení i genderový deficit	<u>204</u>
Martina Winklerová	<u>212</u>
Authors of Survey Responses	<u>[216]</u>

Recenze

Veronika Košnarová „Hadrář“ Prahy dvacátého století? / Kulturní dějiny jako postmoderní freska	<u>223</u>
Dušan Kováč Kniha plná empatie, ale...	<u>234</u>
Martin Veselý Mezi represí a progresí / Protektorát jako laboratoř sociální politiky	<u>241</u>
Jana Burešová Syťý portrét pozapomenuté revolucionářky a feministky	<u>246</u>
Marta Edith Holečková Osobní vzpomínání historičky umění na zapomenuté ženy	<u>253</u>
Filip Pavčík Komunistická očista vysokých škôl na Slovensku	<u>262</u>
Marta Glossová Študentské protesty v roku 1956 na Slovensku	<u>271</u>
Oldřich Tůma Den hanby i vzdoru	<u>281</u>
Kateřina Sixtová Politicky rozporný odkaz absolutní oběti	<u>286</u>

Milan Mašát

Adolf Eichmann – vykonavatel rozkazů?

293

Kronika

Jiří Suk

Laudatio k devadesátinám profesora Viléma Prečana

301

Oldřich Tůma

Zemřel Karel Kaplan / 28. srpna 1928 (Horní Jelení) – 12. března 2023 (Praha)

306

Jaroslav Cuhra

„Na čem právě děláš?“ / Karlu Kaplanovi

311

Anotace

315

„Jak roste nový člověk“

Miloš Jakeš jako regionální komunistický funkcionář (1945–1952)

Matěj Bílý

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Miloš Jakeš se do historie zapsal především jako muž, který stál v čele Komunistické strany Československa (KSČ) během posledních třiaadvaceti měsíců jejího mocenského monopolu. Již delší dobu předtím patřil do špičky takzvaně normalizačního režimu. Ve straně prošel významnými funkcemi, krom generálního tajemníka byl například členem předsednictva a sekretariátu, tajemníkem ústředního výboru či předsedou Ústřední kontrolní a revizní komise. Jakešovo jméno se v českém veřejném prostoru objevovalo často i po roce 1989. Zpravidla byl karirován v souvislosti se záznamem jeho improvizovaného a rétoricky svérázného vystoupení na stranickém aktivu v Červeném Hrádku v létě 1989, případně zmiňován v kontextu (nepříliš úspěšných) snah o soudní postih dožívajících strůjců vybraných represálií, jež provázely více než čtyřicetiletou diktaturu komunistické strany. Historiografie sice politické působení Jakeše refleктоvala, zpravidla však pouze jako dílčího aktéra konkrétních předlistopadových událostí. Ucelené zpracování jeho životního příběhu se omezuje na slovníková hesla.¹ Nejpodrobnější pokus o zmapování a zhodnocení Jakešových osudů představuje text česko-francouzského historika a publicisty Vladimíra-Clauda Fišery, který má silně esejistický ráz, a navíc opomíjí mnohé podstatné aspekty Jakešova života.²

Téměř pětáctičetiletá politická kariéra přitom z Jakeše činí mimořádně vhodné téma pro širší biografický výzkum. Na jejím pozadí lze ilustrovat mnohé

---

¹ KŘEŠTAN, Jiří: Miloš Jakeš. In: ANEV, Petr – BÍLÝ, Matěj (eds.): *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*, sv. 1: A–K. Praha, Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2018, s. 524–529; CVRČEK, Lukáš: Miloš Jakeš. In: KALOUS, Jan a kol.: *Biografický slovník představitelů ministerstva vnitra v letech 1948–1989: Ministři a jejich náměstci*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2009, s. 70–72.

² FIŠERA, Vladimír-Claude: Miloš Jakeš, 1: Nenápadný škůdce. In: *Listy*, roč. 45, č. 3 (2015) [online]. [Cit. 2023-02-09.] Dostupné z: <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=153&clanek=031511>; TÝŽ: Miloš Jakeš, 2: Až do konce pod maskou. In: *Tamtéž*, roč. 45, č. 4 (2015) [online]. [Cit. 2023-02-09.] Dostupné z: <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=154&clanek=041512>.

obecnější vývojové trendy mocenského monopolu KSČ. Jakeš v tomto směru představuje ideálního prostředníka, jelikož během svého působení ve straně prošel prakticky všemi hierarchickými stupni. Zjednodušeně lze říci, že byl u nastolení i pádu diktatury KSČ. Následující text je první studií, která má přispět ke vzniku ucelené Jakešovy biografie. Zaměřuje se na poněkud opomíjenou ranou fázi jeho politického působení ve zlínském regionu. Časově je ohraničen Jakešovým vstupem do strany v červnu 1945 a jeho odchodem do Prahy v září 1952. Tato etapa rozhodně nebyla pro jeho další kariéru nevýznamná. Studie se pokouší odpovědět na otázky, co jej vedlo k příklonu ke komunistickému hnutí, od čeho se odvíjel jeho politický vzestup, jakým způsobem se ve straně legitimoval a co stálo za jeho přesunem do pražského centra. Snaží se přitom zohledňovat, v čem byl Jakeš jedinečný a v čem naopak zapadal do širších dobových vývojových trendů. Může tak prohloubit poznání, jak se utvářely nové politické elity během etablování diktatury KSČ a v období vrcholného stalinismu v Československu.

Vstup do strany

Pro pochopení Jakešových politických začátků nelze opomenout jeho osudy před rokem 1945, byť by jejich pečlivá analýza vydala na samostatnou studii.³ Narodil se 12. srpna 1922 v osadě České Chalupy na Českokrumlovsku. Křestní jméno Milouš postupně přestal používat. Neformálně si nechával říkat Milda, při vstupu do politiky již používal výhradně jméno Miloš. Byl nejstarším z pěti dětí rodiny

---

³ Opřít se lze o Jakešovy knižní paměti i vzpomínky, které poskytl v publikovaných rozhovorech, případně v dokumentárním snímku Petra Křemena: *JAKEŠ, Miloš: Dva roky generálním tajemníkem*. Praha, Regulus 1996, s. 7–16; PILNÝ, Pavel – JAKEŠ, Miloš: *Příběh komunisty*. Praha, Česká citadela 2019, s. 19–49; VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (eds.): *Vítězové? Porážení? Životopisná interview*, sv. 2: *Politické elity v období tzv. normalizace*. Praha, Prostor – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, Miloš Jakeš, s. 173–218, zde s. 173–177; *Milda*. Dokumentární film, režie a scénář Petr Křemen, Česká televize 2017. Kusé dokumenty ilustrující Jakešovo dětství a mládí lze nalézt v prvním kartonu jeho osobního fondu v Národním archivu (dále NA), stejně jako ve Státním okresním archivu Český Krumlov (*SOkA Český Krumlov*, fondy Archiv obce Nová Ves, Národní škola Jaronín, Základní škola Brloh) a na matrice v městečku Křemže. Cenné informace poskytují vlastnoruční životopisy jeho sourozenců ve Vojenském ústředním archivu – Správním archivu v Praze (*VÚA-SA*, osobní spis Jaroslava Jakeše, orientační číslo (o. č.) 231122/003, Životopis: Jakeš Jaroslav, 3. 9. 1951) a v Archivu bezpečnostních složek v Praze (*ABS*, archivní číslo (arch. č.) KR-1007764 MV, životopis Jana Jakeše, 27. 1. 1989). Klíčovým zdrojem pro jeho následný život ve Zlíně jsou evidenční karty podniku Baťa ve Státním okresním archivu Zlín (*SOkA Zlín*, fond (f.) Baťa, a.s., signatura (sign.) II, karton (k.) 275, evidenční karty Miloše Jakeše a Květeny Calábkové).

Jana Jakeše, venkovského truhláře, který se ovšem živil jako drobný zemědělec.⁴ Jakešovi náleželi k Církvi československé, náboženství však nepraktikovali. Žili ve skromných poměrech jihočeské pohraniční periferie. Hospodářství je uživilo, v mnoha ohledech ale zažívali materiální nouzi. Milda v dětství vynikal především dobrým prospěchem. S ohledem na finanční tíseň však po vychození obecné a měšťanské školy nemohl dál studovat, a tak se v patnácti letech ucházel o místo ve zlínské Baťově škole práce, která nabízela bezplatnou přípravu na další profesní dráhu v tamním koncernu. Obstál v poměrně přísném výběru uchazečů a stal se baťovským *mladým mužem*. Následně zúročil své studijní předpoklady, když mu souběžně s náročnou manuální prací bylo umožněno vystudovat vyšší průmyslovou školu a v roce 1944 ji úspěšně zakončil maturitou. V podniku Baťa prošel mnoha pozicemi, nakonec zakotvil jako konstruktér elektrických zařízení. Ve Zlíně poznal také svou celoživotní partnerku Květenu Calábkovou.⁵ Oženil se s ní na sklonku roku 1943, v létě 1944 mu přivedla na svět prvního syna Miloše.

Vše nasvědčuje tomu, že až do konce druhé světové války se Jakeš o politiku výrazněji nezajímal. Vyrůstal sice v levicově orientovaném prostředí – otec byl meziválečným členem sociální demokracie – nelze ale mluvit o koherentnější,

⁴ Jan Jakeš (1896–1969) se narodil v obci Brloh na Českokrumlovsku jako nemanželské dítě. Byl nízkého sociálního původu, jeho matka pocházela z rodiny nemajetného podomka. Po vyučení truhlářem narukoval v roce 1914 do rakousko-uherské armády a poté bojoval v první světové válce na italské frontě. V roce 1919 přešel do nově vzniklých československých ozbrojených sil a zúčastnil se tažení proti Maďarské republice rad. Výraznou vojenskou kariéru však neudělal. Po odchodu do civilu se oženil s Marií Rothschildovou (1902–1941) a založil rodinu v pošumavské vesnici České Chalupy (dnes je součástí Nové Vsi). Veřejně angažovat se začal až po druhé světové válce. Působil jako lokální funkcionář KSČ a předseda Jednotného zemědělského družstva v Jaroníně (dnes součást obce Brloh). V roce 1956 se přestěhoval za dcerou do Korkusovy Hutě u Vimperka, kde v roce 1969 zemřel. Podle nejmladšího syna jeho smrt souvisela s fyzickým útokem, kterému byl vystaven kvůli svým prosovětským postojům v srpnu 1968. Přímé prameny, které by tvrzení verifikovaly, se však zatím nepodařilo dohledat a bude nutné provést hlubší rešerše v příslušných regionálních archivech. (ABS, arch. č. KR-1007764 MV, životopis Jana Jakeše, 27. 1. 1989; VÚA-SA, osobní spis Jaroslava Jakeše, o. č. 231122/003, Životopis: Jakeš Jaroslav, 3. 9. 1951.)

⁵ Květena Jakešová, rozená Calábková (1922–2013) pocházela ze Starého Města u Uherského Hradiště, z rodiny výrobce cementu. Dětství prožila ve skromných, avšak nikoliv neutěšených sociálních poměrech. Po absolvování dvou ročníků veřejné obchodní školy v Přerově odešla v roce 1940 do Zlína pracovat v podniku Baťa jako dělnice a posléze kontrolorka. Od roku 1944 pobývala v domácnosti. Poté co Jakešovi v 50. letech přesídlili do Prahy, pracovala zde jako personalistka v různých institucích, včetně Ministerstva hutnictví a strojírenství. Veřejně se neangažovala, byla řadovou členkou KSČ. (SOka Zlín, f. Baťa, a.s., sign. II, k. 275, dotazník uchazeče o zaměstnání v podniku Baťa a. s. vyplněný Květenou Calábkovou a evidenční karta Květeny Calábkové, nedatováno; Archiv Poslanecké sněmovny, Praha (dále APS), f. Poslanci a senátoři Národního a Federálního shromáždění, inventární číslo (inv. č.) 972, složka Jakeš Miloš.)

natož přímo komunistické ideové profilaci. Zdá se, že daleko větší vliv měla na Jakeše jeho zkušenost v Baťově škole práce, kde se identifikoval s mnoha jejími principy, jako byla vytrvalost, asketičnost a agilnost, které si zachoval prakticky po celý život. Relativně pokojně prožil i válečná léta. Do odboje se nezapo- jil, nebyl perzekvován ani nuceně nasazen. Nic neukazuje na to, že by se během nacistické okupace podílel na aktivitách, které by mu později v počátcích poli- tické dráhy pomohly, anebo naopak uškodily. Válka nicméně zafungovala jako katalyzátor jeho obecnějšího světónázoru a životní zkušenosti. Po jejím konci se rozhodl využít probíhajících změn. Již nechtěl být pouze ovlivňován prostředím jako doposud, ale chopil se příležitosti, aby je mohl sám formovat.

Miloš Jakeš tvrdil, že do KSČ vstoupil bezprostředně po osvobození Zlí- na.⁶ Členská evidence ukazuje, že legitimaci získal s několikátýdenním odstupem, 1. června 1945.⁷ Následoval tak svého otce i nejstaršího bratra Jaroslava.⁸ Klíčová otázka zní, co třiačtyřicetiletého elektrokonstruktéra, který se dosud o poli- tiku nezajímal,⁹ k rychlému vstupu do KSČ přivedlo. Do značné míry zůstáváme přitom odkázáni na jeho vzpomínky, psané s velkým odstupem. Podle nich se v tomto rozhodnutí prolnula životní zkušenost, výchova a názorová orientace. Levicovému pohledu na svět byl Jakeš vystaven po svém přesunu do Zlína. Ba- ťovský systém v sobě totiž nesl jistý paradox: na jednu stranu podporoval indi- vidualismus a podnikavost, zároveň ale vykazoval i výrazné prvky kolektivismu a rovnostářství. Zaměstnanci měli cítit silnou sounáležitost s podnikem, silní se měli obětovat ostatním, každý měl dostat stejnou šanci vypracovat se. Historik Stanislav Holubec dokonce označuje baťovský systém za pokus uskutečnit utopii v československých podmínkách.¹⁰ Jakeš navíc vzpomíná, že po uzavření českých vysokých škol během okupace přešlo učit do baťovského školství mnoho profes- orů, kterým byla blízká idea socialismu, což se údajně projevovalo i ve výuce.¹¹

⁶ Viz PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 50; JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajem- níkem*, s. 17.

⁷ NA, f. KSČ – členská evidence, evidenční štítek Miloše Jakeše, narozeného 22. 8. 1921.

⁸ Jaroslav Jakeš (1923–?) se narodil také v Českých Chalupách. I on v roce 1938 odešel do Zlína, kde se v koncernu Baťa nejprve vyučil obuvníkem a poté souběžně s prací vystudoval vyšší průmyslovou školu obuvnickou. V roce 1944 byl přeložen do baťovské pobočky ve Zruči nad Sázavou. Po skončení druhé světové války vstoupil do KSČ a nastoupil na důstojnickou školu v Soběslavi. Mezi lety 1951 a 1978 byl vojákem z povolání, následně působil v Ústředním vý- boru Svazu protifašistických bojovníků. (VÚA-SA, osobní spis Jaroslava Jakeše, o. č. 231122/003; ABS, arch. č. KR-1007764 MV, životopis Jana Jakeše, 27. 1. 1989.)

⁹ Viz PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 39.

¹⁰ HOLUBEC, Stanislav: Silní milují život: Utopie, ideologie a biopolitika baťovského Zlína. In: *KUDĚJ*, roč. 11, č. 2 (2009), s. 30–55, zde s. 31–32 a 46.

¹¹ VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Poražení?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 178.

Miloš Jakeš (1922–2020)
na nedatované fotografii jako
předseda Jednotného národního
výboru v Gottwaldově. Tuto funkci
vykonával v letech 1950–1952

Státní okresní archiv Zlín,
Sbírka fotografií Zlín

Baťovská zkušenost tak hrála ve formování mladého Jakeše významnou roli, zároveň ale nelze přeceňovat její politickou dimenzi. Minimálně první roky ve Zlíně příliš nezměnily jeho malou politickou profilaci. V podniku Baťa totiž politické strany nesměly vyvíjet činnost, neexistovaly zde ani nezávislé odbory. Ve třicátých letech dokonce byla stavěna ve Zlíně jednotná baťovská kandidátka, které se nikdo s výjimkou KSČ neodvážil konkurovat. V tomto směru měla nejen správa podniku, ale i samotného města autoritářské rysy, čerpající určitou inspiraci v italském fašismu. Je nasnadě, že vztah vedení firmy Baťa ke KSČ byl silně negativní. Za členství ve straně hrozilo propuštění, komunistické schůze údajně rozháněli s Baťou sympatizující boxeři. Na druhou stranu Tomáš a Jan Antonín Baťovi zdůrazňovali, že jejich podnik nemá klasický kapitalistický charakter. Přínejmenším navenek se hlásili k vybraným tradicím dělnického hnutí. Baťovské propagační materiály mimo jiné používaly některé z jeho symbolů, například motiv sevřené pěsti, který se často objevoval v komunistické propagandě. Pozitivního ohlasu se tu dokonce dostalo i sovětskému stachanovskému hnutí.

Firma také každoročně organizovala sváteční prvomájové průvody, které byly její největší veřejnou událostí.¹²

Jakešovy vzpomínky s tímto obrazem korespondují: Baťa podle nich bral chytře „vítr z plachet“ levici.¹³ Zároveň nic nenasvědčuje tomu, že by se Jakeš před rokem 1945 vymezoval vůči firmě z politických pozic a choval k ní kritický či výrazně negativní postoj. Management jej ve svých zprávách z let 1937 až 1939 konstantně hodnotil jako „přátelský“.¹⁴ Bez toho by koneckonců nemohl Jakeš v podniku kariérně růst. Na dané kritérium byl totiž při postupu na vyšší pozice kladen mimořádný důraz.¹⁵ Působení v batovském Zlíně každopádně Jakeše ovlivnilo v jiném směru, který se projevil během jeho pozdější politické kariéry – zapustilo kořeny jeho sklonu k enormnímu pracovnímu nasazení a technokratickému smýšlení.

V Jakešově příklonu ke komunistické straně se patrně protínaly vlivy okolí ve Zlíně i v Pošumaví. Jeho příbuzenstvo spatřovalo v konci války předěl a příležitost vymanit se z dosavadních neuspokojivých životních podmínek. Jakeš je poněkud úzce vztahoval k meziválečnému Československu, ale ve skutečnosti šlo o mnogogenerační zkušenost venkovské periferie. Pocit, že předválečné uspořádání nebylo sociálně spravedlivé, zřejmě převládal i u jeho zlínských spolužáků, kteří zpravidla rovněž pocházeli z chudších poměrů. K tomu se přidával dojem, že směřování první republiky vyústilo v mnichovský diktát a nacistickou okupaci. Naopak komunisté, kteří stáli vůči předválečnému systému v opozici, si svými odbojovými aktivitami vysloužili značnou společenskou úctu. Umocňovaly ji ještě sympatie k Sovětskému svazu, jehož vojenské jednotky osvobodily největší část Československa. Euforie z konce války se mísila s perspektivou státu spočívajícího na principech kolektivismu a solidarity, jenž by umožnil uplatnění schopností lidí ze všech sociálních vrstev. Podle Jakeše odpovídala přáním příslušníků jeho generace, kteří proto houfně vstupovali do KSČ.¹⁶ Do těchto obecných faktorů pravděpodobně projektoval důvody, které hrály hlavní roli u něj samotného.

Abychom pochopili příklon neangažovaného a hlouběji politicky neprofilovaného Jakeše ke KSČ, je nutné vzít v potaz také dynamickou proměnu, kterou v roce 1945 dříve antisystémová strana procházela. Existence široké mezinárodní protinacistické koalice vedla po německém útoku na Sovětský svaz k výraznému sblížení KSČ s československou demokratickou levicí. Komunisté v moskevském

¹² Viz HOLUBEC, S.: *Silní milují život*, s. 41–42 a 49–51.

¹³ Viz PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 29.

¹⁴ *SOka Zlín*, f. Baťa, a.s., sign. II, k. 275, evidenční karta Miloše Jakeše, č. 18333.

¹⁵ GARLÍK, Vratislav: *Baťovy závody: Organizace a řízení do roku 1939*. Praha, Svoboda 1990, s. 55.

¹⁶ Viz JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 13 a 16–17; PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 50 a 66.

exilu rezignovali na myšlenku nastolit socialismus prostřednictvím rychlé revoluce. Omezili radikalitu své rétoriky a místo toho nabízeli relativně umírněný program s potenciálem oslovit mnohem širší společenské segmenty, nejen tradiční průmyslový proletariát. Strana přestala být vnímána jako extrémní element a v prvních poválečných letech se namísto třídně orientované politiky zaměřovala na to, aby si získala sympatie většiny českého a slovenského obyvatelstva. Spolu s tím se otevřela prakticky neregulovanému náboru nových členů, od kterých zatím nežádala ideologickou jednotu ani striktní disciplínu. Jednalo se o zásadní proměnu její meziválečné podoby. Jen do konce roku 1947 tak do KSČ vstoupilo v českých zemích na jeden a čtvrt milionu osob.¹⁷ Stejně jako v Jakešově případě šlo často o dosud politicky pasivní či indiferentní jedince. I díky tomu členská základna strany před rokem 1948 představovala široký názorový konglomerát. Například zdaleka ne všichni členové podporovali tradiční koncept diktatury proletariátu. Pojícím prvkem byla spíše velmi obecně chápáná myšlenka socialismu.¹⁸

S odstupem mnoha desetiletí Jakeš hovořil o kombinaci mladického idealismu, atmosféry doby a celkové aktivizace obyvatelstva. Jeho vzpomínky naznačují, že pro příslušníky mladé generace z nemajetných rodin mohl být vstup do KSČ spíše otázkou intuice než znalosti komunistické ideologie. Této sociální skupině mělo být zkrátka jasné, kam politicky „patří“. Sám Jakeš přiznal, že jeho ideologická profilace byla nízká, omezovala se na souhlas s Košickým vládním programem. S marxismem-leninismem se seznamoval velmi pozvolna v nadcházejících letech skrze četbu, rozhovory se „starými soudruhy“ či krátkodobá stranická školení.¹⁹ Lze předpokládat, že hlouběji se ideologií začal zabývat až v roce 1949, kdy absolvoval Ústřední politickou školu (ÚPŠ). Jde o výmluvný doklad toho, že poválečná atraktivita KSČ zdaleka nestála jen na ideových tradicích komunistického hnutí.

Důvod, proč Jakeš pro svou politickou aktivizaci zvolil komunistickou stranu, mohl být i praktický. Dle jeho vzpomínek totiž bezprostředně pro válce představovala jedinou organizovanou politickou sílu v Baťových závodech, které byly mimořádně silně provázány s životem města, což do jejích řad přivedlo stovky nových členů.²⁰ V prvních dnech po osvobození Zlína se právě komunisté dokázali v proměněných podmínkách prosadit proti starým elitám. Souboj o moc vyvrcholil

---

¹⁷ Viz BÍLÝ, Matěj – LÓŽI, Marián – ŠLOUF, Jakub: *Nervová vlákna diktatury: Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956*. Praha, Karolinum – Ústav pro studium totalitních režimů 2018, s. 24–25.

¹⁸ Více viz KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 42 a 53.

¹⁹ Viz JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 17–18; PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 39 a 50.

²⁰ PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 55.

v polovině května 1945 ustanovením místního národního výboru (MNV) a uvalením národní správy na podnik Baťa. Komunisté obsadili ve městě důležité pozice²¹ – předsedou Místního národního výboru Velkého Zlína se stal Vilém Morýs,²² předsedou Okresního národního výboru (ONV) ve Zlíně Lubomír Nondek,²³ národním správcem podniku Baťa Ivan Holý²⁴ a předsedou jeho podnikové rady i Krajské odborové rady ve Zlíně Josef Kijonka.²⁵ Jakeš zpětně přiznal, že jeho vstup do politiky silně motivovala snaha být u zrodu nového poválečného řádu. Sice si vážil vzdělání a práce, které v baťovském podniku získal, nicméně „chtěl víc“.²⁶ Nabízí se tedy otázka, zda za jeho vstupem do KSČ nestály také pragmatictější důvody. Nejednalo by se o unikum. Brzy se ukázalo, že mnozí ze staniců

---

²¹ Srv. KAŠKA, Václav: V nové republice. In: VALŮŠEK, David – ŠEVEČEK, Ondřej – SOMMER, Vítězslav a kol.: *Dějiny města Zlína*, sv. 2: *Moderní město*. Zlín, Statutární město Zlín 2023, s. 188–197, zde s. 189 (v tisku).

²² Vilém Morýs (1904–1948), narodil se ve Frýdlantu a vyučil se elektromontérem. V meziválečném období pracoval na Slovensku, do podniku Baťa přešel před vypuknutím druhé světové války. Po jejím skončení vstoupil do KSČ a již v červnu 1945 se stal předsedou zlínského MNV. V následujících třech letech patřil ke klíčovým postavám města. Jeho politickou kariéru ukončila nenadálá smrt při autonehodě.

²³ PhDr. Lubomír Nondek (1912–???), levicově orientovaný pedagog, za druhé světové války působil na baťovské průmyslové škole. Zapojil se do domácího odboje, v prosinci 1942 byl zatčen a odsouzen k desetiletému trestu. Po roce 1945 působil na Zlínsku jako lokální komunistický funkcionář.

²⁴ JUDr. Ivan Holý (1913–1987), vystudoval Právnickou fakultu Masarykovy univerzity v Brně. Pracoval na okresním soudu, po okupaci přešel do nakladatelství Tisk pod koncernem Baťa a poté nastoupil jako referent baťovského exportního oddělení Kotva. Během války zaznamenal rychlý kariérní vzestup, který usnadnily i jeho styky s gestapem. Souběžně si budoval vazbu na komunistické odbojové hnutí, díky které byl v květnu 1945 jmenován národním správcem a následně i generálním ředitelem znárodněných Baťových závodů. Ve volbách v roce 1946 získal poslanecký mandát. O dva roky později se stal generálním ředitelem Československých závodů kožedělných a gumárenských, poté i náměstkem ministra průmyslu. Jeho kariéru zastavily politické procesy. V roce 1951 byl zatčen a ve vazbě strávil tři roky. V procesu se skupinou národohospodářů jej soud poslal na osmnáct let do vězení za velezradu a sabotáž. Na svobodu se dostal v roce 1963, kdy byl zproštěn obžaloby. Do politiky se již nevrátil.

²⁵ Josef Kijonka (1906–???), již mezi válkami se angažoval v levicovém hnutí, byl několikrát soudně trestán. Za okupace pracoval jako brusič ve strojárnách podniku Baťa. Po osvobození spoluzakládal KSČ ve Zlíně, poté zde působil jako odborový a stranický funkcionář. V roce 1950 byl jmenován náměstkem ministra sociální péče. Během hledání „vnitřních nepřátel“ ve straně byl za svou předchozí činnost kritizován a vyšetřován, především kvůli vazbám na Ivana Holého.

²⁶ PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 32.

nových členů sledují především kariérní, případně materiální vzestup.²⁷ Sám Jakeš v této době nedisponoval ani bydlením, které by mu umožnilo žít pohromadě s jeho nejbližšími. S manželkou a malým synem, kteří obývali malý sklepní byt v Kroměříži, se kvůli tomu vídal zpravidla jen o víkendech.²⁸

Tezi, že Jakešovi vstupem do KSČ sledovali osobní prospěch, nabízí Vladimír-Claude Fišera. Jakešův otec podle něj díky stranické legitimaci získal dům po odsunuté německé rodině.²⁹ Tvrzení je však problematické. Jan Jakeš po válce skutečně obýval objekt zkonfiskovaný dle prezidentského dekretu č. 108/45 Sb.³⁰ Opětovné obsazování sídel po německém obyvatelstvu však na Českokrumlovsku nenaráželo na přetlak, ale na nedostatek zájemců.³¹ Rovněž se nezdá, že by materiální zajištění *straníka* Jana Jakeše bylo touto dobou nadstandardní. Jeho nová usedlost měla rozlohu 6,3 hektaru.³² Nejmladší syn Jan³³ zpětně uvedl, že během následných studií v padesátých letech musel chodit na noční a nedělní brigády, jelikož jej otec nedokázal finančně podporovat, přestože v této době již zastával funkci předsedy MNV v Jaroníně.³⁴ Politické angažmá rodiny Jakešů tedy bezprostředně po roce 1945 nevedlo k jejich překotnému ekonomickému vzestupu. Platí to i o Milošovi, který první placenou funkci získal více než pět let po svém vstupu do strany; do té doby se politice věnoval souběžně s prací v továrně.

²⁷ Viz BÍLÝ, M. – LÓŽI, M. – ŠLOUF, J.: *Nervová vlákna diktatury*, s. 80.

²⁸ Srv. VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Porážení?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 179.

²⁹ FIŠERA, V.-C.: Miloš Jakeš, 1 [online] (viz pozn. 2).

³⁰ Dekret presidenta republiky o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy, č. 108/45 Sb.; *SOKA Český Krumlov*, f. MNV Jaronín, k. 3, Seznam osob nár[odnosti] německé, kterým byl skonfisk[ován] (*sic*) majetek, 28. 1. 1947.

³¹ Viz VESELÝ, Jiří: Města a městečka na Českokrumlovsku po roce 1850. In: KUBÍKOVÁ, Anna – MAŠKOVÁ, Věra – VESELÝ, Jiří – ZÁLOHA, Jiří: *Českokrumlovsko: Mozaika dějin 1850–1990*. Český Krumlov, Státní okresní archiv Český Krumlov 2000, s. 54.

³² *SOKA Český Krumlov*, f. MNV Jaronín, k. 2, Seznam hospodářských usedlostí v politické obci Jaronín, nedatováno; *tamtéž*, Soupis osob stále zaměstnaných v zemědělství, 1. 9. 1946; *tamtéž*, k. 3, Žádost o přidělení šicího stroje na reverz, 17. 3. 1946; *tamtéž*, Žádost o přidělení sporáku po odsunutí Němce Vališové, 2. 5. 1946.

³³ Jan Jakeš mladší (1936-???) se narodil v Českých Chalupách, po vchození základní školy v roce 1951 odešel do Kladna učit se tavičem oceli, posléze vystudoval hutnickou průmyslovou školu. Pracoval jako odborník na metalurgii v podnicích Liaz Jablonec nad Nisou a ISO Liberec. Od poloviny 70. let působil na českém Ministerstvu výstavby a techniky, v roce 1977 se stal ředitelem národního podniku Závody elektrotepelných zařízení (ZEZ) Praha. Politicky byl aktivní v lokálních strukturách KSČ. (ABS, arch. č. KR-1007764 MV, životopis Jana Jakeše, 27. 1. 1989.)

³⁴ *Tamtéž*.

Svazák a straník

Více než v komunistické straně byl Jakeš zpočátku aktivní ve Svazu české mládeže (SČM), což posiluje dojem, že politické angažmá vnímal generační optikou. Svaz vznikl na jaře 1945 a odrážel snahu stran Národní fronty, které se hlásily k socialismu, vytvořit jednotnou mládežnickou organizaci namísto konkurujících si organizací stranických. Svaz se stavěl do role zástupce veškeré mládeže v českých zemích,³⁵ KSČ se jej ovšem v následujících letech snažila využít ve svůj prospěch, což Jakešovy aktivity dobře ilustrují. Ve vzpomínkách sice tvrdí, že v poválečném období měl svaz širokou podporu – v jeho čele na Zlínsku zpočátku stál národní socialista – sám ale přiznává, že prací ve svazu jej vzhledem k jeho věku a zázemí pověřila strana.³⁶ Dokumenty z počátku padesátých let uvádějí, že byl jednou z ustavujících postav SČM ve zlínském okrese.³⁷ Školením ideových referentů prošel v září 1945³⁸ a poté rychle stoupal svazovou hierarchií. Nejpозději v červenci téhož roku figuroval jako předseda okresní organizace ve Zlíně,³⁹ kterým zůstal do června 1947, kdy se ujal předsednictví organizace krajské.⁴⁰ Svaz české mládeže se tak stal první výraznou Jakešovou politickou platformou, mnoho let byl vnímán především jako mládežnický funkcionář. V krajském komunistickém listu *Naše pravda* se o něm například až do roku 1950 psalo téměř výhradně v souvislosti s aktivitami svazu. Analýza Jakešovy regionální svazácké kariéry však naráží na torzovitost pramenné základny. Její patřičné zasazení do kontextu by navíc vyžadovalo samostatnou studii, tudíž bude v tomto textu zmiňována jen okrajově.

V KSČ se Jakeš nejprve stal desítkovým důvěrníkem.⁴¹ Tato funkce však měla čestný a do značné míry praktický ráz; její vykonavatel dohlížel na aktivity

³⁵ Srv. ŠLOUF, Jakub: „Nechceme svaz mládeže, když má rudé otěže!“ Politický život pražských a plzeňských středoškoláků v letech 1945–1948. In: *Soudobé dějiny*, roč. 18, č. 4 (2011), s. 627–668, zde s. 632. Vedle SČM v poválečném Československu působil ještě Svaz mládeže Karpat, Zváz slovenskej mládeže a Svaz polské mládeže. Do jediné organizace byly sloučeny v roce 1949.

³⁶ Viz VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Poráženi?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 178; PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 50; JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 18.

³⁷ *Moravský zemský archiv*, Brno (dále MZA), f. Český svaz mládeže – krajský výbor, Gottwaldov (G 291), k. 3, Kandidátka KV ČSM Gottwaldov, 1950.

³⁸ NA, f. Miloš Jakeš, k. 1, potvrzení Ústředí Svazu české mládeže (ÚSČM) o absolvování kurzu školení ideových referentů pro Miloše Jakeše, nedatováno.

³⁹ O nový propagační plakát SČM. In: *Naše pravda* (13.–14. 7. 1946).

⁴⁰ Radostné dny zlínské mládeže. In: *Tamtéž* (10. 6. 1947).

⁴¹ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, archivní jednotka (arch. j.) 1502, Charakteristika

zhruba deseti spolustraníků.⁴² Ve vzpomínkách Jakeš tvrdí, že následně byl zvolen předsedou základní stranické organizace na pracovišti a posléze i předsedou celozávodního výboru elektrooddělení podniku Baťa. Hlavní roli údajně hrála jeho přímá vazba na výrobu, aktivita a spolehlivost. Zdá se, že tyto atributy byly v poválečné komunistické straně na lokální úrovni ceněny více než zásluhy z minulosti. Jakeš totiž přiznal, že v podniku pracovala řada předválečných komunistů, před nimiž dostal přednost.⁴³ Prezentoval se jako dělník,⁴⁴ ale jeho postavení posilovalo hlavně působení ve Svazu české mládeže. Ostatně právě z titulu mládežnického funkcionáře se v březnu 1946 zúčastnil osmého sjezdu KSČ jako delegát s hlasem rozhodujícím. Šlo přitom o prestižní pověření, o nominaci byl mezi místními komunisty velký zájem.⁴⁵ Coby funkcionář svazu se stal také předsedou okresní stranické komise mládeže.⁴⁶ Jejím cílem bylo získávat informace o situaci mladých lidí, souběžně měla pomáhat potírat na Zlínsku rozšířené negativní společenské jevy, jako bylo opilství, prostituce, hazard a majetková kriminalita.⁴⁷ Tyto proklamace patrně Jakešovi konvenovaly. Byl totiž asketicky založen, což dále podporuje předpoklad, že před rokem 1945 v mnoha směrech přijal identitu baťovského pracovníka. V jejím rámci byli *mladí muži* vedeni ke střídmému životu orientovanému na výkon. V podniku Baťa se přísně dbalo na zákaz kouření a práce pod vlivem alkoholu.⁴⁸

Právě členství v komisi mládeže Jakešovi otevřelo cestu do okresního vedení strany. Až do roku 1948 se totiž na každoročních okresních konferencích

---

navrhovaných členů a náhradníků KV KSČ a členů krajské revizní komise pro delegáty VI. krajské konference KSČ v Gottwaldově, nedatováno.

⁴² Viz KAŠKA, Václav: Proverky členů KSČ v éře stalinismu. In: *Paměť a dějiny*, roč. 15, č. 3 (2021), s. 62–75, zde s. 67; TÝŽ: Desítkoví důvěrníci: Koncepce a proměny desítkového systému v letech 1945–1952. In: BŘEZINA, Vladimír – HLOUŠKOVÁ, Kateřina – SLABOTÍNSKÝ, Radek (eds.): *Historik skutečně mohutný: K životnímu jubileu Jiřího Pernese*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2018, s. 215–232, zde s. 219.

⁴³ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 19; VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Porážení?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 178.

⁴⁴ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1232, Seznamy KV [krajských výborů], 1946.

⁴⁵ SOKA Zlín, f. KSČ – Okresní výbor Gottwaldov, inventární číslo (inv. č.) 20, zápis ze schůze užšího Okresního výboru (OV) KSČ ve Zlíně 7. 3. 1946.

⁴⁶ *Tamtéž*, inv. č. 3, zápis z okresní konference KSČ ve Zlíně 23. 8. 1947.

⁴⁷ *Tamtéž*, inv. č. 20, zápis ze schůze OV KSČ ve Zlíně 16. 9. 1946; NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 116, Zpráva ke II. krajské konferenci KSČ Zlín, konané dne 9.–10. 3. 1946.

⁴⁸ Viz LEŠINGROVÁ, Romana: *Baťova soustava řízení*. Zlín, Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně 2005, s. 105.

zlínských komunistů nevlilo jejich předsednictvo. Reprezentovali je právě předsedové stranických komisí, kteří byli zase vybíráni výhradně z členů Okresního výboru KSČ ve Zlíně.⁴⁹ Jakeš z tohoto vzájemně propleteného uspořádání těžil. Na okresních stranických fórech v prvním poválečném roce řešil primárně otázky spojené s mládeží, především vztah KSČ a SČM. Souzněl přitom s názorem, že cílem je podpořit etablování jednotné mládežnické organizace v Československu.⁵⁰ Komunistická strana oficiálně neměla do činnosti svazu zasahovat, zároveň ale měla bránit konkurenčním stranám v tom, aby jej ovlivňovaly a politicky tříštily. Měla se také zasazovat o to, aby v jeho vedoucích funkcích stály osoby „lidovědemokratického smýšlení“.⁵¹ Jakeš tedy neprosazoval apolitičnost SČM, ale jeho usměrňování komunisty; měl se stát pomyslným štítem před agitací ostatních stran mezi mladými.⁵² Platilo přitom, že všichni mladí komunisté měli být jeho členy.⁵³ Tato zásada měla čelit i apelům některých straníků, aby paralelně se svazem byla vytvořena komunistická mládežnická organizace. V praxi se ale mladé zlínské komunisty k souběžnému angažmá ve Svazu české mládeže vést příliš nedařilo. Na jaře 1947 v něm byla registrována jen necelá třetina z nich.⁵⁴

Miloš Jakeš zpětně uváděl, že jeho počáteční činnost ve Svazu české mládeže spočívala především v objždění zlínského okresu, organizování kulturních a společenských akcí, politické agitaci a zakládání nových buněk svazu.⁵⁵ Aktivně se podílel na náboru členů, který úzce spojoval s rozšiřováním stranické základny.⁵⁶ Počítalo se s tím, že strana bude do svých řad přijímat členy svazu starší šestnácti let. Nešlo jen o jeho ovlivňování; měl se stát pomyslnou líhň nových

---

⁴⁹ *SOKA Zlín*, f. KSČ – Okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 60, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ ve Zlíně 1. 10. 1948.

⁵⁰ *Tamtéž*, inv. č. 1, zápis z okresní pracovní konference KSČ ve Zlíně 14. 4. 1946.

⁵¹ *NA*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 116, Zpráva ke II. krajské konferenci KSČ Zlín, konané dne 9.–10. 3. 1946.

⁵² *SOKA Zlín*, f. KSČ – Okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 20, zápis ze schůze OV KSČ ve Zlíně 16. 9. 1946.

⁵³ *NA*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 116, Zpráva ke II. krajské konferenci KSČ Zlín, konané dne 9.–10. 3. 1946.

⁵⁴ *SOKA Zlín*, f. KSČ – Okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 3, Výroční zpráva Okresního výboru KSČ Zlín, 25. 3. 1947.

⁵⁵ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 18.

⁵⁶ *SOKA Zlín*, f. KSČ – Okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 20, zápis ze schůze OV KSČ ve Zlíně 16. 9. 1946.

komunistů.⁵⁷ I když se vizi nedařilo plně realizovat,⁵⁸ počet členů SČM ve zlínském okrese během roku 1946 stoupl o více než polovinu, z přibližně dvou tisíc osmi set na čtyři tisíce tři sta.⁵⁹ Také okresní náborová kampaň do strany v nadcházejících měsících dvojnásobně předčila stanovený cíl, přičemž členskou legitimaci nově vlastnilo i čtrnáct set osob spadajících do kategorie mládeže, tedy mladších pětadvaceti let. Přestože se nutně nerekrutovali z řad SČM, zlínskou KSČ se i Jakešovou zásluhou podařilo značně omladit.⁶⁰ Nábor mladých byl patrně jedním z prvních stranických úkolů, při jehož plnění prokázal své předpoklady pro politickou práci.

Nejpozději od jara 1946 Jakeš kritizoval, že strana nevěnuje Svazu české mládeže patřičnou pozornost, takže postrádá vliv mezi mladými, především na venkově. Prosazoval rovněž větší zastoupení mládežnických aktivistů v parlamentu.⁶¹ Okresní výbor KSČ ve Zlíně jej snad i proto navrhl na stranickou kandidátku pro květnové volby do Ústavodárného národního shromáždění. Měla ostatně reprezentovat všechny sociální vrstvy a Jakeš se jevil jako vhodný zástupce mládeže. Krajský výbor KSČ ve Zlíně jej ovšem zařadil na předposlední, nevolitelné místo. Sestavování kandidátky provázely bouřlivé spory, vedly se však o čelní příčky a Jakeše se netýkaly. Sám kandidoval z titulu člena Krajského výboru SČM,⁶² což potvrzuje, že byl vnímán především jako představitel svazu. Přestože volby Jakeše do parlamentní lavice nevynesly, posílily jeho renomé. Absolvoval mnoho mítinků, a především navázal osobní kontakt s lídrem zlínské komunistické kandidátky Ivanem Holým.⁶³ Ten z pozice národního správce a posléze generálního ředitele znárodněného podniku Baťa hrál v následujících letech ve městě zásadní úlohu a i díky svým skvělým vztahům s předsedou KSČ

⁵⁷ *Tamtéž*, inv. č. 2, zápis z okresní konference KSČ ve Zlíně 11. 8. 1946.

⁵⁸ *Tamtéž*, inv. č. 3, Zprávy komisí při okresním výboru strany, nedatováno, 1947.

⁵⁹ *Tamtéž*, Výroční zpráva Okresního výboru KSČ Zlín, 25. 3. 1947.

⁶⁰ *Tamtéž*, inv. č. 4, Výroční zpráva Okresního výboru KSČ Zlín za rok 1947 ke IV. okresní konferenci, konané ke dni 22. února 1948.

⁶¹ *Tamtéž*, inv. č. 20, zápis ze schůze užšího OV KSČ ve Zlíně 11. 3. 1946.

⁶² MZA, f. KSČ – krajský výbor, Gottwaldov (G 561), k. 1, zápis ze schůze širšího Krajského výboru (KV) SČM ve Zlíně 4. 5. 1946; *tamtéž*, k. 130, zpráva KV KSČ ve Zlíně pro kádrové oddělení sekretariátu ÚV KSČ z 24. 4. 1946; *tamtéž*, kandidátní listina KSČ pro zlínský volební kraj, nedatováno.

⁶³ Viz JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 19–20; PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 56; Čtyři veřejné schůze KSČ. In: *Naše pravda* (16. 5. 1946).

Klementem Gottwaldem zastíňoval nominálně nejvýše postavené komunistické funkcionáře v regionu.⁶⁴

Předvolební kampaň byla ve Zlíně vyostřená, obzvláště mezi národními socialisty a komunisty.⁶⁵ Jakeš byl jednohlasně jmenován do okresního volebního výboru KSČ a v kampani se měl zaměřovat na mladé. V důsledku snížení aktivního volebního práva na osmnáct let se objevila nová, dvouapůlmilionová skupina prvovoličů. V KSČ byla podle Jakešových odhadů organizována zhruba desetina z nich. To bylo sice více než v případě konkurenčních stran, i na Zlínsku ale většina mladých zůstávala bez politické příslušnosti. Jakeš v tom spatřoval velkou příležitost⁶⁶ a jeho pozornost se tak stáčela ke zlínským internátům, kde se komunistům jeho přičiněním podařilo založit vlastní organizaci.⁶⁷ Předvolebním tématem se staly i tamní nepřilíš uspokojivé životní podmínky. Jakeše, který je znal z první ruky, protože zde dlouho bydlel, strana pověřila vypracováním plánu na jejich zlepšení.⁶⁸ Jeho aktivita podle historika Václava Kašky posilovala podporu komunistů mezi místní učňovskou mládeží.⁶⁹ Zlínská KSČ se prezentovala jako strana budovatelská v duchu ústředního volebního hesla „Republice více práce, to je naše agitace“,⁷⁰ a tomu odpovídalo zdůrazňování staveb mládeže, které Jakeš coby funkcionář SČM tehdy organizoval.⁷¹

Volby v květnu 1946 se tedy pro Jakeše staly příležitostí, aby se zapsal do povědomí obyvatel Zlína a jeho okolí. Vítězem ve zlínském volebním kraji se sice stala Československá strana lidová, která obdržela 36,4 procenta hlasů, o 5,5 procenta více než druhá KSČ. V samotném zlínském okrese, kde se Jakeš angažoval nejvíce, však komunisté drtivě zvítězili. Se ziskem šestatřiceti procent porazili druhé národní socialisty o 10,3 procenta hlasů.⁷² Činnost Jakešovy komise mládeže

⁶⁴ Viz KAŠKA, Václav: Rodí se Gottwaldov. In: VALŮŠEK, D. – ŠEVEČEK, O. – SOMMER, V. a kol.: *Dějiny města Zlína*, sv. 2, s. 206–213, zde s. 213 (v tisku, viz pozn. 21).

⁶⁵ TÝŽ: V nové republice, s. 191 (viz pozn. 21).

⁶⁶ *SOkA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 1, zápis z okresní pracovní konference KSČ ve Zlíně 14. 4. 1946.

⁶⁷ *Tamtéž*, inv. č. 20, zápisy ze schůzí užšího OV KSČ ve Zlíně 29. 4. 1946 a 20. 5. 1946.

⁶⁸ *Tamtéž*, zápis ze schůze užšího OV KSČ ve Zlíně 11. 3. 1946.

⁶⁹ KAŠKA, V.: V nové republice, s. 191.

⁷⁰ *SOkA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 1, zápis z okresní pracovní konference KSČ ve Zlíně 14. 4. 1946.

⁷¹ Viz PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 51 a 55.

⁷² Volby do Ústavodárného národního shromáždění ČSR v roce 1946. In: *Český statistický úřad* [online]. [Cit. 2023-03-02.] Dostupné z: https://www.czso.cz/document-s/10180/20536128/422008p7_1.pdf/678e4713-9e28-4ab3-8be1-384c2cb51268?version=1.0.

v kampani strana zpětně hodnotila mimořádně pozitivně, když právě hlasy mladých byly vnímány jako rozhodující faktor okresního vítězství.⁷³

Ne všechny Jakešovy aktivity v počátcích jeho politické kariéry byly však úspěšné. Činnost Svazu české mládeže, jak sám připouštěl, se nezdálo setkávala s nepochopením a odmítáním. Nešlo jen o konkurenci v podobě mládežnických organizací Katolická omladina či Orel. Komunisté ve svazu byli „příliš exponovaní“, a navíc vedli osobní konflikty.⁷⁴ První zdokumentovaný střet Jakeše v politice se ostatně týkal právě Svazu české mládeže. V září 1946 padlo obvinění, že jím vedená okresní organizace svazu má dluhy. Jakeš argumentoval, že je tvoří účty z akcí pořádaných Okresním výborem SČM ve Zlíně, které navzdory předchozím příslibům neproplatilo svazové ústředí.⁷⁵ Kauza jej ale výrazněji nepoškodila. Není ostatně pravděpodobné, že by šlo primárně o jeho pochybení. Zlínská okresní organizace svazu totiž měla chronické finanční potíže i v dalších letech, kdy již Jakeš nebyl jejím předsedou. Ze své tehdejší pozice představitele veřejné správy však pomáhal hradit její dluhy prostřednictvím subvencí z městského rozpočtu.⁷⁶ Nejednalo se o výjimečný případ. Finanční situace okresních organizací byla obecně tristní i po sloučení SČM s mládežnickými organizacemi národnostních menšin v jednotný Československý svaz mládeže (ČSM) na jaře 1949.⁷⁷

Jistá kritika mířila na Jakeše i kvůli ne zcela vzornému plnění stranických povinností. V roce 1946 absolvoval jako referent méně než deset schůzí, což bylo považováno za minimum. Nepředstavoval sice v tomto směru výjimku a o rok později se mírně „polepšil“, ani tak ale nepatřil k nejpilnějším referentům v okrese.⁷⁸ To naznačuje, že byl aktivní především ve Svazu české mládeže. Agilní, zahálkou opovrhující a zároveň bujarou zábavu nevyhledávající Jakeš se totiž mimo pracovní dobu zřejmě věnoval hlavně politice. Dostupné prameny ostatně nenavzdčují tomu, že by měl ve Zlíně bližší osobní přátele mimo svých spolupracovníků. Navzdory malému zájmu o volnočasové kratochvíle pro něj nemuselo

⁷³ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 3, Výroční zpráva Okresního výboru KSČ Zlín, 25. 3. 1947.

⁷⁴ *Tamtéž*, inv. č. 20, zápis ze schůze OV KSČ ve Zlíně 16. 9. 1946; Okresní sjezd SČM ve Zlíně. In: *Naše pravda* (1. 11. 1946).

⁷⁵ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 20, zápis ze schůze OV KSČ ve Zlíně 30. 9. 1946.

⁷⁶ *Tamtéž*, f. Jednotný národní výbor (JNV) Gottwaldov, inv. č. 6, zápis z 8. schůze rady JNV v Gottwaldově 12. 10. 1949; *tamtéž*, inv. č. 7, zápis z 38. schůze rady JNV v Gottwaldově 27. 12. 1950.

⁷⁷ *MZA*, f. G 291, k. 5, zápis ze schůze předsednictva KV ČSM v Gottwaldově 3. 1. 1951.

⁷⁸ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 3, Zprávy komisí při okresním výboru strany, nedatováno, 1947; *tamtéž*, inv. č. 4, Výroční zpráva Okresního výboru KSČ Zlín za rok 1947 ke IV. okresní konferenci, konané dne 22. února 1948.

být jednoduché skloubit pracovní, stranické a svazácké povinnosti, a tento jeho problém se do budoucna pouze prohluboval.

Nezdá se, že by zmíněné faktory zásadněji brzdily Jakešův vzestup. Na jaře 1947 jej stranická okresní kádrová komise navrhla za člena Krajského výboru KSČ ve Zlíně. Důvod není snadné určit, jeho hodnocení bylo totiž ploché. Jakeše prezentovalo jako „schopného a obětavého soudruha“, který rád pracuje ve Svazu české mládeže a kandidoval do Ústavodárného národního shromáždění.⁷⁹ Navzdory dílčím zásluhám zřejmě výrazněji nevyčníval a nebyl považován za příliš zkušeného. Patrně zaujal především svou pílí, vytrvalostí a samostatností, které si vypěstoval v Baťově škole práce. V dubnu 1947 se tak stal jedním ze šedesáti členů krajského komunistického vedení ve Zlíně.⁸⁰ Útržkovité prameny neumožňují jeho aktivity na této stranické úrovni před únorem 1948 blíže rozklíčovat. Zdá se, že se nadále profiloval především jako komunistický zástupce v SČM, který představoval jako organizaci, jež má vychovávat mladé lidi ke vstupu do KSČ a sleduje stejný cíl – vybudování socialismu.⁸¹ V tom Jakeš pravděpodobně jen následoval obecnější strategii své strany. V polovině roku 1947 ostatně gradovala kritika ostatních stran Národní fronty vůči komunistické politice ve svazu, což výmluvně charakterizovalo heslo národních socialistů „Nechceme svaz mládeže, když má rudé otěže“.⁸²

Po únoru 1948 ve veřejné správě

Uchopení moci komunistickou stranou v únoru 1948 zastihlo Jakeše ve Zlíně v pozici předsedy krajského výboru SČM, člena krajského výboru KSČ a člena okresního výboru KSČ i jeho faktického předsednictva. Nebyl tedy neznámou, ale ani klíčovou postavou na zlínské politické mapě. V této době svým profilem spadal do nejpočetnější sociodemografické skupiny tvořící zlínskou okresní stranickou organizaci, jíž byli muži ve věku pětadvacet až pětadvacet let v dělnické profesi.⁸³ Politické napětí rostlo ve Zlíně podobně jako v celé zemi od poloviny

⁷⁹ *Tamtéž*, zápis z okresní konference KSČ ve Zlíně 23. 3. 1947.

⁸⁰ MZA, f. G 561, k. 1, Krajský výbor KSČ ve Zlíně zvolený třetí krajskou konferencí ve dnech 12. a 13. dubna [19]47.

⁸¹ *Tamtéž*, k. 7, zápis ze schůze KV KSČ ve Zlíně 10. 4. 1947.

⁸² Více viz KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno, Doplněk 1997, s. 185; ŠLOUF, J.: „Nechceme svaz mládeže, když má rudé otěže!“, s. 638–639 (viz pozn. 35).

⁸³ *SOKA Zlín*, f. KSČ – Okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 3, Zprávy komisí při okresním výboru strany, nedatováno, 1947; *tamtéž*, inv. č. 4, Výroční zpráva Okresního výboru KSČ Zlín za rok 1947 ke IV. okresní konferenci, konané dne 22. února 1948.

roku 1947, lokálním specifíkem byly spory ohledně batovského dědictví města a „rudého teroru“, který podle kritiků z demokratického tábora rozpoutal již zmíněný Ivan Holý. Situace zde eskalovala již na přelomu ledna a února 1948 na pozadí potíží s distribucí krajně nedostatkového textilu. Zlínští komunisté svalovali vinu na politické konkurenty, mobilizovali své stoupence a požadovali odvolání „reakčních živlů“ z veřejných pozic. Opírali se přitom o své členstvo, převyšující početně ostatní strany. V řadách komunistické strany – i díky Jakešovu přičinění – byla pětina obyvatel padesátitisícového města a třetina zaměstnanců Baťových závodů. Zdejší komunisté pak během vládní krize 24. února snadno a úspěšně zorganizovali s manifestacemi spojenou hodinovou stávkou, která se stala impulzem k rychlému zakládání akčních výborů Národní fronty, jež s pomocí personálních čistek dostaly pod kontrolu KSČ prakticky veškeré oblasti veřejného života.⁸⁴

Prameny neumožňují rozklíčovat Jakešovu roli v těchto událostech. Podle zpětného hodnocení byl ale „aktivní“, za což později získal Řád 25. února II. stupně.⁸⁵ Těžko říct, zda si plně uvědomoval podstatu dění. Ještě 22. února například vystoupil s projevem, v němž předpokládal, že jedním z hlavních úkolů komise mládeže bude zajistit dostatek hlasů mladých pro vítězství komunistů v nadcházejících volbách.⁸⁶ Nešlo ale o nic neobvyklého. Až do dubna 1948, kdy stranické vedení rozhodlo, že na květen plánované volby se stanou faktickým plebiscitem o jednotné kandidátce, byli lokální funkcionáři spolu se stranickým aktivem mobilizováni ke kampani za rozhodné vítězství nad ostatními stranami.⁸⁷

Únor 1948 neodstartoval Jakešův bezprostřední vzestup. Okresní výbor KSČ ve Zlíně jej coby „politicky vyspělého“ referenta, který zná poměry v okrese a je oblíben mezi mládeží, sice opět nominoval na kandidátku pro květnové parlamentní volby. Krajský výbor KSČ však rozhodl, že bude pouze náhradníkem, navíc až sedmým v pořadí.⁸⁸ Jakeš se neprosadil ani do nově jmenovaného krajského výboru strany. Nebyl ale výjimkou, v březnu 1948 se obměnily dvě třetiny

⁸⁴ Více KAŠKA, Václav: Únor 1948 ve Zlíně. In: VALŮŠEK, D. – ŠEVEČEK, O. – SOMMER, V. a kol.: *Dějiny města Zlína*, sv. 2, s. 202–205 (v tisku).

⁸⁵ MZA, f. G 291, k. 3, Kandidátka KV ČSM Gottwaldov, 1950.

⁸⁶ SOKA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 4, Výroční zpráva Okresního výboru KSČ Zlín za rok 1947 ke IV. okresní konferenci, konané dne 22. února 1948.

⁸⁷ BÍLÝ, M. – LÓŽI, M. – ŠLOUF, J.: *Nervová vlákna diktatury*, s. 107 (viz pozn. 17).

⁸⁸ MZA, f. G 561, k. 130, Návrh na poslance Národního shromáždění schválený předsednictvem OV KSČ, 2. 4. 1948; *tamtéž*, Návrh kandidátů do Národního shromáždění za okres Zlín, nedatováno; *tamtéž*, k. 23, Kandidáti do Národního shromáždění, nedatováno.

členů tohoto orgánu.⁸⁹ V následujících letech navíc občas z titulu předsedy krajské organizace svazu mládeže na schůzích Krajského výboru KSČ ve Zlíně i jeho předsednictva několikrát vystupoval.⁹⁰ Ztráta členství v krajském výboru strany, jak další Jakešova kariéra ukazuje, nemusela na konci čtyřicátých let nutně značit konec politického postupu. Prameny neprozrazují, proč Jakeš svou pozici neudržel. Jedním z důvodů ale mohla být základní vojenská služba. Jakeš si ji odbyl v rozmezí od května do srpna 1948.⁹¹ Dle stále platné novelizace branného zákona z roku 1934 byl ovšem vnímán jako živitel rodiny, takže spadal mezi náhradní zálohy a nemusel absolvovat plnou, dvouletou službu.⁹² Řádu a disciplíně navyklý Jakeš dosáhl hodnosti nadporučíka a službu ve spojařském učilišti v Novém Městě nad Váhom ve srovnání s režimem, který znal z Baťovy školy práce, zpětně označil za „ulejvárnou a odpočinek“.⁹³

Po návratu z vojny se koncem roku 1948 před Jakešem otevřelo další působišťe, a to veřejná správa. Okresními stranickými instancemi byl schválen jako sociální a pracovní referent Okresního národního výboru Zlín-venkov.⁹⁴ Souběh stranických i veřejných funkcí nebyl v té době neobvyklý. Komunistická diktatura stavěla na součinnosti a personální provázanosti strany a veřejné správy. Byť mezi nimi docházelo ke sporům, překlenovala je stranická disciplína a vize budování socialistické společnosti.⁹⁵ Co stálo konkrétně za výběrem Jakeše, ale není známo. Nabízí se možnost, že zde měl zase reprezentovat mládež. Regionální struktury KSČ totiž byly již od poloviny roku 1946 stranickým ústředím

⁸⁹ NA, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 71, arch. j. 431, Krajský výbor KSČ ve Zlíně zvolený třetí krajskou konferencí ve dnech 12. a 13. dubna [19]47; *tamtéž*, Členové krajského výboru – zvoleni IV. krajskou konferencí 20. a 21. 3. 1948.

⁹⁰ *Tamtéž*, sv. 80, arch. j. 435, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 4. 2. 1949; *tamtéž*, arch. j. 437, zápisy ze schůzí předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 7. 10. 1949 a 11. 11. 1949; *tamtéž*, sv. 81, arch. j. 439, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 12. 5. 1950; *tamtéž*, arch. j. 440, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 11. 7. 1950; *tamtéž*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1244, zápis ze schůze pléna KV KSČ v Gottwaldově 9. a 10. 3. 1950.

⁹¹ APS, f. Poslanci a senátoři Národního a Federálního shromáždění, inv. č. 972, složka Jakeš Miloš; NA, f. Miloš Jakeš, k. 1, propouštěcí list, 4. 1. 1983.

⁹² Zákon č. 267/1934 Sb., o délce presenční služby.

⁹³ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 20; VANĚK, M. – URBÁŠEK, P.: *Vítězové? Porážení?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 177.

⁹⁴ SOKA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 20, zápisy ze schůzí OV KSČ ve Zlíně 30. 11. 1948 a 7. 12. 1948; *tamtéž*, inv. č. 60, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ ve Zlíně 27. 12. 1948.

⁹⁵ Viz KAŠKA, Václav: V letech velkého budování. In: VALUŠEK, D. – ŠEVEČEK, O. – SOMMER, V. a kol.: *Dějiny města Zlína*, sv. 2, s. 216–232, zde s. 224 (v tisku).

Miloš Jakeš jako předseda
Jednotného národního výboru
a Krajského výboru Československého
svazu mládeže v Gottwaldově
přivítal 1. listopadu 1950 v tomto
městě Štafetu míru, která
na počest 33. výročí Velké říjnové
socialistické revoluce běžela z Prahy
SOKA Zlín, Sběrka fotografií Zlín

nabádány, aby hojně obsazovaly národní výbory mládežnickými funkcionáři.⁹⁶ Jakeš však začal být touto dobou prezentován jako dělnický kádr, nikoliv už primárně jako mládežnický činitel,⁹⁷ přestože od roku 1947 zasedal i v Ústředním výboru SČM.⁹⁸

Po zavedení krajského zřízení v Československu byly v květnu 1949 výkonem veřejné správy v krajských městech pověřeny jednotné národní výbory (JNV). Zlín, přejmenovaný 1. ledna téhož roku na Gottwaldov, nepředstavoval výjimku,

⁹⁶ SOKA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 20, zápis ze schůze OV KSČ ve Zlíně 27. 5. 1946.

⁹⁷ NA, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 80, arch. j. 434, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ ve Zlíně 10. 12. 1948.

⁹⁸ Tamtéž, f. Miloš Jakeš, k. 1, potvrzení ÚSČM o absolvování kurzu školení ideových referentů pro Miloše Jakeše, nedatováno.

tamní okresní národní výbor zanikl.⁹⁹ Pro Jakeše z toho neplynuly větší důsledky, předsednictvo Krajského výboru KSČ ve Zlíně bez námitek schválilo jeho přechod do nového orgánu.¹⁰⁰ To mimo jiné ukazuje, že za předchozím Jakešovým odchodem z krajské stranické úrovně nestály vážné důvody a že byl nadále považován za bezproblémového činovníka.

Působení ve veřejné správě Jakeše vtáhlo do řešení problémů pounorového Gottwaldova. Zapojil se do jeho zamýšlené rychlé transformace ve vzorové město socialistické modernity, kterou místní komunistické elity v čele s Vilémem Morýsem a Ivanem Holým proklamovaly poté, co se díky čistkám zbavily „reakcionářů“.¹⁰¹ Jakešovo působení potvrzuje zjištění historika Tomáše Hradeckého, že na přelomu čtyřicátých a padesátých let byly sice dominantní silou v regionech stranické orgány, za realizaci mnohých rozhodnutí však v praxi odpovídala veřejná správa.¹⁰² Vztah mezi nimi zůstával velmi úzký. Nešlo tu jen o společnou ideologickou rovinu, ale i personální provázanost, kterou v gottwaldovském prostředí reprezentoval například právě Jakeš. Záleželo přitom i na personálním obsazení daných institucí, protože se od něj odvíjela nejen konkrétní podoba některých rozhodnutí, ale mnohdy i samotné jejich směřování.

Z titulu referenta práce a sociální péče řídil Jakeš nábor učňů do preferovaných odvětví jako stavebnictví a hornictví. Na starosti měl i dětské domovy a zotavovny. Především ale řešil nedostatek pracovních sil.¹⁰³ Umocňovala jej skutečnost, že gottwaldovský okres se měl stát jejich rezervoárem pro mohutně se rozvíjející Ostravsko. Jakešův referát na jednotném národním výboru měl zajistit, aby odliv pracovníků neohrozil plynulý chod gottwaldovských podniků. Jakeš si uvědomoval, že od zajištění náhradních pracovních sil se odvíjí splnění pětiletého plánu. Řešením se stalo nejen rozšiřování praxí učňů a středoškoláků, ale také výrazně větší zapojení žen do pracovního procesu. Jednalo se o součást pokusů radikálně proměnit sociální poměry v Gottwaldově, které odrážely revoluční dynamiku rané etapy diktatury KSČ.¹⁰⁴ Jakeš se snažil tomuto procesu napomoci

⁹⁹ Více viz ŠTROBLÍK, Vladimír: *Jednotný národní výbor Gottwaldov: Inventář k fondu SOKA Zlín*. Kolečka 1974, s. 2.

¹⁰⁰ NA, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 80, arch. j. 436, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 10. 6. 1949; SOKA Zlín, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 1, zápis z 1. plenární schůze JNV v Gottwaldově 26. 6. 1949.

¹⁰¹ Viz KAŠKA, V.: Rodí se Gottwaldov, s. 207 (viz pozn. 64).

¹⁰² HRADECKÝ, Tomáš: „Nejpokrokovější kraj v Československu“: *Krajský národní výbor Ústeckého kraje v letech 1949–1960*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2017, s. 39 a 57.

¹⁰³ SOKA Zlín, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 1, zápis z 2. plenární schůze JNV v Gottwaldově 28. 9. 1949.

¹⁰⁴ Srv. MAREK, Martin: *Práci čest: 1. máje ve Zlíně/Gottwaldově*. Brno, Moravský zemský archiv 2020, s. 35–36.

a v následujících letech kladl důraz na budování školek a jeslí. Přestože výsledky byly smíšené,¹⁰⁵ věci se výrazně posouvaly kupředu. Před únorem byly Zlíňanům k dispozici přibližně tři desítky míst v jeslích baťovského koncernu, v padesátých letech fungovaly jesle závodní i městské a jejich kapacita se pohybovala v řádu stovek míst.¹⁰⁶ Zároveň zdaleka nešlo o všelék na problémy pracujících žen. Jiná opatření, obzvláště zavedení šestidenního pracovního týdne, jim péči o rodinu a chod domácnosti naopak značně ztěžovala.¹⁰⁷

Dle svých vzpomínek Jakeš řešil také sociální podporu a spolumožoval o přerozdělování konfiskovaného majetku,¹⁰⁸ například nemovitostí osob, které po únoru 1948 emigrovaly ze země. Angažoval se především v přidělování bytů. Jejich nedostatek řešil mimo jiné tím, že do těch vyhodnocených jako nadměrné byly stěhovány „potřebné osoby“ coby podnájemníci. Osobně navrhoval, jaké byty budou nuceně uvolněny a kdo je obsadí. Výrazně přitom zohledňoval třídně-politické hledisko. Přednost měli dostat dělníci, nejlépe úderníci. Byty podle Jakeše v mnoha případech obývali odpůrci poúnorového zřízení. Organizoval proto velkou revizi jejich využívání, která se měla řídit heslem „socialistický byt po válce vybudovaný především tomu, kdo o budování socialismu se přičiňuje“.¹⁰⁹ Další řešení spočívalo v rozsáhlé bytové výstavbě. I Jakešovým přičiněním bylo mezi lety 1948 a 1951 v Gottwaldově postaveno na šestnáct set bytů. Ani to však zdejší krizi bydlení zcela nezažehalo. Ještě počátkem roku 1951 musel Jakeš přiznat, že v dohledné době nemá přes dva tisíce žadatelů šanci získat ubytování ve městě.¹¹⁰ Obyvatele konejšil slovy, že v kapitalistických zemích se projevují daleko větší

¹⁰⁵ *SOKA Zlín*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 1, Zápis o 4. plenárním zasedání JNV v Gottwaldově spojeném s hovory s občanstvem, 27. 1. 1950; *tamtéž*, inv. č. 2, zápisy z 10. plenární schůze JNV v Gottwaldově 31. 1. 1951, ze 7. plenární schůze JNV v Gottwaldově 20. 9. 1950 v Tlumačově a z 8. plenární schůze JNV v Gottwaldově 20. 11. 1950; *tamtéž*, inv. č. 3, Zápis okresního sjezdu lidové správy okresu Gottwaldov, 24. 1. 1952.

¹⁰⁶ Viz KAŠKA, V.: *Rodí se Gottwaldov*, s. 209.

¹⁰⁷ Viz JANÁK, Dušan – KOKOŠKA, Stanislav a kol.: *Průmyslové dělnictvo v českých zemích v letech 1938–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2019, s. 355.

¹⁰⁸ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 22; VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Porážení?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 178.

¹⁰⁹ *SOKA Zlín*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 6, zápisy ze 4. schůze rady JNV v Gottwaldově 17. 8. 1949 a z 11. schůze rady JNV v Gottwaldově 5. 12. 1949; *tamtéž*, inv. č. 1, Plán úkolů, nedatováno; *tamtéž*, Zápis o 4. plenárním zasedání JNV v Gottwaldově spojeném s hovory s občanstvem ze dne 27. ledna 1950; *tamtéž*, inv. č. 7, zápis z 35. schůze rady JNV v Gottwaldově 15. 11. 1950.

¹¹⁰ *Tamtéž*, inv. č. 2, zápis z 10. plenární schůze JNV v Gottwaldově 31. 1. 1951; *tamtéž*, inv. č. 3, Zápis z okresního sjezdu lidové správy okresu Gottwaldov, 24. 1. 1952.

těžkosti a pracující jsou „namnoze ubytováni v brlozích“.¹¹¹ Připomeňme, že Jakeš z osobní zkušenosti věděl, jak palčivý je problém s bydlením ve městě. Získání třípokojového bytu s ústředním topením znamenalo v lednu 1948 enormní zvýšení životního standardu jeho rodiny, která poprvé mohla bydlet pohromadě.¹¹² Není překvapivé, že druhý syn Lubomír se manželům Jakešovým narodil až po tomto datu.

Jakešova agenda ve veřejné správě se postupně rozšiřovala. Nejprve na sklonku roku 1949 začal na schůzích jednotného národního výboru zastupovat uprázdněnou funkci hospodářského referenta. V lednu 1950 byl okresním předsednictvem strany navržen jako plánovací referent.¹¹³ Dle svých slov se tak začal zabývat územním rozvojem a výstavbou dopravní i městské infrastruktury.¹¹⁴ Předně ale odpovídal za plány investic a prosadil mimo jiné stavbu nové školy či lázní. Jiné velké projekty často brzdily praktické problémy, například zoufalý nedostatek stavebního materiálu. Jakeš si uvědomoval, že gottwaldovští komunisté nemají s územním plánováním velké zkušenosti,¹¹⁵ a platilo to i pro něj samotného. Svou práci sice nevnímal jako pouhé uplatňování politiky KSČ, nýbrž jako zajišťování běžného života a rozvoje města a zpětně ji hodnotil jako zajímavou,¹¹⁶ zůstává však otázkou, jaké pro ni měl coby pětadvacetiletý elektrokonstruktér předpoklady. Snad i za účelem posílení kompetence byl krajským stranickým vedením v dubnu 1950 zařazen do tříměsíčního ústředního kurzu pro funkcionáře lidové správy.¹¹⁷

Jak vidět, Jakeš neztratil důvěru klíčových gottwaldovských aktérů navzdory nemilosti, do které předchozí rok upadl ve stranickém ústředí. Na jaře 1949 byl totiž vyslán do Ústřední politické školy, nevyvodil z toho ale očekávané důsledky ve své politické kariéře. Jeho nominace měla poněkud kuriózní pozadí. Na lednové schůzi předsednictva Okresního výboru KSČ ve Zlíně protestoval proti tomu, aby

---

¹¹¹ *Tamtéž*, inv. č. 7, Zápis o hovorech s lidem rady Jednotného národního výboru v Gottwaldově v Gottwaldově-Kvítkovicích, 29. 3. 1950.

¹¹² *Tamtéž*, f. Baťa, a.s., sign. II, k. 275, evidenční karta Miloše Jakeše č. 18333; VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Porážení?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 179.

¹¹³ *Tamtéž*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 26. 1. 1950.

¹¹⁴ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 22.

¹¹⁵ SOkA Zlín, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 2, zápis ze 7. plenární schůze JNV v Gottwaldově 20. 9. 1950 v Tlumačově; *tamtéž*, inv. č. 7, Zápis o hovorech s lidem rady Jednotného národního výboru v Gottwaldově v Gottwaldově-Malenovicích, 28. 3. 1950; Zápis o hovorech s lidem rady Jednotného národního výboru v Gottwaldově v Gottwaldově-Kvítkovicích, 29. 3. 1950.

¹¹⁶ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 22.

¹¹⁷ NA, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 81, arch. j. 439, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 21. 4. 1950.

na Ústřední politickou školu nastoupil místní funkcionář Antonín Kouřil, který podle Jakeše „pro stranu dosud nic neudělal“. Předsednictvo souhlasilo a rozhodlo, že lepší volbou bude právě Jakeš.¹¹⁸ Nadřízená stranická instance tříměsíční studijní pobyt „dobrého pracovníka“ Jakeše lakonicky schválila.¹¹⁹ O jeho následném studiu se nedochovaly žádné záznamy, coby absolvent měl ale přejít pracovat do ústředí. Namísto toho odmítl s tím, že se chce vrátit k práci elektrokonstruktéra.¹²⁰ Jakešův postoj byl chápán jako nedisciplinovanost a nezůstal bez reakce. Nejednalo se o zaujatost vůči jeho osobě. Na ochotu komunistických funkcionářů nastupovat na určená místa se kladl důraz i v jiných případech, měli se řídit imperativem *půjdeš dělat, co strana potřebuje*.¹²¹

O případu máme jen nepřímé doklady. V prosinci 1950, v době hledání „nepřátel“ uvnitř strany, musel vedoucí tajemník Krajského výboru KSČ v Gottwaldově a člen ústředního výboru strany Miroslav Pastyřík¹²² odrážet kritiku, že postupoval podobně jako zatčený brněnský krajský komunistický tajemník Otto Šling.¹²³ Zpochybnil mimo jiné obvinění, s nímž vystoupil právě Jakeš, že mu Pastyřík vyhrožoval vyloučením ze strany, nepřijme-li nabízenou funkci. Dle Pastyříkovy verze se Jakeš v Ústřední politické škole projevil jako perspektivní

¹¹⁸ MZA, f. G 561, k. 147, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 10. 1. 1949.

¹¹⁹ NA, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 80, arch. j. 435, zápisy ze schůzí předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 11. 3. 1949 a 20. 3. 1949.

¹²⁰ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 21–22.

¹²¹ Více viz BÍLÝ, Matěj: „Jestli jsi to myslel upřímně, půjdeš dělat, co strana potřebuje“: Stabilizace regionálních elit KSČ v letech 1953–1956 ve vybraných krajích a okresech. In: *Paměť a dějiny*, roč. 11, č. 4 (2017), s. 39–54, zde s. 53–54.

¹²² Miroslav Pastyřík (1912–1995), před druhou světovou válkou pracoval na Břeclavsku jako typograf. Od mládí byl zároveň aktivním komunistou, což mu vyneslo několik desítek kratších trestů. V protektorátu se zapojil do komunistického odboje. Po válce působil jako regionální funkcionář KSČ na Hodonínsku a Zlínsku, od roku 1949 byl členem ÚV KSČ, o rok později se stal vedoucím jeho průmyslového oddělení, v 50. letech působil také jako člen a poté vedoucí organizačního sekretariátu. V následující dekádě budoval kariéru v odborech, od roku 1965 byl předsedou Ústřední rady odborů a později i místopředsedou Světové odborové federace. Vykonával též poslanecký mandát (1964–1971). Politického vrcholu dosáhl v roce 1966, kdy se stal členem sekretariátu a kandidátem předsednictva ÚV KSČ. Reformy pražského jara však odmítl a odešel do důchodu. Na počátku normalizace se do politiky epizodně vrátil, podílel se na stranických prověrkách. Kariéru zakončil jako ředitel nakladatelství Orbis (1970–1975).

¹²³ Více ke Šlingovu případu viz KAŠKA, Václav: *Neukázněně a neangažovaní: Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha – Brno, Ústav pro studium totalitních režimů – Conditio humana 2014, s. 159–163; PERNES, Jiří: *Mládež vede Brno: Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1950)*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 3 (2004), s. 45–60; SLABOTINSKÝ, Radek: *Otto Šling – pokus o politický portrét komunistického funkcionáře*. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 4. Praha, Dokořán 2005, s. 177–198.

a byl připravován na pozici tajemníka Ústředního výboru Československého svazu mládeže. U osobního pohovoru však místo odmítl, což bylo vyhodnoceno jako preferování „(osobního) postavení před pomocí straně“. Ústředí pak vyrozumělo Pastyříka, který si Jakeše předvolal a varoval jej, že záležitost ovlivní jeho další kariéru. Svůj tvrdý postup Pastyřík hájil argumentem, že vychovat profesionální funkcionáře je náročné, a naznačoval, že Jakeš promarnil čas a prostředky, které do něj byly investovány.¹²⁴ S Jakešem, který si vzal čas na rozmyšlenou, se mělo dál jednat.¹²⁵

Z jeho dalších osudů je zřejmé, že se rozhodl setrvat v Gottwaldově, tedy v prostředí, které znal a kde se mohl spolehnout na podporu vlivných regionálních činitelů. O té svědčí skutečnost, že navzdory kauze jej v polovině roku 1950 předsednictvo Okresního výboru KSČ ve Zlíně jednomyslně navrhlo do funkce předsedy zlínského jednotného národního výboru, faktického městského primátora.¹²⁶ Byla to Jakešova první placená politická funkce. Do té doby mu sice z působení ve veřejné správě plynuly jisté výhody – například přídatkové potravinové lístky či mimořádné odměny¹²⁷ – nejednalo se však o stálý příjem.

Jakešovo jmenování bylo součástí spleťtých mocenských a osobních konfliktů mezi gottwaldovskými komunistickými špičkami. Ve funkci vystřídal Rudolfa Rédra,¹²⁸ který na konci války byl v čele ilegálního zemského vedení KSČ na Moravě a poté do roku 1948 předsedal zlínské krajské stranické organizaci. Právě příslušníci původní odbojářské garnitury, kterou krom Rédra reprezentoval například Lubomír Nondek, byli od počátku padesátých let v regionu stále více marginalizováni. Klíčovými postavami se díky vzájemné podpoře stávali „komunisté

---

¹²⁴ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1254, zápis z mimořádné schůze KV KSČ v Gottwaldově 28. 12. 1950.

¹²⁵ *Tamtéž*, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 80, arch. j. 436, zápisy ze schůzí sekretariátu KV KSČ v Gottwaldově 12. 8. 1949 a 25. 8. 1949.

¹²⁶ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 27. 7. 1950.

¹²⁷ *Tamtéž*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 5, zápis ze 138. schůze zatímního ONV v Gottwaldově 4. 4. 1949; *tamtéž*, inv. č. 6, zápisy z 5. a 8. schůze rady JNV v Gottwaldově 31. 8. 1949 a 12. 10. 1949.

¹²⁸ Rudolf Rédr (1901–1967), mezi válkami se živil různými profesemi, mimo jiné v podniku Baťa. Krátkou dobu byl členem komunistické i národněsocialistické strany. V protektorátu se zapojil do komunistického odboje, především do výroby a distribuce tiskovin. V létě 1941 se stal členem ilegálního zemského vedení KSČ na Moravě, celou válku úspěšně unikal zatčení. Po jejím skončení se stal předsedou OV KSČ i ONV ve Zlíně a členem ÚV KSČ. V červnu 1949 byl jmenován předsedou JNV v Gottwaldově. Během vlny politických procesů byl v roce 1952 zatčen a odsouzen za zpronevěru a nedovolené držení zbraní ke čtyřletému vězení. Po odvolání mu byl trest snížen na jeden rok. Na svobodu se dostal v roce 1954, o devět let později byl soudně rehabilitován.

z Baťovky“, kteří do města přišli pracovat na konci třicátých let, ale do strany vstoupili až po válce. Jejich hlavním představitelem byl Ivan Holý,¹²⁹ a přestože Jakeš měl v této době nesrovnatelně menší vliv, svým profilem do této skupiny plně zapadal. Rédrova výměna byla zdůvodňována jeho odchodem „na důležité místo“ na Ministerstvu vnitra, ve skutečnosti znamenala ale počátek jeho pádu, který skončil zatčením a odsouzením ve vykonstruovaném politickém procesu.¹³⁰ Samotné předání funkce ale proběhlo poklidně, Jakeše na plenárním zasedání jednotného národního výboru v září 1950 zvolili jednohlasně. Byl prezentován jako zkušený pracovník veřejné správy, který se v pozici plánovacího referenta dobře seznámil s potřebami okresu a jeho zamýšleným rozvojem.¹³¹

Díky podpoře nově se prosazující stranické garnitury v Gottwaldově získal Jakeš funkci, jejíž význam je nutno posuzovat ve více rovínách. Zdaleka neměla takovou váhu jako před únorovým převratem, kdy její držitel býval zásadním lokálním mocenským aktérem, a pokud šlo o komunistu, zpravidla stál souběžně v čele okresní organizace KSČ.¹³² V podmínkách etatizace strany sice role stranických funkcí zásadně rostla, předsednictví jednotného národního výboru s sebou ale nadále neslo nezanedbatelnou veřejnou prestiž a autoritu, namnoze vyšší než členství v okresním vedení KSČ. Jakeš byl v následujících letech zjevně vnímán spíše jako „primátor“ než jako stranický funkcionář.¹³³ Výmluvným dokladem jsou prvomájové oslavy v Gottwaldově v roce 1951, kdy zaujal místo na čestné tribuně, hned vedle nového vedoucího tajemníka krajského výboru KSČ Leopolda Pavelky,¹³⁴ předsedy krajského národního výboru Josefa Kočiše a zástupce

¹²⁹Více KAŠKA, V.: V nové republice, s. 189.

¹³⁰Viz PRAŽÁK, Martin: Rudolf Rédr. In: ANEV, Petr – BÍLÝ, Matěj (eds.): *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*, sv. 2: K–Z. Praha, Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2018, s. 235–236.

¹³¹*SokA Zlín*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 2, zápis ze 7. plenárního zasedání JNV v Gottwaldově 20. 9. 1950 v Tlumačově.

¹³²Více viz BÍLÝ, M. – LÓŽI, M. – ŠLOUF, J.: *Nervová vlákna diktatury*, s. 44 a 53 (viz pozn. 17).

¹³³*MZA*, f. G 561, k. 144, zápis z mimořádné plenární schůze OV KSČ v Gottwaldově 8. 12. 1951.

¹³⁴Leopold Pavelka (1922–??), pocházel z úřednické rodiny. Za války byl jako levicový student zatčen a vězněn. Od roku 1944 působil v ilegalitě coby člen odbojové skupiny Předvoj. Po válce vstoupil do KSČ a zaznamenal strmý vzestup, i díky vazbě na Otto Šlinga. Pracoval v brněnském krajském stranickém aparátu, ale již v roce 1949 byl jmenován vedoucím tajemníkem KV KSČ v Jihlavě. Brzy byl převeden do stejné funkce v Gottwaldově. Jeho kariéru přerušily politické procesy na počátku 50. let, když byl vyloučen ze strany a perzekvován. Po rehabilitaci v roce 1965 se vrátil k politické činnosti a během pražského jara se stal vedoucím tajemníkem OV KSČ v Karlových Varech. Jako reformista a kritik srpnové invaze byl v roce 1970 zbaven všech stranických funkcí a zařazen na seznam exponentů pravice.

ústředí, poslance a ministra zahraničního obchodu Antonína Gregora.¹³⁵ V lokálním tisku se o Jakešovi prakticky vždy psalo jako o předsedovi jednotného národního výboru.

Po několika měsících Jakeše „dohnalo“ jeho odmítnutí zapojit se do práce v ústředí, které počátkem roku 1951 nedoporučilo jeho setrvání ve funkci. Patrně jej tehdy zachránil krajský vedoucí tajemník v Gottwaldově Leopold Pavelka. Podpořil výklad, že Jakeš odchod do Prahy neodmítl ze sobeckých důvodů, ale kvůli touze dál pracovat v továrně (což byl patrně důvod zástupný, Jakeš s ním alespoň nijak neoperoval při nástupu do čela JNV), a zdůraznil, že svůj postoj již přehodnotil. Předsednictvo gottwaldovské krajské stranické organizace následně pověřilo svého člena a zároveň náhradníka Ústředního výboru KSČ a poslance Národního shromáždění Jaroslava Lédlu,¹³⁶ aby ústředí ujistil, že Jakeš je „soudruh oddaný straně“.¹³⁷ Sekretariát ústředního výboru vzal pozitivní hodnocení v potaz a jeho pokračování v čele jednotného národního výboru schválil.¹³⁸ Jakeš si tedy během svého šestiletého politického působení zjevně získal důležité patrony na pomezí regionu a ústředí, jako byl právě Lédl. Bez nich by jeho kariéra zřejmě skončila.

Jakeš byl okresním stranickým vedením pověřen, aby v jednotném národním výboru posiloval stranickou organizaci. Sám považoval podřízenost veřejné správy komunistické straně za samozřejmost, strana měla zajišťovat její „správnou úlohu“.¹³⁹ Prakticky po celou dobu Jakešova působení na Gottwaldovsku se tento záměr ale nedařilo plně realizovat. Jakeš to přičítal ledabylému personálnímu obsazování národních výborů.¹⁴⁰ Prosazoval, aby je tvořily především „dělnické

---

¹³⁵ Oslavy 1. máje měly v celém kraji radostný a bojový ráz. In: *Naše pravda* (5. 5. 1951).

¹³⁶ Jaroslav Lédl (1892–1974), pocházel ze selské rodiny v Břeclavi. Vystudoval zemědělskou školu, byl členem národněsocialistické strany. V roce 1928 přešel do KSČ a neúspěšně za ni kandidoval do parlamentu. Během okupace se zapojil do odboje a byl kratší dobu vězněn. Po válce se stal poslancem a mandát držel až do roku 1960. Od roku 1946 byl také náhradníkem a poté v letech 1952–1958 řádným členem ÚV KSČ. Následně působil v Ústřední kontrolní a revizní komisi KSČ a souběžně jako regionální gottwaldovský funkcionář.

¹³⁷ NA, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 82, arch. j. 443, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 2. 2. 1951.

¹³⁸ *Tamtéž*, f. Sekretariát ÚV KSČ 1945–1951, sv. 28, arch. j. 166/23, Návrh pro schůzi sekretariátu, 16. 1. 1951.

¹³⁹ *ŠOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápisy ze schůzí předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 20. 4. 1950 a 21. 9. 1950; *tamtéž*, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 16. 1. 1951.

¹⁴⁰ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 4975, zápis ze schůze KV KSČ v Gottwaldově 3.–4. 5. 1952.

kádry“ s místními vazbami, a neváhal kritizovat krajský výbor strany, pakliže na jednotný národní výbor hodlal dosadit soudruhy z jiných částí kraje.¹⁴¹ Zdá se, že si nárokoval výběr spolupracovníků, byť respektoval jejich následné schválení nadřízenými instancemi.¹⁴² V tomto směru se Jakešův přístup nelišil od jeho postoje ke stranické hierarchii.¹⁴³

V rámci veřejné správy se Jakeš snažil pravomoci jednotného národního výboru posilovat. Argumentoval – jak bylo touto dobou typické – že vyšší orgány jsou příliš zbyrokratizované, zatímco ty lokální mají sklon řešit problémy „střevcovským způsobem“.¹⁴⁴ Za Jakešova předsednictví tak docházelo ke kompetenčním sporům mezi jednotným a krajským národním výborem. Gottwaldovští radní například Jakešovi uložili vznést oficiální stížnost, že neustálé zásahy z kraje jim značně komplikují činnost, jelikož jsou stavěni před úkoly, které s nimi nebyly předem projednány.¹⁴⁵ Dodejme, že neshody ve vztahu okresu a kraje se na Gottwaldovsku tehdy netýkaly pouze orgánů veřejné správy, ale také stranických struktur.¹⁴⁶

Je zdokumentováno několik případů, kdy se i Jakeš postavil nadřízené instanci. Zpravidla se jednalo o zdánlivě banální záležitosti,¹⁴⁷ minimálně jednou ale vstoupil do výraznějšího politického sporu. Týkal se souběhu funkcí Aloise Svobody, předsedy Okresního výboru KSČ v Gottwaldově¹⁴⁸ a současně bezpečnostního referenta jednotného národního výboru (z formálního hlediska Jakešova podřízeného). Situaci řešilo v září 1950 okresní stranické vedení. Jakeš setrvání Svobody ve veřejné správě podpořil, stejně jako drtivá většina předsednictva

¹⁴¹ *Soka Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 9. 1. 1951.

¹⁴² *Tamtéž*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 8, zápis z mimořádné schůze rady JNV v Gottwaldově 11. 5. 1951.

¹⁴³ *Tamtéž*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 24. 4. 1951.

¹⁴⁴ *MZA*, f. G 561, k. 144, zápis ze schůze OV KSČ v Gottwaldově 1. 6. 1951 v Uherském Ostrohu.

¹⁴⁵ *Soka Zlín*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 9, zápis z 64. schůze rady JNV v Gottwaldově 26. 9. 1951.

¹⁴⁶ *NA*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1503, zpráva z okresní konference KSČ v Gottwaldově 14.–15. 4. 1951.

¹⁴⁷ *Tamtéž*, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 81, arch. j. 438, zápis z mimořádné schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 29. 3. 1950; *tamtéž*, sv. 82, arch. j. 445, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ 15. 6. 1951.

¹⁴⁸ Význam této funkce v mocenské hierarchii od počátku 50. let soustavně klesal, až nakonec byla zrušena. Klíčovou roli v této době již hráli političtí, respektive vedoucí tajemníci stranických výborů. (Viz MAŇÁK, Jiří: *Proměny strany moci*, sv. 2: *Početnost a složení volených funkcionářských sborů KSČ 1948–1968*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 62.)

okresního výboru strany. Svoboda se pak stal i prvním náměstkem „primátora“ Jakeše.¹⁴⁹ Na jaře 1951 zasáhl krajský výbor KSČ, když nedoporučil opětovné zvolení Svobody předsedou okresního stranického výboru. Jakeš se proti stanovisku kraje vymezil a využil spor k tomu, aby hájil nezřídka kritický postoj předsednictva okresního výboru KSČ vůči nadřízené instanci.¹⁵⁰ Musel přitom vědět, že významní krajsší aktéři včetně Leopolda Pavelky a Jaroslava Lédla, kteří se za něj nedlouho předtím postavili v ústředí, Svobodu striktně odmítají.¹⁵¹ Svou roli v Jakešově rozhodování mohlo sehrát to, že předsednictvo krajského výboru problematizovalo nejen Svobodovy aktivity během okupace, ale také skutečnost, že byl baťovským *mladým mužem*, což se dotýkalo i Jakešovy minulosti. Snad i proto spolu s dalšími členy předsednictva okresního výboru označil za nepřijatelné, že případ začala řešit krajská disciplinární komise. Předsednictvo krajského výboru od Jakeše naopak očekávalo, že okresní vedení přesvědčí, že Svoboda „je špatný člověk“.¹⁵²

Kauza ukazuje, že Jakešovo regionální politické působení nebylo zcela nekonfliktní. Nezůstával stranou sporů a již v této fázi své kariéry si osvojoval schopnost manévrovat ve stranických pŕtčkách. Nebyl tedy pouhým poslušným, nenápadným funkcionářem, jehož postup se odvíjel výhradně od spolehlivého plnění zadaných úkolů. Dodejme, že Jakeš v této době dokázal hájit i krajské zájmy vůči nárokům ústředí. V předsednictvu krajského výboru KSČ například prosadil usnesení, že žádost Ministerstva zemědělství o odsun téměř pěti tisíc osmi set krav do jiných regionů lze vyslyšet jen tehdy, bude-li na Gottwaldovsku docílen jejich plný stav a zajištěno stoprocentní plnění zemědělských dodávek.¹⁵³

Schůze jednotného národního výboru zahajoval Jakeš z pozice předsedy zpravidla projevem ideologického rázu, který namísto praktických otázek řešil aktuální témata ústřední propagandy, například mezinárodní situaci. V zásadě přebíral její myšlenky, nezdá se, že by je sám výrazněji obohacoval. K fungování národního výboru dokázal být kritický. Na jaře 1951 se rozhodl aktivizovat dosud pasivní členy orgánu. Plenární schůze se měly konat alespoň jednou měsíčně a spolu s tím se měla změnit praxe, kdy členové předem neznali program a nebyli

¹⁴⁹ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápisy z mimořádné schůze předsednictva OV KSČ 11. 9. 1950 a ze schůze předsednictva OV KSČ 23. 9. 1950.

¹⁵⁰ *Tamtéž*, Zpráva o začleňování živností do komunálních podniků, nedatováno.

¹⁵¹ *NA*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1503, zpráva z okresní konference KSČ v Gottwaldově 14.–15. 4. 1951.

¹⁵² *Tamtéž*, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 82, arch. j. 444, zápis z odpoledního zasedání předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 23. 3. 1951.

¹⁵³ *Tamtéž*, arch. j. 446, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 10. 8. 1951.

seznamování s usneseními rady jednotného národního výboru.¹⁵⁴ K Jakešovu rozčarování se ale rychle ukázalo, že zastupitelé se ani s lepšími podklady nezapojují do diskusí, nevznášejí příliš podnětné návrhy a projevuje se jejich neznalost problémů okresu. Před Jakešovým odchodem do ústředí se situace výrazněji nezlepšila.¹⁵⁵ Práci rady jednotného národního výboru sice hodnotil lépe, ani její schůze však nebyly dostatečně plánovány, agenda se zpravidla předkládala *ad hoc*, absentoval adekvátní a v řádném předstihu připravený podkladový materiál.¹⁵⁶ Snahu Jakeše posílit kontakt národního výboru s „pracujícím lidem“ ilustrovala i jeho direktiva, že referenti musejí vypsát konkrétní hodiny, kdy budou k dispozici veřejnosti.¹⁵⁷

Činnost gottwaldovského jednotného národního výboru, stejně jako v případě dalších orgánů veřejné správy, měla za Jakešova předsednictví vycházet primárně z usnesení Ústředního výboru KSČ a aktuálně platných ideologických postulátů. V praxi se zaměřovala především na plnění pětiletého plánu, potíže se zásobováním a kolektivizací zemědělství.¹⁵⁸ Sám Jakeš se věnoval široké agendě – od soupisu jalovic a prasnic v okrese¹⁵⁹ po přípravu nového územního plánu. Právě za Jakešova předsednictví byla vytvořena komise jednotného národního výboru pro výstavbu Gottwaldova.¹⁶⁰ Jakeš si zakládal na zvyšování životní úrovně. Ne vždy však přání odpovídalo skutečnosti. V únoru 1951 se například projevil nedostatek chleba,¹⁶¹ další výrazné škrty v zásobování přišly začátkem následujícího roku. Množící se hlasy, které tvrdily, že v baťovském Zlíně byla životní úroveň vyšší než v lidovědemokratickém Gottwaldově, Jakeš obecně nesl nelibě. Odrážel je i statistikou, podle níž za komunistické vlády trojnásobně klesl roční

¹⁵⁴ *SOKA Zlín*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 8, zápis z 51. schůze rady JNV v Gottwaldově 29. 5. 1951; *tamtéž*, inv. č. 2, zápis z mimořádné schůze pléna JNV v Gottwaldově 29. 5. 1951.

¹⁵⁵ *Tamtéž*, inv. č. 2, zápis z 16. plenární schůze JNV v Gottwaldově 27. 6. 1951; *tamtéž*, inv. č. 12, zápis ze 112. schůze rady JNV v Gottwaldově 3. 9. 1952.

¹⁵⁶ *Tamtéž*, inv. č. 9, zápis ze 77. schůze rady JNV v Gottwaldově 26. 12. 1951.

¹⁵⁷ *Tamtéž*, inv. č. 8, zápis z 57. schůze rady JNV v Gottwaldově 8. 8. 1951.

¹⁵⁸ *Tamtéž*, inv. č. 2, zápis z 11. plenární schůze JNV v Gottwaldově 28. 3. 1951.

¹⁵⁹ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 4973, zápis z mimořádné schůze KV KSČ v Gottwaldově 16. 2. 1952.

¹⁶⁰ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 12. 10. 1950; K výstavbě Gottwaldova jako krajského střediska. In: *Naše pravda* (25. 11. 1950).

¹⁶¹ *SOKA Zlín*, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 13. 2. 1951.

počet obětí tuberkulózy v okrese.¹⁶² Jakeš zřejmě vyjadřoval své autentické přesvědčení, do něhož se promítaly vlastní zkušenosti z dětství. Výrazně lepší podmínky, které v tomto směru na počátku padesátých let panovaly, spojoval s nastolením socialismu sovětského typu, nikoliv s obecným pokrokem v prevenci a lékařské péči. Netušíme, zda si připouštěl, že zlepšení v tomto směru nastalo i v nesocialistických zemích.

Na své působení na gottwaldovském jednotném národním výboru Jakeš vzpomínal v dobrém. V každodenním jednání s občany i nižšími funkcionáři veřejné správy našel zalíbení.¹⁶³ Pro jeho další kariéru bylo důležité, že při řešení některých úkolů, například stavby městského vodovodu, přicházel do kontaktu se stranickým ústředím.¹⁶⁴ Mohl tak částečně napravovat svou reputaci, kterou si pošramotil odmítnutím přejít do Prahy v roce 1949. Přiznával však, že neudržel systematické kontakty s pracovníky a členy jednotného národního výboru.¹⁶⁵ Zdá se, že se potýkal i s narůstající kumulací funkcí. Po roce 1950 sám několikrát opatrně upozorňoval, že gottwaldovští činitelé jich zastávají příliš mnoho, což vztahoval i na sebe.¹⁶⁶ V tom Jakešovi dávaly za pravdu i nadřízené stranické instance.¹⁶⁷ Situace do značné míry odrážela základní problém poučkové kádrové politiky, kterým byl nedostatek vhodných osob pro obsazení všech důležitých funkcí. Ústředí si však existenci pomyslného kádrového deficitu, který měl poměrně komplexní příčiny, dlouho nepřipouštělo.¹⁶⁸ Další vývoj Jakešovy kariéry každopádně ukazuje, že jej velké politické vytížení naplňovalo. Přestože v pamětech přiznal, že si vybralo daň na jeho osobním životě, převážil u něj dobrý pocit z toho, že může ovlivňovat dění a měnit společenský řád.¹⁶⁹ Jakeš nebyl unikátní případ. Poválečná komunistická strana zaznamenala větší množství stížností žen, že jejich manželé se práci pro stranu věnují na úkor rodiny.¹⁷⁰

¹⁶² *Tamtéž*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 2, zápis z 9. schůze rady JNV v Gottwaldově 18. 12. 1950; *tamtéž*, inv. č. 3, Zápis z okresního sjezdu lidové správy okresu Gottwaldov, 24. 1. 1952.

¹⁶³ Viz JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 22.

¹⁶⁴ *SOkA Zlín*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 7, zápis z 27. schůze rady JNV v Gottwaldově 19. 7. 1950.

¹⁶⁵ *Tamtéž*, inv. č. 9, zápis ze 77. schůze rady JNV v Gottwaldově 26. 12. 1951.

¹⁶⁶ *Tamtéž*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 30. 5. 1951 v Uherském Ostrohu; *MZA*, f. G 561, k. 144, zápis z mimořádné plenární schůze OV KSČ v Gottwaldově 8. 2. 1951.

¹⁶⁷ *NA*, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 82, arch. j. 444, zápis z odpovědního zasedání předsednictva KV KSČ 23. 3. 1951.

¹⁶⁸ Více PAVKA, Marek: *Kádry rozhodují vše! Kádrová politika KSČ z hlediska teorie elit*. Brno, Parius 2003, s. 59.

¹⁶⁹ Viz PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 52.

¹⁷⁰ Viz BÍLÝ, M. – LÓŽI, M. – ŠLOUF, J.: *Nervová vlákna diktatury*, s. 79 (viz pozn. 17).

Okresní a krajský stranický funkcionář

V podmínkách etatizace KSČ se klíčovým zdrojem Jakešova vlivu stávaly stranické funkce. Jeho působení na okresní úrovni odráželo obecný sociodemografický trend. Po únoru 1948 mezi členy (a posléze i kandidáty) stranických okresních výborů stále více převažovali novopečení úředníci. Bylo to dáno právě sociální mobilitou tohoto segmentu straníků, která dosáhla vrcholu v době Jakešova odchodu do ústředí v roce 1952. Čtyři pětiny z nich tvořili bývalí dělníci, kteří se již živili jinou, zpravidla nikoliv manuální prací.¹⁷¹ Jakešův postup regionální stranickou hierarchií nicméně nebyl zcela přímočarý. V dubnu 1949 vypadl z okresního předsednictva a zůstal řadovým členem okresního výboru.¹⁷² Torzovité prameny neumožňují určit důvod, není ale vyloučeno, že souvisel s jeho odchodem do Ústřední politické školy. Dochovaná dokumentace naznačuje, že Jakeš předtím nebyl na okresních stranických fórech nějak nadprůměrně aktivní. Věnoval se nadále záležitostem Svazu české mládeže,¹⁷³ podílel se na přípravě mobilizačních akcí, jako byl měsíc údernických směn, a angažoval se ve školení vesnických funkcionářů.¹⁷⁴ Působil také ve stranické komisi pro posílení kapacit lékařské péče v okrese.¹⁷⁵ Při řešení těchto otázek býval občas přizván na zasedání předsednictva i v době, kdy nepatřil k jeho členům.

Po návratu do předsednictva Okresního výboru KSČ v Gottwaldově v lednu 1950¹⁷⁶ měl Jakeš nadále na starosti oblast mládeže. Jeho agenda se však rozšiřovala, což odráželo roli, kterou si okresní stranické orgány nárokovaly při řízení okresů. Organizoval sezonní zemědělské práce, zabýval se plněním plánu v jednotlivých závodech, vykonával též politický patronát nad podnikem Let Kunovice. Věnoval se úderníkům, snažil se je přimět ke vstupu do strany. Pověřen byl též prověrkou činnosti národopisných kroužků a ochotnických divadel

¹⁷¹ Viz MAŇÁK, J.: *Proměny strany moci*, sv. 2, s. 64–65 (viz pozn. 148).

¹⁷² NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 503, Návrh okresní kádrové komise KSČ na složení Okresního výboru KSČ Gottwaldov, nedatováno; *tamtéž*, Návrh okresní kádrové komise KSČ na složení předsednictva Okresního výboru KSČ v Gottwaldově, nedatováno.

¹⁷³ SOKA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 60, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 23. 11. 1948.

¹⁷⁴ MZA, f. G 561, k. 147, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 22. 12. 1949.

¹⁷⁵ SOKA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 20, zápis ze schůze OV KSČ v Gottwaldově 14. 2. 1949.

¹⁷⁶ *Tamtéž*, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 5. 1. 1950; zápis z mimořádné schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 9. 1. 1950.

v okrese, kde měl prosazovat „zavádění nových forem zábavy“.¹⁷⁷ Za tímto eufemismem, jak Jakešovy pozdější aktivity ukazují, se skrývalo například posílení role divadla při prosazování komunistické politiky.¹⁷⁸ Zasazoval se také za bedlivé sledování inteligence, především učitelů.¹⁷⁹ S ohledem na funkci předsedy jednotného národního výboru od dubna 1951 odpovídal za úsek personální a lidové správy okresu.¹⁸⁰

K nezanedbatelným povinnostem členů předsednictev okresních organizací strany patřila rozsáhlá referentská a instruktorská činnost. Jakeš pravidelně řečnil na různých místech okresu o širokém spektru otázek, od lokálních po mezinárodní.¹⁸¹ Tuto poměrně náročnou aktivitu komplikovalo špatné plánování. Z Jakešových slov vyplývá, že referenti se o vyslání na schůzi často dozvídali na poslední chvíli, takže si vystoupení nemohli patřičně připravit.¹⁸² Agitaci přitom Jakeš považoval za jeden z klíčových nástrojů prosazování komunistické politiky, účelnější než represe, a mnoho problémů spojoval s nedostatečným „vysvětlováním“.¹⁸³

Společným jmenovatelem politické linie, kterou Jakeš v raných padesátých letechrazil, bylo pasování komunistické strany do role nejvyšší instance ve všech oblastech veřejného a hospodářského života. Důsledné uplatňování její vedoucí úlohy a dohledu vnímal jako cestu k řešení prakticky všech existujících problémů.¹⁸⁴ Mocenské nároky KSČ přitom spojoval se stranickou disciplínou. Zasazoval

¹⁷⁷ *Tamtéž*, zápisy ze schůzí předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 26. 1. 1950, 23. 3. 1950, 29. 6. 1950, 1. 7. 1950, 13. 7. 1950, 23. 9. 1950 a 28. 11. 1950; Hodnocení práce patronátních instruktorů v našem okrese, nedatováno.

¹⁷⁸ *MZA*, f. G 561, k. 34, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 13. 11. 1951.

¹⁷⁹ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 30. 3. 1950.

¹⁸⁰ *Tamtéž*, inv. č. 62, zápisy ze schůzí předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 17. 4. 1951 a 2. 5. 1951.

¹⁸¹ *Tamtéž*, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 20. 4. 1950; Zhodnocení činnosti instruktorského sboru a stálých okres[ních] instruktorů spojení OV (*sic*) se základ[ními] org[anizacemi] KSČ, nedatováno; Program PSML [Prezenční studium marxismu-leninismu] v Gottwaldově. In: *Naše pravda* (22. 3. 1952).

¹⁸² *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 4. 5. 1950.

¹⁸³ *MZA*, f. G 561, k. 144, zápis ze schůzí OV KSČ v Gottwaldově 16. 2. 1951 a 28. 9. 1951.

¹⁸⁴ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis z mimořádné schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 4. 10. 1950; zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 12. 10. 1950; *tamtéž*, inv. č. 62, zápisy ze schůzí předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 10. 4. 1951, 21. 5. 1951 a 14. 6. 1951 (v Březové); *tamtéž*, inv. č. 64, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 21. 1. 1952; *MZA*, f. G 561, k. 35, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 8. 2. 1952; *tamtéž*, k. 36, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 14. 3. 1952; *tamtéž*, k. 38, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 16. 5. 1952; *tamtéž*, k. 39, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 11. 7. 1952.

Miloš Jakeš (vlevo) se štafetou
Poselství přátelství a míru, kterou převzal
od Jindřicha Roudného ze Sokola Svit
Gottwaldov 12. listopadu 1951
SOka Zlín, Sběrka fotografií Zlín

se o to, aby na schůzích byla přijímána usnesení a kontrolovalo se jejich plnění.¹⁸⁵ Velký význam přikládal též vnitrostranickým prověrkám. Zjevně na ně pohlížel optikou, kterou vyzdvihuje historik Jaroslav Cuhra; měly napravit případné špatné kádrové zařazení straníka, zdokumentovat jeho dosavadní život, aby byl jeho sumář v budoucnu k dispozici stranickým orgánům, a v neposlední řadě „pozdvihnout“ obraz komunisty v očích široké veřejnosti.¹⁸⁶ Jakeš proto kritizoval, že se v některých základních organizacích provádějí ledabyle, a tudíž neslouží k nápravě problémů.¹⁸⁷ Sám Jakeš byl prověřen kladně na podzim 1948 a v červenci 1950. Přestože se podrobnosti nedochovaly, lze předpokládat, že jeho prověrky proběhly standardním způsobem: po přečtení posudku a případných otázkách položených spolustraníky se přistoupilo k hlasování, zda je dotyčný

¹⁸⁵ SOka Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 29. 6. 1950.

¹⁸⁶ CUHRA, Jaroslav: „Nechci dnes psáti o tom, co všechno dobrého již přineslo straně prověřování“: Stranícké prověrky 1948 a 1980. In: CUHRA, Jaroslav – ČERNÁ, Marie a kol.: *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí: Československo 1948–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2012, v.v.i., s. 12–19, zde s. 14.

¹⁸⁷ SOka Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápisy ze schůzí předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 14. 9. 1950 a 19. 10. 1950.

považován za prověřeného.¹⁸⁸ V Jakešově případě se nikdo z přítomných členů Okresního výboru KSČ v Gottwaldově nevyslovil proti.¹⁸⁹ Lze to brát i jako ilustraci tvrzení historika Marka Pavky, že проверки sloužily nejen k pomyslné očištění strany, ale také k vytipování komunistů, kteří se „osvědčili“, pro další kariéru vstoup. Představovaly tak důležitý nástroj pro utváření nové elity poúnorového Československa.¹⁹⁰

Výtky k vnitřnímu fungování nižších stranických struktur Jakeš stupňoval na jaře 1951. Poukazoval na malý počet schůzí a nízkou aktivitu členstva. Tu měla stimulovat výraznější kritika a sebekritika,¹⁹¹ které – jak ukazuje historik Václav Kaška – úzce souvisely s disciplinací straníků, prosazovanou Jakešem. Byly také pokládány za důležitou zbraň v boji za nový společenský řád. Konstantní hodnocení sebe i ostatních mělo odhalovat chyby členů strany a celkově zlepšovat její vnitřní fungování.¹⁹² Jakeš je nepovažoval za uspokojivé, především co do úrovně schůzí základních organizací, kterých se jako zástupce okresu účastnil. Místní funkcionáři například často rezignovali na přípravu usnesení a obraceli se na Jakeše, „aby něco napsal a vymyslel“.¹⁹³ Ve své zprávě pro okresní stranické předsednictvo nešetřil ani způsob práce gottwaldovského okresního výboru KSČ. Podobně jako se s tím dříve setkal v jednotném národním výboru, dostávali jeho členové před schůzí pléna podklady pozdě, takže se pak nezapojovali do diskuse, případně vystupovali s poznámkami, které nesouvisely s projednávanou agendou.¹⁹⁴ V tomto směru Jakeš plně následoval trend, který v nižších patrech KSČ nastal na pozadí Šlingova případu – kritiku výsadního postavení předsednictev stranických organizací spojenou s voláním po posílení role plenárních schůzí.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Více viz PAVKA, M.: *Kádry rozhodují vše!*, s. 37 (viz pozn. 168).

¹⁸⁹ SOkA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 20, zápis z mimořádné plenární schůze OV KSČ v Gottwaldově 25. 7. 1950; *tamtéž*, inv. č. 64, Návrh [na] schválení žáka pro 2 roční (sic) [kurz] ÚPŠ, 19. 5. 1952.

¹⁹⁰ Viz PAVKA, M.: *Kádry rozhodují vše!*, s. 37–38.

¹⁹¹ SOkA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 10. 4. 1951.

¹⁹² Více viz KAŠKA, V.: *Neukáznění a neangažovaní*, s. 59–60 (viz pozn. 123).

¹⁹³ MZA, f. G 561, k. 144, zápis ze schůze OV KSČ v Gottwaldově 5. 5. 1951.

¹⁹⁴ SOkA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, Zhodnocení zasedání OV KSČ a aktivů funkcionářů základ[ních] organizací, 15. 5. 1951.

¹⁹⁵ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1254, zápis z mimořádné schůze KV KSČ v Gottwaldově 28. 12. 1950.

Další vzestup ve stranické hierarchii Jakeš zaznamenal v druhé polovině roku 1950, kdy se stal místopředsedou Okresního výboru KSČ v Gottwaldově.¹⁹⁶ Jeho aktivita v okresní organizaci výrazně zesílila, což odráželo nejen Jakešovy rostoucí zkušenosti, ale patrně i skutečnost, že politika se stala jeho zaměstnáním. V červnu 1951 byl také coby jeden z „nejvyspělejších“ členů gottwaldovského okresního výboru „vytažen“ rovnou do krajského stranického předsednictva. Oceňovány byly jeho schopnosti – svědomitost, spolehlivost, pracovitost, rychlé rozhodování – i politický rozhled. Zvažovalo se sice jeho uplatnění na pozici vedoucího stranického tajemníka v některém okrese na Gottwaldovsku, nakonec ale dostal přednost přesun na krajskou úroveň.¹⁹⁷

Příchod Jakeše do Krajského výboru KSČ v Gottwaldově se ovšem neobešel bez problémů. Podkladový materiál jej líčil jako „upřímného a kritického“, zároveň ale „skromného a oblíbeného“.¹⁹⁸ Patrně se ale jednalo o mechanicky uplatňované floskule stranického žargonu. Členy krajských stranických výborů schvalovali delegáti krajských konferencí. Ta, která proběhla v červnu 1951 v Gottwaldově na pozadí hledání „vnitřních nepřátel“ ve straně, se vyznačovala nadstandardně ostrou kritikou.¹⁹⁹ A mířila i na údajně oblíbeného Jakeše. Přestože bylo zdůrazňováno, že své funkce vykonává poctivě a se vši zodpovědností,²⁰⁰ výhrady se snažely k jejich množství a padl dokonce návrh zvolit místo něj „skutečného dělníka“. Jak vidět, Jakeš – alespoň v očích některých spolustraníků – ztrácel punc „dělnického kádru“ a byl vnímán spíše jako profesionální funkcionář. Do krajského výboru KSČ byl ostatně uveden jako předseda jednotného

¹⁹⁶ *Soka Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 14. 9. 1950.

¹⁹⁷ *NA*, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 82, arch. j. 444, Hodnocení členů OV KSČ Gottwaldov, březen 1951.

¹⁹⁸ *Tamtéž*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1502, Charakteristika navrhovaných členů a náhradníků KV KSČ a členů krajské revizní komise pro delegáty VI. krajské konference KSČ v Gottwaldově, nedatováno.

¹⁹⁹ Přemíru kritiky navržených členů nového KV KSČ hodnotilo krajské předsednictvo negativně. Zaznělo například, že byli špatně vybráni delegáti, kteří neměli „jasno v hlavě“. (*Tamtéž*, Zpráva z krajské konference KSČ v Gottwaldově, 8.–10. 6. 1951; *tamtéž*, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 82, arch. j. 445, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 15. 6. 1951.)

²⁰⁰ *Tamtéž*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1502, Charakteristika navrhovaných členů a náhradníků KV KSČ a členů krajské revizní komise pro delegáty VI. krajské konference KSČ v Gottwaldově, nedatováno.

národního výboru,²⁰¹ přestože v té době se oficiálně nacházel na neplacené dovolené a po skončení výkonu funkce se měl vrátit k práci elektrokonstruktéra.²⁰² Kritika nemířila pouze na Jakeše, nicméně výčet jeho funkcí ve straně, veřejné správě a Československého svazu mládeže byl opravdu mimořádně dlouhý. Opět se za něj ale postavil Jaroslav Lédl, který přislíbil situaci „vyřešit“, a po této intervenci byl Jakeš jednomyslně zvolen.²⁰³

Vzdal se poté ovšem jedině funkce člena předsednictva okresního výboru KSČ.²⁰⁴ A neznamenalo to, že by na okresní úrovni přestal působit, zůstával totiž členem pléna okresního výboru strany a jako zástupce kraje se účastnil i mnohých schůzí jeho předsednictva. Pomoc, kterou z pozice krajského funkcionáře okresní organizaci poskytoval, byla přitom hodnocena velmi pozitivně,²⁰⁵ přestože se mnohdy jednalo o banality, jako potrestání řezníka, který do někdejších Baťových závodů (přejmenovaných v roce 1949 na Svit) dodal nedovařenou tlačenku.²⁰⁶ Z pokračující vazby na gottwaldovský okres ale těžil i Jakeš. Ostatní členy předsednictva krajského výboru KSČ totiž kritizoval, že se účastní schůzí nižších stranických instancí, aniž by se orientovali v problémech příslušných okresů.²⁰⁷ Svou znalostí Gottwaldova posiloval dojem, že je v mnohém kompetentnější než jiní funkcionáři.

Při nástupu do krajského stranického vedení musel Jakeš odrážet také kritiku na adresu své manželky Květeny. Námitku, že její švagr je „reakčně založený“ sociální demokrat, Jakeš odbyl slovy, že se s ním nestýká. Větší problém představovala skutečnost, že Květena Jakešová nebyla členkou strany.²⁰⁸ Nejednalo se

---

²⁰¹ *Tamtéž*, arch. j. 4959, seznam členů KV KSČ v Gottwaldově a jeho předsednictva zvolených na krajské stranické konferenci, 12. 6. 1951; Složení nových KV, náhradníků KV a revizních komisí, 16. 6. 1951.

²⁰² Viz VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Poražení?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 179.

²⁰³ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1502, Volba nového krajského výboru a revizní komise, 10. 6. 1951; Připomínky delegátů VI. krajské konference volební komisi, podané během stanoveného času k podání připomínek, k návrhu kandidátky KV, 10. 6. 1951.

²⁰⁴ SOkA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 18. 6. 1951.

²⁰⁵ MZA, f. G 561, k. 144, zápis z mimořádné plenární schůze OV KSČ v Gottwaldově 8. 12. 1951.

²⁰⁶ SOkA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 63, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 3. 9. 1951.

²⁰⁷ MZA, f. G 561, k. 35, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 4. 1. 1952.

²⁰⁸ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1502, Volba nového krajského výboru a revizní komise, 10. 6. 1951; Připomínky delegátů VI. krajské konference volební komisi, podané během stanoveného času k podání připomínek, k návrhu kandidátky KV, 10. 6. 1951.

o první případ, kdy z toho Jakešovi plynuly potíže. Již v srpnu 1949 jej kádrové oddělení sekretariátu ÚV KSČ vyzvalo, aby urgentně hlásil, proč manželka není ve straně a jaký má vztah k socialistickému směřování země.²⁰⁹ Jakeš sice ve svých vzpomínkách tvrdil, že jeho žena vstoupila do strany v roce 1948,²¹⁰ ve skutečnosti tak ale učinila až v září 1953, tedy po odchodu svého muže do ústředí. Zůstala vždy řadovou členkou.²¹¹ Není vyloučeno, že o stranickou legitimaci zažádala jen kvůli setrvalému administrativnímu nátlaku na manžela.

Jakešův nástup do gottwaldovského krajského výboru KSČ byl součástí široké obměny tohoto orgánu. Hned jednatřicet z devětatřiceti členů připadalo na nově jmenované funkcionáře. Z drtivé většiny šlo o veřejně činné politické pracovníky; dvě třetiny jich vstoupily do strany po válce, ale ještě před únorem 1948. Prakticky všichni prošli nějakou formou politického školení, které se stávalo důležitým prvkem životopisu. Jakeš se vymykal především nízkým věkem. Jen pětinu členů tvořili komunisté mladší třiceti let, člen předsednictva Jakeš byl jedním z nejmladších.²¹² Situace odpovídala celorepublikovým trendům. Z krajských výborů KSČ v první polovině padesátých let mizeli dělníci, naopak více než tři čtvrtiny členů připadaly na úředníky a profesionální funkcionáře stranických i veřejných orgánů, byť se z velké části zaštitovali dělnickým původem. Zpravidla se jednalo o předúnorové, avšak nikoliv předválečné komunisty. Jen výjimečně ale měli ukončené středoškolské vzdělání.²¹³ Jakeš v tomto směru celkově vynikal. Na počátku padesátých let totiž mezi obyvateli českých zemí výrazně – z tři- a osmdesáti procent – převažovaly osoby se základním vzděláním. Absolventů středních odborných škol, mezi něž patřil Jakeš, bylo pouhých 2,9 procenta.²¹⁴ Jinak ale dobře zapadal do profilu nových stranických regionálních kádrů vrcholného stalinismu.

Zdá se, že Jakeš těžil z odhalování „vnitřních nepřátel“ ve straně. Zatčení Otto Šlinga rozpoutalo v regionálních strukturách KSČ bouřlivou debatu, pro

²⁰⁹ *Tamtéž*, f. Miloš Jakeš, k. 1, dopis kádrového oddělení sekretariátu ÚV KSČ Miloši Jakešovi z 18. 8. 1949.

²¹⁰ PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s 36.

²¹¹ NA, f. KSČ – členská evidence, evidenční štítek Květy Jakešové, narozené 22. 5. 1922.

²¹² *Tamtéž*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 4959, seznam členů KV KSČ v Gottwaldově a jeho předsednictva zvolených na krajské stranické konferenci, 12. 6. 1951; Složení nových KV, náhradníků KV a revizních komisí, 16. 6. 1951.

²¹³ Viz MAŇÁK, J.: *Proměny strany moci*, sv. 2, s. 89–97.

²¹⁴ Vývoj úrovně vzdělanosti obyvatelstva ČR v letech 1950 až 2011. In: *Český statistický úřad* [online]. [Cit. 2023-2-9.] Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/20536250/17023214a02.pdf/2ec7952d-2a45-498a-9670-2819aba792a8?version=1.1>.

kerou byly typické výpady níže postavených straníků vůči vedoucím funkcionářům.²¹⁵ Jakeš sice vykonával mnoho funkcí, avšak nikoliv vrcholné. Nestával se tedy terčem útoků, jeho postavení mu naopak umožňovalo kritiku vznášet. Učinil tak už bezprostředně poté, co přešel na krajskou úroveň. S instrumentálním odkazem na starší Stalinovy výroky zkritizoval údajně špatnou personální politiku strany v gottwaldovském kraji, přičemž – podobně jako mnozí další funkcionáři – vinu víceméně svalil na dehonestované činovníky v čele s Ivanem Holým;²¹⁶ ten od prosince 1950 ztrácel své pozice a schylovalo se k jeho politicky motivovanému zatčení.²¹⁷ Za chybu Jakeš rovněž označil, že dosavadní členové předsednictva Krajského výboru KSČ v Gottwaldově na nedávné krajské konferenci neprovedli řádnou sebekritiku.²¹⁸ Sám se k ní uchýlil nedlouho předtím na zasedání rady jednotného národního výboru, kde připustil, že není schopen adekvátně si plánovat čas a dokončit všechnu započatou práci. Nepřičítal to však souběhu funkcí, ale snaze přijmout každého, kdo s ním chce promluvit. Těžko dnes rozhodnout, nakolik to odpovídalo skutečnosti. Je však zajímavé, že výtky spolustraníků na Jakešovu adresu si na tomto fóru protiřečily: podle části z nich příliš lpěl na svých názorech, podle jiných je naopak hájil nedostatečně.²¹⁹

Ve druhé polovině roku 1951 Jakeš využil rostoucí kritiku generálního tajemníka Ústředního výboru KSČ Rudolfa Slánského a jeho kádrové politiky, aby problém vztáhl na situaci na Gottwaldovsku. Upozorňoval, že při obsazování vedoucích hospodářských pozic se stále preferuje odborná způsobilost před „politickými zkušenostmi“ kandidátů. Zřejmě účelově se přitom přihlásil k nutnosti posílit

---

²¹⁵ Viz LÓŽI, Marián: Hledání nepřátel uvnitř KSČ: Fóra, aktéři a konfliktní témata vnitrostranické komunikace v regionální perspektivě (podzim 1950 – jaro 1951). In: *Securitas Imperii*, roč. 32, č. 1 (2018), s. 222–249, zde s. 234–235.

²¹⁶ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1502, zápis z 6. krajské konference KSČ v Gottwaldově 8.–10. 6. 1951.

²¹⁷ Více k případu Holého viz KAŠKA, V.: Rodí se Gottwaldov, s. 213 (viz pozn. 64); DVOŘÁKOVÁ, Jiřina: Bedřich Pokorný: Vzestup a pád. In: *Sborník Archivu Ministerstva vnitra*, sv. 2. Praha, Archiv Ministerstva vnitra 2004, s. 233–279, zde s. 246; LÓŽI, Marián: *Dynamika vnitrostranického teroru na lokální úrovni KSČ v době pozdního stalinismu* [online]. Diplomová práce obhájená v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 2014, s. 64–67. [Cit. 2023-03-20.] Dostupné z: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/72230/DPTX_2012_2_11210_0_380968_0_136332.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

²¹⁸ NA, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 82, arch. j. 445, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 15. 6. 1951.

²¹⁹ SOKA Zlín, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 8, zápis z mimořádné schůze rady JNV v Gottwaldově 11. 5. 1951.

roli volených stranických orgánů (jejichž členem sám byl).²²⁰ Pozoruhodná byla jeho pozdější reakce na zatčení Slánského. Na zasedání krajského výboru KSČ vystoupil s plamenným projevem, v němž nechyběla obligátní ujištění, že odhalení „zrádců“ posílí komunistickou stranu i její vedoucí úlohu a povede k důslednější aplikaci zkušeností ze Sovětského svazu. Zároveň ale opatrně odmítl sionistickou linii ve vyšetřování a varoval před plošným očerňováním osob židovského původu. Stejně tak spojil svou dlouhodobou kritiku, že strana nevěnuje dostatečnou pozornost Československému svazu mládeže, s údajnými praktikami Slánského. Podle Jakeše se provinil i tím, že o mládeži často mluvil, aniž by v její prospěch konal. Jako předseda Krajského výboru ČSM v Gottwaldově ovšem cítil potřebu svaz bránit; ujišťoval, že „zrádce“ Slánský jeho činnost nikterak negativně neovlivňoval.²²¹

Čistky po zatčení Slánského nepřímou posílily Jakešovo postavení v kraji. Na přelomu let 1951 a 1952 byl ze stranických pozic odvolán generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska a člen předsednictva ÚV KSČ Štefan Baštovanský, jehož měl v druhé funkci nahradit vedoucí tajemník gottwaldovského krajského výboru strany Jindřich Uher.²²² Jakeš tento krok podpořil. Uhra pak vystřídal Václav Kolář,²²³ který však – podobně jako mnozí další funkcionáři instalovaní v této době do pozice krajského vedoucího tajemníka – po-

²²⁰ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 4965, zápis z plenární schůze KV KSČ v Gottwaldově 25. 8. 1951.

²²¹ *Tamtéž*, arch. j. 4968, zápis z mimořádné schůze KV KSČ v Gottwaldově 10. 12. 1951.

²²² Jindřich Uher (1911–1985), vyučil se klavírníkem, během hospodářské krize se však živil příležitostnými manuálními pracemi. Do KSČ vstoupil v roce 1930 a byl krátce vězněn za organizování demonstrace nezaměstnaných. Také po vyhlášení protektorátu skončil jako bývalý komunistický obecní zastupitel na sedm týdnů za mřížemi. Do ilegální činnosti se zapojil po propuštění, avšak již v létě 1940 byl znovu zatčen a zbytek války strávil ve věznicích. V poválečném období byl členem ÚV KSČ, získal i poslanecký mandát, který si udržel celé čtvrtstoletí. Zastával též regionální funkce, včetně vedoucího tajemníka KV KSČ v Gottwaldově, než byl jmenován členem organizačního sekretariátu a tajemníkem ÚV KSČ. Následně přešel do vládních funkcí, mezi lety 1953 a 1968 působil jako náměstek předsedy vlády a postupně stál v čele ministerstev potravinářského průmyslu, výkupu zemědělských výrobků i vnitřního obchodu. Politickou kariéru završil jako velvyslanec v Keni (1970–1975).

²²³ Václav Kolář (1908–1993), vyučil se obchodním příručím. V roce 1931 vstoupil do KSČ, poté byl aktivní v družstvu Včela. Po okupaci se zapojil do odboje, v roce 1940 byl zatčen a po zbytek války vězněn. Po únoru 1948 pracoval v aparátu ÚV KSČ jako vedoucí několika oddělení. V 50. letech byl vedoucím tajemníkem KV KSČ v Gottwaldově a Ostravě. Od roku 1954 zasedal v ÚV KSČ a souběžně vykonával poslanecký mandát. V roce 1959 přešel na Ministerstvo zahraničních věcí, o pět let později se stal velvyslancem v Německé demokratické republice. Z funkce byl odvolán po vojenském potlačení pražského jara, proti kterému se vymezil.

strádal vazbu na region. Jeho neznalost místních poměrů kontrastovala s letitými zkušenostmi politicky stoupajícího Jakeše, který mu promptně přislíbil pomoc při seznamování s gottwaldovským prostředím.²²⁴ Snažil se posílit Kolářovu legitimitu, obhajoval například právo stranického ústředí dosadit vedoucího tajemníka dle uvážení.²²⁵ Zdá se, že s nástupem Koláře začal být Jakeš v krajském výboru strany aktivnější a rostla jeho prestiž. Touto dobou již pravidelně řídil schůze orgánu a nejspíše v květnu 1952 se stal jeho místopředsedou.²²⁶

V krajském stranickém vedení nyní Jakeš zastával poměrně radikální stanoviska, odpovídající vrcholnému stalinismu. A mnohdy šel dál než jeho spolustraníci. V diskusi o nehodách na železnici na Gottwaldovsku v květnu 1952 například jako jediný apeloval, aby bezpečnostní orgány prověřily, zda nejde o sabotáž.²²⁷ V souladu s politikou ústředí také prosazoval „očistu“ státních traktorových stanic, údajně ovládaných potomky „vesnických boháčů“ a živnostníků.²²⁸ Jde o další náznaky, že regionální funkcionář Jakeš se řídil především oficiální linií a snažil se ji bez podstatnějších úprav aplikovat v podmínkách Gottwaldovského kraje. Aktuální ideologickou argumentací rámoval i některé ryze praktické otázky. Malý zájem o technické školy v kraji například v době vrcholících politických procesů prezentoval jako důsledek činnosti Slánského, kvůli níž se mladí lidé prý báli, že po vystudování ztratí statut příslušníků dělnické třídy.²²⁹

„Nejhlavnější úkol“ – kolektivizace

Významným aspektem Jakešova regionálního působení, který prostupoval jeho funkce ve straně, veřejné správě i svazu mládeže, byl podíl na kolektivizaci zemědělství. Ve vzpomínkách ji označil za svou hlavní tehdejší pracovní náplň, především ve funkci předsedy Jednotného národního výboru v Gottwaldově, jelikož pro veřejnou správu šlo o přednostní úkol.²³⁰ Kolektivizaci přitom někteří

²²⁴ MZA, f. G 561, k. 35, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 1. 2. 1952.

²²⁵ NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 4971, zápis z mimořádné schůze KV KSČ v Gottwaldově 1. 2. 1952.

²²⁶ SOkA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 64, Návrh [na] schválení žáka pro 2 roční (sic) [kurz] ÚPŠ, 19. 5. 1952.

²²⁷ MZA, f. G 561, k. 38, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 16. 5. 1952.

²²⁸ *Tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 23. 5. 1952.

²²⁹ *Tamtéž*, k. 39, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 4. 7. 1952.

²³⁰ Viz VANĚK, M. – URBAŠEK, P.: *Vítězové? Poražení?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 178–179; JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 23.

historici označují za nejradikálnější sociální transformaci, která v Československu za vlády komunistické strany proběhla.²³¹ Tradičně bývá zdůrazňován její represivní charakter.²³² O jejím zahájení rozhodlo vedení KSČ v létě 1948 v návaznosti na rezoluci Informačního byra komunistických a dělnických stran o Jugoslávii, která byla po rozkolu s Moskvou kritizována i za to, že ponechala půdu v soukromém vlastnictví. Národní shromáždění schválilo zákon o jednotných zemědělských družstvech (JZD) v únoru 1949, celý proces byl oficiálně završen v roce 1960.²³³ Jakou úlohu v kolektivizaci na Gottwaldovsku sehrál budoucí generální tajemník Miloš Jakeš?

Se zemědělskou problematikou se začal setkávat na sklonku čtyřicátých let, kdy zasedl v okresní mimořádné vyživovací komisi.²³⁴ Po její transformaci v okresní komisi pro výrobu a výkup se stal jejím předsedou.²³⁵ V listopadu 1950 byl ale odvolán, oficiálně kvůli velkému pracovnímu vyčerpání.²³⁶ Funkci tedy nevykonával v hlavních fázích kolektivizace, zjevně mu však otevřela další angažmá v zemědělských otázkách. Od poloviny roku 1950 o nich podával pravidelné zprávy na schůzích předsednictva Okresního výboru KSČ v Gottwaldově.²³⁷ Jisté je, že v obecné rovině kolektivizaci plně podporoval a již na jaře 1950 ji na stranických fórech označoval za hlavní úkol.²³⁸ Šlo navíc o oblast, kde mohl velmi dobře zúročit své různorodé funkce. Základní linii totiž nastavovala strana, realizovala

²³¹Viz URBAN, Jiří: *Kolektivizace venkova v Horním Polabí*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2016, s. 9; BLAŽEK, Petr – KUBÁLEK, Michal: Úvodem. In: BLAŽEK, Petr – JECH, Karel – KUBÁLEK, Michal a kol.: *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty*. Praha, Pulchra – Česká zemědělská univerzita v Praze 2010, s. 9–16, zde s. 9.

²³²Viz JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2001; TÝŽ: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha, Vyšehrad 2008; NĚMEC, Stanislav (ed.): *Kolektivizace – zločin proti venkovu*. Praha, Asociace soukromého zemědělství 2004.

²³³Více viz BUREŠOVÁ, Jana: Politický a institucionální rámec kolektivizace zemědělství v Československu se zaměřením na historická východiska. In: BLAŽEK, P. – JECH, K. – KUBÁLEK, M. a kol.: *Akce „K“*, s. 17–60, zde zejména s. 30–34.

²³⁴MZA, f. G 561, k. 147, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 22. 12. 1949.

²³⁵SOKA Zlín, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ 12. 10. 1950.

²³⁶*Tamtéž*, zápis ze schůze okresní komise pro zemědělskou výrobu a výkup v Gottwaldově 23. 11. 1950; *tamtéž*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 7, zápis ze 36. schůze rady JNV v Gottwaldově 29. 11. 1950.

²³⁷*Tamtéž*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápisy ze schůzí předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 22. 6. 1950, 29. 6. 1950, 1. 7. 1950, 13. 7. 1950 a 27. 7. 1950.

²³⁸NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 1244, zápis z plenární schůze KV KSČ v Gottwaldově 9. a 10. 3. 1950.

ji veřejná správa, zatímco „uvědomějí“ svazáci měli představovat vhodnou pracovní sílu pro kolektivizované zemědělství.

Důležitou otázkou, v níž byl Jakeš aktivní, představoval postup vůči zemědělcům, kteří se do procesu „zdrůžstevňování“ odmítali zapojit. Jeho případ dobře ilustruje, že hlavní kurz kolektivizace sice vymezovaly ústřední orgány, jeho realizace se ovšem odvíjela i od postojů lokálních funkcionářů. V první fázi se jednalo o nastavení smluv o dodávkách produktů, které měli soukromě hospodařící zemědělci splnit. V polovině roku 1949 se tématem na Gottwaldovsku staly dodávky masa, které značně zaostávaly za jinými okresy. Již tehdy na schůzích Okresního výboru KSČ v Gottwaldově zaznívalo, že na vině jsou „venkovští sabotéři“. Potrestání zemědělců neplnících dodávky mělo spadat do gesce veřejné správy, která však k úkolu zřejmě přistoupila laxně. Vedoucí tajemník krajského výboru strany Miroslav Pastyřík, tehdy klíčová postava v regionu, za to zkritizoval celý okresní národní výbor včetně Jakeše. Nově ustanovený jednotný národní výbor si měl začít „problematické“ zemědělce předvolávat. Zprvu měli podávat denní hlášení o plnění dodávek, v opačném případě měla být na jejich usedlosti uvalena národní správa.²³⁹ I Jakeš po nástupu do funkce předsedy jednotného národního výboru potvrdil, že v kolektivizaci se budou výrazně angažovat právě národní výbory. Jejich role se zdaleka neomezovala na (Jakešem vyzdvihované) přesvědčování ke vstupu do JZD.²⁴⁰ Do vesnic, kde dosud neexistovala, sice jednotný národní výbor vysílal své zástupce agitovat za jejich založení,²⁴¹ zároveň byl ale od února 1950 okresním stranickým předsednictvem pověřen, aby sankcionoval vybrané zemědělce, kteří neplnili dodávky.²⁴² O tom, jaké prohřešky budou předány trestní komisi jednotného národního výboru, rozhodovala Okresní komise pro výrobu a výkup v Gottwaldově pod Jakešovým vedením.²⁴³

Jakeš neměl zpočátku jasný názor na to, zda by kolektivizace měla spoléhat primárně na pozitivní motivaci a přesvědčování, nebo na nátlak a represí. Postoj si utvářel nejspíš po celý rok 1950.²⁴⁴ Patrně se ztotožnil se stanoviskem okresního předsednictva strany, že je nutné vyčkat na příslušné vládní nařízení a postupovat v souladu s ním.²⁴⁵ Již v této době se nicméně snažil kolektivizaci urychlo-

²³⁹ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 20, zápis ze schůze OV KSČ v Gottwaldově 12. 7. 1949.

²⁴⁰ *Tamtéž*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 2, zápis z 8. plenárního zasedání JNV v Gottwaldově 20. 11. 1950.

²⁴¹ *Tamtéž*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 20, zápis ze schůze OV KSČ v Gottwaldově 25. 5. 1950.

²⁴² *Tamtéž*, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 2. 2. 1950.

²⁴³ *Tamtéž*, Zpráva Okresní komise pro zem[ědělskou] výrobu a výkup v Gottwaldově, 19. 10. 1950.

²⁴⁴ *Tamtéž*, zápisy ze schůzí předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 19. 1. 1950 a 12. 12. 1950.

²⁴⁵ *Tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 24. 8. 1950.

Miloš Jakeš řeční na shromáždění u příležitosti rozorání mezí v obci Březová na Gottwaldovsku 30. srpna 1951. Nechyběly portréty Gottwalda a Stalina i československé a sovětské vlajčky
SOKA Zlín, Sběrka fotografií Zlín

vat. Doporučoval přimět ke vstupu do JZD několik větších zemědělců, a tím zlomit odpor dalších. Vytipované jedince si za tímto účelem předvolával jednotný národní výbor.²⁴⁶ Tato forma administrativního nátlaku se podle Jakeše velmi osvědčila,²⁴⁷ i když v jeho očích přinášela riziko „infiltrace družstev reakcionáři“. Strana proto měla činnost velkých zemědělců v JZD dále sledovat.²⁴⁸ Ke vstupu mělo velké zemědělce, kteří začali být v některých případech účelově označováni za „venkovské boháče“, dohnat i vyměřování co nejvyšších dodávek, aby tak ztratili možnost žít se prodejem svých produktů. Jakeš razil heslo „žádný venkovský boháč na volný trh“.²⁴⁹ I díky jeho aktivitě stoupl během roku 1950

²⁴⁶ *Tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 2. 11. 1950.

²⁴⁷ *Tamtéž*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 3, zápis z okresního sjezdu lidové správy okresu Gottwaldov 24. 1. 1952.

²⁴⁸ *Tamtéž*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 1. 7. 1950.

²⁴⁹ *Tamtéž*, K růstu výroby a výkupu zemědě[lských] produktů na rok 1951.

v gottwaldovském okrese podíl obcí, kde fungovalo jednotné zemědělské družstvo, ze šesti na devětadvacet procent.²⁵⁰

Kolektivizační rétoriku Jakeš zosťil v letech 1951 a 1952. Pravděpodobně opět kopíroval proměnu oficiální stranické linie.²⁵¹ Nadále sice sázel na přesvědčování,²⁵² souběžně ale kritizoval, že k zásahům proti velkým zemědělcům nejsou důsledně využívány dostupné legislativní prostředky.²⁵³ Charakter těchto zásahů přiblížil ve svých pamětech. Jednalo se o zabavování majetku, zařazování vzpurných sedláků do pomocných technických praporů i jejich souzení a věznění za sabotáže a podvracení republiky.²⁵⁴ Specifikem Gottwaldovska zůstal za Jakešova působení poměrně malý počet venkovských rodin vysídlených v nechvalně proslulé „Akci K“; ve srovnání s dalšími kraji v republice byl druhý nejnižší.²⁵⁵

Nápor na urychlení „socializace vesnice“ se na Gottwaldovsku projevil v červnu 1951. Jakeš ji v této době označil za „nejhlavnější úkol“ a spolu s tím apeloval na místní stranické organizace, aby přejaly „bolševický rys“ spočívající v odhalování „nepřátel“ a „vesnických boháčů“.²⁵⁶ Problémem se zabývalo i předsednictvo Krajského výboru KSČ v Gottwaldově, nebylo ale jednotné v názoru, zda na osoby, které byly považovány za odpůrce poučovacího zřízení a zakládání JZD, zesílit nátlak například prováděním domovních prohlídek. Jakeš se do bouřlivé diskuse přímo nezapojoval,²⁵⁷ v následujících měsících se však nezřídka uchýlil k radikálním stanoviskům, jak to bylo typické pro vrcholný stalinismus. Nepřesné informování o průběhu zemědělských prací například doporučoval vnímat jako sabotáž.²⁵⁸ Patřil také k těm gottwaldovským funkcionářům, kteří boj s „vesnickými boháči“ v kraji považovali za nedůsledný. Letité sousedské

²⁵⁰ *Tamtéž*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 2, zápis z 10. plenární schůze JNV v Gottwaldově 31. 1. 1951.

²⁵¹ Konec roku 1950 někteří historici považují za zlomový moment pro zosťření represí při prosazování kolektivizace (viz JECH, K.: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, s. 70 a 79).

²⁵² *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 17. 4. 1951.

²⁵³ *NA*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1960, arch. j. 4961, zápis z plenární schůze KV KSČ v Gottwaldově 31. 3. 1951.

²⁵⁴ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 23.

²⁵⁵ Viz JECH, Karel (ed.): *Vystěhovávaní selských rodin v Akci K („kulaci“) 1951–1953: Seznamy a vybrané dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 105.

²⁵⁶ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 14. 6. 1951.

²⁵⁷ *NA*, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 82, arch. j. 445, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 15. 6. 1951.

²⁵⁸ *Tamtéž*, arch. j. 446, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 3. 8. 1951.

vazby totiž hrály v rurálním prostředí nezdídku větší roli než instrukce z ústředí a četné místní stranické organizace pak byly kritizovány za to, že usilují o zachování „třídního míru“ na venkově. Jakešovy obavy, že místní funkcionáři jsou příliš benevolentní, se odrážely i v tom, že jednotný národní výbor převzal do své kompetence vydávání povolení k soukromým porážkám vepřů. Opatření mělo zajistit, že souhlas bude vázán na to, jak ten či onen zemědělec plní předepsané dodávky.²⁵⁹

Jakeš se přikláněl k mínění, že velcí zemědělci neplní dodávky záměrně.²⁶⁰ Nižší komunistické instance v kraji kritizoval za malý důraz při jejich vymáhání a nedůslednou kontrolu zemědělských prací,²⁶¹ jeho výtky ale směřovaly i k veřejné správě. V září 1951 například konstatoval, že národní výbory na Gottwaldovsku v boji s „vesnickými boháči“ selhávají a zdráhají se využívat zákona č. 55/1947 Sb.,²⁶² o pomoci rolníkům při uskutečňování zemědělského výrobního plánu, umožňujícího radikální zásahy do práv soukromých zemědělců.²⁶³ Za příklad úspěšného postupu proti „vesnickým boháčům“ dával situaci v Poohořelicích, kde část obce odmítla na protest proti zemědělské politice KSČ zasít. K obnovení práce poté obyvatelé přiměly rozsáhlé výslechy a exemplární zásahy proti domnělým organizátorům revolty.²⁶⁴ Je zajímavé, že plošné trestání zemědělců neplnících dodávky enormními pokutami, jejichž výše se zpravidla pohybovala v řádu desetitisíců korun, Jakeš nedoporučoval.²⁶⁵ Obával se, že opatření by mohlo proti komunistické moci poštvat indiferentní venkovské obyvatelstvo.²⁶⁶

V říjnu 1951 přednesl Jakeš v předsednictvu krajského výboru KSČ zprávu o přípravách k urychlení „budování socialismu“ na vesnici. Motorem rozšiřování jednotných zemědělských družstev se měly stát besedy propagující přínosy

²⁵⁹ MZA, f. G 561, k. 144, zápis ze schůze OV KSČ v Gottwaldově 1. 6. 1951 v Uherském Ostrohu.

²⁶⁰ *Tamtéž*, k. 35, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 12. 2. 1952.

²⁶¹ NA, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 82, arch. j. 446, zápisy ze schůzí předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 21. 8. 1951 a 25. 9. 1951.

²⁶² *Tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 7. 9. 1951.

²⁶³ Zákon výrazně omezoval jejich disponování s majetkem a posiloval pravomoci národních výborů při nuceném odprodeji zemědělských strojů, nařizování povinného obdělávání půdy či zabírání soukromých objektů pro státní účely (Zákon č. 55/1947 Sb., o pomoci rolníkům při uskutečňování zemědělského výrobního plánu. In: *Zákony pro lidi: Sbírka zákonů* [online]. AION CS, s.r.o. 2010–2023. [Cit. 2023-03-20.] Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1947-55>; dále viz JECH, K.: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, s. 64).

²⁶⁴ MZA, f. G 561, k. 34, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 9. 11. 1951; *SOKA Zlín*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 2, zápis z 15. plenární schůze JNV v Gottwaldově 31. 10. 1951; *tamtéž*, inv. č. 9, zápis ze 67. schůze rady JNV v Gottwaldově 17. 10. 1951.

²⁶⁵ *Tamtéž*, inv. č. 2, zápis z 15. plenární schůze JNV v Gottwaldově 31. 10. 1951.

²⁶⁶ MZA, f. G 561, k. 34, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 28. 12. 1951.

kolektivizovaného zemědělství. Usnesení ovšem obsahovalo i výstražnou pasáž o ochraně socialistického vlastnictví před „vesnickými boháči“.²⁶⁷ Gottwaldovští komunisté měli podle Jakeše v zemědělské politice nadále velké rezervy. Na podzim 1951 sice družstevní produkce v kraji co do objemu předstihla soukromý sektor, zastavil se však příliv členů do JZD.²⁶⁸ Jakeš to v následujících měsících přičítal právě aktivitám „vesnických boháčů“,²⁶⁹ přiznával ale i mnohdy žalostnou úroveň besed se zemědělci, které sám prosazoval.²⁷⁰ Neúspěchy kolektivizační agitace nesl obzvlášť nelibě. Tvrdě se například vymezil proti Antonínu Skácelovi, předsedovi JZD v Březové, kde od prosince 1950 sám figuroval coby „politický pomocník“.²⁷¹ Skácel byl jako propagátor kolektivizace vyslán do Sovětského svazu. Odnesl si však natolik negativní zkušenost, že po návratu proti ní začal vystupovat. Jakeš jej označil za „nepřítele“, který přispívá k šíření zpráv, že v prvním socialistickém státě světa „není všechno tak, jak se vykládá“.²⁷²

Na jaře 1952 Jakeš coby předseda jednotného národního výboru avizoval, že brzy bude nutné zapojit všechny zemědělce do velkovýroby, aby byla trvale zajištěna uspokojivá zemědělská produkce.²⁷³ Úkol nenarážel pouze na (Jakešem kritizovaný) přístup místních stranických organizací, které se více než zakládáním nových JZD mnohdy zabývaly spíše běžnou agendou typu úpravy cest či provozu znárodněné hospody. Nejasnosti se týkaly především samotné definice „vesnického boháče“ a postupu vůči těm, kteří do této kategorie byli zařazeni. V dané otázce, jež nebyla často zřejmá ani správním a represivním orgánům, Jakeš doporučoval neuplatňovat jen majetkové hledisko, ale zohledňovat i postoj konkrétních osob k socializaci vesnice.²⁷⁴ Jako krajnosti odmítal jak extenzivní odhalování „vesnických boháčů“, za něž byli označováni i ti, kteří v Jakešově pojetí nikdy nikoho nevykořisťovali,²⁷⁵ tak liknavý přístup k celé věci. Ještě v červnu 1952 Jakeš prohlašoval, že aktuální politikou není likvidace „vesnických

²⁶⁷ *Tamtéž*, k. 33, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 16. 10. 1951.

²⁶⁸ *Tamtéž*, k. 144, zápis ze schůze OV KSČ v Gottwaldově 20. 11. 1951.

²⁶⁹ *Tamtéž*, k. 36, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 21. 3. 1952.

²⁷⁰ *Tamtéž*, k. 35, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 25. 1. 1952.

²⁷¹ *SOKa Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 61, Návrh okres[nímu] předsednictvu pro politické pomocníky naše JZD (*sic*) v okrese, nedatováno.

²⁷² *Tamtéž*, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 14. 6. 1951 v Březové.

²⁷³ *Tamtéž*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 3, zápis z 21. plenární schůze JNV v Gottwaldově 24. 4. 1952.

²⁷⁴ *NA*, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–196, arch. j. 4973, zápis z mimořádné schůze KV KSČ v Gottwaldově 16. 2. 1952.

²⁷⁵ V tomto ohledu Jakeš patrně přebíral názor předního stranického ideologa Václava Kopecného (viz JECH, K.: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, s. 61).

boháčů“, ale jejich omezování a zatlačování, neboli zbavování vlivu a funkcí.²⁷⁶ Ve vztahu ke kolektivizaci zjevně existovali funkcionáři, kteří prosazovali represivnější postup. Jakeš patrně dokázal v některých případech zohlednit konkrétní lokální podmínky před politickým imperativem. Postavil se například proti založení JZD v Březnici, jelikož tamní roztržité zemědělské plochy neumožňovaly snadné obdělávání ve velkém.²⁷⁷

Ve sporných aspektech kolektivizace Jakeš vyčkával na příslušné vymezení kurzu ústředím. Projevilo se to především v kampani za hospodářsko-technickou úpravu půd – rozorávání mezí a vytváření souvislých ploch pro kolektivizovanou družstevní produkci, jež umožňovalo získat kvalitní půdu, její vzpurné majitele zbavit možnosti volně s ní nakládat a vytěsnit je na okraj katastrofu.²⁷⁸ V obecné rovině Jakeš záměr od počátku podporoval,²⁷⁹ jistou dobu však doporučoval omezit přístup. Na jaře 1951 například varoval, že opatření je na venkově přijímáno kontroverzně, a tudíž může i „uškodit“.²⁸⁰ Odpor proti scelování zemědělských ploch následně v gottwaldovském okrese skutečně sílil, objevily se menší protestní schůze a shromáždění. Krajské vedení strany to přičítalo nedostatečné práci nižších organizací. Receptem se mělo stát „zvýšení bdělosti“.²⁸¹ Za touto floskulí, která se ve stranickém slovníku objevovala stále častěji, se v zásadě skrývalo zintenzivnění boje se skutečnými i neexistujícími nepřáteli.²⁸² Jakeš se osobně zapojil do agitace a účastnil se i slavnostních aktů rozorávání mezí.²⁸³ Později sice tvrdil, že v gottwaldovském okrese, tedy v místě jeho hlavního působení, akce dopadla úspěšně, ovšem předsednictvo krajského výboru KSČ její

²⁷⁶ *SOKA Zlín*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 3, zápis z okresní konference lidové správy v Gottwaldově 21. 6. 1952.

²⁷⁷ *Tamtéž*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 13. 3. 1951.

²⁷⁸ Viz JECH, K.: *Soumrak selského stavu*, s. 40–41; VOMELA, Martin: Kolektivizace v Československu a její politické motivy. In: BLAŽEK, Petr – KUBÁLEK, Michal (eds.): *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*. Praha, Česká zemědělská univerzita 2008, s. 119–127, zde s. 124.

²⁷⁹ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 62, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 2. 5. 1951.

²⁸⁰ *Tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 21. 5. 1951.

²⁸¹ NA, f. Organizační oddělení Marie Švermová 1945–1951, sv. 82, arch. j. 446, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 13. 7. 1951.

²⁸² Více viz KAŠKA, V.: *Neukáznění a neangažovaní*, s. 54–56.

²⁸³ *SOKA Zlín*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 2, zápis ze 7. plenární schůze JNV v Gottwaldově 20. 9. 1950 v Tlumačově; Také u nás rozorali meze. In: *Naše pravda* (29. 9. 1951); Radostná práce bude na scelených lánech. In: *Tamtéž* (19. 8. 1952).

výsledky v měřítku celého kraje hodnotilo jako smíšené.²⁸⁴ Na počátku roku 1952, kdy vrcholila první etapa kolektivizace²⁸⁵ a hospodářsko-technická úprava půd se stávala imperativem, pak zaujal Jakeš nekompromisní stanovisko. Počet obcí na Gottwaldovsku, kde došlo ke scelení pozemků, označil za neuspokojivý. Zastítoval se přitom Gottwaldovou tezí, že „cesta k socialismu u nás vede přes socializaci vesnice“.²⁸⁶ Krajské plány na hospodářsko-technickou úpravu půd pro rok 1952 vnímal jako málo ambiciózní. V tomto ohledu si notoval s krajským vedoucím tajemníkem Václavem Kolářem,²⁸⁷ což dosvědčuje, jak se s ním politicky sblížil a z této vazby těžil.

S odstupem čtyř desetiletí Jakeš připustil, že kolektivizaci provázely „chyby a přehmaty“ a že ne všechny metody přesvědčování ke vstupu do JZD byly „košer“.²⁸⁸ Z výše uvedeného ale vyplývá, že Jakeš k nim osobně přispěl. Nedlouho před svým odchodem do ústředí ostatně hlasitě opakoval, že se nedaří vést rozhodný boj proti „vesnickým boháčům“,²⁸⁹ což vedle špatné práce místních stranických organizací označil za hlavní problém při postupu kolektivizace.²⁹⁰ Ještě kritičtější byl, když po letech zpětně hodnotil zestátňování soukromých služeb a živností, na kterém se z pozice regionálního funkcionáře rovněž značně podílel. Na počátku padesátých let urgoval boj proti „kapitalistům“ a hájil konfiskace jejich majetku,²⁹¹ počátkem devadesátých let naproti tomu likvidaci soukromého podnikání, které v první polovině dvacátého století stálo za nebývalým rozvojem Zlína,²⁹² označil za „nedomyšlený krok“ a připouštěl, že mělo být zachováno.²⁹³

²⁸⁴ SOKA Zlín, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 2, zápis z 15. plenární schůze JNV v Gottwaldově 31. 10. 1951.

²⁸⁵ Viz BORTEL, Roman: Kolektivizace – 50. léta na vesnici: Vzpomínky jedné rodiny z východních Čech. In: BOČKOVÁ, Marie a kol.: *Zemědělství a 50. léta*. Praha, Národní zemědělské muzeum 2008, s. 22–30, zde s. 26.

²⁸⁶ SOKA Zlín, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 3, zápis z okresního sjezdu lidové správy okresu Gottwaldov 24. 1. 1952.

²⁸⁷ MZA, f. G 561, k. 35, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ 29. 2. 1952.

²⁸⁸ PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 56.

²⁸⁹ MZA, f. G 561, k. 39, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 25. 7. 1952.

²⁹⁰ *Tamtéž*, k. 40, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ v Gottwaldově 13. 8. 1952.

²⁹¹ *Tamtéž*, k. 144, zápis ze schůze OV KSČ v Gottwaldově 28. 9. 1951; NA, f. Oddělení stranických orgánů – krajské, městské a okresní konference KSČ, zasedání a plány práce KV KSČ a MV KSČ 1945–1968, arch. j. 4968, zápis z mimořádné schůze KV KSČ v Gottwaldově 10. 12. 1951; *tamtéž*, arch. j. 4975, zápis ze schůze KV KSČ v Gottwaldově 3.–4. 5. 1952.

²⁹² Viz KAŠKA, V.: V letech velkého budování, s. 218.

²⁹³ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 24.

Není vyloučeno, že v tomto směru Jakeše – snad i vedle změněných poměrů po listopadu 1989 – ovlivnila baťovská výchova. Zlínští komunisté sice již od konce druhé světové války prosazovali tezi o dvojím osvobození města – tedy nejen od nacistické okupace, ale též od velkopodnikatelského dědictví firmy Baťa.²⁹⁴ Prameny ale nenasvědčují, že by se Jakeš do bojů proti takzvanému batismu výrazně a agilně zapojoval. Proti hodnocení baťovské tradice ze strany svých soudruhů se pochopitelně nevymezoval a i s odstupem času zdůrazňoval, že klíčem Baťova podnikání zůstávalo „vykořisťování“ a snaha z pracovníků „vyždímat maximum“ pod hrozbou propuštění. Přesto se i po letech o fungování podniku před jeho znárodněním vyjadřoval s jistým obdivem. Nemáme-li k dispozici prameny osobní povahy, je pochopitelně těžké určit, jak Jakeš baťovský systém vnímal v době, kdy v něm sám působil. Jeho paměti, ač psané z odlišné perspektivy přesvědčeného komunisty, kterým tehdy ještě nebyl, naznačují, že si odnášel poměrně pozitivní dojmy. Vyzdvihoval efektivitu a promyšlenost baťovské koncepce, především schopnost vytvářet služby pro vlastní zaměstnance, kteří za ně utráceli v podniku vydělané peníze. Kvitoval i důraz na chytrý výběr zaměstnanců a jejich výchovu v závislé, a tudíž loajální pracovníky. S odstupem čtyř deseti letů soudil, že některé z těchto předností bylo možné využít také ve státněsocialistickém systému, a litoval, že se tak nestalo.²⁹⁵

Odchod do ústředí

Na Jakeše bylo v první polovině roku 1952 vypracováno pět posudků. Vyzdvihovaly jeho oddanost práci, organizační i řečnické schopnosti a inteligenci.²⁹⁶ Může se to jevit jako paradox, vzhledem k tomu, že o sedmadvacet let později se Jakešovo improvizované vystoupení na stranické schůzi v Červeném Hrádku stalo hlavním zdrojem jeho veřejného zesměšňování. Existují však dokumenty, které ukazují, že Jakeš během působení v regionální politice dokázal hovořit spatra,²⁹⁷ což patrně nebylo zcela běžné. Rétorická očekávání od fakticky nejvýše postaveného politika v zemi a místního funkcionáře jsou navíc jistě odlišná.

²⁹⁴ KAŠKA, V.: V nové republice, s. 195.

²⁹⁵ PILNÝ, P. – JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 28–29; JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 11; dokumentární film Petra Křemena *Milda* (viz pozn. 3).

²⁹⁶ *SOKA Zlín*, f. KSČ – okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 64, Návrh [na] schválení žáka pro 2 roční (*sic*) [kurz] ÚPŠ, 19. 5. 1952.

²⁹⁷ *Tamtéž*, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 8, zápis z 39. schůze JNV v Gottwaldově 11. 1. 1951.

Kdy přesně padlo rozhodnutí povolat Jakeše opět do ústředního aparátu, není jasné. S jeho odchodem z Gottwaldova se ale počítalo nejpozději od jara 1952.²⁹⁸ Je zajímavé, že zdejší okresní výbor KSČ inicioval, aby Jakeš před svým přesunem do ústředí znovu absolvoval Ústřední politickou školu. Dvouletý kurz jej měl připravit na ty „nejodpovědnější funkce“.²⁹⁹ Z neznámých důvodů se tak ale nestalo a Jakeš na podzim 1952 začal působit jako tajemník Ústředního výboru Československého svazu mládeže. V pamětech uvedl, že do této funkce si jej vyžádal tehdejší předseda svazu (a pozdější disident) Ladislav Lis.³⁰⁰

Podle svých vzpomínek Jakeš do Prahy neodcházel s nadšením. Gottwaldov si oblíbil, zakořenil zde, vytvořil si sociální vazby, získal pracovní kvalifikaci a zahájil politickou kariéru. I tentokrát se údajně změně působiště bránil, bylo mu však řečeno, že o záležitosti rozhodla nejvyšší patra strany. Nepomohly prý ani protesty manželky Květeny u vedoucího tajemníka krajského výboru KSČ Koláře. Jakeš později tvrdil, že se mu do Prahy nechtělo především kvůli funkci předsedy jednotného národního výboru, která jej naplňovala.³⁰¹ Na jednu stranu se tedy zdá, že třicetiletý Jakeš nebyl po sedmi letech politické práce dravým kariéristou. Při bližším pohledu se však ukazuje, že za jeho vlažným postojem k odchodu do hlavního města nemusela být malá ctižádostivost, kterou zmiňovalo jedno z Jakešových hodnocení z konce roku 1950.³⁰² Musel se tam adaptovat na vcelku neznámé prostředí, navíc v bouřlivé době vrcholících čistek a politických procesů, což snižovalo jeho zdánlivou atraktivitu. V Gottwaldově byl Jakeš etablovaným a v rámci strany respektovaným aktérem, v Praze si musel znovu budovat pozici. Zřejmě však neměl na výběr. Věděl, že již první odmítnutí nabízené funkce v ústředí značně ohrozilo jeho kariéru, a těžko si představit, že by při opakované „neposlušnosti“ udržel své postavení. Na plenárním zasedání Jednotného národního výboru v Gottwaldově v polovině září 1952 tak dal sbohem městu, kde strávil patnáct let, tedy polovinu dosavadního života, a se kterým spojoval veškeré své osobní, profesní i politické úspěchy.³⁰³

²⁹⁸ MZA, f. G 291, k. 3, zápis ze 3. krajské konference ČSM v Gottwaldově, březen 1952; *tamtéž*, f. G 561, k. 38, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ 30. 5. 1952.

²⁹⁹ SOKA Zlín, f. KSČ - okresní výbor Gottwaldov, inv. č. 64, zápis ze schůze předsednictva OV KSČ v Gottwaldově 19. 5. 1952; Návrh [na] schválení žáka pro 2 roční (*sic*) [kurz] ÚPŠ, 19. 5. 1952.

³⁰⁰ JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 28.

³⁰¹ PILNÝ, P. - JAKEŠ, M.: *Příběh komunisty*, s. 82; VANĚK, M. - URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Poražení?*, sv. 2, Miloš Jakeš, s. 179.

³⁰² NA, f. Sekretariát ÚV KSČ 1945-1951, sv. 28, arch. j. 166/23, Návrh pro schůzi sekretariátu, 16. 1. 1951.

³⁰³ JNV v Gottwaldově hodnotil nedostatky ve spojení s občany. In: *Naše pravda* (12. 9. 1952).

Již zmíněný činovník Okresního výboru KSČ v Gottwaldově Alois Svoboda na adresu svého politického spojence Jakeše těsně před jeho odchodem do ústředí prohlásil, že ve funkci předsedy jednotného národního výboru byl vzorem toho, „jak roste nový člověk“.³⁰⁴ Za tímto pojmem komunistické frazeologie se skrýval jedinec, který je oddán myšlence socialismu, oprostil se od „maloměšťáckých přežitků“ a „maloměšťácké morálky“, především snahy hromadit majetek a zabezpečit si pohodlný život, a radost mu přináší hlavně dobře vykonaná práce pro společnost. „Nový člověk“ se měl zapojovat do činností ve prospěch celku a budování lepších zítřků.³⁰⁵ Jak upozorňuje historička Denisa Nečasová, v úvodní fázi diktatury KSČ představoval zosobnění tehdejších vizí optimistické budoucnosti.³⁰⁶ Odhlédneme-li od ideologických klišé, regionální funkcionář Jakeš se tomuto idealizovanému obrazu skutečně blížil. Podobně jako velká část nových poválečných členů nevstoupil do KSČ coby politicky a ideově vyprofilovaná osobnost, s komunistickou stranou jej svedly dohromady specifické podmínky a atmosféra historicky přelomové doby. Zařadil se však k menšině těch, kteří ve stranickém prostředí našli životní smysl, našli zde vhodné uplatnění a postupně se vydali na profesionální politickou dráhu. Přestože ta jistě zlepšila jeho materiální situaci, neexistují indicie, že by šlo o důležitý motiv Jakešova veřejného angažmá.

Bližší pohled na Jakešovo působení v regionální politice na konci čtyřicátých a počátku padesátých let ukazuje, že kariéra komunistických funkcionářů okresní a krajské úrovně nemusela být přímočará. Často stáli na rozcestí. O jejich dalších osudech rozhodovaly vazby na vlivné aktéry, dobové okolnosti, které sami nemohli ovlivnit, v neposlední řadě ale i osobní schopnosti a vlastnosti. Jakešovy úspěchy se zpočátku odvíjely od jeho píle, pracovitosti a spolehlivosti. K vysokému pracovnímu nasazení, kterému podřizoval soukromý život, se v jistou dobu ale musel přidat i politický um. Bez něj by si sotva získal náklonnost gottwaldovských stranických elit, které jej v rozhodujících chvílích podpořily. Přitom se ukazuje, že tato podpora se nemohla zakládat jen na naprosté nekonfliktnosti a snaze poslušně plnit veškeré úkoly uložené vyššími instancemi. Jakeš se zjevně rychle naučil dobře manévrovat v politických, a zvláště stranických strukturách. Z jeho případu je patrné, že v tomto směru nebylo nutné být mimořádně iniciativní. Mnohdy stačilo řídit se aktuálně platnou oficiální linií a pouze usnadňovat její uvádění do praxe s ohledem na specifika konkrétního regionu. Takto si počínající funkcionáři, jejichž příkladem může být právě Jakeš, dokázali být

³⁰⁴ SOKA Zlín, f. JNV Gottwaldov, inv. č. 12, zápis ze 112. schůze rady JNV v Gottwaldově 3. 9. 1952.

³⁰⁵ Viz RYCHLÍK, Jan: *Československo v období socialismu 1945–1989*. Praha, Albatros Media 2020, s. 89.

³⁰⁶ Více NEČASOVÁ, Denisa: *Nový socialistický člověk: Československo 1948–1956*. Brno, Host 2018, s. 225–237.

úspěšní a na základě svých – přinejmenším zdánlivých – výsledků získávat nové funkce. Jejich kumulaci nahrávala etatizace komunistické strany a její nároky kontrolovat veřejný život. Personální provázanost strany, veřejné správy a masových společenských organizací byla v tomto směru přirozeným vyústěním.

Jakešovo regionální působení také jednoznačně potvrzuje, k jak enormní sociální mobilitě v poválečném, a především pounorovém Československu docházelo. V čele padesátitisícového průmyslového městského centra formálně stanul a na vedení šestisettisícového kraje se podílel ani ne třicetiletý muž nízkého sociálního původu, bez výraznější kvalifikace či dlouhodobých politických zkušeností. Nešlo o individuální vzestup. Právě lidé jako Jakeš, pocházející z chudých poměrů a manuálně pracujících vrstev společnosti, se stali „archetypem“ místních a regionálních kádrů ve stalinském Československu. Mnohým se v následujících letech otevřely další možnosti a postupně tak spoluutvářeli nové elity již stabilizované komunistické diktatury.

Abstract

The article deals with the early phase of the political career of the leading communist functionary Miloš Jakeš (1922–2020), who later became a member of the new “normalization” leadership of the Communist Party of Czechoslovakia (Komunistická strana Československa, KSČ) after the suppression of the Prague Spring and served as its General Secretary from 1987 to 1989. This early era of his life is linked to his work in the Moravian region of Zlín (later renamed Gottwaldov). The author frames his study with Jakeš’s entry into the KSČ in June 1945 and his departure for the Prague Party headquarters in autumn 1952. He first describes Jakeš’s origins in the poor conditions of the South Bohemian village of České Chalupy and his war years at the Bata factory in Zlín, where he completed his apprenticeship as an electrical engineer. Here, the author pays close attention to the possible influence of Bataism – a specific ethic and way of organizing work – on the formation of Jakeš’s personality. He then describes Jakeš’s rise and activities in the regional structures of the communist youth organisation, the Communist Party and the public administration, where he served, among other things, as a member of the Boards of the District and Regional Committees of the KSČ and as chairman of the United National Committee (Jednotný národní výbor, JNV) in Gottwaldov. Here, the author traces how he contributed to the collectivization of agriculture in the Gottwaldov region after 1948.

The author not only attempts to answer questions related to Jakeš himself, such as what brought him to the communist movement, what positions he had in the changing political circumstances and whether he was always a conformist functionary, but he also tries to deepen our existing knowledge on how the new power

elites were formed during the establishment and consolidation of the communist dictatorship. In many ways, he argues, Jakeš fit the profile of the new regional party cadres during high Stalinism and embodied the type of functionaries who based their success on adherence to the currently valid official party line, which they tried to put into practice by taking into account the specifics of a particular region. The fact that the head of an industrial urban centre of 50,000 inhabitants was a man of barely thirty years of age, of low social origin, without any significant qualifications or long political experience, illustrates the enormous social mobility in post-war and especially post-1948 (after the communist takeover) Czechoslovakia.

Keywords / Klíčová slova:

Miloš Jakeš; Czechoslovakia; Communist Party of Czechoslovakia; Union of Czech Youth; Stalinism; Gottwaldov/Zlín; collectivization; Baťa Works; National Committees; unified agricultural cooperatives

Miloš Jakeš; Československo; Komunistická strana Československa (KSČ); Svaz české mládeže (SČM); stalinismus; Gottwaldov/Zlín; kolektivizace; Baťovy závody; národní výbory; jednotná zemědělská družstva (JZD)

DOI 10.51134/sod.2023.010

Protahování předem prohrané partie

Ministerstvo zahraničních věcí v likvidaci (1939–1941)

Daniel Putík

Ministerstvo zahraničních věcí ČR

Mezi bezprostřední důsledky německé okupace českých zemí a destrukce československé státnosti v březnu 1939 patřila vedle rozpuštění ozbrojených sil a zániku Ministerstva národní obrany (MNO) i likvidace zahraniční služby, zahrnující společně s pražským ústředím Ministerstva zahraničních věcí (MZV) i síť zastupitelských úřadů v zahraničí. Tento proces byl v případě ústředí a větší části zastupitelských úřadů spojen s převzetím a využitím majetku a spisů německými orgány, zahrnoval však i přechod personálu do jiných protektorátních úřadů, diplomatických služeb Slovenského státu (od června 1939 Slovenské republiky) či do výslužby. Administrativní a personální agendy spjaté s likvidací zahraniční služby meziválečného Československa vykonávalo až do ledna 1941 *Ministerstvo zahraničních věcí v likvidaci* pod dohledem německého Zahraničního úřadu (*Auswärtiges Amt*). Poté co Černínský palác jako dosavadní sídlo československé diplomacie zabral Úřad říšského protektora (ÚŘP), bylo ústředí likvidovaného ministerstva přesunuto do jeho dřívějšího sídla v Toskánském paláci na Hradčanském náměstí.

Tento článek se zaměřuje na proces likvidace předválečného Ministerstva zahraničí z perspektivy pražského ústředí. Záměrem je identifikovat klíčové aktéry a vyhodnotit, jak využívali případného manévrovacího prostoru plynoucího z instrukcí okupační moci. Na případě konkrétních československých diplomatů, kteří odmítli podepsat slib poslušnosti Hitlerovi a vrátit se do vlasti, je rekonstruováno zapojení české i německé byrokracie do represivních opatření, kulminujících zbavením těchto osob protektorátní příslušnosti. Článek se rovněž snaží zodpovědět otázku, nakolik byl poměrně zdoluhavý proces likvidace Ministerstva zahraničí důsledkem úmyslného zdržování ze strany jeho českých aktérů.¹

---

¹ Osudy československých diplomatických misí a jejich personálu po 15. březnu 1939 a zapojením některých vyslanců a dalších pracovníků československé zahraniční služby do protinacistického odboje, ale i poválečným vyšetřováním postupu jednotlivých diplomatů

K pramenům

V Archivu Ministerstva zahraničních věcí jsou k dispozici – vedle osobních spisů a dobových záznamů k rozdělení kompetencí jednotlivých útvarů ministerstva po 15. březnu 1939 a k finančním aspektům jeho likvidace ve fondu „I. sekce – prezidium“ – relevantní prameny především ve fondu „Protektorát Čechy a Morava“. Zde uložený spisový materiál umožňuje rekonstruovat úřední postup vedoucí k odebrání protektorátní příslušnosti diplomatům, kteří nerefleктоvali na výzvy k návratu do ústředí, ale i marné úsilí vedení Ministerstva zahraničních věcí v likvidaci umožnit povýšení legionářům v řadách bývalých příslušníků československé zahraniční služby. V Národním archivu jsou relevantní dobové materiály uloženy především ve fondu „Předsednictvo ministerské rady“: vedle protokolů z jednání protektorátní vlády a textů jejích usnesení, jež měla na likvidaci československé zahraniční služby vliv, stojí za zmínku záznamy dokumentující úsilí zachovat po lednu 1941 soustředění ústředních kompetencí ve vztahu k cizině v likvidačním referátu předsednictva. Ve fondu „Zahraněční archiv Berlín“ jsou pak v Národním archivu k dispozici fotokopie dokumentů důležitých pro Československo, které v letech 1945 a 1946 pořídila československá vojenská mise v Berlíně; pro téma tohoto článku jsou z nich nejvýznamnější kopie instrukcí německého Zahraničního úřadu v berlínské Wilhelmstraße k likvidaci československé zahraniční služby a rovněž zpravodajství o tomto procesu, jež centrála německé diplomacie v letech 1939 až 1941 dostávala z Prahy.²

Zajímavé prameny z let 1946 a 1947 po sobě zanechali dva přední českoslovenští diplomaté, kteří za okupace MZV v likvidaci vedli – JUDr. Robert Flieder,³

---

po zániku československého státu, se zabývá Jan Němeček v monografii *Soumrak a úsvit československé diplomacie: 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady* (Praha, Academia 2008).

² V několika případech dokumenty použité z tohoto fondu (v kapitolách „Likvidace personální“ a „Likvidace opožďená?“) nedokázal autor článku bohužel přesně odkázat na konkrétní zdroje. V archivním materiálu, který měl při svém profesním působení v zahraničí po několika letech od původního výzkumu k dispozici, se ukázalo jako nemožné zaplnit mezery v jejich přesnější identifikaci, a proto zůstává na příslušných místech u obecného odkazu na tento fond.

³ Robert Flieder (1883–1957) vedl od svého vstupu do československé diplomatické služby v říjnu 1918 postupně vyslanectví ve Vídni, Bernu (zároveň byl prvním československým stálým delegátem u Společnosti národů), Varšavě, Stockholmu, Bělehradě a Madridu. Po jistou dobu stál v čele politické a v letech 1938–1939 pak právní sekce MZV. Po okupaci se stal „správcem“ MZV v likvidaci, později se aktivně účastnil odboje. (Srv. DEJMEK, Jindřich – NĚMEČEK, Jan – MICHÁLEK, Slavomír: *Diplomacie Československa*, sv. 2: *Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*. Praha, Academia 2013, Robert Flieder, s. 64 n.; dále srv. nepublikovanou bakalářskou práci Miroslava Břejchy *Československý diplomat JUDr. Robert Flieder*, obhájenou roku 2006 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. [Cit. 2023-01-30.] Dostupné

jehož osobní fond je uložen v pražském Archivu Národního muzea,⁴ a podplukovník ve výslužbě JUDr. Václav Rejholec,⁵ který za okupace vedl prezidium ministerstva v likvidaci a po válce stanul v čele reparačního oddělení Ministerstva zahraničí. V souvislosti s prověřováním činnosti českého úřednictva v době okupace, jež se nevyhnulo ani ministerstvu vedenému Janem Masarykem, zpracoval Rejholec zprávu o likvidaci československé zahraniční služby v rozsahu padesáti osmi stran, která je dnes uložena ve Vojenském historickém archivu – Vojenském ústředním archivu v Praze.⁶ Dokument datovaný 12. prosince 1946 doplňuje svědecké výpovědi, jež Rejholec ve dnech 25. listopadu 1946 a 22. února 1947 učinil v procesu s členy vlády Rudolfa Berana, uložené ve fondu „Národní soud“ Národního archivu. Jak autor zprávy objasňuje v jejím úvodu, opíral se o záznamy, jež si dělal v průběhu likvidace Ministerstva zahraničí a které na jaře 1941 při svém odchodu do penze svěřil protektorátnímu Ministerstvu financí pod vedením Josefa Kalfuse. Zpráva je cenná zvláště podrobným zpracováním úvodní fáze procesu likvidace sítě československých zastupitelských úřadů, je ji však nutno číst kriticky už pro její – zčásti otevřeně – apologetický charakter. Tehdy šedesátiletému ruskému a francouzskému legionáři, na němž angažmá v období protektorátu zanechalo stín podezření z kolaborace, šlo i o obhajobu kariérního úřednictva Ministerstva zahraničí jako takového, jež podle Rejholecovy zprávy okupace zastihla „duševně jednotným ve svém jádru“⁷ a které až na výjimky prošlo zkouškami následujících let se ctí. Jako hlavní škůdce je zde prezentován druhorepublikový ministr zahraničí František Chvalkovský, který po 15. březnu

---

online z: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/7036/BPTX_2006_1_11210_ASZK00306_124318_0_27222.pdf?sequence=1&isAllowed=y

⁴ *Archiv Národního muzea*, Praha (dále ANM), fond (f.) Robert Flieder.

⁵ Václav Rejholec (1886–1967) stál v letech 1920–1923 v čele Vojenské kanceláře prezidenta republiky. Po přechodu do diplomatických služeb působil mj. jako vyslanec v Sofii, zástupce přednosta politické sekce a od května 1938 do února 1941 pak jako přednosta prezidia MZV. Záhy po přesunu na protektorátní Ministerstvo financí byl v březnu 1941 penzionován; příslušné rozhodnutí bylo v lednu 1946 anulováno a Rejholec se vrátil na MZV, než byl v březnu 1948 dán do opětovné výslužby. Po krátkodobé reaktivaci pro účely expertní právní komise byl definitivně propuštěn roku 1950. (*Archiv Ministerstva zahraničních věcí*, Praha (dále AMZV), osobní spis Václava Rejholec; srv. DEJMEK, J. – NĚMEČEK, J. – MICHÁLEK, S.: *Diplomacie Československa*, sv. 2, Václav Rejholec, s. 205 n.)

⁶ *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv*, Praha (dále VÚA-VHA), f. Jaromír Kopecký, inventární číslo (inv. č.) 89, karton (k.) 9, Ministerstvo zahraničních věcí, REJHOLEC, Václav: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939.

⁷ Tamtéž, s. 12.

krátce působil jako ministr bez portfeje a od konce dubna 1939 až do své smrti při spojeneckém náletu v únoru 1945 byl protektorátním vyslancem v Berlíně.⁸

Nejvýznamnějším českým činitelem na likvidovaném Ministerstvu zahraničí byl v Rejholcově podání jeho „správce“ Robert Flieder. Toho bývalý agrárník⁹ Rejholec vykresluje jako schopného administrátora a obratného diplomata, který svých dovedností plně využíval k omezení rozsahu škod spáchaných při likvidaci československé zahraniční služby. Tvrzení, že po Mnichovu nebyla zprvu na ministerstvu „všem jasná orientace Dra Fliedera“,¹⁰ se posledně jmenovaného dotklo, jak dosvědčují jeho dochované poznámky k Rejholcově zprávě. Flieder v nich píše, že vůči Chvalkovskému nečinil sbližovací kroky, byť „nenáležel k lidem, kteří se slunili v přízni jeho předchůdce“ Kamila Krofty, a ironicky zpochybňuje „psychologické schopnosti úředníků, jimž byla moje orientace nejasná, neboť gestapo ... bylo v tom směru chápavější“. Jak si Flieder dále poznamenal, byl v den vypuknutí války jako „jediný z úředníků naší zahraniční služby gestapem zatčen a uvězněn“, zatímco „úředníci konající studia o mé nejasné orientaci byli klidně dále ponecháni na svobodě“. Fliederovi, který se stal zástupcem národních socialistů v odbojovém Politickém ústředí a „pro ilegální činnost velezrádnou a spojení s nepřítelem v době války“ byl od června 1944 do května 1945 opět vězněn,¹¹ musely být narážky na údajnou postojovou nevyhraněnost po Mnichovu nepřijemné i vzhledem k jeho poválečné nedobrovolné penzi. O tom, jak těžce ji snášel, svědčí tón jeho bezvýsledných žádostí o práci, adresovaných roku 1947 ministru zahraničí Janu Masarykovi a ministru spravedlnosti Prokopu Drtinovi.¹²

⁸ Jako diplomaté vybočující z dominantního proudu loajálního k Benešovu odkazu jsou zmíněni JUDr. Hubert Masařík, který za Chvalkovského vedl kabinet ministra a jež Rejholec viní z aktivního podílu na prováděné „očistě“ MZV od „benešovců“, dále legionář, vyslanec v Římě za druhé republiky a Chvalkovského spolupracovník JUDr. Vlastimil Čermák, a konečně JUDr. Čeněk Ibl a JUDr. Lev Vokáč, kteří do března 1939 vedli československé mise v Kodani a Riu de Janeiro a následně vstoupili do říšských služeb. (Tamtéž, s. 52 n.)

⁹ Dle vlastního záznamu z října 1940 byl Rejholec od května 1935 do rozpuštění strany v listopadu 1938 řadovým členem Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu, odkud přešel do Strany národní jednoty (AMZV, osobní spis Václava Rejholce).

¹⁰ *VÚA-VHA*, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 12.

¹¹ Všechny citace podle: BREJCHA, M.: *Československý diplomat JUDr. Robert Flieder*, s. 67 nn. [online].

¹² Flieder se v dopisech oběma ministrům odvolává na svou odbornou kvalifikaci, odbojovou činnost a věznění za protektorátu. Masaryka informuje o svém zadlužení a uvádí, že je „již dostatečně zdrav a svěží“, svému stranickému kolegovi Drtinovi pak připomíná jeho slib „postarati se o mne“. (*ANM*, f. Robert Flieder, karton (k.) 14, dopisy Roberta Fliedera Janu Masarykovi z 20. února 1947 a Prokopu Drtinovi z 1. září 1947.)

Převzetí Ministerstva zahraničních věcí a jeho spisů okupační mocí

Jednání vlády v noci na 15. března 1939, jež vzalo na vědomí informaci ministra Chvalkovského z Berlína o Háchově kapitulaci, se za Ministerstvo zahraničí účastnil přednosta politické sekce a diplomat slovenské národnosti JUDr. Ivan Krno. Václav Rejholec, který v Černínském paláci od května 1938 do likvidace ministerstva v lednu 1941 vedl sekci prezidiální, k tomu v poválečném procesu s premiérem Rudolfem Beranem a dalšími členy jeho vlády před Národním soudem vypověděl: „V ranních hodinách 15. března svolal telefonicky přednosta odborů úředník kabinetu ministra z příkazu dr. Krno. Když jsme se sešli, už se proslýchalo, že Háchova cesta do Berlína skončila katastrofálním způsobem. Pak se dostavil dr. Krno ze schůze vlády [a] říkal, že podle rozhodnutí vlády máme zastaviti činnost, spisy mají zůstat netknuty a máme vyčkávat příchodu německých úřadů. Snad při této příležitosti řekl, že mu byla ve vládě položena otázka, zda je možno zničit spisy, a on že odpověděl, že už na to není času a že by to byla taktická chyba, že ze spisů vysvitne, že jsme se chovali loajálně, a že kdybychom spisy zničili, že by se mohli Němci domnívat, že jsme měli příčinu něco před nimi tajit. Krnovi jsem tehdy řekl, že přirozeně vláda je povolána k tomu, aby rozhodla, je-li ku prospěchu státu, aby byly spisy zničeny, nebo zachovány, ale že jsou v našich spisech taková tajemství, která nejsou jen naše, a že lidé, kteří nám zprávy dodávali a jichž jména se Němci ze spisů dozví, budou v nebezpečí života. Krno odpověděl, že rozhodnutí vlády žádnou výjimku neobsahovalo. Nato se vzdálil. (...) Pak jsme tedy skutečně spisy ničili.“¹³

Podle své poválečné zprávy o likvidaci československé zahraniční služby Rejholec společně s vedoucím osobního oddělení na ministerstvu JUDr. Karlem Štrupem¹⁴ za pomoci kancelářského správce Štíchy „spálil okamžitě, ještě před příchodem Němců na Hrad, tajné spisy, které byly v sejfu přednosta prezidia a kterých by byli mohli Němci zneužít ke skandalizování úředníků zahraniční služby“.¹⁵ Skutečností zůstává, že valná většina spisů Ministerstva zahraničí včetně šifer byla Němcům protokolárně předána; na rozdíl od Ministerstva národní obrany a generálního štábu armády, kde byly v noci ze 14. na 15. března 1939 systematicky likvidovány zpravodajské materiály, v Černínském paláci k ničemu podobnému

¹³ *Národní archiv*, Praha (dále NA), f. Národní soud, signatura (sign.) TNS 1/47, inv. č. 1290, k. 77, Rudolf Beran a spol. – protokol o hlavním líčení, výpověď svědka dr. Václava Rejholce ze dne 21. února 1947.

¹⁴ Karel Štrup (1886–1955) byl v červnu 1939 převeden do Kanceláře prezidenta republiky a od roku 1942 byl Háchovým osobním tajemníkem, zároveň byl aktivní v odboji (srv. DEJMEK, J. – NĚMEČEK, J. – MICHÁLEK, S.: *Diplomacie Československa*, sv. 2, Karel Štrup, s. 240 n.).

¹⁵ *VÚA-VHA*, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: *Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939*, s. 17.

nedošlo. Zajištěním a sjednocením jeho spisů byl 18. března 1939 pověřen pracovník dosavadního říšského vyslanectví v Praze baron Oskar von Mitis¹⁶ společně s vedoucím Politického archivu Zahraničního úřadu Johannesem Ullrichem. Kromě archivu v Černínském paláci, který okamžitě převzal pod svou správu německý Zahraniční úřad, se z pohledu okupační moci klíčové archíválie předválečného ministerstva nacházely i na dalších místech Prahy: ve Velflíkově ulici to byly spisy III. (zpravodajské) sekce, na Pražském hradě pak materiály sekce prezidiální. Němci převzali i kompletní kartotéku spisů osobních a disciplinárních. Podle von Mitisovy a Ullrichovy zprávy z 24. března 1939 byly do „příkladně“ vedeného a protipožárně zabezpečeného archivu v Černínském paláci vráceny i nejcennější materiály, jež byly za sudetské krize v září 1938 zabaleny do krabic a připraveny k evakuaci.¹⁷ Fondy zpravodajské sekce předválečného Ministerstva zahraničí posloužily pak nacistické propagandě jako zdroj „důkazů“ o zkorumpovanosti demokratického systému první republiky, který si „kupoval“ vytváření pozitivního obrazu Československa zahraničními novináři a jinými osobnostmi.¹⁸ Zpráva o činnosti Archivu Ministerstva zahraničních

¹⁶ Jeho otec Oskar von Mitis starší (1874–1955) byl v letech 1919–1925 vedoucím vídeňského Domácího, dvorského a státního archivu (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) a autorem biografie tragicky zemřelého následníka trůnu *Das Leben des Kronprinzen Rudolf* (Leipzig 1928). Oskar von Mitis mladší (1909–1981) vystudoval práva na vídeňské univerzitě, kde promoval roku 1937, a vídeňskou Konzulární akademii; dne 4. ledna 1938 se stal aspirantem vyšší zahraniční služby a již 15. ledna nastoupil jako atašé na rakouském vyslanectví v Praze. Po anšlusu Rakouska přešel do služeb třetí říše: její vyslanec v Praze Ernst Eisenlohr hlásil v červnu 1938 do Berlína, že von Mitisova „vzorná znalost českého jazyka a dobré konexe na rozhodující a jinak sotva dostupné české kruhy“ mají pro říšskou legaci značný význam. (*Österreichisches Staatsarchiv* (Víděň), Archiv der Republik, f. Neue Administrative Registratur 1918–1938, sign. AT-OeStA/AdR AAng BKA-AA NAR, Fach 4, Serie A, Mitis Oskar Dr., Aufnahme als Aspirant für den Höheren Auswärtigen Dienst (záznam Spolkového kancléřství ze 4. 1. 1938); *tamtéž*, Zuteilung zur Gesandtschaft Prag (hlášení rakouského vyslanectví v Praze ze 17. 1. 1938); *tamtéž*, Bewilligung einer Auslandszulage (kopie hlášení německého vyslanectví v Praze z 25. 6. 1938 pro služebnu Zahraničního úřadu ve Vídni).

¹⁷ Dne 28. března 1939 von Mitis s Ullrichem hlásili do Berlína převzetí Ruského zahraničního historického archivu z rukou vedoucího Archivu Ministerstva vnitra Jaroslava Prokeše „pod ochranu“ Zahraničního úřadu: tento cenný archiv ruské, běloruské, ukrajinské a kozácké emigrace spadl od roku 1928 pod Archiv Ministerstva zahraničních věcí a s účinností od 1. ledna 1939 byl administrativně převeden pod Ministerstvo vnitra. (*AMZV*, f. Protektorát Čechy a Morava 1939–1945, k. 13; srv. KOLLMANN, Josef: Dr. Jaroslav Prokeš, archivář, historik, učitel: Medailón 100. výročí narození. In: *Paginae historiae*, roč. 5. Praha, Státní ústřední archiv 1997, s. 123–160.)

¹⁸ Vybrané materiály byly za války vydány nejen německy a italsky, ale i česky pod titulem *Tajné fondy III. sekce: Z archivů ministerstva zahraničí republiky Česko-Slovenské* (Praha, Orbis 1943). Na jejich edici dohlížel Rudolf Urban (1910–1985), vedoucí expozitury Politického

věcí za první půlrok od osvobození potvrzuje, že za protektorátu odtud nebylo „na zvláštní rozkaz K. H. Franka nic odvezeno, aby archiv čsl. Ministerstva zahraničních věcí ... mohl být německým úřadům kdykoli k dispozici“.¹⁹

Ministerstvo pod protektorátní správou

Podle šestého článku Hitlerova výnosu o zřízení Protektorátu Čechy a Morava ze 16. března 1939 přešly „zahraniční záležitosti“ protektorátu na říši. Téhož dne se v pražském Černínském paláci, dosavadním sídle Ministerstva zahraničí, usadil vyslanec Karl Ritter²⁰ jako zástupce Zahraničního úřadu při velitelství německé 3. armádní skupiny²¹ se štábem; k němu byli přiděleni i dosavadní pracovníci československé zahraniční služby německé národnosti Franz Skarnitzl (do února 1939 generální konzul v Terstu) a Viktor Bayer (designovaný

---

archivu Zahraničního úřadu, jež spravovala archiv likvidovaného Ministerstva zahraničí v Černínském paláci. Urban přešel v dubnu 1939 ze služeb Goebbelsova Ministerstva lidové osvěty a propagandy do Úřadu říšského protektora jako referent pro písemnictví, roku 1941 nastoupil do expozitury Politického archivu Zahraničního úřadu, sídlící rovněž v Černínském paláci, a v prosinci téhož roku převzal její vedení. Československým hospodářstvím a politikou se zabýval i po válce jako vědecký pracovník marburského Herderova institutu. (Srv. ISPHORDING, Bernd – KEIPER, Gerhard – KRÖGER, Martin (eds.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes: 1871–1945*, sv. 5: *T–Z, Nachträge*. Paderborn, Auswärtiges Amt – Ferdinand Schöningh 2014, Rudolf Urban, s. 106.)

¹⁹ Podle záznamu o „stavu archivu po odchodu německých okupantů“ ze 13. července 1945 je tomuto rozhodnutí třeba „děkovati, že se cenný obsah tajného trezoru“, především „zprávy zastupitelských úřadů, spisy šifrového oddělení, spisy pařížského archivu, spisy z trezoru ministra dra K. Krofty, z trezoru politické sekce atd. ... téměř úplně zachoval“ (AMZV, f. I. sekce – prezidium 1918–1939 (1954), k. 6, Stav archivu m. z. v. po odchodu německých okupantů, I: Obsah trezoru archivu, záznam z 13. 7. 1945).

²⁰ Kariéerní diplomat Karl Ritter (1883–1968) po Mnichovu předsedal podvýboru B Mezinárodní komise pro odstoupení sudetoněmeckých území. Po krátkém působení v Praze vedl nejprve obchodně-politická jednání se SSSR a po napadení Polska byl pověřen koordinací hospodářské války. Od října 1940 byl i styčnou osobou Zahraničního úřadu vůči Vrchnímu velení ozbrojených sil (*Oberkommando der Wehrmacht* – OKW), v prosinci 1941 se stal generálním tajemníkem stálé rady Paktu tří, uzavřeného mezi Německem, Itálií a Japonskem. Mezinárodní vojenský tribunál jej v norimberském „Wilhelmstraßen-Prozessu“ uznal vinným ze zločinů proti míru a lidskosti a válečných zločinů; po odpykání čtyřletého trestu byl v roce 1949 propuštěn. (KEIPER, Gerhard – KRÖGER, Martin (eds.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes: 1871–1945*, sv. 3: *L–R*. Paderborn, Auswärtiges Amt – Ferdinand Schöningh 2008, Karl Ritter, s. 684 n.)

²¹ Viz NĚMEČEK, J.: *Soumrak a úsvit československé diplomacie*, s. 21 (viz pozn. 1).

jako vedoucí nově zřizované, po Mnichovu však již neotevřené legace v Kábulu),²² který zde obsadil úřadovny ministra a jeho kabinetu.²³ Protektorátní vláda 17. března 1939 uložila Ministerstvu vnitra projednat se všemi zúčastněnými resorty otázky související s likvidací ministerstev obrany a zahraničí, „zejména též po stránce personální“.²⁴ Podle Rejholce se úředníci Ministerstva vnitra zhostili úkolu vypracováním osnovy vládního nařízení, jímž „měli býti zaměstnanci zahraniční služby a vojenské správy převedeni do jiných služeb nebo jinak zaopatřeni“.²⁵ Německým zásahem Rejholec vysvětloval, že se toto nařízení ze 6. června 1939 zabývalo jen zaměstnanci vojenské správy.²⁶ Nařízení o převodu zbývajících oborů působnosti Ministerstva zahraničí pak protektorátní vláda vydala až v lednu 1941.

Bezprostředně po okupaci bylo Ministerstvo zahraničních věcí okleštěno o došavadní sekce politickou, zpravodajskou, národohospodářskou i právní a jeho likvidatura tak zůstala omezena na sekci prezidiální a administrativní. Prezidiální sekce v čele s Václavem Rejholcem vyřizovala v rámci likvidovaného resortu agendu účetní a personální (včetně repatriace zaměstnanců ze zrušených zastupitelských úřadů), na starosti měla i správu majetku, registraturu a knihovny. S cizinou si MZV v likvidaci podle Rejholcova výnosu z 22. července 1939 smělo „dopisovati výhradně skrze říšské zastupitelské úřady po předchozím schválení zástupce říšského ministerstva zahraničí při Úřadu říšského protektora“, zatímco písemný styk s cizími konzuláty v Praze mu byl zakázán úplně. Likvidaci dosud živých spisů spojených s korespondencí s cizími misemi bylo nutno provést opět prostřednictvím zástupce německého Zahraničního úřadu při Úřadu říšského protektora.²⁷ Robert Flieder, který byl ustanoven správcem MZV v likvidaci, vedl sekci administrativní, jež řešila dosud „živou“ agendu právní a konzulární, a zejména pak otázky právní a sociální ochrany protektorátních občanů v zahraničí,

²² *Tamtéž*, s. 41.

²³ *VÚA-VHA*, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939.

²⁴ *NA*, f. Předsednictvo ministerské rady, k. 4397, Protokol o schůzi ministerské rady konané dne 17. března 1939.

²⁵ *Tamtéž*, f. Národní soud, sign. TNS 1/47, inv. č. 1290, k. 77, Rudolf Beran a spol. – protokol o hlavním líčení, výpověď svědka dr. Václava Rejholce ze dne 21. února 1947.

²⁶ *Tamtéž*.

²⁷ *Tamtéž*, f. Předsednictvo ministerské rady, inv. č. 2765, k. 3727, Koordinační oddělení, Organizace MZV v likvidaci a úprava služby – oběžník přednosta prezidia MZV v likvidaci dr. Rejholce ze dne 22. července 1939.

Diplomat a vysoký úředník Robert Flieder (1883–1987) byl ustanoven správcem Ministerstva zahraničních věcí v likvidaci

Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Praha

agendu pasovou, matriční a státoobčanskou, otázky dědictví a poručnictví, (prvo)-válečných a „ruských“ škod.²⁸

Rejholec po válce uváděl, že v rámci protektorátní vlády provádělo Ministerstvo zahraničí svou likvidaci „interně samo“ a že předseda vlády generál Alois Eliáš (jeho osobní přítel z československých legií), kterého prezident Emil Hácha 8. května 1939 pověřil likvidací ministerstev obrany a zahraničí,²⁹ vedení likvidatury MZV v jeho činnosti nijak neomezoval.³⁰ Toto tvrzení kontrastuje s níže popsanou praxí ministerstva, jež spočívala v delegování nepříjemných rozhodnutí na jiné složky protektorátní správy při personální likvidaci československé zahraniční služby; jak Rejholec sám uvádí, skutečně směrodatné byly přitom rozkazy německých úřadů.³¹

Dohled nad likvidací Ministerstva zahraničních věcí patřil k hlavním úkolům prvních dvou německých vyslanců, kteří v Praze po brzkém odchodu Ritterova štábu působili jako zástupci Zahraničního úřadu při Úřadu říšského

²⁸ „Ruskými“ škodami se rozuměly materiální ztráty způsobené bývalým československým občanům v důsledku bolševického převratu, následného znárodnění a dalších kroků sovětské vlády. (AMZV, f. I. sekce – prezidium 1918–1939 (1954), k. 78 a 77, Information für den Herrn Vertreter des Auswärtigen Amts beim Herrn Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, 22. 11. 1940.)

²⁹ NA, f. Národní soud, sign. TNS 1/47, inv. č. 1144, k. 73, výslech svědka JUDr. Václava Rejholce dne 25. listopadu 1946 v trestní věci proti Rudolfu Beranovi a spol.

³⁰ VÚA-VHA, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 48.

³¹ Tamtéž, s. 20.

Diplomat a vysoký úředník Václav Rejšolec (1886–1967) byl v době likvidace Ministerstva zahraničních věcí přednostou prezidiální sekce. Jeho obsáhlá poválečná zpráva o průběhu likvidace příznivě ovlivnila posuzování činnosti zaměstnanců zahraniční služby v době protektorátu

Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Praha

protektora³² – dosavadního vedoucího německé diplomatické mise v Praze Andora Henckeho,³³ který byl zástupcem von Ribbentropova ministerstva v Praze od 17. března do 16. září 1939, a jeho nástupce Kurta Ziemkeho,³⁴ který plnil stejnou funkci od 28. září 1939 až do svého odvolání k 15. únoru 1941 po konfliktech

³² Pro vedoucího pražské služebny Zahraničního úřadu, jež do roku 1945 sídlila na adrese Thunovská 16–18, se označení *Vertreter des Auswärtigen Amtes beim Reichsprotektor für Böhmen und Mähren* „zaužívalo“ od dubna 1939.

³³ Andor Hencke (1895–1984) se roku 1936 stal německým konzulem v Praze, po odvolání vyslance Ernsta Eisenlohra do Berlína během sudetské krize byl pověřen vedením pražské mise. Po okupaci Dánska se stal pověřencem pro zahraničněpolitické otázky u říšského zplnomocněnce v Kodani. V roce 1943 působil krátce jako velvyslanec v Madridu, než byl jmenován do funkce státního podtajemníka v čele politického odboru Zahraničního úřadu, již vykonával do konce války. Roku 1947 byl po „vytěžení“ americkými orgány propuštěn, načež ve Spolkové republice stanul v čele „východního“ odboru rozvědky (*Bundesnachrichtendienst* – BND). (Srv. KEIPER, Gerhard – KRÖGER, Martin (eds.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes: 1871–1945*, sv. 2: G–K. Paderborn, Auswärtiges Amt – Ferdinand Schöningh 2005, Andor Hencke, s. 263 n.; MUND, Gerald (ed.): *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren: Aus den deutschen diplomatischen Akten von 1939 bis 1945*. Göttingen – Bristol, Vandenhoeck & Ruprecht 2014, s. 50.)

³⁴ Kurt Ziemke (1888–1965) vedl v letech 1922–1923 říšský konzulát v Moravské Ostravě a v letech 1931–1933 konzulát v Bejrútu, poté do roku 1937 řídil jako vyslanec legaci v Kábulu. V návaznosti na válečné působení v Praze se stal zástupcem průmyslových podniků z protektorátu pro jihovýchodní Evropu se sídlem v Záhřebu. (Srv. ISPHORDING, B. – KEIPER, G. – KRÖGER, M. (eds.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes*, sv. 5, Kurt Ziemke, s. 373 n.)

s říšským protektorem Konstantinem von Neurathem.³⁵ Podle Rejholce se Robert Flieder se žádostmi o propuštění vězňených pracovníků meziválečného Ministerstva zahraničí vedle Ziemkeho obracel i na von Neuratha, a to prostřednictvím šéfa jeho kabinetu, kariérního diplomata Hanse Völckerse,³⁶ s nímž se znal ze svého předchozího působiště v Madridu. Těchto styků údajně Flieder využíval k „informování spolehlivých politických činitelů v protektorátě“ i československého zahraničního odboje a Spojenců, mimo jiné prostřednictvím Antonína Pešla³⁷ „a hojně také jihoslov[anského] gener[álního] konzula Šumenkoviče“.

Oskar von Mitis, jenž „nesympatizoval v duši s nazismem“ (*sic*), prý Fliederovi mlčky umožnil opsání zpravodajsky důležitých dokumentů, včetně „tajného úředního výkladu“, jímž se „u příležitosti uzavření německo-sovětské přátelské smlouvy vysokým německým úřadům vysvětlovalo, že se linie německé politiky vůči Sovětskému svazu tím nemění, nýbrž útok na něj pouze odkládá z důvodů taktické nutnosti. Vysl[anec] Flieder ihned dokument opsal a ještě týž den byl plný jeho text šifrován do Bělehradu a také min[isterským] radou Drem Palivcem,³⁸ jemuž ho za tím účelem dal dr. Flieder k dispozici, doručen sovětskému konzulu.“³⁹ Kromě toho dal von Mitis údajně Fliederovi k nahlédnutí i „dokumenty,

³⁵ Ke Konstantinu von Neurathovi (1873–1956) viz KEIPER, G. – KRÖGER, M. (eds.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes*, sv. 2, Konstantin von Neurath, s. 263 n. a 481; MUND, G. (ed.): *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren*, s. 5 a 8 n.

³⁶ Hans Völckers (1886–1977) koncem výmarské éry působil jako vedoucí kanceláře Konstantina von Neuratha, jenž byl tehdy ministrem zahraničí (srv. ISPHORDING, B. – KEIPER, G. – KRÖGER, M. (eds.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes*, sv. 5, Hans Völckers, s. 127 n.).

³⁷ Italský legionář Antonín Pešl (1891–1942) byl aktivním účastníkem domácího demokratického odboje, zprvu hlavně ve spolupráci se skupinou ZAMINI v odboji (později Parsifal) a posléze jako spoluzakladatel Ústředního výboru odboje domácího (ÚVOD). V září 1940 byl zatčen gestapem a v prosinci 1942 popraven v berlínské věznici Plötzensee. (Viz POKORNÝ, Jindřich: *Parsifal: Osudy jedné demokratické odbojové skupiny v letech 1938–1945 s poválečným dovětkem*. Praha, Academia 2009, s. 478 n.)

³⁸ Básník, překladatel a úředník JUDr. Josef Palivec (1886–1975) vedl od listopadu 1938 do zániku republiky III. sekci MZV. Jako účastník občanského odboje byl od ledna do května 1945 vězňen, naposledy v Terezíně. Po osvobození působil opět na Ministerstvu zahraničí, ale po komunistickém převratu byl dán do výslužby. V prosinci 1949 byl vzhledem k „podvrtné“ aktivitě proti režimu zatčen a posléze odsouzen k dvaceti letům odnětí svobody. Po propuštění roku 1959 se živil jako překladatel z francouzštiny a psal poezii, kterou publikoval již v době okupace. (Viz DEJMEK, J. – NĚMEČEK, J. – MICHÁLEK, S. (eds.): *Diplomacie Československa*, sv. 2, Josef Palivec, s. 182 n.; viz též Dvě stránky Josefa Palivce [rozhovor s Miroslavem Topinkou]. In: PALIVEC, Josef: *Prózy, listy z vězení, pozdravy přátel*. Ed. Jiří Rambousek. Praha, Torst 1996.)

³⁹ Palivec uvádí, že k předání zprávy od von Mitise sovětské straně došlo v červnu nebo červenci 1939. Do Moskvy podle něj putovala „pro jistotu po dvojí koleji. Jednak přímo,

kteří měly pro nás zajímavost z jiného důvodu, např. žádost vdovy po min[ister-ském] předsedovi Tusarovi o penzi, podlízavou k nazismu (*sic*) a plnou despektu k českému národu“.⁴⁰

Zahraniční historiografie a relevantní pramenné edice takový závažný únik informací mezinárodněpolitického charakteru z von Mitisova stolu nedosvědčují. Na pevnější půdě stojíme, pokud jde o jeho pomoc Čechům perzekvovaným okupační mocí, již v Praze zastupoval: někteří se za von Mitise postavili, když byla po válce jeho činnost v protektorátě posuzována v souvislosti s jeho (neúspěšnou) snahou o návrat do řad rakouské zahraniční služby.⁴¹ Robert Flieder von Mitisovi například dosvědčil, že jej po zatčení v září 1939 pomohl dostat na svobodu.⁴²

Likvidace personální

Státní tajemník v Zahraničním úřadu Ernst von Weizsäcker instruoval již 15. března 1939 všechny německé diplomatické a konzulární mise šifrovaným telegramem k převzetí misí československých. To se mělo odehrát analogickým postupem jako v případě Rakouska po anšlusu a říšští diplomaté měli dbát především na zajištění „veškerého politického a utajovaného materiálu“.⁴³ Dosavadnímu německému vyslanectví v Praze von Weizsäcker 16. března nařídil „pobídnout“ ministra Chvalkovského, aby vyrozuměl vedoucí československých misí v zahraničí o nutnosti notifikovat zemím jejich působnosti ukončení

---

po [konzulovi] soudruhu Jakovlevovi, jednak oklikou po jihoslovanském generálním konzulovi [Šumenkovičovi], kterému ji postoupil vyslanec dr. Flieder“.
(PALIVEC, J.: *Prózy, listy z vězení, pozdravy přátel*, s. 69.)

⁴⁰ VÚA-VHA, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 42.

⁴¹ Dokumenty k poválečnému prověřování Oskara von Mitise v režii rakouského spolkového kancléřství figurují v jeho osobním spisu, předaném později rakouskému zahraničnímu resortu (viz *Bundeskanzleramt – Auswärtige Angelegenheiten* (Viedeň), osobní spis Oskara von Mitise). Za možnost nahlédnout do relevantních částí nearchivovaného spisu děkuji pracovním a pracovníkům oddělení VI.8, jež se v rakouském Ministerstvu pro Evropu, integraci a zahraniční věci zabývá dokumentací a poskytováním informací (viz elektronická odpověď vedoucí oddělení Gudrun Grafové autorovi z 26. ledna 2018).

⁴² ANM, f. Robert Flieder, k. 11, dopis Roberta Fliedera Ministerstvu zahraničních věcí z 11. 8. 1947.

⁴³ NA, f. Zahraniční úřad Berlín, k. 30, list č. 447263, kopie šifrovaného telegramu Ernsta von Weizsäckera všem diplomatickým misím a konzulátu v Ženevě z 15. 3. 1939.

činnosti a mise hladce předat německým diplomatickým zástupcům.⁴⁴ Šéf diplomacie druhé republiky rozeslal téhož dne dle Ritterových pokynů všem československým zastupitelským úřadům cirkulární instrukci *in claris* ve znění: „Podříďte se stop dejte k dispozici všechny spisy a provádějte přesně příkazy německé diplomatické mise stop vyrozumět rovněž všechny konzulární úřady. Chvalkovský.“⁴⁵ Telegram byl podle Eduarda Tábořského, který působil v kabinetu Chvalkovského a v dubnu 1939 odešel do londýnského exilu, kde se stal Benešovým osobním tajemníkem, odeslán „s tichou nadějí, že adresáti nevyhoví“.⁴⁶ Instrukce vycházela z paragrafu 22 služební pragmatiky, nařizujícího přednostům zastupitelských úřadů uposlechnout služebních příkazů nadřízených, byla však v rozporu s paragrafem předcházejícím, který jim ukládal „býti věrným Československé republice“ a „zachovávatí ústavní, jakož i jiné zákony“. Poválečná vyšetřovací komise vycházela z toho, že Chvalkovský nebyl k 16. březnu 1939 fakticky už československým ministrem, ale orgánem cizí státní moci; odvolat vyslance nebo dát příkaz rovnající se odvolání mohl jen prezident republiky.⁴⁷

K 15. březnu 1939 měla Česko-Slovenská republika v zahraničí pětatřicet vyslanectví, osmatřicet konzulátů a tiskovou kancelář v Ženevě. Němcům bylo předáno celkem dvaapadesát těchto zastupitelských úřadů, zatímco činných zůstalo zbylých dvaadvacet.⁴⁸ Německá diplomacie si jednání vedoucích těchto neposlušných úřadů nenechala líbit; zodpovědnost za konkrétní „protiopatření“, spočívající především v odnětí jejich protektorátní příslušnosti a zabavení majetku, přitom zamýšlela vložit na bedra „pražské vlády“, jak se uvádí ve von Weizsäckerově šifrované instrukci z 26. března 1939.⁴⁹ Zablokování bankovních kont vzpurných vedoucích zastupitelských úřadů v Paříži, Londýně, Washingtonu, Varšavě, Moskvě a Santiagu de Chile provedl dle hlášení pro Zahraniční úřad z 27. března sám Ritter.⁵⁰ Již v dopise Chvalkovskému z 23. března 1939 však o „energické kroky“

⁴⁴ *Tamtéž*, k. 30, list č. 447264, kopie záznamu státního tajemníka Zahraničního úřadu von Weizsäckera pro říšského ministra zahraničí Joachima von Ribbentropa z 16. 3. 1939.

⁴⁵ *VÚA-VHA*, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 18. Ve znění telegramu, citovaného Rejholcem, je doplněna diakritika.

⁴⁶ TÁBORSKÝ, Eduard: *Presidentův sekretář vypovídá: Deník druhého zahraničního odboje*, sv. 1. Curych, Konfrontace 1978, s. 76.

⁴⁷ Viz NĚMEČEK, J.: *Soumrak a úsvit československé diplomacie*, s. 23 n. a 515; KOUTSKÁ, Ivana (ed.): *Českoslovenští diplomaté do roku 1945: Studie a dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006, s. 9 n.

⁴⁸ KOUTSKÁ, I. (ed.): *Českoslovenští diplomaté do roku 1945*, s. 16.

⁴⁹ *NA*, f. Zahraniční úřad Berlín, k. 30, listy č. 447359–447361, kopie von Weizsäckerova šifrovaného telegramu velvyslanci Karlu Ritterovi z 16. 3. 1939.

⁵⁰ Viz NĚMEČEK, J.: *Soumrak a úsvit československé diplomacie*, s. 146 n.

proti pracovníkům zahraniční služby, kteří neuposlechli rozkazů z ústředí a zůstávali v zahraničí, žádal samotné Ministerstvo zahraničních věcí v likvidaci. Vedle jejich suspendování, zastavení platu a disciplinárního řízení se ve „zvláštních případech“ mělo uvažovat o zbavení státního občanství a zabavení jmění. Čtyřicetého března si Ritter – již bez prostřednictví Chvalkovského, jehož dny na ministerstvu byly sečteny – předvolal prezidiálního šéfa Václava Rejholec a jeho zástupce Karla Štrupa, aby jim sdělil rozkazy související především s postihem té části personálu dosavadní československé zahraniční služby, která se vzpírala německým instrukcím k předání misí. Ritter podle Rejholec „s největším důrazem“ nařídil, „že dispozice, které podle jeho rozkazů dáváme zastupitelským úřadům, musí mít navenek charakter našich vlastních rozhodnutí, že je naprosto nepřípustno odvolávat se na německé rozkazy nebo i jen naznačiti, že nejednáme svobodně a z vlastní iniciativy.“⁵¹ V nejdefenzivnější části své poválečné zprávy k tomu Rejholec uvádí: „Nepovažoval bych za čestné ospravedlňovati svoje jednání, kdybych se dověděl, že moje jméno na telegramu svedlo z pravé cesty dobrého člověka, který byl by jinak zůstal v řadách těch, kdo konali svou povinnost. Nevím však ani o případu, že by byl špatný člověk vzal si moje jméno za záminku, aby jím kryl svou dezerci. Domníval jsem se vždycky, že 24. III. 1939 byl v zahraničí již každý z našich úředníků orientován a rozhodnut.“⁵²

Podle své výpovědi před Národním soudem neopomněl Rejholec Ritterovi namítnout, že konfiskace majetku vzpurného personálu zahraniční služby „vybočuje z kompetence Min[isterstva] zahraničí“.⁵³ Na rozdíl od Rudolfa Berana osvobodil Národní soud ministra vnitra v jeho vládě Otakara Fischera, který byl na základě „velkého“ retribučního dekretu⁵⁴ obviněn mimo jiné z provádění „opatření proti československým diplomatickým úředníkům v zahraničí, kteří se nevrátili do vlasti“. Fischerovo obvinění se opíralo o protokol z jednání vlády dne 27. března 1939, kdy vzala na vědomí jeho sdělení „o opatřeních, která byla ihned již provedena proti státním zaměstnancům v zahraniční službě, kteří se dopustili činů proti státu“. Podle protokolu měl ministr vnitra o takových opatřeních „osobně informovat německého velvyslance Rittera“, přičemž na následujícím jednání vlády měl za Ministerstvo vnitra předložit osnovu vládního nařízení

⁵¹ VÚA-VHA, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 22.

⁵² Tamtéž, s. 27.

⁵³ NA, f. Národní soud, sign. TNS 1/47, inv. č. 1290, k. 77, Rudolf Beran a spol. – protokol o hlavním líčení, výpověď svědka dr. Václava Rejholec ze dne 21. února 1947.

⁵⁴ Dekret prezidenta republiky č. 16/1945 Sb., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech.

jako „podklad k dalším zákrokům“.⁵⁵ Národní soud nakonec akceptoval Fischerův výklad, podle nějž likvidaci Ministerstva zahraničí na základě usnesení vlády ze 17. března 1939 prováděl ministr Chvalkovský.⁵⁶

Odvetná opatření, jež německé orgány postupně přijaly a do jejichž provedení zapojily protektorátní správu, byla vzhledem k okolnostem fakticky poměrně bezzubá, pokud se rodinní příslušníci postižených zaměstnanců zahraniční služby nenacházeli ve vlasti. Rejholec po válce napsal, že „někteří naši úředníci se vrátili jen z obavy o své rodiny. Naproti tomu všechny tresty jiné, kterými se jim mohlo hrozit, byly zcela jalové a platonické, ať to byla suspenze, odvolání, disciplinární stíhání, nebo i zbavení státního občanství a stíhání trestní.“⁵⁷ Chvalkovský údajně Rejholecovi 24. března sdělil, „že by se mu zdálo nejsympatičtější zbavit [vzpourné] úředníky stát[ního] občanství a že to sám Ritterovi vysvětlí. Tím také vše přesunul na Ministerstvo vnitra. (...) Egoistické to snad bylo, ale my jsme to pokládali za správné a bylo pro nás méně bolestné, když Min[isterstvo] vnitra, a ne my z Ministerstva zahraničí, nad svými úředníky něco vyneslo.“ Na zesnulého Chvalkovského se před Národním soudem úspěšně odvolával i bývalý ministr vnitra Otakar Fischer. Během líčení vypověděl Rejholec ve shodě s Fischerem, že MZV v likvidaci proti svým zaměstnancům „nezavedl[o] disciplinární řízení ani nikoho nesuspendoval[o]“.⁵⁸ I tuto výpověď poválečný soud akceptoval. „Správnost a pravdivost“ Fischerovy výpovědi, podle níž „zákonné opatření proti úředníkům zahraniční služby, kteří se nevrátili do vlasti, vydali teprve okupanti“, vysvítala podle osvobozujícího rozsudku Národního soudu „ze skutečnosti, že dne 13. října 1938 (*sic*) v č. 26 Věstníku nařízení říšského protektora v Čechách a na Moravě vyšlo v tomto smyslu nařízení, které se arcit vztahuje na všechny příslušníky protektorátu, kteří se zdržovali v cizině“. Za podstatné uznal Národní soud mimo jiné ustanovení příslušného nařízení Konstantina von Neuratha, podle nějž mohl říšský ministr vnitra v dohodě s říšským ministrem zahraničí a říšským protektorem prohlásit za zbavené protektorátní příslušnosti ty osoby, které neuposlechnou výzvy k návratu, jakož i ty, kdož spáchali „činy způsobilé poškodit zájmy říše nebo vážnost říše snížit“.⁵⁹

⁵⁵ NA, f. Předsednictvo ministerské rady, k. 4397, Protokol o schůzi ministerské rady konané dne 27. března 1939.

⁵⁶ *Tamtéž*, f. Národní soud, sign. TNS 1/47, inv. č. 1291, k. 77, rozsudek z 21. dubna 1947.

⁵⁷ VÚA-VHA, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 28.

⁵⁸ NA, f. Národní soud, sign. TNS 1/47, inv. č. 1290, k. 77, Rudolf Beran a spol. – protokol o hlavním líčení, výpověď svědka dr. Václava Rejholce ze dne 21. února 1947.

⁵⁹ *Tamtéž*, f. Národní soud, sign. TNS 1/47, inv. č. 1291, k. 77, rozsudek z 21. dubna 1947. Správné datum publikace zmíněného nařízení je 13. října 1939. Říšské ministerstvo vnitra se mělo podle

O zbavení protektorátní příslušnosti v praxi rozhodovalo Říšské ministerstvo vnitra na návrh pražské úřadovny gestapa a po schválení ze strany Úřadu říšského protektora a Zahraničního úřadu. Při propouštění z protektorátní služby si ponechal rozhodující slovo Úřad říšského protektora, který většinu administrativy delegoval na protektorátní správu; ta využívala zažitých úředních procedur a administrativních lhůt, jež celý proces zpomalovaly, což někdy vyvolávalo urgence ÚŘP. Disciplinární opatření proti jednotlivým pracovníkům bývalé československé zahraniční služby řídil vždy orgán zřízený protektorátním ministerstvem či jinou institucí, do níž byl daný pracovník převeden. Vedle neuposlechnutí výzev MZV v likvidaci k návratu do pražského ústředí (první byla termínována 10. dubnem 1939), doručovaných podřízeným zdržujícím se v zahraničí prostřednictvím německých misí, vycházely disciplinární komise především z odepření slibu poslušnosti „Vůdci“, který nařídil prezident Emil Hácha svým dekretem z 8. března 1940.⁶⁰ Právě to bylo důvodem pro propuštění většiny zaměstnanců Ministerstva zahraničí, kteří zůstali v exilu, ze služebního poměru.

Byl to i případ Antonína Poláčka, který v březnu 1939 jako chargé d'affaires *ad interim* vydal vyslanectví v Mexiku Němcům i přes nesouhlas Cárdenasovy vlády a po příkázaném návratu měl být zařazen na Ministerstvo financí. Vrchní disciplinární komise při tomto ministerstvu se 29. května 1941 rozhodla zbavit jej „podle šů 144 a 148 služ[ebního] prag[m]atismu] dočasně služby za současného omezení jeho služebního platu na polovinu“, a to se zpětnou účinností od 27. října 1940. K tomu datu totiž uplynula lhůta k podpisu slibu poslušnosti Vůdci, uvedená v urgenčním dopise doručeném německým vyslanectvím v Mexiku. Předchozím dopisem byl Poláček upozorněn na ustanovení paragrafu 6 Háchova dekretu, podle nějž se odepření slibu nebo jednání proti jeho obsahu stíhá. Když opět neuposlechl, „ohlásilo německé vyslanectví v Mexiku případ Zahraničnímu úřadu v Berlíně se žádostí, aby o věci bylo vyrozuměno Ministerstvo zahraničních věcí v likv[idaci] v Praze“. Podle příslušné komise při Ministerstvu financí Poláček svým jednáním „porušil své služební a stavovské povinnosti uložené mu §§ 21 a 22 služ[ebního] prag[m]atismu], tj. povinnost poslušně a nezlomně zachovávat všechny zákony, plnit svědomitě povinnosti svého úřadu a poslouchati služebních rozkazů svých představených“. To komise kvalifikovala jako služební přečin.⁶¹ Prezidium Ministerstva financí nechalo Poláčkovi zaslat discipli-

---

nařízení se Zahraničním úřadem a Úřadem říšského protektora vždy individuálně usnést, „jak dalece se ztráta protektorátní příslušnosti vztahuje na manželku, manželské nebo za vlastní přijaté děti“ a u žen i na děti nemanželské.

⁶⁰ Viz NĚMEČEK, J.: *Soumrak a úsvit československé diplomacie*, s. 42 n.

⁶¹ NA, f. Předsednictvo ministerské rady, k. 743, Jmenovací spisy zaměstnanců Ministerstva zahraničních věcí, rok 1941, Antonín Poláček – opis usnesení Vrchní disciplinární komise při

nární usnesení standardní cestou – prostřednictvím Předsednictva ministerské rady,⁶² zástupce německého Zahraničního úřadu při Úřadu říšského protektora a říšského vyslanectví v Mexiku.⁶³

Přední český historik prof. PhDr. Vlastimil Kybal,⁶⁴ který z titulu vyslance v Mexiku dne 28. února 1939 předal úřad svému dosavadnímu podřízenému Poláčkovi, se s manželkou mexického původu o tři dny později vydal do Pasadeny, kam byl pozván jako hostující lektor Kalifornského technologického institutu (*California Institute of Technology*). Pobyt ve Spojených státech, spojený s výplatou odpočivného, mu v červnu 1939 povolilo MZV v likvidaci, které Kybala následně i přes jeho námítky k 31. lednu 1940 penzionovalo. Na žádost Zemského finančního ředitelství v Praze o zaslání podepsaného slibu poslušnosti Hitlerovi Kybal nereflekoval; výzvu k návratu do Prahy, zaslanou v dubnu 1940 prostřednictvím německé mise v Mexiku, údajně neobdržel. Přestože odmítl podepsat slib „ochráncí“ Čech a Moravy, usiloval Kybal o to, aby mu byla vyplácena protektorátní penze, a přijal protektorátní cestovní pas;⁶⁵ současně se již 5. května v dopise vedoucímu Československé informační kanceláře v USA, klíčovému Benešovu spolupracovníkovi a pozdějšímu československému velvyslanci při Organizaci spojených národů Jánů Papánkovi přihlásil k zahraničnímu odboji.⁶⁶

Podle informace Ministerstva zahraničních věcí v likvidaci pro zástupce německého Zahraničního úřadu reklamoval Kybal dopisem datovaným „Pasadena, 2. listopadu 1940“ a zasláným Zemskému finančnímu ředitelství v Praze (s kopií pro MZV v likvidaci) další vyplacení penze.⁶⁷ Ministerstvo zahra-

---

Ministerstvu financí ze dne 29. května 1941.

⁶² *Tamtéž*, průvodní dopis prezidia Ministerstva financí koordinačnímu oddělení Předsednictva ministerské rady ze 7. 6. 1941.

⁶³ *Tamtéž*, dopis Úřadu říšského protektora předsedovi vlády Aloisu Eliášovi z 13. 8. 1941.

⁶⁴ Vlastimil Kybal (1880–1958) působil v meziválečném období jako vyslanec postupně v Itálii, Brazílii a Argentině, Španělsku a Mexiku. Od počátku března 1939 až do smrti žil a přednášel v USA. (Srv. DEJMEK, J. – NĚMEČEK, J. – MICHÁLEK, S.: *Diplomacie Československa*, sv. 2, Vlastimil Kybal, s. 136 n. Kybalovu osobnost a kariéru přibližuje zejména rozsáhlá monografie Jaroslava Hrdličky *Historik a diplomat Vlastimil Kybal*. Praha, Karolinum 2020.)

⁶⁵ Kybalova korespondence s Prahou, jejímž prostřednictvím se snažil domoci vyplacení protektorátní penze, a přijetí protektorátního pasu zastíraly podle jeho syna Dalimila neúspěšné úsilí o převedení rodinných bankovních vkladů do USA (HRDLIČKA, J.: *Historik a diplomat Vlastimil Kybal*, s. 261 nn.).

⁶⁶ Již v září 1939 navštívila Kybalovy v Kalifornii Alice Masaryková (viz HRDLIČKA, Jaroslav – LÁŠEK, Jan Blahoslav (eds.): *Paměti Vlastimila Kybala*, sv. 2. [Chomutov], L. Marek 2020, s. 760).

⁶⁷ AMZV, f. Protektorát Čechy a Morava 1939–1945, k. 8, Vlastimil Kybal – kopie informace MZV v likvidaci pro zástupce Zahraničního úřadu ve věci vystoupení z poměru úředního ve výslužbě ze dne 12. prosince 1940.

ničí mu proto prostřednictvím německého konzulátu v Los Angeles zaslalo opakovanou výzvu, aby se do konce února 1941 vrátil na území protektorátu, s tím že v případě neuposlechnutí platí, že se „dobrovolně zřekl všech svých práv“, přičemž „zůstává vyhrazeno použití nařízení o odzúnnání státního občanství Protektorátu Čechy a Morava“.⁶⁸ Na základě informace zástupce Zahraničního úřadu, podle níž se Kybal v dopise adresovaném Společnosti T. G. Masaryka v Mexiku vyslovil pro boj proti říši za „osvobození protektorátu“ (*sic*), zahájilo pražské gestapo řízení o zbavení Kybala a jeho rodinných příslušníků protektorátní příslušnosti. Velitel německé Bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei* – SiPo) a Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst* – SD) v Praze Horst Böhme to 10. března 1941 hlásil říšskému protektorovi a doplnil informace od říšského konzulátu v Los Angeles: Ten 18. října 1940 hlásil německému velvyslanectví ve Washingtonu, že „Kybalův postoj k Německu, který byl zkraje jeho zdejšího pobytu korektní, se zhoršil. Ačkoli se vyhýbá hrubým útokům vůči nám, nesnaží se již skrývat své nepřátelství vůči Němcům.“ Kybal prý přitom uváděl, že je přítelem říšského protektora von Neuratha.⁶⁹ To si bývalý šéf německé diplomacie a v letech 1921 až 1930 velvyslanec v Římě ve vlastním písemném prohlášení z 18. března 1941, určeném k zaslání berlínskému Zahraničnímu úřadu, vyprošoval: „Bývalý český (*sic*) vyslanec v Mexiku dr. Kybal byl v roce 1922/1923 vyslancem Československé republiky v Římě. Byl vyslovený Deutschenhasser.⁷⁰ Údajně ‘přátelství’ se mnou spočívalo v tom, že jsem s ním přerušil veškeré styky a zakázal jsem mu přístup na velvyslanectví, když za mnou chtěl i přesto jít. Odebrání protektorátní příslušnosti je zcela oprávněné.“⁷¹

V rámci standardní úřední procedury byl návrh na odebrání státní příslušnosti Protektorátu Čechy a Morava Vlastimilu Kybalovi a jeho rodině nejprve schválen Zahraničním úřadem a poté dne 16. října 1941 postoupen Říšskému ministerstvu vnitra, jež o věci v uvedeném smyslu rozhodlo 2. února 1942.⁷² Kybal,

⁶⁸ *Tamtéž*, kopie dopisu MZV v likvidaci Vlastimilu Kybalovi ze dne 13. prosince 1940.

⁶⁹ *Tamtéž*, kopie hlášení velitele SiPo a SD v Praze pro říšského protektora ve věci odebrání protektorátní příslušnosti ministerskému radovi v[e] v[ýslužbě] dr. Vlastimilu Kybalovi ze dne 10. března 1941.

⁷⁰ Tedy nenáviděl Němce.

⁷¹ *Tamtéž*, k. 8, Vlastimil Kybal – záznam říšského protektora svob[odného] pána v[on] Neuratha pro zástupce Zahraničního úřadu v Praze gen[erálního] konzula von Jansona ze dne 18. března 1941.

⁷² *Tamtéž*, informace Úřadu říšského protektora pro zástupce Zahraničního úřadu v Praze ze 14. 3. 1941. Sám Kybal si dle svých pamětí z dob vyslancování v Římě v letech 1920–1925 nepamatoval „nepřijemnosti s žádným diplomatem, vyjma barona von Neuratha“. Když při příležitosti ukončení své mise publikoval studii o československo-italských vztazích a rozeslal ji přátelům, diplomatům i králi Viktoru Emanuelu III., všichni mu prý srdečně děkovali, jen „von Neurath mi ji vrátil, ač ve spisku nebylo ani slova o Německu, a na můj dotaz odpověděl, že

jehož vztahy s londýnským vedením československého zahraničního odboje přitom nebyly dobré,⁷³ se již do vlasti nevrátil.⁷⁴

„Protistátní“ činnost, a zejména neuposlechnutí instrukce k předání misí Němcům, měly pro české diplomaty standardně za následek zbavení protektorátní příslušnosti. Složitější bylo postavení jejich protějšků slovenské národnosti. I mezi nimi byli významní představitelé zahraničního odboje, jejichž činnost byla trnem v oku luďáckému i nacistickému režimu – vedle Jána Papánka a vyslance ve Washingtonu Vladimíra Hurbana mezi nimi nechyběl Juraj Slávik, který do září 1939 sloužil jako vyslanec ve Varšavě. Všem „odbojným“ pracovníkům Ministerstva zahraničí slovenské národnosti německé orgány zabavily majetek a zablokovaly bankovní konta. Většinu z nich přitom Zahraniční úřad s ohledem na ustanovení slovenského ústavního zákona z 25. září 1939 považoval za slovenské státní příslušníky, jelikož měli k 30. říjnu 1918 domovské právo na území pozdější Slovenské republiky. Odlišná byla podle zástupce Zahraničního úřadu při Úřadu říšského protektora Kurta Ziemkeho situace dosavadního vyslance v Paříži Štefana Osuského, který po pádu Francie přesídlil do Londýna a stal se členem exilové vlády. Osuský totiž odešel roku 1906 za studii do Spojených států a na Slovensko se již nevrátil.⁷⁵ O jeho státní příslušnosti se vedla zdoluhavá diskuse mezi Ministerstvem zahraničních věcí v likvidaci, Ziemkem, ústředím Zahraničního

---

—
tak činil pro moje slova o Rakousku-Uhersku“. Kybal retrospektivně usuzoval, že von Neurath, s nímž měl do té doby „korektní styky“, byl již tehdy „zašitým nacistou a Všeněmcem“. (HRDLIČKA, J. – LÁŠEK, J. B. (eds.): *Paměti Vlastimila Kybala*, sv. 2, s. 13 a 114 n.)

⁷³ Srv. KOUTSKÁ, I. (ed.): *Českoslovenští diplomaté do roku 1945*, s. 87–89, dokument (dok.) 18, Opis z osobního dopisu PhDr. Vlastimila Kybala dr. Janu Papánkovi, 5. 5. 1940; s. 89–90, dok. 19, Dopis pplk. [Oldřicha] Španiela, čs. vyslanectví Washington, diviznímu generálovi Sergeji Ingrovi, ministru národní obrany, Londýn, 5. 1. 1943.

⁷⁴ Kybalovo tehdejší jednání bylo po válce úředně přešetřováno. 2. senát koordinačního výboru Ministerstva zahraničních věcí v usnesení z 12. června 1947, podle nějž Kybal „nesplnil v kritické době všechny povinnosti řádného a věrného občana republiky“, doporučil předat jeho případ disciplinární komisi ministerstva. „Stín kolaborace, který nad ním byl v létě 1947 na MZV ČR rozestřen,“ je podle Jaroslava Hrdličky „třeba vidět i v kontextu s tím, jak mezi lety 1945–48 bylo v Československu jednáno s osobnostmi politiky a kultury blízkými agrární straně.“ Když senát zvláštní komise Akčního výboru MZV v březnu 1948 s odvoláním na výše uvedené usnesení rozhodl o Kybalově propuštění ze svazku zahraniční služby „bez jakýchkoli nároků (na penzi, odškodnění apod.)“, učinil podle Hrdličkových slov definitivní tečku i za jeho působením „v Československu, ovládaném již radikální levicí“. (HRDLIČKA, J.: *Historik a diplomat Vlastimil Kybal*, s. 279–282.)

⁷⁵ Po působení v Masarykově a Benešově zahraniční akci na americkém kontinentu a později v Evropě přešel Štefan Osuský (1889–1973) bezprostředně po vzniku Československé republiky do jejich diplomatických služeb. Do jejich dějin vstoupil jako první vyslanec v Londýně, signatář Trianonské smlouvy a vyslanec v Paříži v letech 1921–1940. (Viz DEJMEK, J. – NĚMEČEK, J. – MICHÁLEK, S.: *Diplomacie Československa*, sv. 2, Štefan Osuský, s. 178 n.)

úřadu a orgány Slovenské republiky, jejíž soud Osuského v únoru 1941 odsoudil k doživotnímu trestu i ke zbavení slovenského občanství. Po německém naléhání však nakonec slovenské orgány obrátily a akceptovaly hypotézu o protektorátní státní příslušnosti Osuského, který jí tak mohl být v prosinci 1943 spolu s manželkou české národnosti a dvěma dospělými syny zbaven.⁷⁶

Za německé okupace byla úspěšně dokončena „očista“ veřejné správy od osob židovského původu, zahájená v období druhé republiky z iniciativy Beranovy vlády. Rasové perzekuci padl za obět i Camill Hoffmann, který byl od května 1921 do roku 1938 tiskovým atašé na vyslanectví v Berlíně. Začátkem října 1938 mu dosavadní stálý delegát při Společnosti národů Arnošt Heidrich tlumočil Benešovo přání, aby se vrátil do Prahy a zapojil se do odbojové práce. Hoffmann, jehož mezitím Chvalkovského ministerstvo poslalo do trvalé výslužby, výzvu přijal.⁷⁷ Ministerstvu zahraničních věcí v likvidaci se později podařilo dosáhnout svolení protektorátní vlády i Němců k návrhu započítat předchozí Hoffmannovu novinářskou praxi do stanovení penze. Toho se zprvu Eliášova vláda zalekla: dle „úřední připomínky“ Předsednictva ministerské rady byl návrh v příslušném smyslu 10. května 1939 „vzat z pořadu vzhledem k tomu, že HOFFMANN je Žid“. Do vlády byl z podnětu ministra dopravy Jiřího Havelky vrácen 13. července 1939 a schválen. Kromě kladného stanoviska Ministerstva financí i prezidenta Emila Háchy předložilo Ministerstvo zahraničních věcí v likvidaci i doklad odlišného kalibru – opis dekretu „podepsaného vlastnoručně Vůdcem a říšským kancléřem Adolfem Hitlerem, podle kterého se propůjčuje Kamilu HOFFMANNOVI v uznání jeho zásluh o olympijské hry 1936 německý olympijský odznak druhé třídy“;⁷⁸ udělený jako vyjádření Vůdcova uznání a „poděkování německého lidu“. Hoffmann úředníkům Ministerstva zahraničí připomněl, že byl roku 1936 pozván na říšský sjezd nacistické strany (NSDAP) a po anšlusu Rakouska pak samotným ministrem propagandy Josephem Goebbelsem na slavnostní recepci při příležitosti Hitlerova návratu z Vídně; nacistický ideolog Alfred Rosenberg jej prý „pravidelně“ zval na přednášky. K takto podepřenému usnesení vlády neměl Úřad říšského protektora podle záznamu z 15. září 1939 námitek.⁷⁹

⁷⁶ AMZV, f. Protektorát Čechy a Morava 1939–1945, k. 10, Dr. Stefan Osuský; MUND, G. (ed.): *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren*, s. 361–366 (dok. 242–244), 391–392 (dok. 260), 403–405 (dok. 271) a 455–456 (dok. 308).

⁷⁷ Viz POKORNÝ, J.: *Parsifal*, s. 29 n. a 204 (viz pozn. 37).

⁷⁸ Německý olympijský čestný odznak (*Deutsche Olympia-Ehrenzeichen*) se uděloval za zásluhy o organizaci letních olympijských her v Berlíně v roce 1936.

⁷⁹ NA, f. Předsednictvo ministerské rady, k. 742, Jmenovací spisy zaměstnanců Ministerstva zahraničních věcí, 1939–1940, Kamil Hoffmann, ministerský rada Ministerstva zahraničních věcí v. v., započtení pro výměru výslužného – záznam Úřadu říšského protektora pro předsedu vlády ze dne 15. září 1939.

Hoffmann byl 24. dubna 1942 deportován z Prahy do Terezína a odtud dne 28. října 1944 posledním z „evakuačních“ transportů do Osvětimi, kde byl zavražděn.⁸⁰ Mezi zaměstnanci meziválečného Ministerstva zahraničí, které umučili nacisté, byl i šifřér Karel Nejedlý. V září 1938 doprovázel vyslance v Berlíně Vojtěcha Mastného a ministerského úředníka Huberta Masaříka do Mnichova, po okupaci byl převeden na Ministerstvo obchodu. S dalšími úředníky bývalého Ministerstva zahraničních věcí působil ve zpravodajské skupině Kapitán Nemo, jež předávala informace o situaci ve vlasti zahraničnímu odboji. Sedmadvacátého května 1942 byl zatčen gestapem a 19. února 1945 umučen v terezínské Malé pevnosti.⁸¹

Při retrospektivním zpracování tématu „personální likvidace“ československé zahraniční služby je obtížné vyhnout se zaměření na represivní opatření, a to jak pro symbolický důraz, který na ně již zkraje kladli Němci, tak s ohledem na tragické důsledky pro některé perzekvované. Zúžení zorného pole na pouhou represii by však bylo zavádějící, už i proto, že se přímo dotkla jen menší části personálu. Úřad říšského protektora nic nenamítal proti převedení podstatné části pracovníků Ministerstva zahraničních věcí, kteří byli k 15. březnu 1939 zařazeni v jeho ústředí či se vrátili do vlasti (většinou z rodinných důvodů), do jiných protektorátních úřadů, především do resortů vnitra, obchodu a školství. Dle vlastních údajů mělo MZV v likvidaci k 15. březnu 1939 celkem 1152 zaměstnance: k 25. září 1940 jich ale na ministerstvu zůstávalo už jen osmatřicet (něco přes tři procenta), zatímco 728 (63 procenta) pracovníků bylo převedeno k službě v jiných protektorátních institucích. Devadesát sedm osob bylo převedeno do výslužby či ze státní služby odešlo (zčásti do soukromé sféry), dalších devětašedesát jich bylo v protektorátě na dovolené s odstupným či na neplaceném volnu, deset zemřelo a šest přešlo do říšských služeb. Z pracovníků, kteří zůstali v zahraničí, byl za rok a půl od vzniku protektorátu 161 propuštěn, zatímco dalším deseti bylo prodloužováno volno. Dle téhož statistického přehledu bylo mezi zaměstnanci Ministerstva zahraničí ke dni okupace pouhých sedmadvacet (dvě procenta!) Slováků.⁸² Podle usnesení protektorátní vlády z 21. dubna 1939 byla zaměstnancům MZV v likvidaci převzatým „do smluvních služeb téhož resortu říšského“ – tedy těm, kteří se v místech svého dosavadního vyslání podíleli na likvidaci československých zastupitelských úřadů – „dána na dobu tohoto smluvního poměru bezplatná

⁸⁰ Viz KÁRNÝ, Miroslav a kol. (eds.): *Terezínská pamětní kniha*, sv. 1. Praha, Melantrich, Praha 1995, s. 496.

⁸¹ Viz DEJMEK, Jindřich – NĚMEČEK, Jan – MICHÁLEK, Slavomír: *Diplomacie Československa*, sv. 1: *Nástin dějin ministerstva zahraničních věcí a diplomacie (1918–1992)*. Praha, Academia 2012, s. 79; TÍŽ: *Diplomacie Československa*, sv. 2, Karel Nejedlý, s. 166 n.

⁸² Citované statistické údaje pocházejí z fondu Zahraniční úřad Berlín v Národním archivu.

dovolená, započitatelná do platového postupu a penze pod podmínkou, že by platili penzijní příspěvky“.⁸³ Výsledky snah německého Zahraničního úřadu získat některé z dosavadních českých diplomatů do vlastních služeb byly ovšem minimální.

I personálu předválečného Ministerstva zahraničí se měl na podzim 1939 týkat proces hromadného povýšení. Podle tajného Fliederova záznamu pro Václava Rejholce z 19. října 1939 k návrhu na povýšení úředníků bývalé zahraniční služby „úředníci Říšského zahraničního úřadu přidělení Úřadu říšského protektora v Praze projevíli o povýšení úředníků bývalé naší zahraniční služby zájem ihned, jakmile se roznesla zpráva o možnosti povyšování úředníků protektorátu“.⁸⁴ Oskar von Mitis přitom upřesnil, že lze povýšit jen ty zaměstnance bývalé zahraniční služby, „kteří se již nezdržují v cizině“, a to s výjimkou bývalého chargé d'affaires v Madridu Zdeňka Formánka, „který prý za občanské války ve Španělsku zachránil život dvěma Němcům“,⁸⁵ „a z úředníků vyšší správní služby jen ty, kteří mají ... odbornou průpravu v bývalé konzulární akademii ve Vídni anebo úplně skončené studium věd právních a státních“. Z procesu povýšení měli být podle von Mitise kategoricky vyloučeni nejen zednáři a „neárijci“, ale i bývalí legionáři. Na Fliederovu námitku k poslednímu bodu von Mitis odpověděl, že by návrh na povýšení legionářů „nedošel schválení protektorova“.⁸⁶

Legionáři byli jako jeden z pilířů meziválečného režimu trnem v oku okupační správy; již 25. srpna 1939 bylo rozpuštěno Národní sjednocení legionářské, byl mu zabaven majetek a řada jeho vedoucích funkcionářů byla zatčena.⁸⁷ Bývalí příslušníci legií, jimž v odpovědných pozicích připadl nevděčný úkol likvidovat československou brannou moc a státní službu, se však prozatím nevzdávali. Tak dne 14. listopadu 1939 „likvidátor“ Ministerstva národní obrany, divizní generál František Hrabčík odpověděl na dopis spolubojovníka z ruských legií Václava Rejholce: „Bratře vyslanče, na Tvůj ctěný dopis z 11. listopadu t. r.

⁸³ *Tamtéž*, f. Předsednictvo ministerské rady, k. 4397, Protokol o schůzi ministerské rady konané dne 21. dubna 1939.

⁸⁴ AMZV, f. Protektorát Čechy a Morava 1939–1945, k. 25, Návrh povýšení úředníků bývalé zahraniční služby – tajný záznam R. Fliedera pro vyslance V. Rejholce ze dne 19. října 1939.

⁸⁵ Formánek roku 1939 z pověření MZV v likvidaci odjel do Madridu, kde se podílel na likvidaci československé mise. Němci byl ve Španělsku trpěn do konce roku 1941, kdy vystoupil z protektorátní služby. Později vstoupil do služeb československé exilové vlády a v srpnu 1942 byl i s manželkou zbaven protektorátní příslušnosti. (*Tamtéž*, k. 6 a 25; srv. DEJMEK, J. – NĚMEČEK, J. – MICHÁLEK, S.: *Diplomacie Československa*, sv. 2, s. 65 n.)

⁸⁶ AMZV, f. Protektorát Čechy a Morava 1939–1945, k. 25, Návrh povýšení úředníků bývalé zahraniční služby – tajný záznam R. Fliedera pro vyslance V. Rejholce ze dne 19. října 1939.

⁸⁷ Viz BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 2019, s. 96.

sdělují: v bývalé čs. armádě bylo asi 17 procent ... bývalých rakouských důstojníků a asi totéž procento legionářů. Navrhli jsme proto ku jmenování polovinu legionářů a polovinu nelegionářů. Tento poměr nebyl ujednáán předem s Němci, nýbrž odpovídá celkem spravedlivě daným poměrům.“⁸⁸

Údajů Ministerstva národní obrany použil Flieder jako podpůrného argumentu, když 27. listopadu 1939 zástupci Zahraničního úřadu podal návrh MZV v likvidaci na povýšení jednadvacetí úředníků vyšší správní služby z řad bývalé československé diplomacie, přesunutých mezitím do jiných státních orgánů, z toho čtyř bývalých legionářů.⁸⁹ Návrh Ministerstva zahraničních věcí v likvidaci na povýšení pracovníků bývalé zahraniční služby včetně legionářů byl poté skutečně předložen personálnímu komitétu ministrů, ten však 12. ledna 1940 rozhodl bývalé legionáře „z jmenovacích návrhů vypustiti; jen ve zcela výjimečných případech ... bylo by snad možno žádati o povolení úchytky z naprostého zákazu povýšení legionářů“.⁹⁰ V dopise z 19. března 1940 ostatně předseda vlády Alois Eliáš Fliederovi sděloval, že personální komitét předchozího dne rozhodl nepovýšit žádného z bývalých zaměstnanců Ministerstva zahraničí.⁹¹

Likvidace finanční

Na rozdíl od personální likvidace československé zahraniční služby, jejíž administrativní stránku usiloval Zahraniční úřad v co největší míře přesunout na protektorátní správu, převzal za finanční stránku celého procesu odpovědnost sám. Podkladem pro řešení finančních otázek plynoucích z likvidace bývalých československých zastupitelských úřadů byl oběžník Zahraničního úřadu z 16. května 1939, který korigoval původní představy německé diplomacie.⁹² Podle telegramu Ernsta von Weizsäckera určeného všem říšským diplomatickým misím ze 17. března 1939 zůstávaly osobní i věcné náklady likvidovaných československých diplomatických a konzulárních misí na protektorátní vládě, dosavadními

⁸⁸ AMZV, f. Protektorát Čechy a Morava 1939–1945, k. 25, Návrh povýšení úředníků bývalé zahraniční služby – osobní dopis likvidátora MNO vyslanci Rejholcovi ze dne 14. listopadu 1939.

⁸⁹ Srv. DEJMEK, J. – NĚMEČEK, J. – MICHÁLEK, S.: *Diplomacie Československa*, sv. 2, s. 38, 41, 147 a 244 n.

⁹⁰ AMZV, f. Protektorát Čechy a Morava 1939–1945, k. 25, Návrh povýšení úředníků bývalé zahraniční služby – kopie záznamu o schůzi personálního komitétu ministrů dne 12. ledna 1940.

⁹¹ Viz NĚMEČEK, J.: *Soumrak a úsvit československé diplomacie*, s. 43.

⁹² AMZV, f. I. sekce – prezidium 1918–1939 (1954), k. 77, kopie oběžníku Zahraničního úřadu (Pers H 6571) adresovaného celkem 32 říšským diplomatickým misím a dvěma generálním konzulátům z 16. 5. 1939.

pravidly se mělo řídit i jejich vyúčtování. Říšské pokladně měly jít budoucí příjmy z poplatků vybraných bývalými československými zastupitelskými úřady jako likvidaturami pod správou Zahraničního úřadu.⁹³ Jak plyne z Rejholcovy poválečné zprávy, celý proces finanční likvidace se původně opíral o Ritterovu „instrukci“ z 25. března, podle níž měl náklady nést protektorát.⁹⁴ Tento původní návrh finančního rámce likvidace československé zahraniční služby vyplynul z konzultací Rittera a Henckeho s vedoucím referátu pro likvidaci bývalých československých zastupitelských úřadů v právním odboru Zahraničního úřadu Wilhelmem Riegerem i s Ministerstvem zahraničních věcí v likvidaci; dochoval se jako Riegerův záznam s datem 24. března 1939. Říše podle něj neměla pozemky československých misí přebírat „bez dalšího“: její úřady se měly vyvarovat opatření, jež mohla veřejnost vnímat jako potvrzení nenasytlosti Němců. Materiál dosavadních československých zastupitelských úřadů měl být „co nejlépe zhodnocen“; říšské mise jej mohly převzít jen s předchozím souhlasem Wilhelmstraše a příjmy měla inkasovat protektorátní správa.⁹⁵ Státní podtajemník a vedoucí politického odboru Zahraničního úřadu Ernst Woermann v záznamu ze 4. dubna 1939 vyjádřil názor, že říše již nabyla „pozemky a veškerý ostatní majetek dřívějších česko-slovenských zahraničních misí“, obdobně jako československý majetek vojenský; ani náklady na repatriaci vyslaných pracovníků bývalé československé zahraniční služby tedy neměl platit protektorát, ale říše.⁹⁶ Oběžník Zahraničního úřadu z května 1939 velel chápat zodpovědnost protektorátu za nově vznikající finanční náklady vyplývající z likvidace (*Abwicklung*) bývalých zastupitelských úřadů „zcela úzce“. Pětadvacátého června 1939 pak von Ribbentropův úřad Henckemu blahosklonně sděloval, že převzetím výdajů spojených se zánikem československé diplomacie by byla zohledněna přání „likvidovaného

⁹³ Viz MUND, G. (ed.): *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren*, s. 77–78, dok. 25, Rundtelegramm des Staatssekretärs Weizsäcker, 17. 3. 1939.

⁹⁴ *VÚA-VHA*, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 31 n.

⁹⁵ *AMZV*, f. I. sekce – prezidium 1918–1939 (1954), k. 77, záznam Wilhelma Riegera z 24. 3. 1939; MUND, G. (ed.): *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren*, s. 140–143, dok. 84, Aufzeichnung des Referatsmitarbeiters Abwicklung der ehemaligen tschechoslowakischen Vertretungsbehörden im Reich in der Rechtsabteilung Schwager, 24. 3. 1939. K Riegerovi srv. KEIPER, G. – KRÖGER, M. (eds.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes*, sv. 3, Wilhelm Kröger, s. 665.

⁹⁶ Viz MUND, G. (ed.): *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren*, s. 187, dok. 109, Anweisung des Leiters der Politischen Abteilung Woermann, 4. 4. 1939.

Ministerstva zahraničí v Praze“; definitivně upravena nebyla dosud „pouze“ (!) otázka státního majetku.⁹⁷

Desátého dubna 1939 přešly pod rozpočet Zahraničního úřadu platy protektorátních úředníků (*Beamte*) a dalších zaměstnanců (*Angestellte*), kteří dosud při říšských zastupitelských úřadech vykonávali práci související s likvidací diplomatických a konzulárních misí nezávislé republiky; jejich příjmy měly být dle květnového oběžníku ekvivalentní těm z doby před 15. březnem 1939. Podle Rejholcovy zprávy vyslanec Ritter likvidovanému ministerstvu nařídil, že poukazovat peníze do ciziny smí jen s výslovným souhlasem Wilhelmstraße; v některých případech se je údajně přesto podařilo ilegálně převést zastupitelským úřadům, jež se odmítly podrobit Němcům, a to „díky osobním stykům přednosta oddělení 1/3 Dra Pokorného s úřednictvem národní banky. Tak ještě v dubnu 1939 poukázal Dr. Pokorný dotaci vyslanectví ve Varšavě s označením ‘pro návrat a stěhování’, která skutečně došla“; podobně se prý podařilo převést prostředky i československému konzulátu v Marseille.⁹⁸

Záznam právního odboru Zahraničního úřadu z 8. března 1940 schematicky rozděluje „nároky“ na nemovitosti v zahraničí po československé zahraniční službě na říšské, maďarské, slovenské a protektorátní. Postoj Berlína k požadavkům obou „spojenců“, mezi něž rozdělil východní část bývalé republiky, vyjadřují akta říšské diplomacie nedvojsmyslně. Jednání o majetkovém vyrovnání se Slovenskem a Maďarskem 24. ledna 1940, „při nichž bylo zásadně požadováno, aby se vzdaly [těchto nároků] ve prospěch říše, vedla k určitému výsledku“ jen s Maďary.⁹⁹ Slovenská diplomacie byla neodbytnější: nótou z 10. června 1939 žádala prostřednictvím vyslanectví v Berlíně Zahraniční úřad o pozemky československých misí v Londýně, Varšavě, Bělehradě, Římě a Vídni, k čemuž vyslanec Matuš Černák během přijetí u vedoucího protokolu Zahraničního úřadu Alexandra von Dörnberga 20. prosince téhož roku přidal nemovitosti ve Stockholmu, Bruselu, Bukurešti, Sofii, Hamburku a v Praze. Němci však tyto požadavky odmítli a nárokovali si veškerý movitý i nemovitý majetek bývalé československé zahraniční služby bez náhrady. Tukova vláda se tak musela spokojit s bývalými rezidencemi československého vyslance v Berlíně a rakouského vyslance u Svatého stolce. „Dohodou“ s nástupnickými státy, tj. rezignací na nároky z jejich strany, podmiňovali právníci Wilhelmstraße vyrovnání mezi říší a Eliášovou vládou, jejíž

⁹⁷ AMZV, f. I. sekce – prezidium 1918–1939 (1954), k. 77, kopie odpovědi Zahraničního úřadu z 25. 6. 1939 na dopis Andora Henckeho z 28. 5. 1939.

⁹⁸ VÚA-VHA, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 24 n.

⁹⁹ MUND, G. (ed.): *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren*, s. 339–341, cit. s. 339, dok. 229, Aufzeichnung ohne Unterschrift, 8. 3. 1940.

Ministerstvo zahraničních věcí v likvidaci v dopise z 15. ledna 1940 pro protektorát reklamovalo nemovitosti i inventář bývalých československých zastupitelských úřadů. V té souvislosti je zajímavé, že v případě obou dosavadních sídel Ministerstva zahraničí – Černínského i Toskánského paláce – se proti majetkovým nárokům říše, jak je vyjadřoval její Zahraniční úřad, stavěl sám říšský protektor Konstantin von Neurath.¹⁰⁰

Likvidace opožděná?

I přes drastickou redukci personálního stavu Ministerstva zahraničních věcí z 15. března 1939 na tříprocentní zlomek v září roku následujícího bylo stále odkládáno rozhodnutí o konečné likvidaci ministerstva, jež muselo potvrdit usnesení protektorátní vlády. Václav Rejholec ve své vícekrát citované zprávě tyto odklady připisuje i vědomému úsilí českého úřednictva:

„Věděli jsme, že se nám nepodaří protáhnouti likvidaci až do konce války a že bude nutno jádro ministerstva přenést do jiného úřadu. Původně jím mělo být Ministerstvo vnitra, ale když jsme viděli, že Němci tomuto ministerstvu věnují přílišnou pozornost, počali jsme usilovat, s vydatnou pomocí Dra Kalfuse,¹⁰¹ o to, aby hlavní naše agenda se soustředila v Ministerstvu financí. (...) ..bylo naší snahou protáhnouti likvidaci co nejvíce, spíše z jakési intuice než na základě promyšleného plánu, aspoň zpočátku, kdy nebyla na obzoru žádná naděje na brzké znovuzískání svobody. Jakmile vypukla válka, stala se tato naše snaha záměrnou a důslednou. (...) Že se nám podařilo udržeti název MZV – třeba v likv[i-daci] – tak dlouho, bylo umožněno tím, že na zachování likvidace v této formě, tj. pod řízením úředníků Zahraničního úřadu, měli zájem stejný tito sami, zejména baron Mitis, který se smrtelně bál, že bude po skončení svého úkolu poslán na frontu, i vyslanec Ziemke, kterému pohodlná práce v Praze velmi hověla.“¹⁰²

Dle prvotního návrhu usnesení, které připravili úředníci Ministerstva zahraničních věcí v likvidaci na podzim 1940, měla veškerá administrativní, finanční, účetní, procesní, majetkoprávní a personální agenda přejít na zvláštní oddělení Ministerstva sociální a zdravotní správy. Kurt Ziemke vůči tomu ale podle vlastního záznamu pro Úřad říšského protektora z 29. října 1940 vyjádřil zásadní námitky. Resort pod vedením Vladislava Klumpara již obdobným způsobem převzal

¹⁰⁰ *Tamtéž.*

¹⁰¹ Josef Kalfus (1880–1955) byl od března 1939 do května 1945 ministrem financí protektorátní vlády.

¹⁰² *VÚA-VHA*, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 49 n.

agendu od likvidovaného Ministerstva národní obrany a zaměstnával velké množství bývalých vojáků. Podle Ziemkeho proto nebylo žádoucí, aby přibyli i úředníci resortu zahraničí, který byl stejně jako Ministerstvo národní obrany zvláště úzce spjat s bývalým režimem. Zástupce Wilhelmstraße při Úřadu říšského protektora navrhoval jako účelné převést do konce roku agendu Ministerstva zahraničí na resort financí, a to pod kontrolou a v souladu s pokyny zástupce Zahraničního úřadu v ohledu personálním i věcném. Protektorátní orgány by si mohly ponechat osobní spisy úředníků bývalé zahraniční služby, spisy k finančnímu řízení (zejména k agendě účetní) a inventární dokumentaci. Ostatní spisy pro sebe reklamoval Politický archiv Zahraničního úřadu a protektorátní orgány k nim měly mít přístup jen *ad hoc* v případě jeho kladného stanoviska. Úřad říšského protektora v odpovědi z 13. listopadu 1940 vyjádřil souhlas s argumentací proti přesunu agendy Ministerstva zahraničí na resort sociální a zdravotní správy, k žádoucímu výsledku by však podle něj nevedlo ani převedení na Ministerstvo financí, neboť i tam již byl zřízen zvláštní likvidační útvar bývalého Ministerstva národní obrany (sekce L), který je rovněž obsazen několika sty bývalých vojáků.

Úřad říšského protektora si vyhradil konečné rozhodnutí o převedení zbývajících agend v závislosti na předložení přehledu úkolů na období po roce 1940, detailního časového harmonogramu a vyčíslení personálních potřeb ze strany Ministerstva zahraničních věcí v likvidaci. To 22. listopadu 1940 upozornilo, že termín ukončení reziduálních činností nelze s ohledem na řadu živých agend, ale i nových podání (mimo jiné početných žádostí bývalých ukrajinských uprchlíků o potvrzení doby příchodu a pobytu na československém území), zodpovědně předpovědět. Uzavření účetní agendy očekávalo MZV v likvidaci zhruba ke konci roku 1941. V následujícím záznamu pro Úřad říšského protektora z 27. listopadu 1940 trval vyslanec Ziemke na tom, že institucionálním dědicem Ministerstva zahraničí má být Ministerstvo financí; obavy z koncentrace bývalých pracovníků Černínského paláce chtěl rozptýlit návrhem na jejich cílené rozmístění do různých odborů ministerstva. Druhého ledna 1941 byl již Zahraniční úřad ochoten souhlasit s převedením likvidační agendy na koordinační oddělení Předsednictva ministerské rady pod vedením Huberta Masaříka pod podmínkou, že vedoucím likvidačního útvaru bude ustanoven německý úředník. Navrhovaným řešením sliboval von Ribbentropův zástupce zabít takříkajíc dvě mouchy jednou ranou – činnost Masaříkova oddělení, jež podle Ziemkeho sestávalo téměř úplně z úředníků bývalé zahraniční služby, by totiž nasazením německého vedoucího byla konečně podřízena bezpodmínečně potřebnému dohledu. S návrhem převést k 15. lednu 1941 zbývajících agendy Ministerstva zahraničí včetně redukovaného personálu na Předsednictvo ministerské rady vyjádřil Úřad říšského

protektora souhlas a přikazoval bezodkladně vypracovat odpovídající nařízení vlády, jak stojí v jeho záznamu ze 7. ledna 1941.¹⁰³

Nařízení o převodu zbývajících oborů působnosti na jiné resorty, jež znamenalo definitivní zánik Ministerstva zahraničních věcí, přijala Eliášova vláda až 23. ledna 1941, ovšem s retroaktivní platností od 15. ledna, jak to požadoval von Neurath. Pravomoci ministerstva byly převedeny na Předsednictvo ministerské rady, kde byl za tímto účelem vytvořen likvidační referát v čele s Robertem Fliederem. Dosavadní „správce MZV v likvidaci“ se ještě z pozice šéfa likvidačního referátu snažil o to, aby ústřední kompetence ve vztahu k cizině zůstaly na předsednictvu. Jeho návrh však Úřad říšského protektora smetl ze stolu a kompetence naopak cíleně roztříštil mezi protektorátní resorty financí („osobní záležitosti“ bývalých zaměstnanců Ministerstva zahraničí, agenda majetkoprávní a účetní), veřejných prací (nemovitosti z majetku československé zahraniční služby v Praze i v zahraničí), sociální a zdravotní správy (likvidace podpůrné akce pro Čechy a Slováky z Ruska) a vnitra (ostatní).¹⁰⁴ Dopisem z 10. července 1941 žádal von Neurath Eliáše, aby zajistil převedení agendy likvidačního referátu a přechodně i tam působících úředníků na resort financí k 15. červenci, zapovídal mu však zřízení nového odboru. Ministerstvo financí vykonávalo agendu spojenou s likvidací resortu zahraničí až do konce války: poslední záznam k této věci potvrzuje za duben 1945 věcné a v menší míře i osobní náklady v úhrnné výši 125 tisíc korun k tíži všeobecné pokladní správy.¹⁰⁵

Závěrem

Ministerstvo zahraničních věcí v likvidaci existovalo jako relikv československého státu až do definitivního zániku v lednu 1941, kdy na ministerstvu v Praze zůstávala asi tři procenta personálního stavu resortu z 15. března 1939. Zájem o fungování této instituce, jež v realitě protektorátní správy představuje případ *sui generis*, velí soustředit pozornost vedle zástupců Zahraničního úřadu jako německého kontrolního orgánu zejména na osoby sekčních šéfů (odborových přednostů) Roberta Fliedera a Václava Rejholce, kteří likvidaturu převzali po odstavení dosavadního ministra Františka Chvalkovského několik dnů po okupaci. Vedle archivních dokumentů z doby protektorátu stojí přitom za pozornost i vyjádření,

¹⁰³ Dokumenty použité v tomto a předešlém odstavci pocházejí z fondu Zahraniční úřad Berlín v Národním archivu.

¹⁰⁴ AMZV, f. I. sekce – prezidium 1918–1939 (1954), k. 77; NA, f. Předsednictvo ministerské rady, k. 3727.

¹⁰⁵ AMZV, f. I. sekce – prezidium 1918–1939 (1954), k. 77; NA, f. Úřad říšského protektora, k. 341.

jež po sobě Flieder a Rejholec zanechali v období mezi osvobozením a komunistickým převzetím moci, a zvláště pak obsáhlá zpráva o likvidaci československé zahraniční služby vypracovaná Rejholcem roku 1946. Tyto dokumenty je nutno číst s přihlédnutím k okolnostem jejich vzniku v kontextu procesu s Rudolfem Beranem a dalšími členy protektorátní vlády před Národním soudem. Ten hodnotil, nakolik protektorátní ministři v úřední činnosti překračovali „normální rámec svých povinností“ ve smyslu „velkého“ retribučního dekretu. Úředníci Ministerstva zahraničních věcí s likvidací resortu jistě nespěchali víc, než bylo nutné, relativní zdoluhavost tohoto procesu však plynula i z toho, že okupační orgány zprvu na jeho uspišení netlačily, a poté co jejich tlak na podzim 1940 zesílil, si Úřad říšského protektora musel s německým Zahraničním úřadem a protektorátní vládou nejprve vyjasnit otázky spojené s přesunem kompetencí.

Rejholec ve svém svědectví Národním soudu potvrdil, že jeho úřad přesouval nepřijemné úkoly spojené s disciplinárními opatřeními vůči bývalým kolegům na jiné resorty, zároveň však uváděl, že jeho osobní přítel a předseda protektorátní vlády Alois Eliáš dal Ministerstvu zahraničí volnou ruku, aby svou likvidaci provádělo „interně samo“. Protektorátního ministra vnitra Otakara Fischera Národní soud v této věci osvobodil a vinu nechal na zesnulém Chvalkovském, kterého Rejholec při líčení okolností likvidace československé zahraniční služby vykreslil jako hlavního domácího škůdce, a na německých orgánech. V roli orgánů okupační moci plnili při likvidaci Ministerstva zahraničí operativní úkoly představitelé Zahraničního úřadu. Ti diktovali instrukce pro dosavadní československé zastupitelské úřady, podepisované Chvalkovským, aby se podřídily Němcům, i nařízení trestající jejich vzpurné zaměstnance, opatřené Rejholcovým podpisem, které je zbavovalo protektorátní příslušnosti; jeho provádění mělo na starosti Říšské ministerstvo vnitra na návrh pražské úřadovny gestapa a po schválení ze strany Úřadu říšského protektora a Zahraničního úřadu.

S úspěchem se nesetkaly žádosti o propuštění vězňených pracovníků bývalé československé zahraniční služby, s nimiž se Flieder jako správce Ministerstva zahraničních věcí v likvidaci obracel na zástupce Zahraničního úřadu i Úřadu říšského protektora; výjimkou bylo propuštění samotného Fliedera, poté co byl v září 1939 zatčen poprvé. Flieder, jenž po definitivním zániku Ministerstva zahraničí v lednu 1941 převzal vedení likvidačního referátu při Předsednictvu ministerské rady, „pohořel“ i s návrhem udržet na předsednictvu ústřední kompetence ve vztahu k zahraničí, když je Úřad říšského protektora naopak cíleně roztržil mezi jiné úřady. Převedení podstatné části pracovníků Ministerstva zahraničí, kteří se 15. března 1939 nacházeli ve vlasti či se do protektorátu po tomto datu vrátili (většinou z rodinných důvodů), do jiných protektorátních resortů von Neurathův úřad nebránil, avšak vzhledem k zažitému spojení Černínského

paláce s prvorepublikovým režimem se (obdobně jako u vojáků) snažil bránit jejich přílišné koncentraci na jednom místě.

Robert Flieder a Václav Rejholec vystupovali v roli likvidátorů československé zahraniční služby jako představitelé politiky, kterou Tomáš Pasák označoval slovem „retardační“.¹⁰⁶ Tezi Jana Tesaře, že v počátečním období okupace neexistovala „ostrá rozhraničující čára“¹⁰⁷ mezi kolaborací protektorátní správy a odbojem, lze na jejich působení v letech 1939 až 1941 aplikovat stejně dobře jako pojmy „loajalita“ a „oportunismus“ ve významu, který jim dává Stanislav Kokoška.¹⁰⁸ Oba zkušení diplomaté, právníci a administrátoři se po okupaci snažili využívat zprvu nejasně vymezeného manévrovacího prostoru k minimalizaci škod, jež naplňováním německých rozkazů způsobovali vlasti i kolegům, výsledky jejich úsilí však byly velmi omezené. Poválečné Ministerstvo zahraničí pod vedením Jana Masaryka jejich tehdejší činnost neshledalo závadnou; Flieder, Rejholec a jejich nejbližší kolegové z protektorátní likvidatury Ministerstva zahraničí se museli rozloučit se svým působením ve státní správě a případně i veřejném životě až poté, co moc ve státě převzali komunisté, v jejichž očích byli příliš spojeni s odkazem první republiky. Neméně zřejmá byla jejich příslušnost k demokratickému systému a tradici německým okupantům, kteří přitom jejich služeb neváhali využít při likvidaci Benešem vybudované diplomatické služby. Rejholcovu zprávu z roku 1946 lze číst i jako kolektivní obhajobu této služby z pera jednoho z jejich příslušníků, poučeného mimo jiné o poznání, že „Mnichov v očích celého takřka národa znamenal především krach čs. zahraniční politiky“.¹⁰⁹

Abstract

The article focuses on the process of the liquidation of the Czechoslovak Foreign Service after the German occupation (15 March 1939) from the perspective of the Ministry of Foreign Affairs in Liquidation (Ministerstvo zahraničních věcí v likvidaci), which carried out its remaining agenda under the supervision of representatives of the Reich Foreign Office (Auswärtiges Amt). The author focuses on the functioning of the liquidated ministry as a part of the Protectorate administration, on the personnel and financial aspects of the liquidation process, and on its culmination in the

¹⁰⁶ PASÁK, Tomáš: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha, Práh 1999, s. 384.

¹⁰⁷ TESAŘ, Jan: *Traktát o „záchraně národa“: Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*. Praha, Triáda 2006.

¹⁰⁸ KOKOŠKA, Stanislav: Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 9–30, zde s. 14 n.

¹⁰⁹ VŮA-VHA, f. Jaromír Kopecký, REJHOLEC, V.: Likvidace čs. zahraniční služby v roce 1939, s. 54.

final dissolution of the ministry in January 1941, when only about three percent of the original staff from before the German occupation remained in its Prague headquarters. Using the case of Czechoslovak diplomats who refused to sign a pledge of obedience to Adolf Hitler and return to their homeland from embassies abroad, he reconstructs the involvement of both the Czech and German bureaucracies in repressive measures, which included the stripping of these persons of their Protectorate citizenship. Particular attention is paid to the agency of the lawyer Robert Flieder (1883–1957) and experienced diplomat Václav Rejholec (1886–1967), who took over the leadership of the Ministry of Foreign Affairs in Liquidation after the removal of the incumbent minister, František Chvalkovský (1885–1945), a few days after the occupation. Rejholec, a legionnaire and former agrarian, headed the Presidium from the end of the First Republic until January 1941, while the national socialist Flieder became the “administrator” of the Ministry in Liquidation and was later imprisoned for his participation in the anti-Nazi resistance.

The study is based on archival material from the years of occupation as well as sources from 1946 and 1947 which Flieder and Rejholec left behind. In addition to the testimonies before the post-war National Court (Národní soud), the extensive report on the liquidation of the Czechoslovak Foreign Service prepared in 1946 by Rejholec is particularly valuable. It must, however, be read critically, if only because of its partly apologetic character. The efforts of Rejholec, Flieder and their colleagues – who in the eyes of the Nazis were clearly associated with the democratic system and the tradition of the First Republic – to use certain manoeuvring space after the occupation to minimize the damage they themselves had contributed to by carrying out German orders, had only very limited results. But their defence of this action did meet with success in the period between the liberation of the country and the communist takeover (1948).

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Protectorate of Bohemia and Moravia; Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs (in Liquidation); Czechoslovak foreign policy; diplomacy; German occupation; Robert Flieder; Václav Rejholec
Československo; Protektorát Čechy a Morava; Ministerstvo zahraničních věcí (v likvidaci); československá zahraniční politika; diplomacie; německá okupace; Robert Flieder; Václav Rejholec

DOI 10.51134/sod.2022.025

Nacionalismus jako most do budoucnosti

Ideologie slovinských komunistů v Jugoslávii po Titovi (1980–1986)

Michal Janíčko

Ústav světových dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Socialistická Jugoslávie procházela od začátku osmdesátých let minulého století vleklou krizí, která se z ekonomiky stále více přelévávala i do národnostních vztahů. Následníci zesnulého prezidenta Josipa Broze Tita (1892–1980) ve vládnoucím Svazu komunistů Jugoslávie (*Savez komunista Jugoslavije* – SKJ)¹ se snažili udržet federativní a socialistické zřízení jugoslávského státu. Když se však koncem dekády začal systém rozpadat, hromadně opouštěli své původní ideové orientace. Slovinsko patřilo mezi ty jugoslávské svazové republiky, kde komunisté splynuli se změnou nálady ve společnosti poměrně brzy. Byli to oni, kdo krátce před prvními demokratickými volbami v dubnu 1990 začali podnikat ústavně-právní kroky k pozdějšímu oddělení od federace a z názvu republiky vypustili přídomek „socialistická“. Přejech do nového společensko-ekonomického i státoprávního uspořádání personifikoval Milan Kučan, který se z dlouholetého vysokého komunistického funkcionáře proměnil v nestranického prezidenta nezávislého Slovinska a díky opakovaným vítězstvím v přímých volbách jím zůstal až do roku 2002.

Politické elity v Jugoslávii před jejím zánikem jsou v literatuře často označovány za rozněcovatele nacionalismu a iniciátory rozpadu federace, respektive i následných válečných konfliktů.² Téma ideologických orientací komunistických elit v Jugoslávii před začátkem státoprávní krize federace je nicméně prozkoumáno jen velmi omezeně. Za nejvýraznější počín v tomto směru lze považovat

---

¹ Pro federální instituce užívám v článku srbochorvatské názvy a zkratky, pro slovinské instituce pak názvy a zkratky slovinské.

² Viz GAGNON, Valère Philip: *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca (NJ), Cornell University Press 2004; FLERE, Sergej – KLANJŠEK, Rudi: *The Rise and Fall of Socialist Yugoslavia: Elite Nationalism and the Collapse of a Federation*. London, Rowman & Littlefield 2019; GOATI, Vladimir: The Disintegration of Yugoslavia: The Role of Political Elites. In: *Nationalities Papers*, roč. 25, č. 3 (1997), s. 455–467.

dílo Dejana Joviče *Jugoslávie – stát, který odumřel*.³ Chorvatský politolog srbské národnosti jako hlavní důvod rozkolu v jugoslávských komunistických elitách koncem osmdesátých let vidí nikoli nacionalismus, nýbrž jejich ortodoxně marxistickou vizi, pocházející od hlavního stranického ideologa Edvarda Kardelje (1910–1979). V jejím důsledku podle Joviče federativní stát „odumřel“ a spolu s ním nechtěně i soudržnost jeho národů – komunistické elity v sedmdesátých a osmdesátých letech napomáhaly zániku Jugoslávie, aniž by si to uvědomovaly. Nacionalismus teprve zaplnil vzniklé vakuum a nebyl tak příčinou zániku Jugoslávie, nýbrž až jeho důsledkem. Ačkoli je Jovičova analýza originální a pro poznání ideového světa jugoslávského komunistického establishmentu v řadě ohledů i přínosná, trpí jednostrannou koncentrací na vizi „odumírání státu“, zatímco v realitě byla ideologie komunistického vedení federace a jejích republik komplikovanější. V případě Slovinska je zejména podstatný dlouhodobý důraz jeho komunistických špiček na národní autonomii a později koncem osmdesátých let jejich průkopnický a v podstatě jednotný přesun na pozice masového národního hnutí, jakož i náhlý ústup z pozic marxistické ideologie. Jovič ani další zmínění autoři, kteří analyzovali počínání jugoslávských politických elit v době rozpadu federace, navíc příliš neobjasňují proces, v němž velká část příslušníků politické elity posléze proměnila podstatnou část svého světového názoru.

V samotném Slovinsku se literatura o pozdním období jeho socialistické a jugoslávské existence zatím zaměřovala na roli místních komunistů v procesech osamostatňování a demokratizace republiky, s důrazem na roky 1987 až 1990.⁴ Autoři tyto procesy mnohdy vyobrazují jako přirozené a předem dané,⁵ stejně jako odpovídající ideový vývoj komunistů. Ten navíc často podceňují, předsouvají ho do blíže neurčených dávných dob,⁶ případně ho redukuje na obranu proti

³ JOVIČ, Dejan: *Jugoslavija – država koja je odumrla*. Zagreb, Prometej 2003.

⁴ Výběrově viz REPE, Božo: *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* [Zítří je nový den: Slovinci a rozpad Jugoslávie]. Ljubljana, Modrijan 2002; LUSA, Stefano: *Razkroj oblasti: Slovenski komunisti in demokratizacija države* [Rozklad mocenské elity: Slovínští komunisté a demokratizace státu]. Ljubljana, Modrijan 2012; PESEK, Rosvita: *Osamosvojitve Slovenije* [Osamostatnění Slovinska]. Ljubljana, Nova revija 2007.

⁵ „Liberalismus ve Slovinsku [období vlády Staneho Kavčiče na přelomu 60. a 70. let] byl tedy významným milníkem na historické cestě k samostatnému, ekonomicky úspěšnému, sociálnímu, demokratickému a do světa otevřenému státu,“ píše přední slovinský historik (REPE, Božo. „*Liberalizem“ v Sloveniji* [„Liberalismus“ ve Slovinsku]. Ljubljana, RO ZZB NOV Slovenije 1992). Překlad citací a názvů v tomto textu je dílem autora.

⁶ Ilustrovat to může následující přehled důvodů rozchodu Slovinska s Jugoslávií, údajně spočívajících ve víceméně setrvale odlišných pohledech na následující otázky: „...na Jugoslávii – svaz samostatných států, anebo unifikovaný stát, který by se časem spolu s vytvořením jugoslávského národa změnil v jednonárodnostní; na společenské zřízení – demokratický parlamentní systém s více stranami, anebo zachování dominance jedné strany...; na hospodářské

agresivitě srbského vůdce Slobodana Miloševiče (1941–2006) nebo jugoslávské armády.⁷ O ideovém světě slovinských komunistů z osmdesátých let jsou proto zatím dostupné jen kusé, nezářící i poněkud zavádějící informace. Úměrně tomu je málo objasněná také ideologická transformace slovinských komunistických špiček na konci dekády. Podstatné je nicméně zjištění slovinské historiografie, že slovinští politici v posledním desetiletí Jugoslávie projevovali vysokou vnímavost k náladám veřejnosti, zejména ohledně národní otázky, respektive postavení republiky ve federaci.

Tato studie analyzuje ideologii představitelů slovinské komunistické elity v osmdesátých letech, její vývoj a vzájemné souvislosti jednotlivých ideových orientací. Zaměřuje se především na roky 1980 až 1986, které předcházely dramatickým událostem v celé Jugoslávii. Vedoucí představitelé Svazu komunistů Slovinska (*Zveza komunistov Slovenije* – ZKS) zastávali pozici vládnoucí skupiny v republice, usilovali o udržení moci i uskutečnění svých idejí a vymezovali se přitom vůči místním alternativním hnutím i vůči centrálnímu jugoslávskému vedení. V souladu s přístupem nizozemského lingvisty Teuna van Dijka⁸ zde ideologii chápu jako rámec sociálních kognicí sdílených v určité skupině nebo instituci. Ideologie se tak nachází na rozmezí kognitivních reprezentací jednotlivců (které se projevují v individuálních promluvách a akcích) a sociální pozice a zájmů skupiny. Sociálně skupinová dimenze ideologie je podle van Dijka dána mimo jiné jednak cíli a úkoly (k čemu směřujeme a co pro to máme dělat), jednak identitou a pozicí (kdo jsme my, kdo naši spojenci a kdo naši protivníci nebo „cizinci“). Následující analýza se bude soustředit právě na tyto momenty v postojích slovinského komunistického establishmentu a na vzájemné vztahy mezi jednotlivými ideologickými orientacemi, a to v ještě relativně stabilním

---

zřízení – zavedení tržních zákonitostí a plurality vlastnictví, anebo zachování nefunkční, formálně samosprávné, ve skutečnosti však státem dirigované ekonomiky s nedefinovaným společenským vlastnictvím.“ (TÝŽ: *Rdeča Slovenija: Tokovi in obrazi iz obdobja socializma* [Rudé Slovinsko: Proudý a obrazy z období socialismu]. Ljubljana, Sophia 2003, s. 175.) V jiném díle Božo Repe tvrdí, že orientace Milana Kučana byla již ve druhé polovině 80. let „klasicky sociálnědemokratická“ (TÝŽ: *Milan Kučan – prvi predsednik* [Milan Kučan – první prezident]. Ljubljana, Modrijan 2015, s. 577).

⁷ Srv. ČEPIČ, Zdenko: Politika Zveze komunistov Slovenije v osemdesetih: Izbrane teme [Politika Svazu komunistů Jugoslávie v osmdesátých letech: Vybraná témata]. In: PEROVŠEK, Jurij – ŠORN, Mojca (eds.): *Narod – politika – država: Idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja* [Národ – politika – stát: Ideově-politický charakter stran ve Slovinsku od konce 19. do začátku 21. století]. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino 2020, s. 175–211, zde s. 179–180.

⁸ DIJK, Teun van: Discourse Analysis as Ideology Analysis. In: SCHÄFFNE, Christina – WENDEN, Anita L.: *Language and Peace*. London, Routledge 1995, s. 17–33.

období prvních několika let po Titově smrti. Představuje tak východisko pro výzkum změn v těchto postojích během politických turbulencí v Jugoslávii koncem osmdesátých let.

Analýza vychází především z dobového tisku, archivních zdrojů a knižně publikovaných promluv tehdejších slovinských politiků, jakož i ze sekundární literatury. Tisk je reprezentován dobovým ústředním slovinským deníkem *Delo* [Práce], který poskytoval velký prostor vyjádřením slovinských politiků, ať už působili v republikových, či federálních institucích. Z Archivu Republiky Slovinsko (*Arhiv Republike Slovenije* – ARS) v Lublani jsem použil materiály uložené ve fondu Ústředního výboru Svazu komunistů Slovinska, zvláště z jednání jeho předsednictva a takzvaného politického aktivu, který sestával z úzkého kruhu nejvýznamnějších politiků republiky. Čerpám také ze záznamů některých schůzí předsednictva Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie, uložených v Archivu Jugoslávie (*Arhiv Jugoslavije* – AJ) v Bělehradě. Využití archivních zdrojů, byť jen výběrové a omezené především na rok 1986, umožňuje zahrnout do analýzy názory a postoje prezentované mimo veřejnou sféru. Navzdory přednostnímu zaměření studie na období 1980 až 1986 se v ní objevují také některé citace slovinských komunistických funkcionářů z let 1987 a 1988. Je tomu tak zvláště v případech, kdy mohou ilustrovat, jak i v tomto počínajícím turbulentním období byly jejich politické ideje ještě zjevně zakotvené v předchozím stabilnějším období, anebo jak se s ním naopak už rozcházel.

Role komunistické elity v Jugoslávii a Slovinsku v osmdesátých letech

Ústava z roku 1974 pojímala Socialistickou federativní republiku Jugoslávii (*Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija*, slovinsky *Socialistična federativna republika Jugoslavija* – SFRJ) jako dobrovolné sdružení jugoslávských národů za účelem naplňování společných zájmů. Šest republik (Bosna a Hercegovina, Černá Hora, Chorvatsko, Makedonie, Slovinsko a Srbsko) i dvě autonomní oblasti v rámci Srbska (Kosovo a Vojvodina) tak získaly velmi široké kompetence a jejich orgány fungovaly zpravidla na základě konsenzu zástupců republik a oblastí. Politický život se odvíjel pod vedením Svazu komunistů Jugoslávie, ale i ten prošel v šedesátých a sedmdesátých letech decentralizací. Zásadní vliv tak získala místní vedení svazu komunistů v jednotlivých republikách včetně Slovinska. Rozhodnutí o obsazení klíčových funkcí v nejvyšších státních orgánech Slovinska i o zástupcích republiky ve federálních orgánech byla přijímána na jednáních předsednictva vládnoucí strany nebo na schůzkách neformálního „politického aktivu“ republiky, které svolával a řídil předseda strany. Potíže s realizací svých záměrů při obsazování nejvyšších státních funkcí začalo

mít slovinské komunistické vedení až během roku 1988, kdy se mu nepodařilo prosadit kandidáta na místo předsedy prezidia Slovinska (*Predsedstvo Slovenije*).⁹ Do té doby měla centrála Svazu komunistů Slovinska (SKS) hlavní slovo nejen v personálních otázkách, ale i v průběžném fungování státních orgánů. Příznačná je v tomto ohledu vzpomínka předsedy slovinské delegace ve Sboru republik a autonomních oblastí (*Vijeće republika i autonomnih pokrajina*) federálního Shromáždění SFRJ (*Skupština SFRJ*) z let 1982 až 1986 Mirana Potrče, že o stanovisku delegátů k exponovaným otázkám rozhodoval telefonát předsedy slovinských komunistů.¹⁰

Také na složení a činnost ústředních orgánů Svazu komunistů Jugoslávie měly nejpozději od konce šedesátých let zásadní vliv stranické organizace v jednotlivých republikách, respektive autonomních oblastech. Autorita Ústředního výboru SKJ a jeho vedení jako celku ve vztahu k republikovým organizacím tím byla silně omezena.¹¹ Již při zásahu proti chorvatským a srbským komunistickým elitám začátkem sedmdesátých let se ukázalo, že samostatných politických akcí z centra jsou schopny pouze dvě zbylé autoritativní figury ve svazovém vedení, Tito a Kardelj. Během sedmdesátých let nebyl očekávaný zánik jejich výsadní role kompenzován. Sám Tito na konci života naopak inicioval zavedení kolektivního vedení a rotace funkcionářů, což účinně zabránilo kterémukoli jinému jednotlivci získat privilegované postavení, neřkuli Titovo nástupnictví.¹² Naproti tomu uvnitř většiny republik k uplatnění Titem prosazované rotace v plné míře nedošlo. Neustálá rotace vrcholných svazových funkcionářů zmenšovala jejich manévrovací prostor a přispívala k dalšímu přesouvání mocenského těžiště do republik, kde vládla daleko větší personální stabilita.

Ve Slovinsku v osmdesátých letech v klíčové funkci předsedy republikové stranické organizace postupně působili France Popit,¹³ Andrej Marinc¹⁴ a Milan

⁹ Viz LUSA, S.: *Razkroj oblasti*, s. 190–193. V této studii překládám označení kolektivní hlavy státu na republikové i federální úrovni (srbochorvatsky *Preds(j)edništvo*, slovinsky *Predsedstvo*) jako „prezidium“. V češtině se tento pojem překládá někdy také jako „předsednictvo“.

¹⁰ Sr. POTRČ, Miran: *Klic k razumu: Spomini* [Výzva k rozumu: Vzpomínky]. Ljubljana, Modrijan 2014, s. 113.

¹¹ Viz BURG, Steven: *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966*. Princeton (NJ), Princeton University Press 1983, s. 78–82.

¹² *Tamtéž*, s. 312–324.

¹³ France Popit (1921–2013), předseda předsednictva SKS v letech 1969–1982, poté 1984–1988 předseda prezidia Slovinska.

¹⁴ Andrej Marinc (*1930), v letech 1979–1982 člen předsednictva ÚV SKJ, 1982–1986 předseda ÚV SKS a poté ještě několik let člen slovinského stranického i státního vedení.

Kučan.¹⁵ Zatímco první dva patřili k hlavním postavám slovinské politiky již delší dobu, Kučan jako nejmladší z nich zažíval během osmdesátých let kariérní vzestup. Ze starší generace politiků si určitý vliv udržovali Sergej Kraigher¹⁶ a Mitja Ribičič.¹⁷ Specifické postavení (a to nejen ve Slovinsku) měl Stane Dolanc díky tomu, že v sedmdesátých letech byl pravou rukou Tita ve Svazu komunistů Jugoslávie, a také díky svému dlouholetému působení ve vysokých federálních funkcích v Bělehradě.¹⁸ Z dalších politiků pak stojí za pozornost Franc Šetinc¹⁹ a Ciril Ribičič,²⁰ zejména s ohledem na jejich tehdejší publicistické angažmá. Slovinská komunistická elita tedy zahrnovala funkcionáře na republikové i federální úrovni, kteří spolu byli v těsném kontaktu. Jednotliví činitelé navíc přecházeli mezi centrální a republikovou úrovní (například Mitja Ribičič, Marinc, Šetinc nebo Kučan).

Názorová různorodost uvnitř slovinského politického establishmentu v osmdesátých letech měla své meze. V otázce národní, respektive jugoslávské identity (jugoslávství) podstatněji vybočoval pouze Stane Dolanc (a z níže postavených politiků Vinko Hafner) svými obavami o soudržnost federace, na druhé straně pak France Popit svou enormní bojovností proti svazovému centru.²¹ Jinak byly rozpory v tomto tématu jen mírné. Ještě obtížněji se ve slovinské politické

---

¹⁵ Milan Kučan (*1941), v letech 1982–1986 jeden ze slovinských členů předsednictva ÚV SKJ, 1986–1989 předseda předsednictva ÚV SKS. V letech 1990–2002 byl slovinským prezidentem (resp. zpočátku předsedou prezídia).

¹⁶ Sergej Kraigher (1914–2001) byl dlouholetý politik, teoretik samosprávného socialismu a koordinátor celojugoslávských pokusů o opatrné ekonomické reformy z první poloviny 80. let. V letech 1979–1984 byl slovinským členem prezídia SFRJ.

¹⁷ Mitja Ribičič (1919–2013) byl v letech 1969–1971 předsedou jugoslávské vlády, poté předsedou Socialistického svazu pracujících Slovinska (*Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije*) a kariéru uzavřel na pozici člena předsednictva ÚV SKJ (1982–1986, v letech 1982–1983 jako předseda). V roce 2005 byl obviněn z odpovědnosti za nezákonné popravky více než dvou set osob po druhé světové válce, kdy působil v bezpečnostních orgánech, soud však jeho stíhání pro nedostatek důkazů zastavil.

¹⁸ Stane Dolanc (1925–1999) byl v letech 1969–1978 tajemníkem výkonného byra, resp. předsednictva ÚV SKJ, poté (1978–1982) řadovým členem předsednictva ÚV SKJ, svazovým ministrem vnitra (1982–1984) a nakonec (1984–1989) členem prezídia SFRJ.

¹⁹ Franc Šetinc (1929–2016) se pohyboval ve vysokých funkcích od začátku 70. let. V letech 1982–1986 byl předsedou Socialistického svazu pracujících Slovinska a v letech 1986–1988 členem předsednictva ÚV SKJ.

²⁰ Ciril Ribičič (*1947), syn Mitji Ribičiče, byl v 80. letech ústavněprávním expertem vedení SKS. V roce 1989 nahradil Kučana v čele strany a vedl ji (neúspěšně) do prvních demokratických voleb.

²¹ Vzhledem k tomu, že Dolanc a Popit v rámci slovinského komunistického establishmentu reprezentovali navzájem opačné odchylky od mainstreamu v pohledu na národní otázku, resp. na jugoslávství, v analýze těchto témat od jejich postojů odhlížím.

elitě hledají koncepční rozdíly ohledně žádoucího ekonomického systému, kde dlouho panovala shoda na zachování socialistické samosprávy za současného zavádění tržní ekonomiky, než v roce 1988 začali komunisté v celé Jugoslávii samosprávný koncept hromadně opouštět. O něco větší třenice ve slovinské komunistické špičce se týkaly způsobu vládnutí, nicméně ani ty (přinejmenším do roku 1986) nebyly vážné. Tato studie od nich odhlíží, ačkoli se tím dopouští určitého zjednodušení.

V souvislosti s nepříliš hlubokými názorovými rozdíly uvnitř slovinského komunistického vedení stojí za zmínku jen slabá korelace mezi národní otázkou, ekonomickým systémem a způsobem vlády u jednotlivých funkcionářů. V teoreticko-ideologické rovině spolu přitom tyto otázky souvisely. „Avantgardní“ postavení strany bylo těsně spjato se samosprávným socialismem a poválečná federativní Jugoslávie byla v oficiální doktríně, zvláště od poloviny šedesátých let, zase chápána jako revoluční projekt za účelem uskutečnění samosprávného socialismu. Vzhledem k tomu je velmi pravděpodobné, že (nejen) ve Slovinsku byli vyhraněnější příznivci socialismu většinou zároveň ochotnější akceptovat (respektive vynucovat) autoritu strany a silněji se také identifikovali s Jugoslávií. Mezi slovinskými komunistickými špičkami v osmdesátých letech však toto pravidlo příliš neplatilo. Milan Kučan například na počátku svého mandátu v čele Svazu komunistů Slovinska vystupoval na tamní poměry spíše projugoslávsky, a přitom v politickém smyslu liberálně. V Popitovi se snoubil odpor proti federálnímu centru s ortodoxní obranou tehdejšího ekonomického i politického systému, ale i s propagací tržní ekonomiky. Dolancovi zase jeho „jugoslávské“ uvažování a distance od nekomunistických hnutí nepřekážely v otevřenosti vůči změnám v ekonomickém systému. Složitost individuálních názorových profilů slovinských činitelů přispěla k tomu, že se mezi nimi během osmdesátých let nezformovaly zřetelné politicko-ideové proudy. Z tohoto důvodu v následující analýze přistupuji ke slovinské komunistické elitě jako k názorově relativně homogenní skupině. Otázku, zda v jejím rámci ve sledovaném období docházelo k závažnějším střetům, které navenek nebyly viditelné, zde nezkoumám.

Vládnoucí politická strana ve Slovinsku i v celé Jugoslávii měla ve svém názvu pouze jeden explicitně ideologický atribut, totiž ten komunistický. V realitě však byly postoje slovinských politických elit v osmdesátých letech barvitější. Lze tu rozeznat dva hlavní a tři vedlejší ideologické pilíře:

1. Slovinství / slovinský nacionalismus
  - a) Jugoslávství (jako jeho součást a korektiv)
2. Marxismus-leninismus v samosprávné variantě, se dvěma svébytnými atributy, které jej korigovaly:
  - a) Liberální politická orientace
  - b) Orientace na tržní ekonomiku

Ideologické preference slovinských komunistických špiček silně ovlivňovala ekonomická krize, jejíž začátek spadal do stejné doby jako smrt prezidenta Tita (1980). V Jugoslávii se zastavil růst hrubého domácího produktu, naopak rostla nezaměstnanost (která se nicméně Slovinska prakticky netýkala), a zejména inflace. Zhoršující se ekonomická situace a selhávání pokusů o řešení s pomocí nástrojů existujícího systému přispívaly k tomu, že narůstalo celospolečenské napětí, snižovala se sebedůvěra komunistického establishmentu a mezi jeho členy sílila vstřícnost vůči zavádění tržních mechanismů. Pokud šlo o státoprávní uspořádání federace a národnostní vztahy, zaměstnávala komunistické špičky především situace v autonomní oblasti Kosovo. V roce 1981 zde vypukly demonstrace albánského obyvatelstva pod heslem „Kosovo – republika“ a srbské republikové orgány poté usilovaly o navrácení Kosova i Vojvodiny pod svou kontrolu, z níž byly obě oblasti s autonomním statutem v první polovině sedmdesátých let fakticky vyňaty. Současně probíhaly v politických elitách i veřejném prostoru diskuse o možné korekci vysoce decentralizovaného uspořádání podle ústavy z roku 1974, tak aby některé státní funkce byly přeneseny zpět do federálního ústředí. Prakticky okamžitě po Titově smrti se začaly aktivizovat liberálně a nacionalisticky smýšlející skupiny intelektuálů a aktivistů, zejména v Srbsku a ve Slovinsku, což narušovalo hegemonii svazu komunistů ve veřejném diskurzu a eventuálně mohlo vést i ke zpochybnění stranického mocenského monopolu. Tyto procesy v první polovině osmdesátých let ještě přímo neohrožovaly stávající politický systém, nicméně poskytovaly živnou půdu pro ideovou diferenciaci komunistických špiček v celé Jugoslávii, včetně Slovinska.²²

Slovinství a slovinský nacionalismus

Již od meziválečného období se slovinští komunisté zasazovali o územní autonomii svého národa, v čemž se nelišili od řady jiných politických sil ve Slovinsku. Partyzánský odboj pod vedením komunistů za druhé světové války měl ve Slovinsku zřetelnou národní tvář a také organizační autonomii ve vztahu k centrálnímu velení, od něž byl i fyzicky značně vzdálený a oddělený okupovanými teritorii. Po následném krátkodobém ústupu slovinství ve prospěch socialistického jugoslávství, o kterém bude řeč vzápětí, národní akcent v působení komunistických elit jednotlivých republik od konce padesátých let opět zesiloval. Projevil se nejprve vzkvétáním ekonomického nacionalismu, respektive strachem

---

²² Pro charakteristiku celkového vývoje v SFRJ v prvních letech po Titově smrti srv. BILANDŽIĆ, Dušan: *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985* [Jugoslávie po Titovi, 1980–1985]. Zagreb, Globus 1986.

z vykořisťování vlastního národa ve federaci, kritikou a následně odbouráváním svazové redistribuce zdrojů.²³ Ve druhé polovině šedesátých let pak začala ústavní reforma federace, v jejímž důsledku získaly federální jednotky mnoho nových kompetencí i zásadní vliv na složení a práci centrálních institucí. Vedle toho byla zakotvena autonomie národů Jugoslávie také v ekonomické dimenzi, která spočívala v uchování „nadhodnoty“ v republikových, respektive oblastních hranicích. Ve Slovinsku coby nejbohatší republiky hrál tento moment velmi významnou roli.

Slovinští komunisté se v osmdesátých letech snažili zachovat dosažené postavení Slovinska coby jedné z vysoce autonomních republik jugoslávské federace podle ústavy z roku 1974. V tomto ohledu se vymezovali především proti možnému návratu významnějších kompetencí do federálního centra, o což se po smrti Tita a Kardelje snažila část elit z jiných republik. Svého protivníka kvalifikovali jako „jugoslávský unitarismus“, anebo – pokud cítili srbskou stopu v centralizačních návrzích – jako „velkostátní hegemonismus“. Přesto byli až do druhé poloviny osmdesátých let ochotní obětovat dílčí prvky slovinské autonomie ve prospěch posílení soudržnosti Jugoslávie, politicky i kulturně. Ukázalo se to při dojednávání společného, mezirepublikového penza učiva ve školách (takzvaných společných vzdělávacích jader) v letech 1981 až 1984 a změn svazové ústavy v letech 1986 až 1988. Na vytvoření společného školního základu se domluvily politické elity republik a autonomních oblastí v březnu 1981 a během dalších dvou let byl konkretizován objem i obsah společného učiva včetně „citlivých“ předmětů, tedy dějepisu a literatury. V roce 1983 se však ze slovinských kulturních a intelektuálních kruhů zvedla prudká vlna odporu proti celé myšlence. Slovinské komunistické špičky okamžitě přešly na jejich stranu, a především proto tato jádra nikdy nebyla uvedena v život.²⁴ Velmi podobně si slovinští komunisté počínali při pozdějším projednávání změn svazové ústavy, kdy svůj původní souhlas s přesunem některých kompetencí z republik do centra odvolali po vlně protestů ve slovinské veřejnosti i institucích.²⁵ Dávali tím najevo, že se vnímají jako součást širokého národního hnutí. Jejich slovinství se vyznačovalo neochotou konfrontovat se s projevy národního sentimentu ze strany širší veřejnosti nebo významných

---

²³ Viz SHOUP, Paul: *Communism and the Yugoslav National Question*. New York, Columbia University Press 1968, s. 227–260.

²⁴ Viz WACHTEL, Andrew – MARKOVIĆ, Predrag: A Last Attempt at Educational Integration: The Failure of Common Educational Cores at the Early 1980s. In: COHEN, Lenard J. – DRAGOVIĆ-SOSO, Jasna (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette (IN), Purdue University Press 2008, s. 203–220.

²⁵ Viz LUSA, S.: *Razkroj oblasti*, s. 167–170 (viz pozn. 4).

sociálních aktérů, i když to znamenalo obětovat svůj původní souhlas s posléšním jugoslávské koheze.

Slovinství republikových komunistických špiček mělo navrch nejen nad jejich jugoslávstvím, ale také nad dalšími ideologickými východisky. Důraz na obranu dosažené autonomie vedl slovinské komunisty i k tomu, že v případech kolize s jinými ideovými orientacemi dávali přednost národní otázce. Slovinští komunisté sice například měli po většinu poválečného období v rámci Svazu komunistů Jugoslávie nadprůměrné sympatie pro zavádění tržních principů do ekonomiky, ale kvůli obavě z jejich možného dopadu na pravomoci republik brzdili tržní reformy, které v první polovině osmdesátých let navrhovala federální vláda pod vedením Milky Planincové (1924–2010) v souladu s požadavky západních věřitelů. Své postoje přitom skrývali za argumenty z repertoáru komunistické třídní doktríny.²⁶ Také dlouhodobě konzervativní postoje slovinských komunistů k možným změnám politického systému lze do značné míry (i když ne zcela) vysvětlit jejich obavou z narušení *statu quo* v uspořádání federace. Přes svou – na jugoslávské poměry značnou – toleranci vůči nekonformním i otevřeně protirežimním názorům se i ve druhé polovině osmdesátých let vehementně bránili proti tomu, aby se nepřímé volby ve složitém, takzvaném delegátském systému nahrazovaly (třeba jen částečně) volbou přímou. I v tomto případě si vypomáhali argumenty z ortodoxně třídních pozic.²⁷ Ty nebyly zcela neupřímné, zároveň však podstatnou roli hrála jejich obava, že by se na pořad dne mohly dostat i přímé volby na celojugoslávské úrovni s rizikem, že se tím zmenší vliv republikového establishmentu na „vlastní“ delegáty: přímou volbou delegátů do federální skupštiny by se podle slovinských komunistů „obcházel delegátský systém v republikách a autonomních oblastech“ a delegáti v Bělehradě by se pak stali příliš „odcizenými a nezávislými“.²⁸ Slovinští komunisté tak hájili delegátský systém

²⁶ Viz JOVIČ, D.: *Jugoslavija - država koja je odumrla*, s. 239–240 (viz pozn. 3); SHOUP, Paul: *The Disintegration of Yugoslavia and Western Foreign Policy in the 1980s*. In: COHEN, L. – DRAGOVIĆ-SOSO, J. (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe*, s. 333–364, zde s. 335.

²⁷ Milan Kučan jako člen předsednictva SKJ koncem roku 1986 své kolegy v Bělehradě varoval před narušováním delegátského systému: „Kdyby se přešlo na přímé volby, na klasické poslance ... může se postavit otázka ... proč jsme potom potřebovali revoluci v roce 1941? To jsou výdobytky buržoazní společnosti.“ (*Arhiv Jugoslavije*, Bělehrad (dále AJ), f. 507 (Savez komunista Jugoslavije), neautorizované magnetofonové záznamy z 19. zasedání předsednictva ÚV SKJ 16. 12. 1986, s. 25/5.)

²⁸ *Arhiv Republike Slovenije*, Lublaň (dále ARS), f. 1589 (Zveza komunistov Slovenije), škatla (karton – k.) 851, Kratka informacija o poteku javne razprave o Kritični analizi delovanja političnega sistema socialističnega samupravljanja [Krátká informace o průběhu veřejné rozpravy o Kritické analýze fungování politického systému socialistické samosprávy], 21. 5. 1986, s. 2.

i v době, kdy již zřetelně získávaly navrch snahy o rozšiřování politické demokracie, včetně přímých (byť zatím takzvaných nestranických) voleb.

Rozvinutou podobu pak měla instrumentalizace ideologie samosprávného socialismu ve prospěch národní autonomie. Podle slov Andreje Marinca z jara 1986 se moc „pracujících nad příjmem v první řadě realizuje uvnitř národů, respektive jejich republik a autonomních oblastí“, a tedy „socialistická samospráva ... zahrnuje také samosprávu a sebeurčení národů“.²⁹ Tato logika byla ovšem v rozporu s protistátním étosem samosprávné ideologie, neboť implicitně přesouvala ekonomickou moc z dělnických kolektivů na republiky jako národní státy. To ale v očích slovinských komunistů nijak nezmenšovalo její přitažlivost. Mohli totiž díky ní stigmatizovat zastánce posílení pravomocí federace jako odpůrce socialistické samosprávy, a přitom využívali národní konotace pojmu „samospráva“ v jeho běžném vnímání ve veřejnosti.

Slovinství, potažmo slovinský nacionalismus, tak po celá osmdesátá léta představovaly pro národní politické špičky ten nejpevnější ideologický pilíř, který svým silným emocionálním nábojem překonával i samotnou komunistickou ideologii. Nacionalismus propojoval vládnoucí stranu s veřejností a s kritickými, dokonce i protirežimními aktivisty; právě veřejné mínění přitom opakovaně tvořilo jeho silný zdroj. Tento fenomén koneckonců nebyl nový. Poprvé naznačili vládnoucí slovinští komunisté své možné spojení s národní veřejností proti „jugoslávskému unitarismu“ v letech 1961 a 1962 během polemiky mezi známým srbským spisovatelem a politikem Dobricou Ćosičem (1921–2014) a slovinským literárním historikem a filozofem Dušanem Pirjevcem (1921–1977).³⁰ V roce 1969 se pak slovinská veřejnost v čele s komunisty hromadně aktivizovala na vlně národních

²⁹ MARINC, Andrej: Naša prva dolžnost je oblikovati zavest, da moramo postati ustvarjalna družba, v kateri živimo od rezultatov lastnega dela [Naší první povinností je utvářet vědomí, že se musíme stát tvůrčí společností, ve které žijeme z výsledků vlastní práce]. In: *Delo* (18. 4. 1986), s. 5.

³⁰ V několikaměsíční veřejné polemice na stránkách tisku se Ćosić a Pirjavec přeli o charakter jugoslávského společenství a práva národů na sebeurčení. Vedoucí slovinští komunisté stáli na straně Pirjevce, byť Ćosić měl blíže k „režimu“, a dokonce osobně k Titovi. Pirjavec tehdy dostával prostor i v hlavním slovinském deníku *Delo*. Slovinský historik Aleš Gabrič, který při výkladu sporů mezi Slovinskem a federálním centrem vždy stojí na straně své republiky, píše, že tehdy slovinští komunisté poprvé začali mobilizovat veřejné mínění proti postojům svazových orgánů, a dokonce že „slovinské politické špičky koncem roku 1961 zahájily populistickou akci, aby získaly body“ (GABRIČ, Aleš: *Socialistična kulturna revolucija: Slovenska kulturna politika 1953–1962* [Socialistická kulturní revoluce: Slovinská kulturní politika 1953–1962]. Ljubljana, Cankarjeva založba 1995, s. 349).

emocí za takzvané dálniční aféry.³¹ Během osmdesátých let začala tato energie ve veřejnosti znovu postupně narůstat a přenášet se na politickou reprezentaci.

Citlivým tématem, ze kterého slovinský nacionalismus čerpal sílu, byl jazyk, kterým se Slovinci (podobně jako Makedonci a kosovští Albánci) odlišovali od většinového srbochorvatského³² jazykového prostředí v Jugoslávii. Vedoucí komunističtí činitelé si uvědomovali, jak je jazyková otázka důležitá, a proto hned od osvobození země prováděli liberální jazykovou politiku. Slovinština i makedonština byly pozvednuty na úroveň úředních jazyků ve federaci po boku většinové srbochorvatštiny. Na území Slovinska měla slovinština postavení jediného úředního jazyka, lokálně doplněného pouze o maďarštinu a italštinu coby jazyky národnostních menšin. Srbochorvatština se ve slovinských školách vyučovala jako „cizí“ jazyk, a to jen v páté třídě základní školy dvě hodiny týdně.³³ Potenciál jazykové otázky coby zdroje pocitu útlaku Slovinců nadnárodním státním útvarem tím byl do velké míry neutralizován, nicméně v některých ohledech nebylo postavení slovinštiny zcela rovnoprávné se srbochorvatštinou, což se dalo v momentech zjištěných národnostních vášní ve Slovinsku problematizovat.

Výjimku z povinnosti dodržovat rovnoprávnost jazyků měla armáda, kde byla velicím jazykem srbochorvatština. V situaci, kdy příslušníci ostatních národů většinou neovládali slovinštinu, by její případné zrovnoprávnění v armádě muselo vést k faktickému vytvoření národnostně homogenních slovinských jednotek, což by mohlo být nahlíženo jako cesta k samostatné slovinské armádě. Slovinci se však spokojili s vytvořením republikových paramilitárních jednotek takzvané územní obrany v roce 1969, což bylo velmi pravděpodobně důvodem, proč jejich komunistické vedení až do pozdních osmdesátých let nevznášelo požadavky na zrovnoprávnění slovinštiny v armádě.³⁴ Jazykové téma zaznamenalo

---

³¹ Ve Slovinsku tehdy republikové instituce a média bouřlivě protestovaly proti vyjmutí slovinského dálničního úseku z žádosti svazové vlády o zahraniční úvěry (viz BURG, S.: *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, s. 88–100 – viz pozn. 11).

³² Již během existence SFRJ probíhaly bouřlivé diskuse o tom, zda jsou srbština a chorvatština dvěma variantami téhož jazyka, nebo jde o dva různé jazyky. V praxi však jednoznačně převládalo první pojetí. Srbové, Chorvati, Černohorci a bosenští Muslimové si navzájem plně rozuměli bez překladu a tlumočení, jako k mluvčím jednoho jazyka k nim přistupovaly úřady i příslušníci jiných národů a národnostních menšin v Jugoslávii. V souladu s tím zde používám pojem „srbochorvatština“.

³³ Viz POŽGAJ HADŽI, Vesna – BALAŽIC BULC, Tatjana: Kam je izginila srbohrvaščina? Status jezika nekoč in danes [Kam zmizela srbochorvatština? Status jazyka kdysi a dnes]. In: POŽGAJ HADŽI, Vesna (ed.): *Izazovi kontrastivne lingvistike* [Výzvy kontrastní lingvistiky]. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani 2021, s. 63–73, zde s. 65.

³⁴ Viz GABRIČ, Aleš: Slovenščina in Jugoslovanska ljudska armada [Slovinština a Jugoslávská lidová armáda]. In: *Prispevki za novejšo zgodovino* [Příspěvky k soudobým dějinám], roč. 54, č. 2 (2014), s. 155–177.

časnější vstup do politických a mediálních diskusí v souvislosti s pracovní imigrací ze srbochorvatských jazykových oblastí a následnými stížnostmi, že příchozí pracovníci se nechtějí učit slovinsky. Sílícím vlivem srbochorvatštiny ve Slovinsku zdůvodňovalo republikové vedení Socialistického svazu pracujících³⁵ ustavení takzvaného jazykového tribunálu (*jezikovno razsodišče*), který v pravidelné rubrice na stránkách hlavního slovinského deníku *Delo* v letech 1981 a 1982 dával instrukce ke správnému používání slovínštiny. Slovínští komunisté v interních vyjádřeních „tribunál“ kritizovali, stejně jako stížnosti na ohrožení slovínštiny ze strany pracovníků přicházejících z jiných oblastí Jugoslávie, ale na veřejnosti i v této době spíše varovali před unitarismem.³⁶

Slovínští komunističtí politici tedy po většinu osmdesátých let zastávali takovou verzi slovinského nacionalismu, která se orientovala na udržení dosaženého statusu republiky v rámci jugoslávské federace podle platné ústavy, zejména na širokou autonomii v rozhodování o vnitřních otázkách a na kolektivní subjektivitu Slovinců (prostřednictvím jejich republiky) v celém soustátí. Nevznášeli přitom požadavky na další podstatné osamostatňování a byli naopak ochotni k dílčím koncesím ve prospěch soudržnosti a funkčnosti jugoslávského společenství. Nicméně v případech, kdy proti takovým koncesím protestovala podle jejich názoru velká nebo důležitá část veřejnosti, přikláněli se na stranu protestů, změny blokovali a zesilovali národní rétoriku. Díky tomu zůstávali spjatí s nekomunistickými aktéry i navzdory svým ideologickým východiskům v ostatních otázkách, která se tak v jejich praktické politice ukazovala jako méně pevná než slovinský nacionalismus.

Jugoslávství

Jugoslávská myšlenka byla obtížněji uchopitelná, proměnlivější a náchylnější k rozpadu do různých variant než nacionalismy jednotlivých jugoslávských národů včetně toho slovinského. Proto charakteristice jugoslávství a jeho vývoje

³⁵ Socialistický svaz pracujících (srbochorvatsky *Socijalistički savez radnog naroda*, slovinsky *Socialistična zveza delovnega ljudstva*) byla zastřešující organizace „socialistických sil“ v Jugoslávii, zamýšlená jako nástroj politické aktivizace široké veřejnosti včetně nečlenů svazu komunistů. Sdílela některé podobnosti s Národní frontou v Československu, ale místo politických stran sdružovala tzv. společensko-politické organizace (kromě svazu komunistů také např. svaz mládeže, svaz veteránů partyzánské války nebo odbory).

³⁶ ZAJC, Marko: Jezikovni tarzanizem: Slovenski jezik kot nacionalistični problem v začetku osemdesetih let [Jazykový tarzanismus: Slovínština jako nacionalistický problém na začátku osmdesátých let]. In: *Tamtéž*, roč. 56, č. 2 (2017), s. 191–203.

věnuji více prostoru, aniž bych tím chtěl naznačovat, že v ideovém světě slovinských komunistů zaujímalo důležitější místo než slovinský nacionalismus.

Za druhé světové války komunisté opírali partyzánský odboj mimo jiné o odmítnutí centralismu a srbské hegemonie v meziválečné Jugoslávii. Na druhé straně se během úspěšného osvobozenického boje vyvinulo partyzánské jugoslávství jako sekundární neetnická identita, kterou komunisté v čele s Titem promítli do hesla *bratrství a jednota*.³⁷ Snahy komunistického vedení o doplnění národních identit identitou jugoslávskou pak vyvrcholily v padesátých letech.³⁸ Komunisté tehdy měli za to, že národní otázka je vyřešena zavedením federativního zřízení a že se rozdíl mezi (*nota bene* etnicky blízkými) jugoslávskými národy budou rychle stírat ve všech směrech: podle Tita se blížila doba, kdy „národní moment vybledne a zhyne“.³⁹ Také Edvard Kardelj, Titův blízký spolupracovník a nejvýraznější postava mezi slovinskými komunisty, se v roce 1953 domníval, že v nové socialistické Jugoslávii „se jazyk a národní kultura stávají vedlejšími faktory“.⁴⁰ Již o čtyři roky později Kardelj z těchto pozic poněkud ustoupil, když v předmluvě k novému vydání své knihy *Vývoj slovinské národní otázky* kladl důraz na pokračující rozvoj národních kultur a na socialismus coby pojítka jugoslávských národů. Odmítl také ideu možného vzniku „jugoslávského národa klasického typu“.⁴¹ Nicméně stále ještě považoval vznik klasických národů za těsně spojený s kapitalismem a hovořil o začínajícím spojování národů. Tím nechával prostor pro úvahy o národě nějakého nového typu, případně pro možnost chápat Jugoslávii jako nadnárodní útvar. Přívlastek „nadnárodní“ sice pro Jugoslávii v padesátých letech Kardelj (ani ostatní jugoslávští politici) přímo nepoužíval, snad i kvůli jeho negativnímu zabarvení, ale zatím jej ani přímo neodmítal. Desetiletí 1948 až 1958 proto lze charakterizovat buď snahou o „měkké“ budování příštího jugoslávského národa nového typu bez tlaku na asimilaci národů

³⁷ Viz VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej – MOSKOVIĆ, Boris – PELIKÁN, Jan: Hlavní vývojové tendence jugoslávství ve 20. století. In: HUDEK, Adam – KOPEČEK, Michal – MERVART, Jan (eds.): *Čecko/slovakismus*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2019, s. 394–420, zde s. 405–408.

³⁸ Viz IVEŠIĆ, Tomaž: The Yugoslav National Idea Under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project Is Abandoned? In: *Nationalities Papers*, roč. 49, č. 1 (2021), s. 149–161.

³⁹ Citováno podle: REŽEK, Mateja: „Jugoslovanstvo“ in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji v petdesetih letih 20. stoletja [„Jugoslávství“ v mezinárodních vztazích v Jugoslávii v padesátých letech 20. století]. In: *Prispevki za novejšo zgodovino*, roč. 45, č. 2 (2005), s. 133–145, zde s. 135. Srv. též JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – država koja je odumrla*, s. 127–129.

⁴⁰ Citováno podle: REŽEK, M.: „Jugoslovanstvo“ in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji v petdesetih letih 20. stoletja, s. 134.

⁴¹ KARDELJ, Edvard: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1957, s. lxiv–lxv.

klasických,⁴² nebo přinejmenším budováním jugoslávské identity v nadnárodním slova smyslu.

Nejpozději na začátku šedesátých let začaly národní komunistické elity v Jugoslávii narušovat jednotu stranického centra. Značnou roli přitom hráli komunisté ze Slovinska, kteří tehdy odmítali podpořit federální ekonomický plán, požadovali více prostředků pro svou republiku a také v tichosti podporovali Dušana Pirjevce ve výše zmíněné veřejné polemice s Dobricou Čosičem ohledně charakteru jugoslávského společenství. Vysloužili si za to v roce 1962 několikrát ostrou kritiku samotného Tita, mimo jiné i na bouřlivém březnovém jednání rozšířeného výkonného výboru Ústředního výboru SKJ.⁴³ Této kritice se však příliš nepodřizovali, a naopak se podle některých svědectví kolektivně postavili za Kardelje, jenž byl tehdy v Titově nemilosti.⁴⁴ Již během první poloviny šedesátých let vedení Svazu komunistů Jugoslávie pod vlivem vzrůstajícího nacionalismu napříč komunistickými elitami a inteligencí upustilo od prosazování nadnárodního jugoslávství.⁴⁵ Tento proces akceleroval po odstavení hlavního protagonisty centralistického pojetí federace ve stranické elitě Aleksandra Rankoviče v roce 1966, kdy republiky převzaly valnou část pravomocí z domény tajné policie⁴⁶ a hned poté i ve stranickém životě.⁴⁷

Během hlubokých ústavních změn začátkem sedmdesátých let pak Edvard Kardelj redefinoval federativní státní útvar jako pouhý „společný nástroj republik a autonomních oblastí“ pro budování samosprávného socialismu.⁴⁸ Kardelj se v této době v soukromí údajně vyjadřoval o Jugoslávii jako o dočasném státním formátu, který může být případně i zcela rozpuštěn do národních států.⁴⁹ Tento

⁴² Viz IVEŠIĆ, T.: *The Yugoslav National Idea Under Socialism*.

⁴³ Viz UNKOVSKI-KORICA, Vladimir: *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. London, I. B. Tauris 2016, s. 188–217; GABRIČ, A.: *Socialistična kulturna revolucija*, s. 345–354.

⁴⁴ Viz PIRJEVEC, Jože: *Tito a jeho soudruzi*. Praha, Academia 2022, s. 457–504.

⁴⁵ Viz BURG, S.: *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, s. 26; SHOUP, P.: *Communism and the Yugoslav National Question*, s. 191–201 (viz pozn. 23).

⁴⁶ Sr. KOVAČ, Svetko – POPOVIĆ GRIGOROV, Irena – DIMITRIJEVIĆ, Bojan: *Slučaj Ranković: Iz arhiva KOS-a* [Případ Rankovič: Z archivu komunistické zpravodajské služby]. Beograd, Medija centar Odbrana 2015, s. 387–404.

⁴⁷ Viz BURG, S.: *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, s. 63–68.

⁴⁸ KARDELJ, Edvard: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samupravljanja* [Směry rozvoje politického systému socialistické samosprávy]. Beograd, Komunist 1978, s. 10.

⁴⁹ Viz JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – zemlja koja je odumrla*, s. 136–142. Chorvatský historik a zároveň tehdejší komunistický funkcionář Dušan Bilandžić tvrdí, že mu Kardelj v blíže neurčené době řekl následující: „Zkusíme vytvořit konfederaci, a když ani to nepůjde, je potřeba dát ruce pryč od Jugoslávie.“ (BILANDŽIĆ, Dušan: *Zašto Srbija nije prihvatila federalizam?*

ideový vývoj ve špičkách Svazu komunistů Jugoslávie a nově zavedené delegování federálních funkcionářů z republikových politických center signalizovalo rezignaci na vytvoření jugoslávského politického *demosu*, i kdyby ten měl být jen nadstavbou národních veřejností. Státní suverenita byla tehdy připsána národům Jugoslávie a jejich republikám. Kardelj to v roce 1971 shrnul výrokem, že „žádná nadnárodní moc nemůže existovat, protože naše národy jsou suverénní a jejich republiky jsou státy“.⁵⁰ Nehledě na svou poněkud mlhavou vizi odumírání státu a jeho úplného nahrazení samosprávnou organizací společnosti byl tedy Kardelj v poslední dekádě života velmi důrazný v připisování státnosti a suverenity národním republikám v rámci jugoslávské federace. Jeho názory na národnostní otázku a federalismus se tímto směrem posunuly mimo jiné pod vlivem třenic mezi národními komunistickými elitami v Jugoslávii v šedesátých a na počátku sedmdesátých let.⁵¹

Od poloviny šedesátých let se proto výrazně zužoval prostor nejen pro eventuální vznik jugoslávského národa, ale i pro rozvoj jugoslávské identity v nadnárodním občanském smyslu.⁵² Ústavní reformy z let 1971 až 1974 přenesly velké množství pravomocí na republiky a autonomní oblasti. Federální úroveň byla výrazně oslabena a do značné míry podřízena konsenzu všech republik, které koneckonců rozhodovaly i o složení klíčových federálních orgánů. Novinkou byl explicitně deklarovaný princip domlouvání zástupců republik a autonomních oblastí v orgánech federace, stejně jako odpovědnost republik a oblastí nejen za vlastní rozvoj, ale i za rozvoj celé federace. Přestože i nová ústava zachovávala Jugoslávii jako jednotný stát a „samosprávné společenství“, jehož subjektem *de iure* nebyly pouze národy a národnosti a jejich republiky a autonomní oblasti,

---

[Proč Srbsko nepřijalo federalismus?] In: SMERDEL, Branko (ed.): *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme iz 1971* [Aplikace federálního principu a poučení z ústavní reformy z roku 1971]. Zagreb, Centar za demokraciju Mika Tripalo 2007, s. 59–63, zde s. 60.)

⁵⁰ Citováno podle: TOMAC, Zdravko: Neutemeljenost kritika ustavnog modela jugoslavenske federacije [Neopodstatněnost kritik ústavního modelu jugoslávské federace]. In: *Politička misao* [Politické myšlení], roč. 21, č. 4 (1984), s. 59–72, cit. s. 64.

⁵¹ Po odstavení hlavního protagonisty stranického centralismu Aleksandra Rankoviče republikové elity vyvíjely tlak, aby získaly větší kontrolu nad politickým životem ve federaci. Tento proces započal reorganizací stranických orgánů. Ústavní doplňky se posléze domlouvaly v atmosféře sporů mezi republikovými elitami a Kardelj jimi fakticky akceptoval minimalistické pojetí federace, zastávané tehdy zejména chorvatským vedením. Při jistém jednání v Lublani se prý také vyjádřil, že nová ústava je jeho posledním pokusem, jak udržet Jugoslávii pohromadě. (Více viz BURG, S.: *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, zejména s. 63–68, 128–134 a 199–209; PIRJEVEC, J.: *Tito a jeho soudruzi*, s. 658.)

⁵² Viz VOJTĚCHOVSKÝ, O. – MOSKOVIĆ, B. – PELIKÁN, J.: Hlavní vývojové tendence jugoslávství ve 20. století, s. 416.

ale i jednotliví občané,⁵³ byla jugoslávská federace od roku 1971 *de facto* koncipována téměř výhradně jako společenství národních veřejností, které ve federaci prostřednictvím vlastních politických reprezentací uskutečňují jen své společné zájmy. V praxi se to silně projevilo koncem osmdesátých let, kdy se veřejné mínění napříč celou federací aktivizovalo. Nejednota veřejnosti v Jugoslávii byla tehdejšími politickým aktérům zřejmá. Člen vedení Svazu komunistů Jugoslávie Stipe Šuvar (1936–2004) koncem roku 1987 s nelibostí registroval „osm veřejných mínění“ v Jugoslávii podle teritoriálního principu.⁵⁴ Milan Kučan o rok později (v polemice se Srbskem) vyjádřil totéž, ale bez negativního postoje, v tezi, že v Jugoslávii „nelze všechno ospravedlňovat vůlí lidu. Každý má totiž svůj lid, a co když tyto národy [ve smyslu „lid“, v srbochorvatském originále *narodi*] ... nechtějí totéž, nemají stejné názory?“⁵⁵

Z konceptu jugoslávské federace jako prostředku k naplňování společných zájmů jejích národů vyplývalo, že smysl její existence bylo zapotřebí obhajovat. Slovinští funkcionáři i v polovině osmdesátých let chápali společný stát především jako revoluční projekt v rámci budování samosprávného socialismu. Sergej Kraigher v roce 1986 například soudil: „Takové Slovinsko, jaké je dnes, se samosprávným rozvojem ... bez Jugoslávie nemůže existovat. Jinde bychom byli jen nějaký chudý přívěšek, který by nic neznamenal.“⁵⁶ Také Kučan v roce 1985 zdůvodňoval smysl Jugoslávie v první řadě socialismem: „Jednota našich národů se nemůže zakládat jen na ekonomickém kalkulu, nýbrž je především spojuje

⁵³ V Ústavě SFRJ z roku 1974 se praví (Základní principy, oddíl I): „Národy Jugoslávie ... se sjednotily do svazové republiky svobodných a rovnoprávných národů a národností a vytvořily socialistické federativní společenství pracujících lidí – Socialistickou federativní republiku Jugoslávii.“ A dále (v článku 1): „SFRJ je svazový stát jako státní společenství dobrovolně sjednocených národů a jejich republik ... a socialistické samosprávné demokratické společenství pracujících a občanů a rovnoprávných národů a národností.“ (*Ustav SFRJ iz 1974: Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* [online]. [Cit. 2023-03-25.] Dostupné z: <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf>.)

⁵⁴ *AJ*, f. 507, neautorizované magnetofonové záznamy z 61. zasedání předsednictva ÚV SKJ 21. 12. 1987, s. 37/4.

⁵⁵ Treba je dokončno ločiti partijo od države: Seja Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije. Magnetogram razprave predsednika CK ZKS Milana Kučana [Je potřeba definitivně oddělit stranu od státu: Schůze Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie. Magnetofonový záznam vystoupení předsedy ÚV SKS Milana Kučana]. Beograd (Jugoslávija), 30. januar 1989 [online]. In: *Bivši predsedniki republiki Slovenije* [Bývalí prezidenti Republiky Slovinska]. [Cit. 2023-03-25.] Dostupné z: <https://www.bivsi-predsednik.si/up-rs/...> OpenDocument.

⁵⁶ *ARS*, f. 1589, Skupna zaprta seja Predsedstva CK ZKS in Predsedstva SR Slovenije (magnetogram) [Společná uzavřená schůze předsednictva ÚV SKS a prezidia Socialistické republiky Slovinska], 10. 3. 1986, s. 13/3.

společné pokrokové vědomí, dosažené v revoluci a společném boji za samosprávnou demokratickou socialistickou společnost, společný historický osud a zájmy obrany, nezávislosti a svobody v této neklidné části světa.⁵⁷

Kučanova zmínka „společného historického osudu“ nicméně vypovídá o tom, že mezi komunisty i v pozdních osmdesátých letech přetrvávalo vědomí svébytné identity jugoslávského společenství, která je odlišovala od okolních zemí nehledě na společensko-ekonomický systém. Ke slovinskému jugoslávství, které přesahovalo socialistický projekt, se Kučan ještě koncem roku 1988 výslovně hlásil a diskvalifikoval jeho domácí odpůrce: „U Slovinců se idea sjednoceného a svobodného Slovinska, s výjimkou některých osamocených programů zrádců lidu za druhé světové války, vždy objevuje jako součást myšlenky o jugoslávském státu.“⁵⁸ Podle slovinské ústavy z roku 1974 se Slovinci za druhé světové války „nerozlučně propojili s ostatními národy a národnostmi Jugoslávie“ a „po tisíciletém útlaku“ dosáhli vlastní státnosti.⁵⁹ Tento mytologický motiv oprášil Andrej Marinc v projevu na sjezdu Svazu komunistů Slovinska na jaře 1986: „Najdou se i tací, kdo místo národnostní rovnoprávnosti v rámci federativní socialistické Jugoslávie nabízejí vizi jakési vysoce kulturní a tolerantní střední Evropy. (...) Slovinský národ je kritický a selektivní vůči hodnotám střední Evropy, jichž si ‘užíval’ více než tisíc let a jen tak tak s nimi přežil.“⁶⁰ Kučan jako Marincův nástupce v inauguračním projevu na tomtéž sjezdu varoval před ztrátou jak samosprávného socialismu, tak i národní samostatnosti Slovinců a jejich „historických perspektiv“

⁵⁷ Tento výrok Kučan nejprve pronesl na zasedání ÚV SKJ a ve shodné podobě jej použil i o tři roky později v předmluvě ke knize Cirila Ribičiče a Zdravka Tomace. (KUČAN, Milan: Naši narodi in narodnosti so se že zdavnaj zmenili, v kakšni federaciji oziroma medsebojnih odnosih hočejo živeti [Naše národy a národnosti se už dávno domluvily, v jaké federaci, potažmo vzájemných vztazích chtějí žít]. In: *Delo* (2. 11. 1985), s. 4; TÝŽ: Jugoslavenski federalizam od speransa do razmišljanja o novom ustavu [Jugoslávský federalismus od naděje k zamyšlení o nové ústavě]. In: RIBIČIČ, Ciril – TOMAC, Zdravko: *Federalizam po mjeri budućnosti* [Federalismus na míru budoucnosti]. Zagreb, Globus 1989, s. 5–17, zde s. 17. Tento text není přesně datován, vznikl ale nejdříve na podzim 1988, neboť se v něm mluví v minulém čase o schválení ústavních dodatků (odhlasovány byly ve federálním shromáždění 22. října a vyhlášeny v úředním věstníku 26. listopadu). Zároveň se v něm ještě neobjevují pochyby o budoucnosti Jugoslávie a socialismu, které jinak Kučan dával najevo od ledna 1989. Nejspíše tak Kučan tento text sepsal v samotném závěru roku 1988.)

⁵⁸ Tamtéž, s. 10.

⁵⁹ *Ustava Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana, Centar za samupravno normativno dejavnost 1974, s. 7.

⁶⁰ MARINC, A.: Naša prva dolžnost je oblikovati zavest, da moramo postati ustvarjalna družba, v kateri živimo od rezultatov lastnega dela (viz pozn. 29).

v případě destabilizace Jugoslávie.⁶¹ Vlado Janžič (1936–2016), komunistický funkcionář a ředitel slovinské televize, se v roce 1986 domníval, že Jugoslávie existuje nejen kvůli socialistickému projektu, nýbrž že své národy i něčím přesahuje: „Je velký problém, že nejprve postavíme ... zájmy národů a republik, a potom hledáme to společné. Měli bychom chápat ... kde je realita v Jugoslávii, kam můžeme zasadit náš zájem... Myslím si, že příliš málo mluvíme o společném historickém zájmu národů Jugoslávie. Koneckonců se národy spojily, protože hledaly společné zájmy.“⁶² Také Franc Šetinc považoval za součást „správné“ verze jugoslávství vedle socialistické samosprávy i „pocit osudového historického sepětí“.⁶³

Slovinské jugoslávství tedy navzdory své distanci od jugoslávství unitárního typu chápalo společný stát jako něco více než pouhý průsečík zájmů zapojených národů.⁶⁴ V důsledku toho bylo možné se i přes absenci představy o jednotném jugoslávském lidu s Jugoslávií emocionálně identifikovat, což se projevovalo například v běžném používání výrazu „náš stát“ v pozitivním smyslu.⁶⁵ Na rozdíl od Kardelje v sedmdesátých letech se navíc slovínští politici v následující dekádě přinejmenším na veřejnosti vyjadřovali o Jugoslávii jako o trvalém státoprávním rámci pro svou republiku, za podmínky zachování federativního a socialistického zřízení.⁶⁶ Od Kardelje se lišili i tím, že i nadále operovali se symbolem *bratrství*

⁶¹ KUČAN, Milan: Odkrita, kritična, iščoča, prizadeta beseda na kongresu enotnosti, zaupanja v lastne moči in sposobnosti [Otevřená, kritická, hledající, zaujatá debata na sjezdu jednoty, víry ve vlastní síly a schopnosti]. In: *Tamtéž* (21. 4. 1986), s. 4. Franc Šetinc současně varoval před hrozbou asimilace slovy, že slovinská „menšina v Korutanech je příkladem, co by nastalo“ bez jugoslávského ochranného deštníku (J. T.: Želimo imeti čiste račune za vso Jugoslavijo, ne samo za Slovenijo [Chceme mít čisté účty za celou Jugoslávii, nejen za Slovinsko]. In: *Tamtéž* (30. 5. 1986), s. 5).

⁶² ARS, f. 1589, k. IV/1022, magnetofonový záznam z 8. zasedání předsednictva ÚV SKS 7. 7. 1986, s. 39/2–3.

⁶³ ŠETINC, Franc: *Na Titovom putu* [Na Titově cestě]. Zagreb, Globus 1980, s. 225.

⁶⁴ ZAJC, Marko: Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s: Propositions, Theses, Questions. In: *Südosteuropäische Hefte*, roč. 4, č. 1 (2015), s. 46–65.

⁶⁵ Například Sergej Kraigher v roce 1981 soudil, že prezídium SFRJ v prvním roce po Titovi „přispělo k politické stabilitě našeho státu a k jeho dobrému jménu i upevnění jeho postavení ve světě“ (TANJUG: Odgovornosti ni bez demokratične prakse [Odpovědnost neexistuje bez demokratické praxe]. In: *Delo* (16. 5. 1981), s. 2).

⁶⁶ Například Andrej Marinc na jaře 1986 prohlášoval: „My komunisté vidíme trvalý zájem svého národa ... na federativní, nezávislé, socialistické, samosprávné a nezúčastněné Jugoslávii.“ (MARINC, A.: Naša prva dolžnost je oblikovati zavest, da moramo postati ustvarjalna družba, v kateri živimo od rezultatov lastnega dela.) V těžé době řekl předseda prezídia Slovinska France Popit: „V bratrském společenství nás spojuje historie, zejména osvobozeněcká válka a revoluce, v níž jsme usneseními AVNOJ natrvalo rozhodli o soužití našich národů a národností, spojuje nás hospodářská a společenská současnost, často obtížná a protikladná,

a jednoty.⁶⁷ Jak například napsal Franc Šetinc v roce 1988, „bratrství a jednota jugoslávských národů a národností není abstraktní heslo, nýbrž má reálný obsah a své dějiny. Musíme ho neustále rozvíjet a obohacovat – pro budoucnost.“⁶⁸ V tomto ohledu se tedy slovinští komunisté z osmdesátých let podobali více Titovi než Kardeljovi. Přesto se koncept jugoslávství, který zastávali slovinští komunisté v době pozdního socialismu, podstatně lišil od unitárnějších variant. Na rozdíl od nich totiž slovinský koncept nepovažoval jednotlivé národy za podřízené společné jugoslávské identitě nebo za její pouhé součásti, nýbrž jim přiznával schopnost samostatné existence.⁶⁹

Uvedené tematizace historických kořenů spojení jugoslávských národů připomínají, že jugoslávství se ve Slovinsku historicky uchytilo jako *součást* slovinského nacionalismu, nikoli jako jeho protiklad. Přitažlivost jugoslávství však bledla souběžně s tím, jak se v očích veřejnosti i v komunistickém establishmentu zlepšovalo renomé střední a západní Evropy, která se v soutěži se socialistickým světem jevila v osmdesátých letech jako čím dále úspěšnější. Na procesy, které vedly k osamostatnění Slovinska od Jugoslávie, lze proto nahlížet také prizmatem oddělování jugoslávství od slovinského nacionalismu, s nímž bylo původně propojeno.⁷⁰ Tato perspektiva umožňuje i lépe pochopit, proč slovinští aktivisté z řad

---

a společnou máme budoucnost, v níž se musejí uskutečnit vize největších synů našich národů a národností.“ (POPIT, France: Občutek samozadostnosti lahko zavre naš razvoj: Uveljavimo ustvarjalnost in inovativnost dela [Pocit sobeštačnosti mūže pribrzditi naš razvoj: Uplatnēme kreativitu a inovativnost práce.] In: *Tamtēž* (8. 5. 1986), s. 4.) AVNOJ je zkratkou Antifašistické rady národního osvobození Jugoslávie (*Antifašističko veče narodnog oslobodenja Jugoslavije*) jako svazku protiokupačních sil za války pod vedením Titových partyzánů.

⁶⁷ Dejan Jović vytváří mylný dojem, že po reformě federace z přelomu 60. a 70. let zůstal Tito sám, kdo heslo *bratrství a jednota* stále ještě používal. Uvedené příklady hovoří o opaku. Zdali ostatní politici hovořili o bratrství a jednotě v posunutém významu, anebo v jiném kontextu než Tito, to by musela ukázat bližší analýza. (Srv. JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – zemlja koja je odumrla*, s. 135, 151 a 401.)

⁶⁸ ŠETINC, Franc: *Što je i za što se bori Savez komunista* [Co je a za co bojuje Svaz komunistů]. Zagreb, Globus 1988, s. 239. Milan Kučan ve stejné době o bratrství a jednotě rovněž hovořil jako o historické i aktuální hodnotě: „Slovinští komunisté jako nositelé ideje humanistického a revolučního proletářského internacionalismu ... byli i nositeli myšlenky o revolučním bratrství a jednotě jugoslávských národů. (...) Můžeme podpořit jen ty návrhy [ústavních změn], kterými se zajišťuje ... socialistická perspektiva, bratrství a jednota ... a které zcela respektují plnou rovnoprávnost národů a národností.“ (KUČAN, M.: *Jugoslavenski federalizam od spersansa do razmišljanja o novom ustavu*, s. 6 a 11.)

⁶⁹ Viz ZAJC, M.: *Jezikovni tarzanizem*, s. 191–203 (viz pozn. 36); TÝŽ: *Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji* (in *Slovenije v jugoslovanstvu*) v začetku osemdesetih let [Chápání jugoslávství ve Slovinsku (a Slovinska v jugoslávství) na počátku osmdesátých let]. In: *Prispevki za novejšo zgodovino*, roč. 56, č. 2 (2016), s. 129–144.

⁷⁰ Viz TÝŽ: *Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s*, s. 47–50.

mládeže v osmdesátých letech navzdory své liberální a zpočátku i protinacionalistické orientaci zároveň neměli příliš zájem na spolupráci se svými kolegy na jugoslávské úrovni ani na zachování společného státu.⁷¹ Přesto jugoslávství i ve slovinské variantě ze sedmdesátých a osmdesátých let předpokládalo ochotu mírnit emoce spojené s identifikací s vlastním národem a akceptovat, že politickou moc vůči Slovinsku uplatňují v podstatné míře také příslušníci jiných národů. Jugoslávská idea se tedy mohla vytrácet jak v případě nezájmu o národní otázku, tak i při její absolutizaci. Slovinské jugoslávství každopádně během osmdesátých let ztrácelo půdu pod oběma nohama: samosprávný socialismus jako hlavní deklarovaný smysl existence společného státu zabředával do stále hlubší krize a severozápadní sousedé se z hrozby recidivy „tisíciletého útlaku“ (také díky Osimským smlouvám Jugoslávie s Itálií z roku 1975, jimiž Slovinsko získalo mezinárodněprávní potvrzení své západní hranice) měnili v příslib rozvoje a bohatství. Jak se vyprazdňovaly obavy ze Západu a víra ve správnost samosprávného směřování, jugoslávský rámec se stával pro Slovincy stále těsnějším.

Kromě přímých požadavků na odtržení vnímali slovinští komunisté v osmdesátých letech i některé další podoby slovinského nacionalismu jako protichůdné k té variantě jugoslávství, kterou propagovali. Jaké konkrétní ideje kvůli tomu kritizovali? Odpověď není jednoduchá vzhledem k tomu, že jejich vlastní národní cítění tehdy rychle sílilo. Situace z roku 1985 je zachycena v článku Cirila Ribičiče o slovinském nacionalismu.⁷² Ribičič se strefuje mimo jiné do přílišné zahleděnosti do středoevropského kulturního prostoru ve srovnání s údajně zaostalým Balkánem, do absolutizace požadavků na používání slovinštiny, do nepřátelství vůči přistěhovalým pracovníkům z jiných jugoslávských republik a do tezí o ekonomickém vykořisťování a kulturním ohrožení Slovinska v současné federaci. Kritizuje rovněž jednostranné interpretace ústavy z roku 1974 ve prospěch republik, zvláště pojetí federace jen jako dočasné smlouvy mezi jejími národy a slovinských zástupců ve federálních orgánech především jako obhájců slovinských zájmů. Ti totiž podle Ribičiče mají za úkol zejména přispívat „k harmonizaci postojů a hledisek, k nalézání společných řešení a koncipování pokrokových společných rozvojových směrnic a k ... zajišťování větší efektivity federace při provádění společně formulované politiky“.⁷³ Přílišný slovinský nacionalismus

⁷¹ Srv. VURNIK, Blaž: *Med Marxom in punkom: Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990)* [Mezi Marxem a punkem: Role Svazu socialistické mládeže Slovinska v demokratizaci Slovinska (1980–1990)]. Ljubljana, Modrijan 2005.

⁷² RIBIČIČ, Ciril: Slovenski nacionalizam i ustavna koncepcija Jugoslavije (1985). In: RIBIČIČ, C. – TOMAC, Z.: *Federalizam po mjeri budućnosti*, s. 232–244.

⁷³ Tamtéž, s. 239.

jako svébytného ideového protivníka kvalifikuje i tím, že odmítá jeho redukci na obranný reflex proti jugoslávskému unitarismu.

O pouhé tři roky později se o slovinském nacionalismu Milan Kučan vyjadřoval již podstatně smířlivěji. Polemizoval v podstatě už jen s argumentem o ekonomickém vykořisťování Slovinska a daleko více se věnoval obhajobě slovinské politicko-kulturní fronty v jejích nedávných sporech s federací, přičemž tezi o kulturním ohrožení Slovinců, kterou kritizoval Ribičič, dokonce vzal za svou.⁷⁴ Kučan se snažil vytvořit dojem, že obvinění na adresu Slovinců ze separatismu v podstatě ani nemohou být pravdivá ve světle historického rozhodnutí Slovinců pro soužití v Jugoslávii, nehledě na to, jak silně národně zabarvené požadavky Slovinsko v daném okamžiku vznáší.⁷⁵ Ačkoli Kučan tento text psal v měsících nacionalistické horečky kvůli procesu s Janezem Janšou, ujišťoval, že ze Slovinska žádné ohrožení soudržnosti Jugoslávie nepřijde, bude-li zachována národnostní rovnoprávnost.⁷⁶ Kučanova bagatelizace slovinského nacionalismu a přebírání jeho tezí za současného ujišťování o trvalém rozhodnutí Slovinců k životu v národnostně rovnoprávné Jugoslávii svědčily o rychlém vyprázdnění jugoslávské ideje. K té se přitom komunisté deklarativně stále ještě hlásili, a to i tehdy, když o několik měsíců později slovinský komunistický parlament slavnostně vyhlásil dodatky k republikové ústavě, jimiž nepokrytě dláždil cestu k odtržení republiky.⁷⁷

Jugoslávství slovinských komunistů v osmdesátých letech lze tedy charakterizovat jako preferenci pokračujícího zapojení Slovinska do Jugoslávie za podmínky naplňování cílů vlastní verze slovinského nacionalismu, tedy udržení vysoké autonomie Slovinska. V této variantě jugoslávství byla federace chápána jako společné dílo národních kolektivit, jehož obsahem a smyslem je zejména naplňování projektu samosprávného socialismu. Kromě toho však zahrnovalo také představu o historickém sepětí Slovinců s ostatními jugoslávskými národy a identifikaci s Jugoslávií jako vlastním státem. S jugoslávstvím byla spojena etnická tolerance

---

⁷⁴ Psal o „naší pravdě, ne vždy úplně přiměřeně vyjádřené, citlivosti k pokusům a snahám o ohrožení naší kulturní identity“ (KUČAN, M.: Jugoslavenski federalizam od speransa do razmišljanja o novom ustavu, s. 11).

⁷⁵ Kučan se ohrazoval proti těm, kdo „bez znalosti historického pozadí některých koncepcí, úvah a požadavků (např. o jazyku, o zájmu o části národa žijící za hranicemi, o vztazích se sousedy, o společném kulturním prostoru, o společenství Alpy-Jadran) obviňují Slovince ze separatismu a rozbíjení Jugoslávie“. (Tamtéž, s. 10.)

⁷⁶ Tamtéž, s. 17. Předmětem lublaňského procesu s mládežnickým činitelem a novinářem Janezem Janšou a jeho dvěma kolegy byly kritické články, které uveřejňovali v časopise *Mladina* [Mládež]. Janša se jako předseda Slovinské demokratické strany stal po roce 2000 třikrát slovinským premiérem.

⁷⁷ K tomu srv. HAYDEN, Robert: *The Blueprints for a House Divided: The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. Ann Arbor, The University of Michigan Press 1999, s. 27–52.

vůči ostatním jugoslávským národům, akceptování autority institucí mnohonárodnostního útvaru a solidarita s jeho ostatními částmi, respektive přinejmenším přihlížení k jejich zájmům. Radikálnější verzi slovinského nacionalismu než svou vlastní proto slovínští komunisté vnímali jako protivníka, avšak ohrazovali se proti němu jen umírněně a spíše neveřejně. Když radikálnější nacionalismus pronikal do širších vrstev společnosti, slovínští komunisté své jugoslávství obětovali, neboť to se na rozdíl od slovinství neopíralo o příslušnost k jednomu lidu. Jak ve slovinské veřejnosti, tak i mezi komunisty navíc jugoslávství v osmdesátých letech sláblo spolu s vírou v samosprávný socialismus a s tím, jak se zlepšovala reputace Západu.

Marxismus-leninismus a samosprávný socialismus

Když Jugoslávie v roce 1948 vystoupila z východního bloku, neznamenalo to sice otřes v základní ideové orientaci komunistického vedení země, to ale přece jen cítilo potřebu se určitým způsobem vymezit vůči sovětskému modelu socialismu, aby posílilo svou legitimitu na domácím i mezinárodním poli. Jugoslávští komunisté proto začali hlásat, že stalinský systém se zpronevěřil autentickému marxismu, a oznámili, že se navracejí k marxistickým kořenům. Úhelným kamenem tohoto návratu mělo být nahrazení státního řízení ekonomiky dělnickou samosprávou v podnicích, s perspektivou odumírání státu, o kterém kdysi hovořil Karl Marx. Hlavní teoretik jugoslávských komunistů Edvard Kardelj si přes své působení v jugoslávském centru udržoval zásadní vliv na lokální politické dění ve Slovinsku, jehož komunistické elity se k němu hlásily i po jeho smrti.

Kardelj své pozdní představy o samosprávném socialismu vyložil v práci *Směry rozvoje politického systému socialistické samosprávy*, která poprvé vyšla v roce 1977. Odvolává se v ní zejména na Marxe a Lenina, jejichž teze staví do protikladu k praxi Stalinově. Leninovu představu o vládě sovětů Kardelj chápe jako samosprávnou demokracii, kterou ale Stalin nahradil vládou jediné strany. V důsledku toho došlo k vyprázdnění samotného pojmu dělnické třídy, která se místo vládnoucího subjektu stala pouze objektem, *jehož jménem se vládne*.⁷⁸ Jako alternativu ke stalinskému modelu Kardelj staví svobodné vytváření hodnot v samosprávně řízených ekonomických jednotkách, nacházejících se v takzvaném společenském vlastnictví. Stát, ekonomický systém a politická strana mají být jen nástroji v rukou lidí samotných. Státu přisuzuje Kardelj jen přechodnou roli při změně společenských poměrů, zvláště při zespolečenštění hospodářské

⁷⁸ KARDELJ, E.: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samupravljanja*, s. 66–68 (viz pozn. 48).

činnosti. Po stabilizaci poměrů má stát do vztahů mezi výrobcí vstupovat jen tehdy, pokud nelze dosáhnout „samosprávných dohod“.⁷⁹

Společně se státem měla podle Kardelje postupně odumírat také výsadní role komunistické strany. To však platilo až pro blíže neurčenou budoucnost, kdy protisocialistické síly měly být již dostatečně neškodné. Do té doby měla mít podle Kardelje strana specifickou historickou zodpovědnost za obranu úspěchů revoluce i její další rozvoj, byť na základě tvůrčí aktivity samosprávců. Přestože Kardelj chápe politickou moc v Jugoslávii jako výsledek přímé vůle pracujících, zároveň přiznává svazu komunistů coby jejich avantgardě značný význam, i když ne monopol v *utváření* této vůle. Kromě toho ale otevřeně deklaruje, že v určitých oblastech svaz komunistů politický monopol i nadále drží – musí mít podle něj bezprostřední vliv na „klíčové pozice státní moci“, aby mohl bránit vládu a svobodu pracujících. Svaz komunistů takovou zodpovědnost „musí vzít na sebe“, protože na něm závisí stabilita socialistické samosprávné společnosti.⁸⁰ Navzdory tomu, že se Kardelj velmi snažil distancovat od Stalina, zůstal částečně poplatný (post)stalinské linii, a navíc přečeňoval nesoulad stalinské praxe s Leninovým uvažováním.⁸¹

Návrat soutěže politických stran pak pro Kardelje nepřicházel v úvahu, neboť tento systém považoval za produkt překonaného buržoazního státu a potřeb jeho vládnoucí kapitalistické třídy.⁸² V praxi volební proces v Jugoslávii na celostátní i republikových úrovních organizoval Socialistický svaz pracujících jako nejmasovější společenská organizace a byl formálně otevřený všem kandidátům nehlédě na příslušnost ke svazu komunistů. Byl zaveden takzvaný delegátský systém, v němž měl být nejen nástup do funkce, ale i její výkon vázán vůlí delegující populace. To s sebou neslo hierarchickou strukturu celého procesu a *de facto* nepřímé volby, v nichž například Svazový sbor (*Savezno vijeće*) jako jednu ze dvou komor federálního Shromáždění SFRJ volili nikoli přímo občané, nýbrž okresní zastupitelstva.⁸³ Především však o nositelích klíčových státních funkcí v realitě rozhodovaly republikové centrály svazu komunistů. Jugoslávští komunisté tak

⁷⁹ *Tamtéž*, s. 32–33, 72 a 83.

⁸⁰ *Tamtéž*, s. 71–72.

⁸¹ Hannah Arendtová soudí, že Lenin upřímně věřil ve vládu sovětů a utrpěl porážku na začátku občanské války v Rusku, kdy stranická byrokracie definitivně převzala moc. Na druhou stranu Leninovy teze o avantgardní revoluční úloze strany a neschopnosti dělníků přesáhnout vlastním přičiněním „odborářskou“ mentalitu značně usnadnily Stalinovi konsolidaci jeho moci srze stranický aparát. (ARENDOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 429–472.)

⁸² KARDELJ, E.: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samupravljanja*, s. 40–52.

⁸³ *Ustav SFRJ iz 1974* [online], článek 291 (viz pozn. 53).

neuměli či nechtěli najít způsob, jak omezit vlastní politickou moc ani na úroveň, kterou si sami definovali. Volnou soutěž politických stran důsledně odmítali, což platilo i pro komunisty slovinské. Pro Milana Kučana zůstával i v roce 1986 svaz komunistů „organizovanou avantgardou dělnické třídy a vedoucí politickou a společenskou silou“.⁸⁴ Ještě koncem roku 1988 se Kučan ohrazoval proti vzniku politických stran, jakož i vůči západní sociální demokracii, neboť ta nepočítala „se socialistickou samosprávou a její perspektivou“.⁸⁵ Slovinští komunisté si nicméně uvědomovali, že jejich mocenský monopol trpí poklesem legitimacy a je problematický, protože neumožňuje legální změnu vlády. V obavě ze stigmatu zrádců národa a svého násilného svržení byli nuceni plnit požadavky národního hnutí i tehdy, když s nimi nesouhlasili. Komunisté ve Slovinsku i jinde v Jugoslávii se v závěru své vlády snažili narychlo vynalézt „nestranický pluralismus“, což se jim však v podmínkách překotného rozpadu systému ani v nejmenším nepodařilo.

Vedle způsobu vykonávání politické moci byla oficiální doktrína poněkud nedořešená také v otázce vlastnictví. Kardelj vymezoval společenské vlastnictví vágně jako „společné vlastnictví všech lidí, kteří pracují“, respektive v beztřídní budoucnosti jako vlastnictví všech členů společnosti.⁸⁶ Výrobní prostředky tedy neměly patřit ani státu, ale ani pracovním kolektivům, i když ty měly v samosprávném postavení rozhodovat o jejich využití. Společenské vlastnictví mělo být zárukou, že kapitál coby zhmotnění minulé práce přišel o převahu nad „žívou prací“ a nebude moci sloužit k vykořisťování a k tomu, aby uvrhl pracující do postavení pracovní síly pronajímané kapitalisty či státem.⁸⁷ Ve společenském vlastnictví chyběl jakýkoli titulární vlastník: jak pravila jugoslávská ústava, právo vlastnit výrobní prostředky (vyjma možnosti soukromého vlastnictví zemědělské půdy do rozlohy deseti hektarů) neměl nikdo.⁸⁸

Po celá osmdesátá léta byla obhajoba samosprávného socialismu v duchu Kardeljových představ natolik všudypřítomnou součástí textů, projevů a výroků slovinských komunistů, že nemá smysl na tomto místě uvádět jejich konkrétní

⁸⁴ KUČAN, M.: Odkrita, kritična, iščoča, prizadeta beseda na kongresu enotnosti, zaupanja v lastne moči in sposobnosti (viz pozn. 61).

⁸⁵ ARS, f. 1589, k. IV/1050, záznam ze zasedání republikového aktivu SKS 8. 12. 1988, s. 1–3.

⁸⁶ KARDELJ, E.: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samupravljanja*, s. 31–32.

⁸⁷ Viz KRAIGHER, Sergej: Družbena lastnina in položaj človeka v socialistični samoupravni družbi [Společenské vlastnictví a postavení člověka v socialistické samosprávné společnosti] (1976). In: TÝŽ: *Za socialistično samoupravno demokracijo* [Za socialistickou samosprávnou demokracii]. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1980, s. 39–63.

⁸⁸ *Ustav SFRJ iz 1974* [online], článek 12 (viz pozn. 53); UVALIĆ, Milica: The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavia. In: *Dialogue of Civilizations Research Institute* [online], 20. 03. 2018. ResearchGate. [Cit. 2023-03-25.] Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/331223694_The_Rise_and_Fall_of_Market_Socialism_in_Yugoslavia.

příklady. Ve světle tvrzení v některých vlivných pracích slovinských historiků, že si komunistické špičky jejich národa v kontrastu s představiteli jiných jugoslávských národů osvojily sociálnědemokratickou orientaci a prozíravě odhalily neperspektivnost samosprávného socialismu již v osmdesátých letech,⁸⁹ je však potřeba připomenout, že slovinští komunisté i ve druhé polovině dekády vnímali sami sebe právě naopak jako obránce socialismu před jeho protivníky různého druhu. Kučanovi se například v létě 1986 ulevilo, že na sjezdu Svazu komunistů Jugoslávie „nebyl opuštěn systém socialistické samosprávy“, a poznamenal, že Slovincům se jinde v Jugoslávii vyčítá „samosprávný fundamentalismus“.⁹⁰ I v následujícím roce pak prohlašoval, že „socialistický samosprávný třídní charakter výrobních vztahů“ nemůže být tématem diskusí o reformách systému, a výslovně se tím vymezoval jak proti domácí pravicové opozici, tak proti případným oponentům v rámci vládnoucí strany.⁹¹ Kučan opakovaně spojoval tlak z ostatních republik na centralizaci Jugoslávie s útokem na socialismus. Když proto koncem roku 1988 označil nacionalismus za „prostředek boje proti socialistické samosprávě“ v zájmu vidiny „třetí“ nebo neví jaké Jugoslávie“, měl na mysli především nacionalismus velkosrbský, a nikoli slovinský.⁹² V tom se promítal dlouhodobě propagovaný obraz poválečného socialistického a federativního uspořádání jako protikladu k velkosrbské a buržoazní meziválečné Jugoslávii.

I v této pozdní době vnímali slovinští komunisté samosprávný socialismus jako konstantu svého světonázoru. Franc Šetinc se svým čtenářům v roce 1988 svěřil, že ani v aktuální krizi „se má důvěra v socialistickou samosprávu ... nezmenšila, nýbrž se mi jen zbystřil sluch pro realismus“. Stále proto tento politik doufal v „samosprávnou společnost pracovníků“ i v globálním měřítku a nešetřil ani odkazy na Lenina, byť tu a tam s glosou, že některé Leninovy praktické postupy se už v soudobé Jugoslávii nedají aplikovat.⁹³ Samosprávně socialistická ideologie slovinských komunistů přitom čelila tak širokému spektru svých protivníků, že ji ani zdaleka nelze redukovat na pouhý nástroj slovinského nacionalismu. Na druhé straně se však nacionalismus obdobně rétoricky potřebám komunistické ideologie nepodřizoval. A když pak později přišla vlna euforie

⁸⁹ Viz REPE, B.: *Rdeča Slovenija*, s. 175; TÝŽ: *Milan Kučan - prvi predsednik*, s. 577 (viz pozn. 6).

⁹⁰ ARS, f. 1589, k. IV/1022, magnetofonový záznam 8. zasedání předsednictva ÚV SKS 7. 7. 1986, s. 48/2.

⁹¹ *Tamtéž*, k. IV/1025, magnetofonový záznam 21. zasedání předsednictva ÚV SKS 22. 1. 1987, s. (II) 1/2; k. IV/1026, magnetofonový záznam 25. zasedání předsednictva ÚV SKS 9. 3. 1987, s. 12/2.

⁹² KUČAN, M.: *Jugoslavenski federalizam od speransa do razmišljanja o novom ustavu*, s. 15–16 (viz pozn. 68).

⁹³ ŠETINC, F.: *Što je i za što se bori Savez komunista*, s. 13 a 79 (viz pozn. 68).

z národního osamostatnění, většina (tehdy už bývalých) slovinských komunistů přijala novou realitu kapitalistických „výrobních vztahů“. Tyto dva momenty společně ukazují, která z obou ideologií (komunismus a nacionalismus) měla u slovinských komunistů navrch.

Ideologie samosprávného socialismu v podání slovinských komunistů se tedy vymezovala primárně proti kapitalismu a sekundárně i proti státem řízené a vlastněné ekonomice. Odvolávala se na marxisticko-leninskou teorii, kterou interpretovala ve smyslu vlády dělnických kolektivů nad vytvářenými hodnotami. Doktrinární potíže nastávaly především v otázce vlastnictví výrobních prostředků a výkonů politické moci, kdy se v rozporu s teorií jako vlastník choval stát, řízený komunistickou stranou. Ta se koneckonců nepřestávala považovat za společenskou avantgardu v leninském smyslu. I v polovině osmdesátých let zůstávali slovinští komunisté této ideologii věrni a důsledně odmítali diskusi jak o privatizaci ekonomiky, tak o zavedení soutěže politických stran. Jejich identita coby obránců samosprávného socialismu byla velmi silná navzdory tomu, že ještě silněji se identifikovali jako obhájci slovinské autonomie, a navzdory prosazování tržní a liberální orientace, jak o tom bude řeč vzápětí.

Liberální politická orientace

Souboje o moc s liberály a nacionalisty na přelomu šedesátých a sedmdesátých let přesvědčily rozhodující část jugoslávského vedení, že je potřeba vůdčí postavení stranické avantgardy posílit. Nad rámec pouhé obrany systému si proto strana opětovně připsala roli společenského hegemonu. V sedmdesátých letech byly ideovým rámcem přístupu jugoslávských komunistů ke kritice společenských poměrů Kardeljovy teze o její užitečnosti, avšak jen v určitých mezích. Socialistická společnost podle něj potřebuje „demokracii v socialismu, nikoli demokracii jako zbraň proti socialismu“. Proto je přípustný souboj takových názorů, které jsou „odrazem socialistických společensko-ekonomických vztahů“, nemůže být ale řeč o „formalistické absolutní svobodě“.⁹⁴ V praxi to znamenalo upevnění mocenského monopolu strany, ale i zdůraznění funkce Socialistického svazu pracujících jako katalyzátoru názorů široké veřejnosti včetně nekomunistů, za podmínky respektování vedoucí úlohy strany a socialistického zřízení jako takového. Posílená role socialistického svazu v jugoslávském pozdním socialismu

⁹⁴ Cit. podle RAMŠAK, Jure: *(Samo)upravljanje intelekta: Družbena kritika v poznosocialistični Sloveniji* [(Samo)správa intelektu: Společenská kritika v pozdně socialistickém Slovinsku]. Ljubljana, Modrijan 2019, s. 66. (Srv. recenzi v tomto časopise: JANÍČKO, Michal: Podoby a meze společenské kritiky v socialistickém Slovinsku. In: *Soudobé dějiny*, roč. 27, č. 2 (2020), s. 408–414.)

umožnila větší zapojení běžných lidí do veřejných záležitostí a tím oslabilu při-
tažlivost názorů a iniciativ, které byly vysloveně nepřátelské vůči režimu. Vůči
nim postupovali vládnoucí komunisté tak, že se nejprve snažili zabránit jejich
zveřejnění, a pokud neuspěli, tlačili na personální změny v redakčních radách
příslušných periodik nebo jim zastavili financování. Jen zřídka byly kritické ná-
zory trestně stíhány, ve Slovinsku se to v sedmdesátých letech týkalo pouze ně-
kolika málo jednotlivců.⁹⁵

Po Titově smrti ve Slovinsku sílila činnost kriticky orientovaných aktivistů
a souběžně s tím klesala ochota komunistů tyto aktivity potírat administra-
tivními, natož represivními metodami. Umírněně reagovali navzdory tomu,
že až do roku 1986 stáli v čele Svazu komunistů Slovinska relativně konzerva-
tivní France Popit a po něm Andrej Marinc.⁹⁶ V roce 1982 tak slovinské vedení
po dvouletém váhání posvětilo vznik časopisu *Nova revija*, jehož personální ob-
sazení dávalo tušit ne právě vstřícné naladění vůči komunistické vládě i zapojení
Slovinska do Jugoslávie, což se od prvního čísla i potvrzovalo.⁹⁷ Druhé centrum
nekonformního smýšlení se rozvíjelo kolem Socialistického svazu mládeže Slo-
vinska (*Zveza socialistične mladine Slovenije*) a médií s ním spojených, z nichž
zaznívala kritika systému z liberálně-občanských pozic. Slovinští komunisté se
sice v zákulisí (nepřítli úspěšně) snažili působit na mediální scénu tím, že do-
mlouvali novinářům-komunistům, ale k zákazům nebo intervencím do složení
redakčních rad se v osmdesátých letech uchýlovali již pouze v krajních přípa-
dech. Místo toho prohlašovali, že s opozičními názory je potřeba se vypořádat
pomocí argumentů.⁹⁸ Také komunisté v Srbsku se tehdy už zdráhali potírat vzkvé-
tající nacionálně-liberální produkci ve své republice,⁹⁹ což vedlo až k vzájemné
výpomoci mezi srbskými a slovinskými intelektuály při publikaci textů.¹⁰⁰ Srbští
i slovinští komunisté kvůli své toleranci alternativní scény čelili tlaku a kritice
ze strany ortodoxněji založených členů svazových grémií.

⁹⁵ Srv. RAMŠAK, J.: *(Samo)upravljajte intelekta*.

⁹⁶ Sociolog s četnými politickými konexemi Zdenko Roter vzpomíná, že již od počátku 80. let se v kulturní a akademické sféře ve Slovinsku rozšiřoval prostor pro působení osobností, které byly v předchozí dekádě ostrakizovány. Podle Roteru v tom sehrál roli názorový vývoj Marince jako tehdejšího stranického šéfa, který už nevěřil v udržitelnost „tvrdého“ politického kurzu. Na jeho provádění v 70. letech měl přitom spolu s Popitem zásadní vliv. (ROTTER, Zdenko: *Padle maske* [Spadlé masky]. Ljubljana, Sever & Sever 2013, s. 339–350.)

⁹⁷ Viz LUSA, S.: *Razkroj oblasti*, s. 52–57 a 128–139 (viz pozn. 4).

⁹⁸ *Tamtéž*.

⁹⁹ Viz DRAGOVIĆ-SOSO, Jasna: *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Montreal, McGill-Queen's University Press 2002.

¹⁰⁰ LUSA, S.: *Razkroj oblasti*, s. 53.

Milan Kučan si tak na podzim 1986 stěžoval, že vedení Svazu komunistů Slovinska musí bojovat na dvou křídlech, když z jedné strany čelí domácím „liberalistickému tlaku“ a z druhé strany „dogmatickému tlaku“ v jugoslávském centru.¹⁰¹ Slovinští i srbsští komunisté však požadavky z centra na tvrdší postup vytrvale odmítali.¹⁰² Vědomí, že tolerance vůči názorovým alternativám se pod tlakem okolností bude muset rozšiřovat, narůstalo i v „dogmatictějších“ kruzích Svazu komunistů Jugoslávie, nicméně slovinské i srbské stranické špičky v tomto ohledu byly před ostatními napřed. V obou republikách přitom hrálo roli národní cítění samotných komunistických elit, které si nechtěly znepřátelit svou veřejnost, v níž od začátku osmdesátých let sílila jak kritičnost vůči režimu, tak nacionální sentiment. Slovinští komunisté přitom dlouhodobě uvažovali ve schematických kategoriích souboje mezi menším zlem domácí alternativy, včetně té nacionalistické, s větším zlem „centralismu a státního socialismu“. Přímo takovou úvahu pronesl Šetinc již v roce 1981 v souvislosti se vznikem časopisu *Nová revija*.¹⁰³ Kritiku v míře, která otevřeně napadala samosprávný socialismus, však i nadále odmítali připustit jako legitimního partnera k diskusi.

S tím, jak během osmdesátých let politická kritika ve slovinském veřejném prostoru sílila, vedly se mezi tamními komunistickými špičkami diskuse o mezích její přípustnosti. Když v roce 1986 přicházely ze svazového státního a stranického ústředí výzvy k energičtějšímu boji s pravicově a nacionalisticky orientovanými silami, někteří slovinští funkcionáři s nimi do značné míry souzněli. Byl to zejména případ Staneho Dolance, který hrál podstatnou roli při samotné formulaci příslušných dokumentů v Bělehradě.¹⁰⁴ I během diskuse v Lublani, která se nesla ve znamení odmítnutí těchto požadavků, Dolanc trval na hodnocení, že v celé Jugoslávii „probíhá ofenziva antikomunistického hnutí“. A také Andrej Marinc považoval za nutné podniknout represivní opatření proti časopisu *Nova revija*.¹⁰⁵

¹⁰¹ ARS, f. 1589, k. IV/1024, magnetofonový záznam 16. zasedání předsednictva ÚV SKS 14. 11. 1986, s. 5/1.

¹⁰² K pozici srbských komunistů ve svazovém centru v souvislosti s těmito debatami srv. SELINIĆ, Slobodan: Srbija i politički odnosi u Jugoslaviji u vreme sahrane Aleksandra Rankovića 1983: Tačke sukoba [Srbsko a politické vztahy v Jugoslávii v době pohřbu Aleksandra Rankoviće 1983: Konfliktní body]. In: *Istorija 20. veka* [Dějiny 20. století], roč. 39, č. 2 (2021), s. 415–434.

¹⁰³ Viz LUSA, S.: *Razkroj oblasti*, s. 55.

¹⁰⁴ AJ, f. 507, neautorizované magnetofonové záznamy ze 14. zasedání předsednictva ÚV SKJ 7. 11. 1986, s. 1/7; ARS, f. 1589, k. IV/1024, magnetofonový záznam z 16. zasedání předsednictva ÚV SKS 14. 11. 1986, s. 18/2.

¹⁰⁵ ARS, f. 1589, k. IV/1024, magnetofonový záznam z 16. zasedání předsednictva ÚV SKS 14. 11. 1986, s. 13/2 a 39/2.

Sílicí tlak opozičně naladěných aktivistů však většinové mínění ve slovinském komunistickém vedení na stranu politiky pevné ruky nepřevážil. Nakonec slovínští komunističtí činitelé i v otázce politického systému, která je dělila výrazněji než ostatní témata, dospěli k téměř úplné jednotě. To se naplno projevilo v létě 1989. France Popit, který byl tehdy již více než rok mimo nejvyšší politiku, dopisem varoval Ústřední výbor SKS před počínajícím ústupem strany z mocenských pozic. Pro svou iniciativu však získal pouze několik nepřítelů významných spojenců. Naopak ústřední výbor se od ní jednohlasně distancoval, stejně jako dřívější Popitovi soupeřníci z éry boje proti slovinskému „liberalismu“ Marinc, Kraigher a Šetinc.¹⁰⁶ Jediný významnější pokus zevnitř Svazu komunistů Slovinska o změnu nastoupeného kurzu tak byl neutralizován bez sebemenších potíží.

Liberální politická orientace slovinských komunistických špiček v osmdesátých letech tedy zahrnovala zvyšující se toleranci vůči kritice vlády z řad domácích intelektuálů a aktivistů, která se projevovala omezením represivních i administrativních zásahů proti nim na minimum. Tento posun byl zčásti vynucen narůstající vlnou kritiky ve veřejném prostoru, kterou bylo stále obtížnější potírat. Podstatná byla i klesající sebedůvěra komunistů ve vlastní schopnost řídit stát a předjímat historické procesy coby avantgarda společnosti. Jejich snaha udržet dobré vztahy s aktivizující se veřejností vycházela také z přesvědčení, že domácí alternativa je menší zlo než jugoslávský centralismus. Liberální orientace slovinských komunistů tak byla silně spojena s jejich pocitem příslušnosti k vlastnímu národu. Spíše negativně pak ovlivňovala jejich zakotvení jugoslávské, neboť alternativní scéna se ve Slovinsku rozvíjela nezávisle na ostatních svazových republikách, a navíc byla zčásti přímo nacionalistická, zatímco „dogmatismus“ se z pohledu slovinských komunistů soustředil do svazového centra. Žádné známky ochoty reálně se vzdát svého mocenského monopolu nicméně slovínští komunisté po většinu osmdesátých let nejevili a spíše se řídili přesvědčením, že omezené uvolnění kontroly nad společností poskytne dostačující ventil projevům nespokojenosti s nepřívětivou ekonomickou situací.

Orientace na tržní ekonomiku

Jugoslávská ekonomika od roku 1980 procházela trvalou krizí. Klíčový problém jejího fungování byl už v dobových rozpravách spatřován zejména v přetrvávajícím

---

¹⁰⁶ Jako členové Popitovy skupiny byli tehdy ústředním výborem identifikováni pouze komunistický intelektuál Vojan Rus, jeho syn Veljko a Joža Štern. Zajímavé je, že se ÚV SKS i v době bouřlivé demokratizace uchýlil k aklamačnímu odmítnutí „frakcionářů“. (Srv. *Danas* [Dnes] (19. 9. 1989), s. 16–17; LUSA, S.: *Razkroj oblasti*, s. 197–201.)

vlivu politických struktur, konkrétně Svazu komunistů Jugoslávie.¹⁰⁷ Tento vliv se projevoval zvláště určováním podmínek ekonomické činnosti takzvanými společenskými smlouvami při naprosté dominanci komunistů v institucích, které smlouvy uzavíraly. Ačkoli o investicích měly rozhodovat samotné podniky, roztržštěnost ekonomiky do velkého množství subjektů¹⁰⁸ a nutnost uzavírat „samosprávné dohody“ neumožňovala velké investiční projekty, o nichž ve výsledku rozhodovaly politické struktury jednotlivých republik nebo menších územních jednotek.¹⁰⁹ Koneckonců i ve vedení samotných podniků bylo vysoké zastoupení komunistů, podřízených stranické disciplíně. Do poloviny osmdesátých let měla preference komunistů při výběru podnikových manažerů dokonce právní oporu v takzvaném morálně-politickém kritériu pro volby podnikových funkcionářů, které se v praxi naplňovalo členstvím ve straně.¹¹⁰ Jako silně problematický se od sedmdesátých let ukazoval způsob tvorby cen, kdy účastníci „společenských smluv o cenách“ z řad podniků tlačili na co nejvyšší ceny svých výrobků, což přispívalo k inflační spirále.¹¹¹ Výrobci sice byli motivováni k úspěšnému prodeji, aby zvyšovali své příjmy, ale bankrotům bránila státní pomoc z rezervních fondů, a tak docházelo k socializaci ztrát.¹¹²

Od začátku osmdesátých let se proto v jugoslávských odborných i politických kruzích šířilo přesvědčení, že se teorie a praxe samosprávného socialismu značně rozcházejí a že systém „sdružené práce“ navzdory svému deklarativně antietatistickému zacílení samovolně vyklízí prostor státně řízené ekonomice.¹¹³ Proti tomu byla postavena potřeba respektovat zákony trhu a hodnoty a aplikovat je na zboží a služby, avšak nikoli na kapitál a pracovní sílu. Federální komise za účasti více než tří set politiků a vědců pod vedením slovinského člena prezidia SFRJ Sergeje Kraighera navrhla v letech 1982 a 1983 takzvaný „Dlouhodobý plán ekonomické stabilizace“ (*Dugoročni plan ekonomske stabilizacije* – DPES). Ten

¹⁰⁷ Viz BILANDŽIĆ, D.: *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985*, s. 36–48 (viz pozn. 22); GOATI, Vladimir: *Politička anatomija jugoslovenskog društva* [Politická anatomie jugoslávské společnosti]. Zagreb, Naprijed 1989, s. 19–30.

¹⁰⁸ Dušan Bilandžić uvádí, že v Jugoslávii existovalo šedesát tisíc „základních organizací sdružené práce“ (coby nejmenších samostatných jednotek) a pracovních organizací (BILANDŽIĆ, D.: *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985*, s. 40–41).

¹⁰⁹ *Tamtéž*.

¹¹⁰ Viz GOATI, V.: *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, s. 23–25.

¹¹¹ Viz BILANDŽIĆ, D.: *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985*, s. 43.

¹¹² *Tamtéž*.

¹¹³ *Tamtéž*, s. 44–45; GOATI, V.: *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, s. 22–26; HORVAT, Branko: *Privredni sistem i stabilizacija* [Hospodářský systém a stabilizace] (1982). In: TÝŽ: *Jugoslavensko društvo u krizi* [Jugoslávská společnost v krizi]. Zagreb, Globus 1985, s. 169–195.

se vyznačoval mírnou a poněkud rozporuplnou, ale přece jen zřetelnou snahou vytěsnit politické zásahy z ekonomiky a rozšířit prostor k uplatnění zákonitostí zboží výroby, tržního formování cen a samostatnosti podniků v rozhodování o investicích. Kritiku autorů si vysloužily také sanace ztrát podniků z veřejných prostředků. Program nicméně zůstal nejasný v metodách, jak dosáhnout navrhovaných změn v mezích stávajícího konceptu „sdružené práce“, jehož principy měly být zachovány.¹¹⁴ Pochopitelně se tak nepočítalo se zásahy do vlastnictví podniků ani s případnými dalšími opatřeními, která by „zaváněla“ snahou o obnovu kapitalistické ekonomiky.

Za mandátu federální vlády Milky Planincové (1982–1986) docházelo alespoň k dílčím změnám v ekonomickém systému v duchu opatrně tržní orientace DPES, jako bylo například legislativní zakotvení pravomoci podniků volně stanovovat ceny bez nutnosti vyjednávat se státními orgány a oddělení bank od státu.¹¹⁵ Míra ztotožnění s tržními reformami však byla v politických elitách různá, což ve složitém mechanismu politického rozhodování v Jugoslávii vytvářelo značné překážky při jejich realizaci. *Kritická analýza politického systému socialistické samosprávy*, publikovaná v roce 1985 na základě širokých veřejných rozprav o politických reformách federace,¹¹⁶ se vyznačovala silně konzervativním přístupem a na rozdíl od „Dlouhodobého programu ekonomické stabilizace“ se stavěla proti změnám v ekonomickém systému.¹¹⁷ Na začátku působení nové federální vlády Branka Mikuliče (1986–1989) pak dokonce nakrátko převážila tendence k administrativním zásahům do ekonomiky.¹¹⁸

V první polovině osmdesátých let byly postoje slovinských komunistů k trhu poněkud ambivalentní. Rétoricky nevybočovali z tehdejšího standardu v celém Svazu komunistů Jugoslávie, který zahrnoval kritiku státní i manažerské uzurpace ekonomického rozhodování pracujících a nespokojenost s příliš malým prostorem pro trh zboží a služeb.¹¹⁹ Podporu konkrétním opatřením v hospodářské

---

¹¹⁴ Viz JOVIĆ, D.: *Jugoslavija - zemlja koja je odumrla*, s. 245–250; BILANDŽIĆ, D.: *Jugoslavija posljuje Tita*, s. 53–65.

¹¹⁵ Viz MENCINGER, Jože: *The Yugoslav Economy: Systemic Changes, 1945–1986*. Pittsburgh, University of Pittsburgh, Center for Russian and East European Press 1989, s. 11–13.

¹¹⁶ *Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socialističkog samupravljanja*. Beograd, Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja 1985.

¹¹⁷ Viz MENCINGER, J.: *The Yugoslav Economy*, s. 11–13.

¹¹⁸ *Tamtéž*.

¹¹⁹ Zazněla např. v projevu France Popita na sjezdu SKS v dubnu 1982 (POPIT, France: *Vsaka drugačna pot, kot je socialistično samupravljanje, bi zavrla razvoj družbe in nas potisnila v nerešljiva družbena nasprotja in krizo [Jakákoli jiná cesta než socialistická samospráva by zabzdila razvoj společnosti a zatlačila nás do neřešitelných společenských rozporů a do krize]*. In: *Delo* (16. 4. 1982), s. 4).

politice však podřizovali partikulárním ekonomickým zájmům Slovinska a udržení dosažené úrovně jeho autonomie. Z toho důvodu například bojovali za to, aby si slovinské podniky mohly ponechat získané devizy jako svůj příjem, z čehož Slovinsko profitovalo díky své vývozní orientaci. Stavěli se proti tomu, aby „devizový příjem kdokoli odcizoval pod záminkou, že zavádí devizový trh“.¹²⁰ Jen neochotně pak v roce 1985 přistoupili na zavedení povinnosti podniků prodávat devizy centrální bance, která je následně prodávala na domácím trhu podle zákonů nabídky a poptávky.¹²¹ Slovinský komunistický establishment hleděl na jakékoli větší změny v ekonomickém systému spíše podezřívavě.¹²² Nadšeně uvítal zmíněnou *Kritickou analýzu*, kterou posléze vehementně bránil proti kritikám, že je příliš konzervativní: Milan Kučan například žádal, aby se makedonskému funkcionáři Kiru Gligorovovi,¹²³ který na rozpory mezi *Kritickou analýzou* a „Dlouhodobým plánem ekonomické stabilizace“ veřejně upozornil, „soudružsky řeklo, aby přestal se zdůrazňováním těch rozdílů ... protože jsme řekli, že mezi těmi dvěma dokumenty rozdíly být nemohou“.¹²⁴ Za nejhlasitějšího příznivce trhu začátkem osmdesátých let platilo Srbsko, které však bylo v této otázce podobně jako Slovinsko vedeno především národním zájmem – na rozdíl od Slovinska jej ovšem spatřovalo v reintegraci Jugoslávie, k níž se trh jevil jako schůdná cesta, zatímco k obnově politického centralismu chyběly mocenské páky.¹²⁵

Postupně však slovinští komunisté zesilovali protržní rétoriku a v polovině osmdesátých let již vnímali sami sebe jako zastánce trhu v duchu zásady, aby „ten, kdo více a lépe pracuje, měl i větší podíl na dělbě společenského produktu“ (jak to formuloval Milan Kučan na sjezdu slovinských komunistů v dubnu 1986).¹²⁶ Tržní orientací se slovinští komunisté vymezovali proti egalitářství, nikoli však proti socialismu jako třídní ideologii s ukotvením v samosprávě a společenském vlastnictví. Trh měl do budoucna naopak posilovat fungování samosprávy: „Další rozvoj socialistické samosprávné demokracie není možný bez většího zohlednění ekonomických zákonitostí a tržního oceňování výsledků práce. Dokud budou

¹²⁰OZBIČ, Milica: Z raznimi družbenimi posegi smo delavcem skrčili prostor za njihovo odgovornost [Různými společenskými zásahy jsme pracujícím zmenšili prostor pro jejich odpovědnost]. In: *Tamtéž* (17. 4. 1982), s. 4.

¹²¹Viz MEIER, Viktor: *Yugoslavia: A History of Its Demise*. London, Routledge 1999, s. 15–16.

¹²²Viz BILANDŽIĆ, D.: *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985*, s. 124–131.

¹²³Kiro Gligorov (1917–2012) se stal v letech 1991–1999 prvním prezidentem nezávislé Makedonie.

¹²⁴AJ, f. 507, neautorizované magnetofonové záznamy ze 4. zasedání předsednictva ÚV SKJ 15. 7. 1986, s. 34/2.

¹²⁵Viz BILANDŽIĆ, D.: *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985*, s. 124–131.

¹²⁶KUČAN, M.: Odkrita, kritična, iščočna, prizadeta beseda na kongresu enotnosti, zaupanja v lastne moči in sposobnosti (viz pozn. 61).

oceňovány na subjektivním či voluntaristickém principu, bude zřejmě neustále docházet ke střetům také ve sféře ... demokracie.¹²⁷ Obdobně se i Kučan tehdy domníval, že „nedodržování zákona hodnoty a dalších tržních zákonitostí neposiluje, nýbrž naopak oslabuje socialistické prvky v hospodářství“, a volal po nahrazení „byrokratického voluntarismu ekonomickým donucením“.¹²⁸

K energickým propagátorům tržních principů patřil v této době i France Popit, aniž by v tom viděl rozpor se svou jinak spíše ortodoxní orientací: „Jsou nějaké iluze, že socialismus je ‘sociála’, ale to je v rozporu s účinkem tržních a ekonomických zákonitostí“, prohlásil například v únoru 1987 v jugoslávském prezídiu.¹²⁹ V tomto tématu se slovinští komunisté již cítili jako osvícení a zároveň nepochopení mezi ostatními jugoslávskými straníky: „Celá naše [tj. slovinská] strategie stojí na uznávání tržních zákonitostí, celá většinová praxe míří jiným směrem,“ zhodnotil to Milan Kučan, když v červenci 1986 ve vedení slovinských komunistů referoval o právě skončeném třináctém sjezdu Svazu komunistů Jugoslávie.¹³⁰ Volání slovinských komunistů po tržních principech bylo silně spojeno s „ekonomickým nacionalismem“, neboť slovinská ekonomika měla v rámci celé Jugoslávie nejvyšší produktivitu, a tedy i silné postavení, jemuž mohly administrativní intervence svazové vlády spíše škodit. Na druhé straně náklonnost pro trh v posledních letech existence Jugoslávie rostla v jejich politických elitách ve všech svazových republikách a hluboké ekonomické reformy zahájené v roce 1988 přinášely určité, byť nakonec plané naděje na obnovu jugoslávské soudržnosti.

Vedle uvedené pětice ideologických orientací slovinských komunistů nelze zcela zanedbat ani jejich setrvávání na Titově zahraniční politice, která se řídila *zásadou nezáúčastněnosti* na politice konkurenčních mocenských bloků. Ta se kromě politických deklarací a návštěv projevovala i čilou hospodářskou spoluprací s rozvojovými zeměmi, do níž byly zapojeny i slovinské podniky a banky.¹³¹ Celková aktivita Jugoslávie v zahraniční politice po Titově smrti na pozadí vnitřních potíží slábla, a koneckonců i samo Hnutí nezáúčastněných, v němž se hrávala Jugoslávie mimořádnou roli, ve světě spíše ztrácelo na významu. Slovinští

---

¹²⁷ ARS, f. 1589, Skupna (zaprta) seja Predsedstva CK ZKS in Predsedstva SR Slovenije [Společná (uzavřená) schůze předsednictva ÚV SKS a prezídia Socialistické republiky Slovinska], 10. 3. 1986, magnetofonový záznam zprávy Štefana Korošce o ekonomické situaci pro slovinské vedení, s. 8/2.

¹²⁸ *Programski arhiv RTS* [Programový archiv Rádia a televize Srbska] (Bělehrad), Trinaesti kongres SKJ [13. sjezd SKJ], videozáznam, 28. 6. 1986, 11:40–12:30.

¹²⁹ AJ, f. 803 (Predsedništvo SFRJ), neautorizované magnetofonové záznamy ze 139. zasedání prezídia SFRJ 20. 2. 1987, vystoupení Franceho Popita, s. 2/88.

¹³⁰ ARS, f. 1589, k. IV/1022, magnetofonový záznam 8. zasedání předsednictva ÚV SKS 7. 7. 1986, s. 49/1.

¹³¹ Viz DRAGAN, Zvone: *Od politike do diplomacije*. Ljubljana, Modrijan 2018, s. 49–54 a 79–82.

komunisté nicméně pozici SFRJ mimo oba světové mocenské bloky v Hnutí nezúčastněných ani v osmdesátých letech nijak nezpochybňovali. Jože Smole¹³² na sjezdu Svazu komunistů Slovinska v roce 1986 zdůraznil, že „pro nás je nezúčastněnost principiálním rozhodnutím a konstantou v našich mezinárodních aktivitách“, neboť v ní viděl zástitu samosprávného socialismu před vnějšími nebezpečími a zároveň šanci na spravedlivé uspořádání mezinárodních vztahů.¹³³ Smole, Marinc a celý sjezd v souladu s nezúčastněnou zahraniční orientací obvinili Spojené státy ze státního terorismu kvůli jejich čerstvému leteckému útoku na Libyi.¹³⁴ Zároveň však mezi slovinskými komunisty postupně sílilo volání po „zapojení do pokrokových procesů ve světě“ a do „evropských projektů“.¹³⁵ „Světém“ i „Evropou“ se rozuměl Západ, který byl v osmdesátých letech, a to zdaleka nejen ve Slovinsku, stále více vnímán jako příslib ekonomického rozvoje v kontrastu se stagnací socialismu v Jugoslávii i ve východním bloku. Geografická poloha Slovinsku navíc umožňovala účastnit se přeshraniční spolupráce se sousedními kapitalistickými státy. Jejím raným příkladem bylo zapojení Slovinska (a Chorvatska) do stálé pracovní skupiny Alpy-Jadran spolu s rakouskými a italskými regiony již od roku 1978.¹³⁶ Zahraničněpolitická nezúčastněnost tak tvořila v osmdesátých letech pouze okrajovou složku v celkové ideové orientaci slovinských komunistů, významněji se nepromítala do jejich politické činnosti, a navíc ustupovala sympatiím k západnímu světu.

Závěrem

Na přelomu osmdesátých a devadesátých let prošla valná část tehdejší slovinské komunistické elity proměnou postojů, která byla v některých ohledech hluboká. Do té doby zůstávali slovinští komunisté jednoznačnými zastánci systému samosprávného socialismu. Ačkoli si zároveň postupně osvojovali tržní a (relativně)

¹³² Jože Smole (1927–1996) během života přecházel mezi novinářinou, diplomacií a politikou. V letech 1982–1986 vedl městskou stranickou organizaci v Lublani, poté byl předsedou Socialistického svazu pracujících Slovinska.

¹³³ SMOLE, Jože: Vztrajamo pri načelu, da je občan nosilec notranje in zunanje politike [Trváme na zásadě, že občan je nositelem domácí i zahraniční politiky]. In: *Delo* (18. 4. 1986), s. 8.

¹³⁴ Tamtéž, s. 4 a 8.

¹³⁵ Bolj intenzivno vključevanje v napredne tokove po svetu [Intenzivnější zapojování do pokrokových proudů ve světě]. In: *Tamtéž* (21. 4. 1986), s. 7.

¹³⁶ Viz KLABJAN, Borut: „Transnacionalne politike, nacionalna diplomacija“? Slovenci in delovna skupnost Alpe-Jadran, 1978–1991 [“Transnacionální politiky, nacionální diplomacie“? Slovinci v pracovní skupině Alpy-Jadran, 1978–1991]. In: *Acta Histriae* (Koper), roč. 21, č. 3 (2013), s. 409–426.

liberální orientaci, vyhýbali se tomu, aby narušovali jádro ideologie samosprávného socialismu včetně vedoucí úlohy svazu komunistů. Ke zřetelně tržním principům se navíc přiklonili později než někteří jejich kolegové z jiných částí Jugoslávie. V prvních letech po smrti Josipa Broze Tita byla totiž leitmotivem jejich působení naopak obrana *statu quo* prakticky ve všech otázkách politického a ekonomického systému, a to i proto, že na jakékoli případné změny hleděli skrze obavy z okleštění samostatnosti Slovinska, dosažené v ústavě z roku 1974. Nejprve se tedy systémovým změnám aktivně bránili, než ve druhé polovině osmdesátých let zaujali ve svém ekonomickém myšlení relativně progresivní stanoviska, i když ani tehdy jejich orientace ještě zdaleka nebyla sociálnědemokratická. Když nakonec museli ideologii socialistické samosprávy nenadále obětovat, nebyl to pro ně snadný proces, protože s ní spojili mnoho let života, pociťovali k ní silnou emocionální vazbu, její krach nepředvídali a nerozvíjeli alternativní koncepci.

Mohli se však opřít o další ideje, které naopak vstupovaly do své zlaté éry. To platilo nejen pro (relativně) liberální a tržní orientaci, ale především pro slovinství. Ještě před propuknutím státoprávní krize v Jugoslávii koncem osmdesátých let se opakovaně ukazovalo, že těmi nejsilnějšími motivy v politické činnosti slovinského komunistického establishmentu byl boj za národní politickou autonomii a jeho využívání jako zdroje vlastní legitimacy. Všechny ostatní ideové orientace včetně komunistické ideologie se slovinskému nacionalismu podřizovaly. Pokud se s ním ocitly v nesouladu, ustupovaly do pozadí, jindy zase sloužily k jeho rétorickému krytí. Slovinství zažívalo v osmdesátých letech svůj rozkvět a vyznačovalo se intenzivním přenosem z veřejnosti na komunistickou elitu. Veřejné mínění se vícekrát mobilizovalo na obranu slovinské věci, aby svým tlakem zabránilo domácím komunistům v ústupcích federálnímu centru, a nakonec veřejnost a strana pokaždé souzněly na národní vlně. Slovinský nacionalismus byl tedy dlouhou dobu svébytnou součástí ideového světa předních slovinských komunistů, a nikoli nezamýšleným důsledkem naplňování vize „odumírání státu“. Slovinství národní stát totiž národní politická elita po druhé světové válce cílevědomě budovala, i když se tak dělo v rámci jugoslávské federace. V první polovině osmdesátých let se nicméně věnovala „pouhé“ obraně dosažených výsledků a lze ji jen těžko činit zodpovědnou za tehdejší pozvolný vzestup nacionálního sentimentu ve veřejnosti, který koncem dekády vedl až ke snahám o odtržení od Jugoslávie.

Na rozdíl od slovinství se projugoslávská orientace slovinských komunistů v pozdějším období federace nezakládala na společné příslušnosti k jednomu (jugoslávskému) *demosu*. Ostatní jugoslávské národy byly ve Slovinsku spíše vnímány jako spojenci na cestě za určitým cílem. Tím bylo především budování samosprávného socialismu, zatímco spíše už jen v mytologické a nepřiliš přesvědčivé rovině se udržovala představa společné obrany samostatnosti navzájem spřízněných jihoslovanských národů proti potenciálně nepřátelským sousedům,

zvláště těm německy mluvícím. Ačkoli vedoucí slovinští komunisté ještě v polovině osmdesátých let považovali pokračující zapojení republiky do společného státu za nepochybné a žádoucí, scházející představy o jugoslávském lidu jakožto zdroji suverenity toto přesvědčení značně oslabovaly. I proto stihli během následných politických turbulencí včas se zapojit do procesu osamostatnění Slovinska a s celým národem sdíleli euforii z dosažení nezávislosti. Jak řekl Milan Kučan při jejím vyhlášení 26. června 1991 v Lublani: „Dnes v noci jsou dovolené sny.“¹³⁷ Úspěch slovinství jako hlavní z ideologických orientací pozdně komunistického slovinského establishmentu tak zajistil Kučanovi i některým jeho bývalým kolegům dostatek sebedůvěry a popularity, aby se po roce 1990 udrželi v politice¹³⁸ a vnímali sami sebe jako historické vítěze.

Abstract

The study analyses the ideological orientations of the Slovenian communist establishment in the 1980s, their mutual intersections and their significance in political practice. The author identifies five simultaneously present orientations: Slovenism (Slovenian nationalism); Yugoslavism (Yugoslav federalism); self-managed socialism as a specifically Yugoslav variant of Marxism-Leninism; political liberalization; and later affinity to the market economy. Slovenian nationalism had the strongest position in the actions of the communist elite (League of Communists of Slovenia, Zveza komunistov Slovenije – ZKS). It was particularly concerned with maintaining Slovenia's political autonomy according to the 1974 constitution but steadily gained strength, especially under the influence of public opinion. At the same time, the Slovenian communist leaders wanted to avoid a confrontation with the radicalized public and always ended up in harmony with it on a nationalist wave. In contrast to the “Sloveneists”, the “Yugoslavists” did not rely on identification with a united political demos but saw the meaning of Slovenia's involvement in the common state mainly in the joint building of self-managed socialism and in the defence against external dangers. Although the appeal of self-managed socialism was weakened by the chronic economic crisis in Yugoslavia in the 1980s, leading Slovenian communists remained committed to its ideology. They also advocated supplementing self-management with market mechanisms and a limited

---

¹³⁷ [KUČAN, Milan]: Danes so dovoljene sanje, jutri je nov dan [online]. Ljubljana, 26. 06. 1991. [Cit. 2023-03-25.] Dostupné z: <https://www.bivsi-predsednik.si/up-rs/2002-2007/bp-mk.nsf/dokumenti/26.06.1991-90-92>.

¹³⁸ Kromě Kučana pokračovali po roce 1990 v kariéře ve vysoké politice také Ciril Ribičič a Miran Potrč (předseda slovinského zákonodárského sboru z let 1986–1990) jako poslanci a přední představitelé sociálnědemokratické strany.

liberalization of conditions, which, however, was not to imply the formation of other political parties. However, the communists in Ljubljana subordinated all their other ideological orientations to Slovenian nationalism in both rhetoric and practice. This was reflected in their smooth transition to the new political-economic system on the wave of national euphoria, which culminated in the declaration of Slovenian independence in the summer of 1991.

Keywords / Klíčová slova:

Slovenia; Yugoslavia; League of Communists of Slovenia (ZKS); nationalism; self-managed socialism; late socialism; Sloveneism; Yugoslavism; political liberalization; market economy

Slovinsko; Jugoslávie; Svaz komunistů Slovinska (SKS); nacionalismus; samosprávný socialismus; pozdní socialismus; slovinství; jugoslávství; politická liberalizace; tržní ekonomika

DOI 10.51134/sod.2023.004

Dcera, historička, „špionka“ Sheila Fitzpatricková Nad vzpomínkami „jiné“ revizionistky

Jan Adamec

Vyšší odborná škola publicistiky, Praha

Se jménem australské historičky Sheily Fitzpatrickové jsem se poprvé setkal v článku amerického historika Richarda Pipesa, v němž účtoval se svými kolegy-revizionisty a jejich údajnou snahou přepsat dějiny ruských revolucí v roce 1917. Zaujalo mne, že ji na jedné straně označil za zakladatelku revizionistické školy, ale zároveň jí přiznal „kritického ducha, jenž je většině členů školy cizí“.¹ Teprve poté se mi do rukou dostala její kniha *Everyday Stalinism* o sovětské společnosti třicátých let minulého století, kterou jiný revizionistický historik Moshe Lewin trefně přirovnal ke společnosti na „tekutých písčích“.²

V kontextu dramatických společenských změn, pohybů a krizí, jako byla kolektivizace, industrializace, militarizace či Velký teror, se Fitzpatricková zaměřila na to, jak se lidé na tyto změny adaptovali a jaké používali strategie přežití, aby tak maximalizovali své životní šance, prožili pokud možno spokojený život a svým dětem jej zajistili alespoň o něco lepší. Adaptovat se mimo jiné znamenalo chápat pravidla systému a s jejich využitím „bojovat“ proti těm „nahore“. Jednou z jejích hypotéz bylo, že stejně jako režim a jeho instituce občana ovládaly a kontrolovaly, tak i občan, pokud poznal a osvojil si pravidla hry, dokázal s režimními institucemi a činiteli do jisté míry manipulovat a využívat je ve svůj prospěch.

Totalitní režim u Fitzpatrickové ovšem nevystupoval jako všemocná strana opírající se o všudypřítomný bezpečnostní aparát a všeprostupující ideologii, ale jako svého druhu síť lidí, slov, vztahů, mocenských hierarchií, skutečných i falešných identit a postojů, kde každý neustále promýšlí strategie, jak v situaci trvalého

---

¹ PIPES, Richard: Rok 1917 a revizionisté. In: *Střední Evropa*, roč. 9, č. 33 (1993), s. 38–50, cit. s. 47–48.

² FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. Oxford, Oxford University Press 1999 (v českém překladu: TÁŽ: *Každodenní stalinismus: Obyčejný život v neobyčejné době. Sovětské Rusko ve 30. letech*. Praha, Academia 2018). Srv. LEWIN, Moshe: Society and the Stalinist State in the Period of the Five Year Plans. In: *Social History*, roč. 1, č. 2 (1976), s. 139–175, zde s. 154.

nedostatku získat vše potřebné, od bytu nebo potravin přes místo ve škole po postavení v práci.³

Sovětskou společnost třicátých let si Fitzpatricková nejprve připodobnila k vězení či kasárnám s prvky „reglementace, přísné disciplíny“. Chování občanů jako vězňů a branců podle ní určoval především strach z trestu za záměrné nesplnění rozkazů či náhodné pochybení. Zřetelná byla také dělicí čára mezi pomyslnými vězni a vojáky na straně jedné a dozorcí a důstojníky na straně druhé, tedy v přeneseném smyslu slova mezi „námi“ a „jimi“.⁴

Sovětská společnost ale podle Fitzpatrickové připomínala také internátní školu, kde učitele a žáky oddělovala „společenská propast“ a doporučenými ctnostmi byly „čistotnost, zachovávání klidu, zdvořilost a úcta ke starším“. Sovětští občané nicméně také očekávali od státu, že bude plnit funkci veřejné vývařovny, poskytne jim jídlo, oblečení a přístřeší. Z toho podle Fitzpatrickové vyplýval dvojí způsob chování – sovětští občané hráli roli chudého prosebníka závislého na státu, necítili se však nijak povinni zapojovat se do projektu sebezdokonalování. V této rovině necítili ani silný strach z trestu, ani to, že by ztráceli svobodu.⁵

Jak později Fitzpatricková přiznala, z oněch tří rovin vztahu mezi občanem a režimem ji badatelsky od počátku nejvíce zajímalo vzdělávání, respektive „didaktický prvek stalinismu“. Spojila si to podle svých slov se vzpomínkami na vlastní školní léta v Austrálii padesátých a šedesátých let, kdy ji „velmi zasáhlo pokrytectví učitelů“ a kde v jádru samotného vztahu mezi žáky a učiteli cítila předstírání a pokrytectví, vytvářející dvojí identitu, soukromou a veřejnou: „Něco jiného říkáte, když musíte vystoupit ve třídě, a něco jiného říkáte svým kamarádům.“⁶

Jak si všimla americká historička stalinského Sovětského svazu Julie Hesslerová v eseji věnované Fitzpatrickové, ta nabízí ve svých dílech spíše ironický či temný pohled na lidskou povahu; v jejích příbězích chybějí zachránci, vykupitelé či upřímné, idealistické duše. Její sovětští intelektuálové jsou až příliš lidští, podléhají ješitnosti a závisti, vždy usilují o materiální výhody, postavení a autoritu.⁷ Tato skepse či neiluzivnost mě při setkání s dílem Fitzpatrickové oslovila stejně

³ Viz ÖBERG, Johan: Sheila Fitzpatrick: A Leading Lady in Soviet Studies. In: *Baltic Worlds* [online], 10. 04. 2012. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <https://balticworlds.com/a-leading-lady-in-soviet-studies/>. Tento rozhovor švédského autora s Fitzpatrickovou vyšel i v tištěné podobě časopisu *Baltic Worlds*, roč. 5, č. 1 (2012), s. 4–10.

⁴ FITZPATRICK, S.: *Každodenní stalinismus*, s. 501.

⁵ *Tamtéž*.

⁶ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁷ HESSLER, Julie: Sheila Fitzpatrick: An Interpretive Essay. In: ALEXOPOULOS, Golfo – HESSLER, Julie – TOMOFF, Kiril (eds.): *Writing the Stalin Ear: Sheila Fitzpatrick and Soviet History*. London, Palgrave Macmillan 2011, s. 21–35, zde s. 27–28.

jako její schopnost literárního přesahu a vypravěčské umění, které neuniklo ani recenzentům. Podle Hesslerové pokládala historii spíše za literární než vědeckou činnost, do níž patří napětí, drama a metafora.⁸ V archivních fondech vždy hledala „něco zajímavého“ a na otázky odmítala odpovídat definitivním, dogmatickým způsobem. Jak dodává Hesslerová, zatímco její kritici to někdy považovali za archivní „impresionismus“, její zastánci totéž oceňovali jako snahu vyprávět pestré příběhy.⁹

Následující text vznikl v reakci na výzvu časopisu *Soudobé dějiny / CJCH*, jejímž cílem bylo „otevřít diskuzi o revizionismu“ a poukázat tím „na komplikované dějiny pojmu revizionismu“ či „interakci mezi historiografií a politikou“.¹⁰ Původně stručný recenzní esej, v němž jsem se chtěl zaměřit na nejnovější tvorbu Sheily Fitzpatrickové, se nakonec rozvinul v rozsáhlejší dvoudílný text. V jeho první části se věnuji krátkému, ale pro Fitzpatrickovou formativnímu období doktorandského pobytu v Moskvě v druhé polovině šedesátých let. Druhá část se bude zabývat její akademickou kariérou od sedmdesátých let minulého století až do současnosti.

V této první části se pokouším upozornit, že vedle teoretických přístupů a metodologických či heuristických sporů může být užitečné zaměřit se na to, co historika, který v nich zastává určitou badatelskou pozici nebo je řazen do toho či onoho tábora, formovalo. Zajímá mne, jak jeho metodologii, volbu či zpracování tématu ovlivňoval světonázor, rodina, osobnostní předpoklady, vzdělávací zkušenosti, prvotní setkání s „životním tématem“, pramenné možnosti či poměry v daných místech a čase. Jinak řečeno, co vše – od rodinného zázemí přes iniciační akademické zkušenosti až po dobový kontext – může historika či historičku nasměrovat k určitému badatelskému proudu či perspektivě – v tomto případě že se stane „totalitářem“, či „revizionistou“ (nebo je tak zaškatulkován).

K takové mikrosondě do historikova nitra je však třeba paměťová sebereflexe. V průsečíku splněných předpokladů se mi jako vhodný „studijní objekt“ ocitla právě Sheila Fitzpatricková. Má za sebou téměř šedesátiletou akademickou kariéru světově uznávané sociální historičky sovětských dějin, je považována za jednu z předních představitelk revizionistické školy sedmdesátých a osmdesátých let a v poslední dekádě se vedle badatelské činnosti věnovala i bilanci a sebereflexi svého života i díla.¹¹

⁸ Tamtéž, s. 32.

⁹ Tamtéž, s. 31.

¹⁰ Cfp: Revizionismus a výzkum soudobých dějin. In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. [online], 2022. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <http://www.usd.cas.cz/aktuality/cfp-revizionismus-a-vyzkum-soudobych-dejin/>.

¹¹ Spíše než o ucelených pamětech lze hovořit o sérii vzpomínkových knih, z nichž každá je zaměřena na určitý úsek jejího života. Začíná vzpomínkami na dětství (FITZPATRICK, Sheila:

Sama autorka připouští, že *Každodenní stalinismus*, dílo zralé historičky na vrcholu sil, do určité míry čerpá z její rané životní a akademické zkušenosti z let 1966 až 1970, kdy jako studentka pobývala v Sovětském svazu.¹² Ve svých vzpomínkách se pak snaží ukázat, jak formativní pro ni tento pobyt v časně fázi akademické kariéry byl – od prvotní orientace v dokumentech a nesnází při jejich získávání přes každodenní život ve studentské komunitě až po navazování osudových vztahů a přátelství.¹³

Její vzpomínky nabízejí nejen sebereflexivní autoportrét historičky, ale i mladé ženy budující kariéru v dominantně mužském světě; Australanky přicházející z periferie impéria do metropole; nadané studentky, jež v roce 1963 získává na Melbournské univerzitě vyznamenání první třídy za diplomovou práci *Hudba a lid v SSSR* (a jak sama dodává, podle tehdejšího zvyku jako Australanka s vynikajícími studijními výsledky a s ambicí postgraduálního studia míří do Oxfordu);¹⁴ dcery rodičů, rovněž historiků i aktivních účastníků australského levicového hnutí na počátku studené války; a v neposlední řadě i mladé sebevědomé ženy hledající štěstí v osobním životě.

Paměti to však vlastně nejsou. S odkazem na britského historika Allana Johna Percivala Taylora, podle něhož by si i jen z čistě profesního zájmu měl každý historik zkusit napsat autobiografii – podobně jako by si každý lékař měl vyzkoušet, jaké je to být pacientem – se Fitzpatricková stává patoložkou pitvající vlastní

My Father's Daughter: Memories of an Australian Childhood. Melbourne, Melbourne University Press 2010) a pokračuje reminiscencemi na první pobyty v Moskvě (TÁŽ: *A Spy in the Archives: A Memoir of Cold War Russia*. Melbourne, Melbourne University Press 2013). Tyto své vzpomínky pak ještě rozvíjí např. v rozsáhlém rozhovoru s Johanem Öbergem (ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick) nebo v příspěvku do australského sborníku (FITZPATRICK, Sheila: Writing History/Writing about Yourself: What's the Difference? In: MUNRO, Doug – REID, John G. (eds.): *Clio's Lives: Biographies and Autobiographies of Historians*. Canberra, Australian National University Press 2017). Za dovršení této memoárové trilogie lze považovat zpracování života jejího posledního manžela Michaela Danose (TÁŽ: *Mischka's War: A European Odyssey of the 1940s*. Melbourne, Melbourne University Press 2017).

¹² O své zkušenosti se studijním pobytem v SSSR psala Fitzpatricková již v roce 1982 (TÁŽ: A Student in Moscow. In: *The Wilson Quarterly*, roč. 6, č. 3 (1982), s. 132-141).

¹³ Viz KELLY, Catriona: A Spy in the Archives: A Memoir of Cold War Russia. Review. In: *The Guardian* [online], 07. 03. 2014. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <https://www.theguardian.com/books/2014/mar/07/spy-archives-memoir-cold-war-russia-sheila-fitzpatrick-review/>.

¹⁴ Viz HAIGH, Bruce: Cold Comfort in the Ranks. In: *The Sydney Morning Herald* [online], 21. 09. 2013. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <https://www.smh.com.au/entertainment/books/cold-comfort-in-the-ranks-20130919-2u27u.html>.

„profesní tělo“.¹⁵ Postupuje jako historička, jejímž hlavním objektem zkoumání a ústředním (byť ne jediným) pramenem je ona sama.

Kromě svých vzpomínek využívá vlastní deníkové záznamy, s jejichž pomocí je schopna rekonstruovat své tehdejší pocity a vjemy. Nemusí se tak spoléhat na pozdější převrstvení těchto vzpomínek novými reinterpretacemi, umožňuje jí to také zaznamenávat vývoj svých postojů ke konkrétním lidem v čase. Důležitým pramenem jsou pro ni i dopisy adresované matce a přátelům, zachycující autentické detaily, které by se po desítkách let nevratně ztratily v hlubinách zapomnění individuální paměti.¹⁶

Jako zkušená historička si nad příběhem ponechává kontrolu, a čtenář tak musí respektovat její převyprávění z roku 2013. Nečteme její kompletní deníkové záznamy s komentářem, ale jen její výběr, v němž jistě mnohé chybí, a to, co zůstává, podporuje příběh, který chce sama vyprávět. Přesto si text zachovává intimní a osobní ráz a (většinou bez vysvětlivek či poznámek) má působit jako autentické vzpomínání někoho, kdo se „jen“ probírá starými dopisy. Ty společně s deníkem připomínají spíše badatelské poznámky, což – jak podotýká recenzentka paměti Tatiana Antsoupovová – znamená, že skutečnou adresátkou je tu především badatelka samotná.¹⁷

Melbourne

Sheila Mary Fitzpatricková vyrůstala od narození v Melbourne, jež sama charakterizovala jako velmi provinční, relativně malé město s „ještě menší skupinou intelektuálů, kteří si toto postavení uvědomovali“.¹⁸ Stojí možná za zmínku, že zprvu jako talentovaná houslistka usilovala o kariéru profesionální hudebnice. Hudba ji zároveň propojila s jejím životním badatelským tématem. Když v roce 1960 sbírala materiály pro svou diplomovou práci o sovětské hudbě, objevila podle svých slov radost z toho, že se „historii mohu i věnovat, ne se ji jen

¹⁵ FITZPATRICK, Sheila: Can You Write a History of Yourself? In: *Griffith Review* [online], 01. 08. 2011. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <https://griffithreview.com/edition-33-such-is-life/can-you-write-a-history-of-yourself>.

¹⁶ Viz HAIGH, B.: Cold Comfort in the Ranks [online].

¹⁷ ANTISOPOVA, Tatiana: A Spy in the Archives. In: *Archives and Manuscripts*, roč. 42, č. 1 (2014), s. 98–100, zde s. 100.

¹⁸ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online]. Citace z anglojazyčných textů v této studii přeložil autor.

učit“.¹⁹ Zaujala ji také práce s primárními prameny, navíc výzkum sovětské historie se jí v té době zdál plný neprobádaných míst a nových možností.²⁰

Fitzpatricková ukončila své bakalářské studium na Melbournské univerzitě v roce 1961 v oboru historie a hudba s vyznamenáním.²¹ Jako vynikající studentku ji podle jejích slov čekala obvyklá australská akademická dráha té doby, směřující buď do Cambridge, či Oxfordu. Problém byl ovšem v tom, že jako žena neměla nárok na Rhodesovo stipendium, založené v roce 1903 (ženy je mohly získat až od roku 1977). Obdržela ale stipendium Commonwealthu, a v roce 1964 tak mohla zahájit postgraduální studium na St. Antony's College v Oxfordu.²² V roce 1966 začala bádát v Sovětském svazu a o tři roky později jí byl udělen doktorát za disertační práci o Lidovém komisariátu osvěty (*Narodnyj kommissariat prosveščeniya*) pod vedením Anatolije Vasiljeviče Lunačarského v letech 1917 až 1921.²³

Narodila se 4. června 1941 jako nejstarší dítě novináře, radikálního historika, socialisty a aktivisty za občanské svobody Briana Charlese Fitzpatricka (1905–1965)²⁴ a středoškolské, později i vysokoškolské pedagožky Dorothy Mary Fitzpatrickové (rozené Davisové, 1913–2001).²⁵ Oba její rodiče také absolvovali Melbournskou univerzitu a seznámili se na schůzích Ligy za zrušení cenzury knih. I mladší bratr David Patrick Brian Fitzpatrick (1948–2019) si zvolil povolání historika; orientoval se na moderní irské dějiny a stal se profesorem moderních dějin na Trinity College v Dublinu.²⁶

---

¹⁹ FITZPATRICK, S.: *My Father's Daughter*, s. 167; srv. ANTSOUPOVA, T.: *A Spy in the Archives*, s. 98.

²⁰ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

²¹ Viz HARRISON, Sharon M.: Fitzpatrick, Sheila Mary (1941–). In: *The Encyclopedia of Women and Leadership in Twentieth-Century Australia* [online]. Melbourne, The Australian Women's Archives Project 2014. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <http://www.womenaustralia.info/leaders/biogs/WLE0468b.htm>.

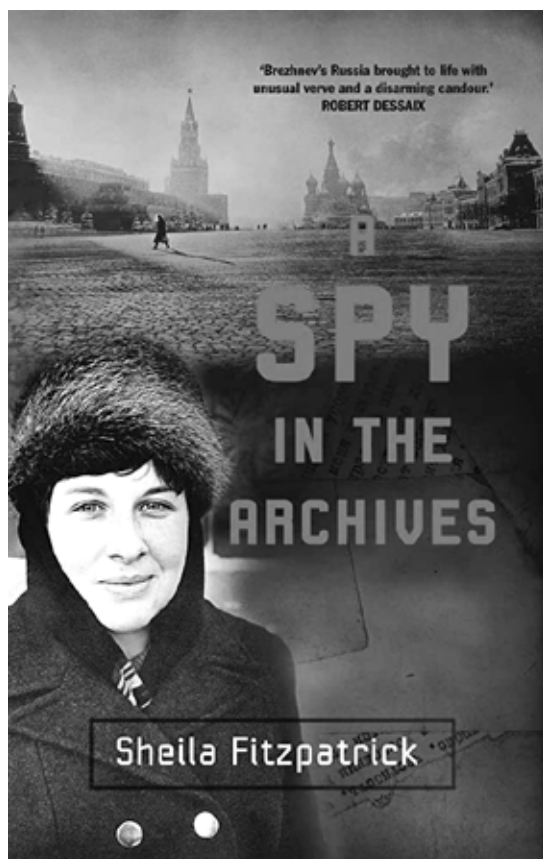
²² Tamtéž.

²³ Disertace *Commissariat of Education under Lunacharsky (1917–1921)* hned v následujícím roce vyšla knižně (FITZPATRICK, Sheila: *The Commissariat of Enlightenment: Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, October 1917–1921*. Cambridge, Cambridge University Press 1970).

²⁴ Viz SERLE, Geoffrey: Fitzpatrick, Brian Charles (1905–1965). In: *Australian Dictionary of Biography*, Vol. 14. Melbourne, Melbourne University Press 1996 (online 2006). [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <https://adb.anu.edu.au/biography/fitzpatrick-brian-charles-10195>.

²⁵ Viz Guide to the Papers of Dorothy Fitzpatrick; Biographical Note. In: *National Library of Australia* [online]. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <https://nla.gov.au/nla.obj-246088610/findingaid>.

²⁶ Viz David P. B. Fitzpatrick. In: *Wikipedia: The Free Encyclopaedia* [online]. Poslední aktualizace 17. 09. 2022. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: https://en.wikipedia.org/wiki/David_P._B._Fitzpatrick.

V knize *Špiónkou v archivech*, vydané v roce 2013 v Melbourne, zachytila Sheila Fitzpatricková své vzpomínky na studijní pobyt v Moskvě v druhé polovině šedesátých let

Otec Sheilu formoval osobnostně i odborně. Její vztah k němu má více rozměrů i vzhledem k tomu, že Brian byl jejím prvním intelektuálním vzorem, vůči němuž se však více vymezovala, než aby jej následovala. Svého otce Fitzpatricková charakterizovala jako „problémového“, často podle ní „neměl žádnou práci, nevydělával žádné peníze a moc pil“. Považoval se za disidenta uvnitř australské společnosti.²⁷ Spoluzakládal v roce 1935 Australskou radu pro občanské svobody (*The Australian Council for Civil Liberties*) a do konce života působil jako její generální tajemník. Byl aktivistou a „tak trochu právníkem samoukem“, jenž disponoval širokou sítí kontaktů, orientoval se v právu i správních postupech

²⁷ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

a dostával se do sporů s úřady ohledně občanských svobod.²⁸ Většina těchto případů se týkala lidí, kteří zastávali levicové postoje.²⁹

Podle historika Geoffreya Serleho se Brian Fitzpatrick domníval, že politika je především bojem organizovaných bohatých s organizovanými chudými, usilujícími o sociální spravedlnost.³⁰ Jak dodává, Fitzpatrick byl ovlivněn marxismem a mohl být považován za souputníka Komunistické strany Austrálie (*Communist Party of Australia* – CPA), nebyl ovšem ochoten se podřizovat nějakému dogmatickému systému. Sovětská invaze proti Maďarsku a odhalení takzvaného kultu osobnosti v roce 1956 u něj například výrazně ochladily sympatie k Moskvě. Preferoval státní podnikání a vkládal naděje do Australské strany práce (*Australian Labor Party* – ALP), do níž vstoupil v roce 1942. Ve Fitzpatrickovi se údajně snoubil „chladnokrevný marxista s liberálem měkkého srdce, utopista a rebel i pragmatik“.³¹ Byl ovšem také australským nacionalistou a z této perspektivy brojil proti rostoucímu vlivu Spojených států na zahraniční politiku své země. Vedl například kampaň proti její účasti ve vietnamské válce.³²

Brian Fitzpatrick napsal knihy *Britský imperialismus a Austrálie, 1783–1833*, *Britské impérium v Austrálii*, *Australský národ, 1788–1945* a *Stručné dějiny australského dělnického hnutí*.³³ Od roku 1940 působil na katedře historie Melbournejské univerzity. Ve čtyřicátých a padesátých letech se věnoval spíše novinářské práci pro časopisy *The Australian Democrat* (1947–1950) a *The Australian News-Review* (1951–1953). Oscilloval mezi rolemi historika, aktivisty a novináře, od roku 1958 pak až do své smrti v roce 1965 vydával *Brian Fitzpatrick's Labor Newsletter*.³⁴

Otázku, do jaké míry levicový svět otce i matky ovlivnil její budoucí směřování, nechává Sheila Fitzpatricková poněkud otevřenou. Prostředí, v němž vyrůstala, charakterizovala po letech jako „prosovětské“³⁵ a otce označila za „pomýleného

²⁸ SERLE, G.: Fitzpatrick, Brian Charles (1905–1965) [online].

²⁹ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

³⁰ SERLE, G.: Fitzpatrick, Brian Charles (1905–1965) [online].

³¹ Tamtéž.

³² Tamtéž.

³³ FITZPATRICK, Brian: *British Imperialism and Australia, 1783–1833: An Economic History of Australasia*. London, Routledge 1939; TÝŽ: *British Empire in Australia: An Economic History, 1834–1939*. Melbourne, Melbourne University Press 1941; TÝŽ: *The Australian People, 1788–1945*. Melbourne, Melbourne University Press 1946; TÝŽ: *A Short History of the Australian Labor Movement*. Melbourne, Rawson's Bookshop 1940.

³⁴ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

³⁵ Tamtéž.

levičáka“.³⁶ Na jednu stranu podle svých slov vždy hluboce nesnášela, když jí ostatní naznačovali, že vzhledem ke svému rodinnému zázemí prosazuje prosovětskou linii, a dodávala: „Ve skutečnosti jsem byla poměrně apolitická a nechápala jsem, proč mi lidé neustále přisuzují politické postoje.“³⁷ Jindy ovšem připustila, že pozice jejího otce jako levicového aktivisty na začátku studené války nemohla neurčovat její společenské zařazení, včetně například pocitu člověka stojícího mimo tehdejší politický *mainstream*. Tento pocit v ní ještě umocnil fakt, že se jako Australanka později ocitla v oxfordské, podle ní snobské, převážně pánské a striktně hierarchizované společnosti.³⁸ Nelze nepostřehnout ani to, že ji tehdy popouzel i poněkud nekonzistentní postoj otce, v němž se pravděpodobně svářilo nonkonformní politické přesvědčení s přirozenou otcovskou touhou, aby jeho dcera prožila spokojený a úspěšný život. Jak totiž později Fitzpatricková vzpomínala, dostala při svém odchodu na univerzitu od otce jedinou radu, aby se „držela stranou politiky a neškodila své budoucí kariéře“.³⁹ Uvědomuje si rovněž rozpor mezi otcovým poněkud přezíravým přístupem k akademické kariéře a svými vlastními začátky v Oxfordu, kde podle svých slov zahájila tu „nejkonvenčnější akademickou dráhu“.⁴⁰

Další třetí plochou byl jejich odlišný pohled na Sovětský svaz. Otec o něm podle Fitzpatrickové mnoho nevěděl, respektive spíše jednostranné informace čerpal ze zdarma distribuovaných propagandistických materiálů pocházejících ze zemí východního bloku. Když se jako dcera přirozeně vymezovala vůči otcovské autoritě, začala jej proto kritizovat – ani ne tak kvůli prosovětským sympatiím jako spíše proto, že tyto sympatie pramenily jen z přesvědčení a falešných nadějí, nikoli ze skutečné informovanosti.⁴¹ Když pak v šedesátých letech studovala v Moskvě, ocitla se do jisté míry v komplementárním vesmíru svého dětství a dospívání v melbournské levicové komunitě, z níž si jako jeden z prvních zážitků politické angažovanosti rodičů vybavila jejich aktivní účast na kampani za udělení milosti pro manžele Rosenbergovy.⁴² Tím se utvářelo i její prvotní chápání, co to znamená být špiónem v doslovném i přeneseném smyslu slova, což je

³⁶ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 14 (viz pozn. 11).

³⁷ *Tamtéž*.

³⁸ SERLE, G.: Fitzpatrick, Brian Charles (1905–1965) [online].

³⁹ FITZPATRICK, S.: *My Father's Daughter*, s. 141 (viz pozn. 11).

⁴⁰ TÁŽ: *A Spy in the Archives*, s. 16.

⁴¹ *Tamtéž*.

⁴² Podobně zmiňuje svoji formativní rodinnou levicovou zkušenost i jiný historik sovětských dějin Lewis Siegelbaum (viz SIEGELBAUM, Lewis H.: *Stuck on Communism: Memoir of a Russian Historian*. Ithaca (NY), Northern Illinois University Press, přetisk z Cornell University Press 2019).

leitmotiv jejího vzpomínání na období šedesátých let. Jestliže Rosenbergovi byli v otcově vidění světa nevinní,⁴³ Sovětský svaz vnímali jako lepší zemi než Spojené státy a domnívali se, že svět bude bezpečnější, budou-li mít atomovou zbraň jak Američané, tak Sověti, pak být špiónem nemohlo být nic špatného či zavrženého.⁴⁴ Na druhou stranu Fitzpatrickovi v roce 1954 sledovali útěk sovětského kulturního ataše v Canbeře Vladimira Petrova, jehož zpravodajské vytěžení pak posloužilo australské vládě k tomu, aby obvinila především levicovou opozici z údajné komunistické subverze.⁴⁵ Jak dodává Fitzpatricková, nebyla to sice australská verze maccarthismu,⁴⁶ nicméně řada přátel jejího otce byla předvolána k podání svědectví před čerstvě zřízenou Královskou komisí pro špiónáž (*Royal Commission on Espionage*). Její otec slyšení sledoval a samozřejmě odsuzoval.⁴⁷

S tímto zázemím začala Fitzpatricková studovat ruský jazyk; podle svých slov i proto, že katedru rusistiky na Melbournské univerzitě kritizovali v australském parlamentu za údajné sympatie ke komunismu a příslušníci levicové inteligence tam pak dávali studovat své děti. Jenže, jak sama dodává, učitelé – většinou emigranti s nostalgii po starém Rusku – byli všechno, jen ne prosovětští agitátoři.⁴⁸

Otcův stín se vznášel nad odhodláním Fitzpatrickové uskutečnit velký projekt, „něco složitého a kreativního, co nikdo jiný neudělal“, tak jak se o to podle jejího přesvědčení pokoušel otec ve studiích o hospodářských dějinách Austrálie. Otec podle jejích slov nepřímou ovlivnil i její volbu, o čem psát disertaci. Tehdejší sovětologie měla podle ní tendenci zaměřovat se na oběti represe sovětského režimu a pak z nich dělat „hrdiny moralit“. A v tomto „světě Davidů a Judit bojujících proti Goliášům a Holoferňům“ žil i její otec, revoltující proti australské vládě. V určité opozici k tomuto světu si pak Fitzpatricková podle vlastních slov volí jako objekt badatelského zájmu „největšího ze všech sovětských kompromisníků“, Anatolije Lunačarského.⁴⁹

I vztah Sheily Fitzpatrickové k matce procházel zvraty. Dorothy Mary Fitzpatricková absolvovala v letech 1931 až 1934 bakalářské studium na Ormond College Melbournské univerzity⁵⁰ a poté vyučovala na univerzitě politickou filozofii

⁴³ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 5 a 7; ANTSOUPOVA, T.: *A Spy in the Archives*, s. 98.

⁴⁴ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 5.

⁴⁵ Viz MANNE, Robert: *The Petrov Affair: Politics and Espionage*. Sydney, Pergamon Press 1987, s. 127, 155, 241 a 259.

⁴⁶ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁴⁷ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 6.

⁴⁸ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁴⁹ Tamtéž, s. 17.

⁵⁰ Guide to the Papers of Dorothy Fitzpatrick [online] (viz pozn. 25).

a hospodářské dějiny. V roce 1939 úspěšně požádala o stipendium Britské rady. Její akademickou dráhu ale přerušil sňatek s Brianem a narození dcery Sheily. Vědecká práce o obchodu s vlnou, na niž získala stipendium, nebyla nikdy publikována. Z historičky se stala matka, manželka a také Brianova spoluaktivistka.⁵¹ Ani narození syna Davida v roce 1948 ji ale od historie zcela neodloučilo, jen akademickou kariéru vyměnila za pedagogickou. Nejprve vyučovala na částečný úvazek na Melbournské univerzitě a v roce 1962 byla jmenována vedoucí pedagožkou na katedře historie Monashovy univerzity v Claytonu na předměstí Melbourne, kde působila až do svého odchodu do důchodu v roce 1978.⁵² Svě dceři se stala lidským i profesním vzorem, či spíše mementem. Když například Dorothy vyjadřuje nesouhlas se Sheiliným záměrem vdát se, vidí v tom Fitzpatricková zpětně matčino varování před jejím vlastním osudem – vždyť sňatek a následné narození potomků ukončily její akademickou kariéru.⁵³

Jak poznamenává Fitzpatricková, rozdělila je hlavně otcova smrt v roce 1965. Emoce umocňoval fakt, že se nemohla zúčastnit otcova pohřbu, protože zpráva o něm dorazila z Austrálie až poté, co proběhl. V této pro každou rodinu kritické chvíli si matka s dcerou nebyly nablízku a nemohly si poskytnout vzájemnou podporu a útěchu, i když „jsme dělaly, že si toho nevšímáme“. Jejich komunikace telefonická či písemná ale v tomto období tvoří důležitou kotvu jejího života a v neposlední řadě je i cenným pramenem pro její vzpomínky. (Fitzpatricková si prý uvědomovala, že zvláště během pobytu v Sovětském svazu mohly být jejich dopisy zadržovány a čteny, a proto „jsem si ty nejlepší kousky nechávala, abych je své matce vyprávěla až po odjezdu z Moskvy do svobodného světa“.)⁵⁴

Dorothy Fitzpatricková v nich vystupuje nejen jako matka, ale i jako samostatná intelektuálka, historička a přítelkyně s „chladným pohledem, skepsí, odmítáním zaujatosti“.⁵⁵ O svou dceru nevyjadřovala starost jen v ohledech osobních, ale i politických. Po zesnuvším otci převzala roli strážkyně rodinného levicového odkazu, což její dceru v té době poněkud překvapilo: „Byl to můj otec, který byl v dětství mnohem víc levicový a s nímž jsem se v dospívání hádala o politice. Nepamatuji si, že by se matka v těchto sporech postavila na otcovu stranu – ve skutečnosti jsem si myslela, že i ona kritizovala otcovy politické aktivity, stejně jako jeho pití a nedostatek příjmů.“⁵⁶ Ve své matce tak objevila i aktivistku a angažovaného člověka s vyhraněným názorem. V době, kdy Fitzpatricková psala svoji

⁵¹ Tamtéž.

⁵² Tamtéž; FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 90.

⁵³ Tamtéž, s. 29.

⁵⁴ Tamtéž, s. 343.

⁵⁵ Tamtéž, s. 344.

⁵⁶ Tamtéž, s. 19.

disertaci, její matka například předpokládala, že se sovětský režim skutečně částečně liberalizuje, a v tomto smyslu se obávala, aby její dcera neaplikovala zastaralé „ideologické šablony“ i na „svého Lunačarského“. ⁵⁷ Jak připomíná Fitzpatricková, po prvotním příznivém přijetí v Oxfordu byla na dobré cestě stát se vycházející hvězdou britské sovétologie. ⁵⁸ To ale její levicově orientovanou matku znepokojilo a bála se, aby se z dcery nestala „studenoválečnická bojovnice“. Sheila dokonce nabyla dojmu, že by to považovala za zradu a „přeběhnutí k nepříteli“. ⁵⁹

Oxford

Akademický přestup Sheily Fitzpatrickové z Melbourne do Oxfordu rámuje příběh nadané studentky, jež přichází z periferie impéria do jeho centra, aby se v něm prosadila. Vztah k rodné Austrálii jí podle vlastních slov komplikuje iracionální pocit, že po otcově smrti se tam již „nemůže vrátit“. Británie je zase z profesního hlediska naopak místem, kde se může uplatnit jako historička-rusistka. ⁶⁰ Jak si všimla jedna z recenzentek její memoárové knihy *Špionkou v archivech*, v těchto pasážích čteme především příběh o „sebepoznávání plaché, ale sebevědomé, neobyčejně bystré a odhodlané mladé ženy“. ⁶¹ Být outsiderem, Australankou v Británii, jí však podle vlastních slov dává možnost pochopit a vidět to, co ostatním insiderům obvykle uniká. ⁶² To jí pak pomáhá lépe pochopit další „jiný“ svět, který krátce nato objeví, ten sovětský.

Zátěž periferie ovšem nelze tak snadno odhodit. Fitzpatricková přiznává, že pro Australany Oxford „něco znamenal“; tedy alespoň znamenal pro jejího otce, jenž byl podle Sheily přes nonkonformní a levicové zaměření „velkým snobem“, a Fitzpatricková mu tehdy například nemohla odpustit, že ji poslal do soukromé střední školy. ⁶³ V Oxfordu se tak podle svých slov spíše „poflakovala a nasávala atmosféru“. ⁶⁴ Vzhledem k tomu, co studovala, jí pak návraty z moskevského do oxfordského prostředí připadaly „vyčerpávající“. ⁶⁵ V tomto smyslu „provinční“ Oxford

⁵⁷ *Tamtéž*, s. 20.

⁵⁸ *Tamtéž*, s. 19.

⁵⁹ *Tamtéž*.

⁶⁰ *Tamtéž*, s. 292.

⁶¹ KELLY, C.: A Spy in the Archives [online] (viz pozn. 13).

⁶² *Tamtéž*.

⁶³ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁶⁴ HAIGH, B.: Cold Comfort in the Ranks [online] (viz pozn. 14).

⁶⁵ KELLY, C.: A Spy in the Archives [online].

byl pro Fitzpatrickovou prý zklamáním. Nebylo to místo, kde by se „daly dělat sovětské dějiny ... neboť tam o nich nikdo nic nevěděl“.⁶⁶ Zklame ji přístup klíčových profesorů k sovětské historii, u nichž podle ní převažuje pocit, že ji lze studovat bez řádného archivního průzkumu,⁶⁷ jen na základě „diplomatických a zpravodajských drbů ... s politickou zaujatostí“ a „morálním odsudkem“.⁶⁸ Má je za „špatně informované a intelektuálně omezené“,⁶⁹ vadí jí na nich „studeno-válečná agenda“ a snaha Sovětský svaz spíše diskreditovat než pochopit.⁷⁰ Jak poznamenal další z recenzentů její knihy, uzavřené a osamělé mladé ženě je cizí i poněkud „archaický a homosexuální svět Oxfordu“,⁷¹ navíc St. Antony's College byla běžně spojována s britskou zpravodajskou komunitou.⁷²

Paměti Fitzpatrickové obsahují štiplavé a někdy nepřilíživě lichotivé charakteristiky některých významných postav tehdejších ruských a sovětských studií. Překladař Max Hayward⁷³ měl být jejím školitelem, ale podle Fitzpatrickové neměl o historii „ani páru“, a když se s ním snažila hovořit o primárních pramenech, „nevěděl, co tím myslím“.⁷⁴ Viděla v něm v podstatě „protisovětsky naladěného ideologa“,⁷⁵ oceňovala ale na něm, že uměl skvěle rusky a měl spoustu „krásných historek“ ze svého poválečného působení na moskevském velvyslanectví.⁷⁶ Vzpomínku věnovala také Isaiahu Berlinovi,⁷⁷ jenž ji jako její potenciální konzultant sice zaujal svým vyprávěním, ale jinak jí v akademické práci vzhledem ke svému

⁶⁶ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁶⁷ ANTSOUPOVA, T.: *A Spy in the Archives*, s. 98 (viz pozn. 17); FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 12.

⁶⁸ HAIGH, B.: *Cold Comfort in the Ranks* [online].

⁶⁹ KELLY, C.: *A Spy in the Archives* [online].

⁷⁰ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁷¹ HAIGH, B.: *Cold Comfort in the Ranks* [online].

⁷² Tamtéž.

⁷³ Harry Maxwell Hayward (1924–1979) byl britský diplomat a překladatel ruské literatury. Po absolvování Oxfordské univerzity studoval v letech 1946–1947 na Karlově univerzitě v Praze a odtud zamířil na dva roky na britské velvyslanectví v Moskvě. V roce 1956 byl přijat na St. Antony's College v Oxfordu. Proslul jako (spolu)překladatel děl Vladimira Majakovského, Isaaka Babela, Naděždy Mandelštamové, Alexandra Solženicyna, Borise Pasternaka, Andreje Siňavského, Andreje Amalrika či Anny Achmatovové.

⁷⁴ HAIGH, B.: *Cold Comfort in the Ranks* [online]; ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁷⁵ HAIGH, B.: *Cold Comfort in the Ranks* [online].

⁷⁶ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁷⁷ Sir Isaiah Berlin (1909–1997) byl rusko-britský politický filozof a přední teoretik politického liberalismu. V letech 1957–1967 působil jako profesor sociální a politické teorie na Oxfordské univerzitě.

profesnímu zaměření příliš nabídnout nemohl.⁷⁸ Profesně ji naopak posunul Edward Hallett Carr,⁷⁹ jehož považovala za „fascinující osobnost“, srovnávala-li například jeho práci s prameny se svými postupy.⁸⁰ Přese všechno jí čas v Oxfordu nepřipadal „úplně promarněný“. Zdokonalovala se v ruštině, studovala otevřené dostupné zdroje, jako ruské a sovětské noviny a časopisy, navštěvovala kurzy týkající se ediční politiky *Velké sovětské encyklopedie*, *Literární encyklopedie* a *Encyklopedie revolučního hnutí*.⁸¹

Všechny tyto faktory posilují u Fitzpatrickové přesvědčení, že se chce seznámit s prameny a archivy přímo v Sovětském svazu. Spíše než ideologické přesvědčení nebo kariérní ambice ji podle vlastních slov pohání intelektuální ctižádost a zvědavost a pak také fascinace mýty opředěným světem za „železnou oponou“.⁸²

Moskva: *ad fontes*

Jak poznamenává další z recenzentek knihy *Špionkou v archivech*, britská historička Catriona Kellyová, v poststalinském Sovětském svazu byly hranice „uzavřené i prostupné“ zároveň. Někteří sovětsí občané mohli vycestovat na Západ, do svazu se zase vydávali zahraniční turisté i akademici a studenti, kteří znamenali pro Moskvu nezbytnou injekci tvrdé měny. Vědecké výměny byly také důležitým nástrojem kulturní diplomacie a mezinárodního dialogu *détente* v tehdejší době.⁸³ V roce 1966 se podle historičky z Australského národního archivu v Canbeře Tatiány Antsoupovové mísila „studenoválečná hysterie s reformními proudy“, nesenými mladými generacemi na Východě i Západě, které si nebyly až tak vzdálené.⁸⁴ V souladu se zažitou sovětskou mentalitou ohrožené pevnosti však byli všichni cizinci a zahraniční studenti vnímáni *a priori* jako potenciální špióni a nositelé západní ideologické diverze.⁸⁵ Badatelé jako Fitzpatricková se tak ocitali pod dvojím tlakem. Z jedné strany se je snažila neustále sledovat, kontrolovat a odhalovat sovětská byrokracie i bezpečnostní struktury, z druhé strany

⁷⁸ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁷⁹ Edward Hallett Carr (1892–1982) byl britský diplomat, historik a novinář. Je mimo jiné autorem čtrnáctisvazkových dějin SSSR od bolševické revoluce do konce 20. let (CARR, Edward Hallett: *A History of Soviet Russia*. London, Macmillan 1950–1978).

⁸⁰ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁸¹ Tamtéž.

⁸² HAIGH, B.: Cold Comfort in the Ranks [online].

⁸³ KELLY, C.: A Spy in the Archives [online].

⁸⁴ ANTISOPOVA, T.: A Spy in the Archives, s. 99.

⁸⁵ KELLY, C.: A Spy in the Archives [online].

Doktorandka Oxfordské univerzity Sheila Fitzpatricková na moskevském nábřeží v zimě 1969, kdy v sovětském hlavním městě dokončovala archivní výzkum pro svou disertaci
Osobní archiv Sheily Fitzpatrickové

se je pokoušely regulovat a kontrolovat i západní vládní agentury, které jejich návštěvy organizovaly a řídily, aby se tak vyhnuly mezinárodním incidentům.⁸⁶

Dostat se do Sovětského svazu nebylo pro Fitzpatrickovou jako Australanku podle jejích slov jednoduché a její národnost byla údajně i důvodem, proč neuspěla při svém prvním pokusu získat stipendium Britské rady, a s ním i možnost badatelského pobytu v Moskvě. Vyřešila to, chtělo by se říci, zcela v souladu se strategiemi přežití budoucích postav jejích historických prací – provdala se za Brita, získala britský pas, a tím se i zvýšily její šance dostat se do britského výměnného programu na podzim 1966.⁸⁷ Fitzpatricková se v tomto punktu představuje nejen jako sebevědomá a cílevědomá žena, ale také jako člověk, který možná pro někoho bezskrupulózně využívá situaci ve svůj prospěch.⁸⁸ Podobně jako životem protřelí sovětské občanky, zvyklí neustále bojovat o přístup k nedostatkovým službám, konexím a zboží, i ona přijímá pravidla hry.

⁸⁶ Tamtéž.

⁸⁷ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online]; HAIGH, B.: Cold Comfort in the Ranks [online].

⁸⁸ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 30.

Nesentimentálně Fitzpatricková přistupuje i ke své budoucnosti. Přestože své studium, i s okruhem intelektuálů a přátel, s nimiž se v Moskvě stýká, miluje, ani na okamžik podle svých slov neuvažuje o delším, střednědobém pobytu v „zemi sovětů“. Její dilema podle vlastního svědectví spočívalo v tom, že „Moskva byla místem, kde zapustila nejisté kořeny“, na druhou stranu tam ovšem nemohla žít, ale ani snést myšlenku, že by tyto kořeny „vytrhla a znovu zakořenila jinde“.⁸⁹ Dlouhodobě žít a pracovat zde jí připadá jako „strašný život“. Odkazuje přitom na vlastní zkušenost s několika cizinci, převážně tlumočníky a překladateli, kteří se obvykle v Rusku zamilovali, ovšem jejich osud a postavení uvnitř sovětské společnosti byly pro ni varováním: „Jejich vlastní velvyslanectví s nimi jednalo jako s vyvrheli ... byli pod přísným dohledem KGB ... museli donášet na jiné cizince ... vždy se mohli dostat pod sovětský tlak, aby se vzdali britských a amerických pasů a stali se sovětskými občany.“⁹⁰ Budoucí prominentní revizionistka, již budou později předhazovány přílišné sympatie k Sovětskému svazu, také zpětně připouští, jak pro ni bylo v Moskvě důležité mít pas (zvláště ten britský), který vás případně „dostane ven“.⁹¹

Jak poznamenává Antsoupovová, studenti na akademických výměnách se cítili obzvláště zranitelní i vzhledem k četným špionážním skandálům na obou stranách železné opony. Obávali se obvinění, že například pašovali protisovětské materiály, navázali vztah se sovětským občanem, navštívili sovětskými úřady neschválenou oblast nebo spáchali jinou činnost „špionážního charakteru“. Západnímu vědci také hrozilo, že se na téma jeho výzkumu zaměří sovětská oficiální místa a pokusí se jej ideologicky „odhalit“ a zdiskreditovat.⁹²

Fitzpatricková si brzy osvojuje některé „strategie přežití“ v sovětském akademickém i společenském prostoru, byť jej zprvu jako člověk ze Západu vnímá spíše „orientalisticky“; objevuje tedy údajně exotický svět i s jeho zvyky, kulturními kódy a předsudky. Nemůže se přitom ubránit „vzrušení badatelky v nebezpečném, místy nepřátelském, ale přesto fascinujícím prostředí“⁹³ a připodobňuje ho k pocitu poté, co jste „seskočili padákem na nepřátelské území a nechali vás, abyste se o sebe sami postarali“.⁹⁴

Historika formují prameny a zdroje, s nimiž pracuje. Jinou historii totožné společnosti a doby stvoří historik, pokud se opírá primárně o dokumenty bezpečnostních složek, podnikové archivy, či orální svědectví. Nejinak tomu bylo

⁸⁹ *Tamtéž*, s. 292.

⁹⁰ *Tamtéž*.

⁹¹ *Tamtéž*.

⁹² ANTISOPOVA, T.: *A Spy in the Archives*, s. 99.

⁹³ *Tamtéž*.

⁹⁴ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 49.

i u Fitzpatrickové. Od počátku je odhodlána začít *ad fontes*, aby se kriticky vymezila vůči dosud převažujícím metodologickým postupům, v nichž podle ní chyběl právě archivní výzkum.⁹⁵

Bez ohledu na sovětský kontext vstupuje do odvěké „hry“ mezi historiky a archiváři, vyplývající z rozdílných profesních mentalit, poslání i vztahů k archivům: „Nenechali nás nahlédnout do opisů (inventářů) ... takže jsme nevěděli, co mají. Museli jsme se ptát a hádat ... a nakonec si vzít to, co měli.“⁹⁶ Je ale také konfrontována s odlišnými archivními pravidly. V Sovětském svazu sice neexistovala časová omezení pro nahlédnutí do archivních materiálů moderní doby, zase ale podle jejích slov převládala automatická praxe „omezovat přístup k informacím všeho druhu“.⁹⁷ Hodně prostoru ve svých vzpomínkách Fitzpatricková věnuje tomu, jak si k archivářům jako klíčovým „strážčům bran“ budovala vztah: „Pokud lidé pravidelně odpracovali spoustu hodin ... archiváři měli sklon o nich smýšlet dobře, ale pokud jste dělali velký povyk, abyste získali nějaký materiál, ale pak ho nechali několik dní netknutý, smýšleli o vás špatně.“⁹⁸ Podobně jako v celé nedostatkové ekonomice osobní sympatie mohly rozhodnout o tom, že archivář badateli něco, co ani sám neřádal (neboť třeba vůbec nevěděl, že takový dokument existuje), tajně „podstrčil“; nežřídka i s pocitem, že touto archivní „partyzánštinou“ bojuje proti režimu.⁹⁹

V souvislosti se všemi těmito překážkami nakonec Fitzpatricková připouští, že se pro ni jako mladou, začínající historičku proměnila nedostupnost archivních inventářů ve „velkou zábavu a strhující hru“, v níž člověk tu a tam trefil jackpot. Otázkou ovšem zůstává, zda její vzpomínková tvrzení typu „musí být docela nuda pracovat v oboru, kde si jen objednáte archivní spisy a ony přijdou“,¹⁰⁰ nejsou jen zpětnou racionalizací jinak pro každého historika rozčilující skutečnosti.

Fitzpatricková se tak *ex post* stylizuje jako osamocená bojovnice proti dvěma silám jedné a téže studené války – sovětské i západní. Lze mít určité pochopení pro „závislost na vzrušující hře“, jejímž smyslem bylo dozvědět se ve složité partii

⁹⁵ KELLY, C.: A Spy in the Archives [online].

⁹⁶ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

⁹⁷ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 170; viz ANTISOPOVA, T.: *A Spy in the Archives*, s. 99–100.

⁹⁸ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 208; viz ANTISOPOVA, T.: *A Spy in the Archives*, s. 100.

⁹⁹ ANTISOPOVA, T.: *A Spy in the Archives*, s. 100.

¹⁰⁰ FITZPATRICK, Sheila: Revisionism in Retrospect: A Personal View. In: *Slavic Review*, roč. 67, č. 3 (2008), s. 682–704, cit. s. 703. Stejně pocity vyjádřila i ve své vzpomínkové knize: „Musí být strašná nuda pracovat třeba na britských dějinách ... prostě zajdete do archivu, zkontrolujete inventáře, objednáte si nějaké dokumenty a oni vám je přinesou... Co je na tom zábavného?“ (FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 209.)

se sovětským archivním systémem i utajovací mentalitou to, co „Sověti nechtěli, abych věděla“, ale i to, co „západní bojovníci za studenou válku nechtěli slyšet, protože to komplikovalo jednoduchý protisovětský příběh“.¹⁰¹ Fitzpatricková se podle svých slov také snažila pochopit, jak fungovala byrokratická struktura instituce, kterou studovala.¹⁰² I v tom byl prvek dobrodružství, a není divu, že mladou historičku lákal. Poté co dostala příležitost prozkoumat dokumenty Lidového komisariátu osvěty, nabývá možná přehnaného přesvědčení, že se jí podařilo získat mimořádný vhled do fungování sovětského státu, který zpochybňoval tehdy převládající představu „stranického státu“ jako monolitu: „Některé dny jsem se cítila zcela unesena pocitem, že nyní chápu, jak sovětský systém funguje, a nikdo jiný to neví, protože nikdy neviděl sovětský státní archiv.“¹⁰³

Moskva: Sac a Lunačarskij

Za téma své disertace si Fitzpatricková zvolila osobnost Anatolije Vasiljeviče Lunačarského (1875–1933), jenž stál v čele Lidového komisariátu osvěty v letech 1917 až 1929.¹⁰⁴ Stihl však zemřít „včas“ na to, aby jej nepohltil Velký teror. Jak dodává Johan Öberg, právě během něj bylo Lunačarského jméno vymazáno z historie bolševické strany. Naopak v poststalinském období, a zvláště v šedesátých letech Lunačarského znovuobjevují sověštiní intelektuálové jako vzdělaného, kultivovaného a tolerantního sovětského politika. I to mohlo být jedním z důvodů, proč Fitzpatricková získala přístup do jeho archivního fondu.¹⁰⁵ Podle jejího mínění to byl „nejmírnější z bolševiků“, jenž se snažil působit jako prostředník „mezi dvěma světy: stranou a inteligencí“.¹⁰⁶ Oblast vzdělávání a kultury ve dvacátých letech se jí zdála vzdálená od tématu represí a stalinismu, jež jí zřejmě i po zkušenosti v Oxfordu připadalo příliš zideologizované. V typické revizionistické figuře, rozdělující a dekonstruuující totalitní monolit na různé, vzájemně více či

¹⁰¹ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

¹⁰² Tamtéž.

¹⁰³ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 104; srv. FRANCESCHINI, Ivan: Scholars and Spies: Experiences from the Soviet Union, Communist Romania, and China. In: *Made in China Journal* [online], 17. 06. 2020. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <https://madeinchinajournal.com/2020/06/17/scholars-and-spies/>.

¹⁰⁴ HAIGH, B.: Cold Comfort in the Ranks [online]; ANTSOUPOVA, T.: *A Spy in the Archives*, s. 99.

¹⁰⁵ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

¹⁰⁶ Tamtéž.

méně propojené sféry, představovalo vzdělávání, školství a kultura podle Fitzpatrickové onu „jinou stránku“ bolševického projektu.¹⁰⁷

Jak později napsal australský diplomat a politický komentátor Bruce Haigh, Fitzpatricková tehdy vedle studia v archivu vyhledává, kultivuje vztahy a přátelí se s lidmi, kteří jsou pro ni důležití a užiteční pro orientaci v sovětském kulturním a intelektuálním prostoru.¹⁰⁸ To ji přivede k Lunačarského dceři Irině, tou dobou pracující jako novinářka, která je jakousi strážkyní otcovy památky a jeho intelektuálního dědictví,¹⁰⁹ a především k redaktorovi literárního měsíčníku *Novyj mir*, mladšímu švagrovi Lunačarského a také jednomu z jeho tajemníků Igoru Alexandroviči Sacovi (1903–1980).¹¹⁰ S ním pak Fitzpatricková naváže hluboký, dlouhodobý a komplikovaný vztah. Jednou z možných interpretací je, že jí nahradil čerstvě zesnulého otce.¹¹¹ Jak poznamenává sama autorka, Sacova role byla něco mezi „otcem a milencem“, přičemž ona podle svých slov tíhnula spíše k tomu prvnímu, zatímco Sac k tomu druhému. Igorova láska Fitzpatrickové připadala „nezasloužená a bezplatná“ a pomáhala jí vyrovnat se se strachem, že „veškerá láska musí být zasloužená a podmíněná“.¹¹²

Některé pasáže autobiografické *Špiónky v archivech* tak můžeme číst jako hluboké vyznání lásky v literární variaci na velký australsko-ruský milostný příběh. Sacovi bylo „kolem šedesátky, nad čelem mu vlály zářivě bílé vlasy, měl velký nos... a výraz měl zároveň šibalský, okouzlující a vlídný... Seděla jsem u jeho nohou tolik hodin. A on mluvil o všem, co ho napadlo.“¹¹³ Až do jeho smrti jej podle svých slov vnímala jako ústřední součást svého života, jako svého adoptivního otce.¹¹⁴ Fitzpatricková přiznává, že jej „určitě milovala ... a že se jeho očima naučila vidět sovětský svět“. Začínající akademičce také imponovalo, že se během jejich třináctiletého přátelství dostala na „seznam žen, které Igor miloval“,¹¹⁵ a že mezi jeho milenkami figurovaly slavné, výjimečné a nezávislé ženy, jako spisovatelka Wanda Wasilewská.¹¹⁶ „Samozřejmě to na mě udělalo značný dojem,“ píše

¹⁰⁷ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 286.

¹⁰⁸ HAIGH, B.: *Cold Comfort in the Ranks* [online].

¹⁰⁹ Tamtéž.

¹¹⁰ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

¹¹¹ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 27.

¹¹² Tamtéž, s. 168.

¹¹³ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

¹¹⁴ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 142.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 168.

¹¹⁶ Wanda Wasilewská (1905–1964) byla polská a sovětská spisovatelka, novinářka a komunistická aktivistka. Po německém vpádu uprchla z Polska do SSSR, za války byla Stalinovou poradkyní a podílela se na organizaci polských vojenských jednotek.

Fitzpatricková s tím, že jí lichotilo, jak se takto zprostředkovaně ve svých představách dostávala do nejvyšších pater sovětské historie.¹¹⁷

Otec vstupuje do jejích úvah i v momentech, kdy se Fitzpatricková stává součástí posmrtného Lunačarského okruhu. Fascinuje ji, jak se jeho dcera Irina plně oddala péči o otcův intelektuální odkaz a stará se o jeho písemnosti i veřejnou pověst. Sama sebe se ptá, proč tak v případě vlastního otce a jeho historické práce i politického odkazu nečiní (nebo učinit nechce). Po Sacovi je tak Lunačarskij nepřímou další osobností, do níž si projektuje svůj komplikovaný vztah s otcem: „Skoro jí [Irině] závidím: jednou jí určitě řeknu, že můj otec byl také dobrý, kulturní člověk a bojovník za mír.“¹¹⁸ Na Irině také obdivuje, že na otce lze vzpomínat „s tak jednoznačnou náklonností a úctou ... zdálo se, že je to téměř nevyhnutelná životní volba sovětských dětí slavných osob, zejména těch, jejichž památku a odkaz bylo potřeba veřejně rehabilitovat“.¹¹⁹

Fitzpatricková vzpomíná, že když Igorovi vyprávěla o svém otci, vyjádřil porozumění pro jeho levicové zaměření. Oba muže neustále srovnávala: „Můj otec byl hrdý na to, že byl neuctivý rváč; Igor také. (...) Můj otec byl posměváček, obrazoborec a skeptický relativista. Igor do jisté míry také...“¹²⁰ Podobní jí připadají i v tom, že oba podle ní nenáviděli lidi s privilegii a jejich odpor k autoritám doplňovala náklonnost k nadměrnému pití. Sac si prý ale i do ní promítal své fantazie, jak kdyby Brian Fitzpatrick byl jeho dlouholetým přítelem, zahynul při Velkém teroru a Sheila se jako „sirotek“ ocitla v jeho adoptivní péči. V té době to Fitzpatricková podle svých slov vnímala jako velké gesto a svého otce si zase ona zasadila vedle Sace do svého alternativního vesmíru jako starého bolševika.¹²¹ Jediný zásadní rozdíl podle ní byl v tom, že Sac věřil v existenci jednoznačné pravdy, kterou bylo jeho povinností hlásat. Budoucí historičku udivovalo, že někdo podle ní tak sofistikovaný, bystrý, a dokonce cynický jako Igor si mohl myslet, že pravda je něco jednoznačného, co lze objevit a zjevit.¹²² Takto její otec prý neuvažoval.

Můžeme také dovodit, že právě v tomto ohledu otec vítězil nad Igorem. Fitzpatrickové jako přirozeně skeptické i zvědavé intelektuálce vadila jednoduchost, s jakou se zdála pravda v sovětském světě poznatelná. Zároveň se ale nemohla ubránit dojmu, že zde tento přístup fungoval: „Četla jsem články a příběhy z *Nového míru*, které říkaly pravdu, a já jsem si říkala, ano, tak to musí být, a cítila

¹¹⁷ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 167–168.

¹¹⁸ *Tamtéž*, s. 138.

¹¹⁹ *Tamtéž*.

¹²⁰ *Tamtéž*, s. 245–246.

¹²¹ *Tamtéž*, s. 312.

¹²² *Tamtéž*, s. 245–246.

jsem obrovskou vděčnost, že konečně někdo vystoupil a řekl to. V samotném procesu státního potlačování informací muselo být něco, co vytvářelo tento pocit jednoznačné pravdy, dostupné těm, kteří dokázali objevit a zveřejnit to, co bylo potlačeno.¹²³

Mnohohrstevný vztah mezi Fitzpatrickovou a Sacem měl samozřejmě i pracovní rovinu. Seznamoval ji s okruhem svých přátel, například s vedoucím literárněkritické rubriky časopisu *Novyj mir* Vladimírem Jakovlevičem Lakšinem i se spisovatelem Alexandrem Trifonovičem Tvardovským. I v tomto kontextu byl Sacův vztah s cizinkou podezřelý. Nevadilo ani tak to, že by mohla být západní špiónkou, ale že by svým – podle nich konjunkturálním – zájmem o sovětské liberály mohla přitáhnout k časopisu nežádoucí pozornost strážců ideologické čistoty, s nimiž se jim dařilo horko-těžko vybojovávat své existenční bitvy.¹²⁴

Fitzpatricková věděla – nebo to alespoň tušila – že se Igora na ni vyptávají i oficiální místa včetně tajné policie. Igor v tomto ohledu podle ní hrál roli ochranního „otce“. Hájil ji před svými kolegy z časopisu, zároveň ji ale chránil před tím, aby se příliš exponovala a poskytla tak záminku sovětským orgánům proti ní zakročit, nebo ji přímo vyhostit: „...nedal by mi například do rukou Solženicynovy rukopisy ... nevyužil by mě k pašování,“ komentovala to po letech.¹²⁵ Sac ji také varoval před kontakty s novinářem Victorem Lousem, o němž moskevské intelektuální kruhy předpokládaly, že je napojen na Výbor státní bezpečnosti (*Komitět gosudarstvennoj bezopasnosti* – KGB).¹²⁶ Sám ovšem podle jejích slov žárlil, když se stýkala s někým mimo okruh jeho přátel a známých.¹²⁷ Nicméně i tak Fitzpatricková získala podle Catriony Kellyové s tímto intelektuálním kruhem mimořádnou – a mezi cizinci jistě jedinečnou – zkušenost.¹²⁸

Sacovým protipólem se v moskevském příběhu Sheily Fitzpatrickové stal její oficiální supervizor a školitel z Lomonosovovy univerzity, literární kritik Alexandr Ivanovič Ovčarenko,¹²⁹ o němž se domnívala, že se ve skutečnosti přes ni

¹²³ Tamtéž, s. 246.

¹²⁴ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

¹²⁵ Tamtéž.

¹²⁶ Victor Louis, vlastním jménem Vitalij Jevgeněvič Lui (1928–1992), byl sovětský novinář rusko-německého původu. V roce 1946 byl obviněn ze špiónáže a odsouzen na pětadvacet let do pracovního tábora. Po propuštění v roce 1956 se stal prominentním spolupracovníkem KGB s kontakty na západní dopisovatele v SSSR a další cizince. Publikoval v západním tisku a začal používat pseudonym Victor Louis.

¹²⁷ Tamtéž.

¹²⁸ KELLY, C.: A Spy in the Archives [online].

¹²⁹ ANTISOPOVA, T.: A Spy in the Archives, s. 99.

snažil získat přístup k deníkům Lunačarského, které vlastnila jeho dcera Irina.¹³⁰ V určitém momentu se Fitzpatrickové například nedaří získat povolení k návratu do Moskvy, aby zde mohla opět studovat. Dojde k závěru, že ji „blokuje“ právě Ovčarenko. Vyjednávání, či přímo manipulace směrem k oficiálním místům jí ale není cizí. Napíše proto Ovčarenkovi dopis, v němž ho informuje o zamítnutí víza a zároveň jej žádá, aby tuto „chybu napravil“. Argumentuje tím, že její práci o Lunačarském četl (což nebyla pravda, protože mu ji vlastně ani nepředložila) a schválil. Není tedy důvod, aby nemohla i nadále bádát v sovětských archivech... Jak ve své memoárové knize připouští, „byla to naprostá lež, protože jsem se Ovčarenkovi disertaci ani nepokusila ukázat; byl to Igor, Ovčarenkův přítel, kdo ji celou přečetl a schválil. Ale nemohl to dost dobře popřít – koneckonců jako můj oficiální poradce by si měl chtít disertaci přečíst a ujistit se, že jsem mu ji při své předchozí návštěvě ukázala. Myslela jsem si, že jakmile si uvědomí, že je bez ohledu na to ‘spojen’ se mnou a mou knihou, jen pokrčí rameny a vzdá se.“¹³¹ Kopii dopisu pak rozešle na jiná oficiální místa. Jak sama přiznává, potřebovala Ovčarenka přimět, aby „změnil názor. (...) Způsob, jakým jsem se to rozhodla udělat, bylo jakési vydírání. (...) Při pohledu nazpět mám pocit, že si to zaslouží určité morální odsouzení, ale ve skutečnosti jsem se sebou i teď docela spokojená. Bylo to zálučné i chytré.“¹³²

„Špionka“

Fitzpatricková přijíždí do Moskvy v roce 1966 nejprve na jarní třítydenní studijní pobyt, aby se v září vrátila jako zahraniční výměnná studentka na Moskevské státní univerzitě M. V. Lomonosova.¹³³ Do Sovětského svazu cestuje s přesvědčením, že je něčím komplikovanějším než jen „represivní společností, v níž se lidé hlásili k sovětské ortodoxii pouze proto, že k tomu byli nuceni“.¹³⁴ Zprvu pochybuje o samotné existenci sovětských disidentů, respektive nechce tomu věřit – a toto „nechtění“ přičítá jednak svému odporu k dualistickému chápání studené války, jednak loajalitě k odkazu svých levicových rodičů.¹³⁵

Určitý zlom v jejím myšlení přichází zpětně viděno o dva roky později. Moskva roku 1966 a 1968 se v jejím pohledu navzájem liší. Prvně Moskvu sleduje

¹³⁰ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online]; HAIGH, B.: Cold Comfort in the Ranks [online].

¹³¹ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 302–303.

¹³² *Tamtéž*.

¹³³ FRANCESCHINI, I.: Scholars and Spies [online] (viz pozn. 103).

¹³⁴ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 50.

¹³⁵ *Tamtéž*.

ještě jako vyjukaný nováček, podruhé již je zkušenější, vyzrálejší a má větší vhléd do sovětského světa.¹³⁶ Na jaře 1968 Moskvu navštíví jen krátce a registruje změnu politického klimatu, jak naděje tamních liberálů v souvislosti s pražským jarem, tak i rostoucí protitlak „strany a vlády“.¹³⁷

Věrna poslední otcovské radě, aby se „vyhýbala politice“,¹³⁸ zůstává podle svých slov obecně lhostejná k dění ve světě, jen letmo například vnímá studentské hnutí v roce 1968.¹³⁹ Odmítá komentovat aktuální politiku a považuje se za „naprosto apolitickou ... nevěnující téměř žádnou pozornost mezinárodní politice“.¹⁴⁰ Můžeme to vnímat jako autentický životní postoj, pramenící z přesvědčení o apolitické a objektivní misi historika, ale také jako pragmatickou dobovou autocenzuru. Veřejné komentování sovětského dění by jí pravděpodobně ztížilo získávání oficiálních povolení a víz. Mohlo by jí ale zavřít dveře i do sovětské společnosti a k lidem, kteří by jí eventuálně dokázali pomoci, neboť by je mohla vystavit nežádoucí pozornosti sovětských úřadů. Ostatně ani při své opatrnosti se nemohla vyhnout apriornímu podezření vycházejícímu z logiky, že co cizinec, to špión. Podobně se podle svých slov vyhýbala setkávání s prominentními sovětskými liberály a budoucími disidenty. Zajímavé ale je, že i okruh jejích sovětských přátel – a v první řadě Sac – se snažili, aby se příliš nesetkávala s lidmi, jako byl Tvardovskij, aby zase jim nepřitížily kontakty se „západní historičkou“.

Její apolitičnost však nebyla naprostá. Fitzpatricková na jednu stranu tvrdí, že se její lhostejnost k mezinárodní situaci vztahovala i na válku ve Vietnamu, vzápětí ale dodává, že podepsala protest proti australské účasti v ní. Vysvětluje ovšem, že tak učinila „bez zvláštního nadšení“ a spíše kvůli pochybnostem, zda australské zapojení nějak posílí národní zájmy, než že by se přímo chtěla vymezit proti válce jako takové.¹⁴¹ Toto období svého života Fitzpatricková charakterizuje jako profesní sebezahleděnost, z níž ji jako „obrovský šok“ vytrhla až sovětská invaze do Československa. Pod jejím vlivem začala pravidelně poslouchat zprávy v rozhlase. Zprvu ovšem nečekala, že „do toho Rusové půjdou“, nemyslela si ale ani, že to „Čechům ... projde“. Nepředpokládala prý přitom, že by se jim podařilo vynalézt „komunismus bez honů na čarodějnice a policie“ – jako by to pro ni byly přirozené spojité nádoby, bez nichž komunismus nemůže fungovat.¹⁴²

¹³⁶ HAIGH, B.: Cold Comfort in the Ranks [online].

¹³⁷ KELLY, C.: A Spy in the Archives [online].

¹³⁸ FITZPATRICK, S.: *My Father's Daughter*, s. 141 (viz pozn. 11).

¹³⁹ TÁŽ: *A Spy in the Archives*, s. 286.

¹⁴⁰ *Tamtéž*, s. 21.

¹⁴¹ *Tamtéž*, s. 21–22.

¹⁴² *Tamtéž*, s. 280.

Catrion Kellyová její reakci na československé události hodnotí jako „rozpolcenou“. Argumentuje rodinnou historií Fitzpatrickové, respektive její zkušeností dcery aktivisty za občanské svobody a ekonomického historika, oddaného nekomunistické levici.¹⁴³ Domnívám se, že Fitzpatricková byla v tom čase příliš fixovaná na svou práci. V jejím jednání a emocích převažují pragmatické, až sobecké motivy, když je například ráda, že zrovna v druhé polovině roku 1968 nemusí být na výměnném pobytu v Moskvě, neboť tuší, že by mohl být v důsledku posporné situace zrušen. Cítí i obavu, zda a jak invaze ovlivní sovětské liberální intelektuální prostředí, a hlavně okruh okolo „jejího“ Igora.¹⁴⁴

Přesto se paradoxně právě ona stane nedobrovolnou aktérkou jednoho sovětského článku, v němž zpětně spatřuje skutečnou hrozbu pro svůj výzkum v Moskvě. V červnu 1968 vyšel v novinách *Sovetskaja Rossija* článek, jehož autor zkritizoval její studii o Lunačarském, otištěnou v roce 1967 v odborném časopisu *Soviet Studies*.¹⁴⁵ Fitzpatrickovou tituluje jako „sovětologa“ v uvozovkách, obviňuje ji, že se snaží Lunačarského „vytrhnout ze sovětské literatury“, a kritizuje ji také za to, že někdejšího lidového komisaře líčí jako antihrdinu, jenž se stavěl proti monopolu jedné strany.¹⁴⁶ Jak ale dodává Fitzpatricková, pro laiky byla podle textu jen obtížně identifikovatelná – jednak v Moskvě vystupovala pod svým čerstvě vyvdaným jménem Sheila Bruceová a jednak o ní autor psal jako o muži. Článek si v okamžiku, kdy vyšel, nevšimla ani ona, ani její moskevští přátelé či spolupracovníci. Pokud o tom věděli příslušníci tajné policie, nemělo to pro ni žádný hmatatelný negativní dopad. I tak si tuto příhodu zasazuje do kontextu tehdy panující špiónské paranoie¹⁴⁷ – je spolu s dalšími západními autory přímo jmenována v téměř protisovětské souvislosti,¹⁴⁸ nepřímou odhalena jako „špiónka“ nebo – jak sama říká – „kvazišpiónka“,¹⁴⁹ „ideologická sabotérka“ a jako jedna z těch vědkyň, které „předstírají vědecký výzkum, ale ve skutečnosti šíří dezinformace, jako to dělají agenti rozvědky“.¹⁵⁰

---

¹⁴³ KELLY, C.: A Spy in the Archives [online].

¹⁴⁴ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 281.

¹⁴⁵ FITZPATRICK, Sheila: A. V. Lunacharsky: Recent Soviet Interpretations and Republicanisms. In: *Soviet Studies*, roč. 18, č. 3 (1967), s. 267–289. Dostupné online z: <http://www.jstor.org/stable/149679>.

¹⁴⁶ GOLANT, V.: Kto vynužděn pravdu skryvat... In: *Sovetskaja Rossija* (16. 6. 1968), s. 3.

¹⁴⁷ FRANCESCHINI, I.: Scholars and Spies [online].

¹⁴⁸ KELLY, C.: A Spy in the Archives [online].

¹⁴⁹ HAIGH, B.: Cold Comfort in the Ranks [online].

¹⁵⁰ FRANCESCHINI, I.: Scholars and Spies [online].

Jak podotýká australský novinář Ivan Franceschini, je třeba si uvědomit, že je to doba Olega Peňkovského,¹⁵¹ George Blaka¹⁵² či Anthonyho Blunta.¹⁵³ Kromě této „první ligy“ se ale odehrává řada pro studenou válku typických incidentů, odrážejících špiónomanií v rámci neustále probíhajícího sovětsko-amerického soupeření. Americký profesor politologie a sovětolog z Yaleovy univerzity Frederick Barghoorn byl v roce 1963 na ulici před svým hotelem v Moskvě zatčen, poté co k němu přistoupil cizí muž a strčil mu do ruky nějaké papíry.¹⁵⁴ V roce 1961 byl výměnný student Edward L. Keenan přistižen, jak se pohybuje po zakázaných oblastech ve Střední Asii a na Kavkaze, načež byl vyhoštěn jako špión.¹⁵⁵ Z Moskvy byl v roce 1964 vyhoštěn britský student Peter Reddaway.¹⁵⁶ Britský učitel ruštiny Gerald Brooke byl se svou manželkou Barbarou v dubnu 1965 obviněn z pašování protisovětských letáků a skončil na tři roky v pracovním táboře.¹⁵⁷

Výměnné studenty na tyto nebezpečné situace jejich domovské země připravovaly. Pořádaly pro ně instruktáže, na nichž je varovaly, že prakticky každý, kdo je osloví nebo s kým se v Moskvě setkají, může být agent; nabádaly je k obezřetnosti před pokusy o jejich kompromitaci prostřednictvím „medových pastí“, tedy sexuálních kontaktů a následného vydírání s cílem získat je pro spolupráci;

¹⁵¹ Oleg Vladimirovič Peňkovskij (1919–1963) byl sovětský vojenský zpravodajský důstojník, který byl odsouzen za špiónáž pro Velkou Británii a USA. V roce 1961 nabídl své služby britské rozvědce a předal západním službám řadu utajovaných vojenských, politických a ekonomických dokumentů. O rok později byl zatčen, poté odsouzen za velezradu k trestu smrti a popraven.

¹⁵² George Blake (1922–2020) byl britský diplomat. Po svém zatčení v dubnu 1961 se přiznal, že od roku 1953 předával Sovětům tajné dokumenty. V květnu 1961 byl odsouzen, v říjnu 1966 ale uprchl do Sovětského svazu.

¹⁵³ Anthony Blunt (1907–1983) byl britský historik umění a sovětský špión. Během druhé světové války sloužil v britských tajných službách a předával Sovětům tajné informace. Po útěku Kima Philbyho byl konfrontován britskými úřady a přiznal své sovětské kontakty.

¹⁵⁴ Viz LAMBERT, Bruce – BARGHOORN, Frederick: 80, Scholar Detained in Soviet Union in 1963. In: *The New York Times* (26. 11. 1991), s. 19.

¹⁵⁵ Viz BOECK, Brian J.: Edward L. Keenan (1935–2015). In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 16, č. 2 (2015), s. 459–466.

¹⁵⁶ Srv. recenzi Marie Lipmanové na knihu Petera Reddawaye *The Dissidents: A Memoir of Working with the Resistance in Russia, 1960–1990*, publikovanou v časopise *The Foreign Affairs* [online], roč. 99, č. 5 (září–říjen 2020), 11. 08. 2020. [Cit. 2023-04-20.] Dostupné z: <https://www.foreignaffairs.com/reviews/dissidents-memoir-working-resistance-russia-1960-1990>.

¹⁵⁷ Viz 1969: Briton Freed from Soviet Prison. In: *BBC News* [online], 24. 06. 1969. [Cit. 2023-04-10.] Dostupné z: http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/july/24/newsid_2513000/2513233.stm; též FRANCESCHINI, I.: *Scholars and Spies* [online]; FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 43–45.

žádaly je, aby vše podezřelé okamžitě hlásili svému velvyslanectví.¹⁵⁸ Jak dodává Fitzpatricková, asi nebylo překvapivé, že mladí lidé to v té době vnímali skepticky jako projev studenoválečnické mentality, vůči níž se kriticky vymezovali už jen z principu revolty vůči autoritám.¹⁵⁹ Jak podotýká Catriona Kellyová i na základě vlastní zkušenosti se studijním pobytem v Sovětském svazu, co Fitzpatricková popisuje, je „povědomé každému, kdo tehdy strávil rok nebo dva jako student v Rusku. (...) ‘Medové pasti’ ... dotěrný zájem sousedů na ubytovně ... ale i mimořádně blízká a náhlá přátelství s náhodnými známými.“¹⁶⁰

Jak poznamenává Franceschini, touha po smysluplném osobním vztahu v takto mladém věku představovala další dilema a přinášela obtíže. Pro cizí badatele byla hostitelská sovětská společnost, v níž se pohybovali, více než pouhým objektem poznání. Na adresu australské historičky dodává: „Neustálá nejistota ohledně skutečných úmyslů lidí, kteří ji obklopovali, vedla mladou Fitzpatrickovou k pochybnostem o vlastní identitě a motivech. Totiž zda není špienkou ona sama.“¹⁶¹ Tento pocit si začíná vštěpovat a sama sebe obviňovat: „V Sovětském svazu jsem se nikdy necítila úplně nevinná ... nemohli jste dokázat svou nevinu, dokonce ani sami sobě.“¹⁶² Přispívá k tomu i fakt, že se znala z okruhu St. Antony's College s lidmi, o nichž se více či méně vědělo, že jsou napojeni na britské tajné služby: „...znala jsem pár špiónů ... moje oxfordská kolej jich byla plná, pravda, hlavně důchodců...“¹⁶³

Svou roli údajné špionky ale Fitzpatricková přijímá, respektive připouští si ji v kontextu své profese a jejího možného vnímání ze strany sovětské moci: „Jako badatelka v oboru historie jsem chtěla zjistit věci, které sovětské úřady chtěly utajit, a to se považovalo za špionáž.“¹⁶⁴ Připouští, že jako západní historička studující v sovětských archivech používá „špiónážní pracovní postupy“ – snaží se získat informace, které druhá strana vlastně nechce zpřístupnit; používá nej-různější úskoky, aby v tom uspěla; získané informace chce zveřejnit před západním (tedy nepřátelským) publikem; netrpí žádnou loajalitou k sovětskému státu a nemusí na něj brát ohled.¹⁶⁵

¹⁵⁸ FRANCESCHINI, I.: *Scholars and Spies* [online]; FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 82.

¹⁵⁹ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 83.

¹⁶⁰ KELLY, C.: *A Spy in the Archives* [online].

¹⁶¹ FRANCESCHINI, I.: *Scholars and Spies* [online].

¹⁶² FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 341.

¹⁶³ *Tamtéž*, s. 85–86.

¹⁶⁴ *Tamtéž*, s. 86.

¹⁶⁵ *Tamtéž*, s. 210.

Fitzpatricková má svůj příběh plně pod kontrolou, protože čerpá především ze zdrojů, které sama vytvořila nebo se na jejich vzniku podílela – je to její vlastní paměť, deníkové záznamy, dopisy příbuzným i přátelům. Jeden pramen jí ale ve vzpomínkách na dobu, kdy byla „špiónkou“ v ruských archivech, chybí. Jak Fitzpatrickovou viděla druhá strana? To, že ji tajná policie sledovala a pokoušela se proti ní provádět nějaká opatření, bere jako samozřejmost. Dokonce identifikuje situace, kdy se na ni patrně snažila nasadit informátory z řad studentů či personálu univerzity. Detaily však chybějí, protože nemohla nahlédnout do svého spisu (pokud se zachoval).¹⁶⁶

Jak by její knížka mohla pokračovat (anebo by musela být přepsána) v případě, že by do seznamu zdrojů mohla zařadit právě svůj spis, si můžeme představit na případu jiné západní vědkyně. Americká antropoložka a etnografka Katherine Verderyová prováděla od sedmdesátých let etnografický průzkum v Rumunsku. Po pádu komunistického režimu získala přístup ke svému spisu, který na ni od roku 1973 do roku 1989 vedla *Securitate* a jenž čítal jedenáct svazků po třech až čtyřech stech stranách. Čtení těchto spisů ji šokovalo rozsahem a intenzitou sledování a také hustotou sítě informátorů z řad jejích nejbližších rumunských přátel a známých. Na druhou stranu se pro ni tento historický materiál stal neodolatelnou intelektuální výzvou, kterou pak přetavila do knihy *Špiónkou: Pátání ve svazcích tajné policie*.¹⁶⁷ Svou zkušenost Verderyová shrnuje slovy: „Já, které se vynořilo ze spisů, bylo zároveň známé i zcela cizí. (...) Činy a slova, které jsem si pamatovala, byly překrouceny, aby se ukázaly ve zlověstném světle.“¹⁶⁸

Podobně jako Fitzpatricková i Verderyová si vlastně připouští, že coby západní vědkyně v komunistické zemi špiónkou svým způsobem byla, respektive není zcela neoprávněné, že tak byla vnímána. Jak k tomu dodává Franceschini, znepokojivé pro Verderyovou bylo zjištění, že mezi vlastními etnografickými metodami a praktikami zpravodajských služeb nacházela podobnost:¹⁶⁹ „Považují mě za špiónku, protože dělám některé věci, které dělají oni. (...) Například používám krycí jména a píšu o ‘informátorech’ ... sbírám ‘společensko-politické informace’ všeho druhu. (...) Když se ve spise dočtu, že ‘využívám lidi k informačním účelům’, mohu popřít, že antropologové často dělají právě to, co příslušníci *Securitate*?“¹⁷⁰ Po přečtení spisu Verderyová také začala pochybovat, zda ji příslušníci rumunské Bezpečnosti cíleně nevyužívali, aby za ně dělala jejich práci. Tím, že

¹⁶⁶ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

¹⁶⁷ VERDERY, Katherine: *My Life as a Spy: Investigations in a Secret Police File*. Durham (NC), Duke University Press 2018.

¹⁶⁸ *Tamtéž*, s. 10 a 14.

¹⁶⁹ FRANCESCHINI, I.: Scholars and Spies [online].

¹⁷⁰ VERDERY, K.: *My Life as a Spy*, s. 18.

ji sledovali a analyzovali její kontakty, mohli se dostávat k novým, pro ně zatím neznámým informacím a mohli tak lépe odhalit, co si lidé myslí.¹⁷¹ Verderyová se tudíž ptá – nebylo nakonec to, že v Rumunsku mohla pracovat tak dlouho, jen díky libovůli a přání tajné služby?

A stejně jako Fitzpatricková i Verderyová vzpomíná na to, že jako mladá studentka pochybovala a zlehčovala varování pracovníků velvyslanectví, kteří ji upozorňovali na mimořádný rozsah sledování, jemuž mohou být cizinci v komunistické zemi vystaveni.¹⁷² Jako mladé studentky považovaly „staré diplomaty“ za „studenoválečníky“, žijící v paranoie a strachu ze sledování. Z Verderyové je však více než z Fitzpatrickové cítit šok a deziluze – v sedmdesátých letech byla podle svých slov přesvědčena, že její etnografická práce za železnou oponou může změnit způsob chápání komunistického systému a vytvořit realističtější, méně podjatý pohled. Spis rumunské tajné policie ji ale podle vlastních slov usvědčuje z toho, že pravdu měli spíše staří praktici.¹⁷³

Závěrem

Poté co Sheila Fitzpatricková úspěšně dokončila a obhájila svou disertaci o Lunačarském a vydala ji knižně,¹⁷⁴ uzavřela se úvodní, „moskevská“ akademická etapa její kariéry, která výrazně ovlivnila i její osobní život. Působila poté jako výzkumná pracovnice na Škole slovanských a východoevropských studií (*School of Slavonic and East European Studies*) při University College v Londýně (1969–1972) a také jako lektorka sovětských dějin na Birminghamské univerzitě (1971–1972). V akademické kariéře pak pokračovala ve Spojených státech na Texaské univerzitě v Austinu jako přednášející na katedře slavistiky. V roce 1974 byla jmenována docentkou historie na Univerzitě sv. Jana (*St. John's University*) v New Yorku. O rok později přešla na tamní Kolumbijskou univerzitu, kde setrvala až do svého jmenování profesorkou historie na Texaské univerzitě v roce 1980.¹⁷⁵

„Špionský“ stín ji ale pronásledoval i ve Spojených státech. Na americké akademické scéně byla nováčkem a cítila, že ji podezřívají z toho, že se do sovětských archivů nedostala vlastní zásluhou, ale díky tomu, že její otec byl v Austrálii údajně „velkým komunistickým aparátčíkem“, či dokonce proto, že je

¹⁷¹ *Tamtéž*, s. 276.

¹⁷² FRANCESCHINI, I.: *Scholars and Spies* [online].

¹⁷³ VERDERY, K.: *My Life as a Spy*, s. 38.

¹⁷⁴ FITZPATRICK, S.: *The Commissariat of Enlightenment* (viz pozn. 23).

¹⁷⁵ HARRISON, Sharon M.: *Fitzpatrick, Sheila Mary (1941–)* [online].

„naverbovanou agentkou KGB“.¹⁷⁶ Součástí autorčiny autostylizace je i to, že své působení v americkém akademickém prostředí definuje v kontextu stereotypu „cizince“ – ať už přitom hlavní roli hraje její původ, či studijní pobyty v Sovětském svazu a z toho pramenící podezření ze „sovětofilství“ či „špionství“. Vzhledem k tehdejší trendům v sovětologii a svému odlišnému tematickému i metodologickému zaměření na sociální dějiny se cítí být i mimo akademický *mainstream*. V podstatě klade rovnítko mezi svou dosavadní sovětskou a americkou zkušeností. Zdejší akademické prostředí vnímala jako „více polarizované, než možná bylo“, a jako „ovládané předsudky studené války, které byly téměř stejně špatné jako ty sovětské“.¹⁷⁷

Idealizovala si Fitzpatricková sovětský režim v důsledku své výchovy a vlivu svých rodičů? Anebo již od počátku k němu přistupovala nesentimentálně a racionálně, pouze jako k objektu svého zkoumání a svému profesnímu úkolu? Odpověď nemůže být zcela jednoznačná, nicméně v případě Fitzpatrickové – soudě alespoň na základě její vzpomínkové reflexe první, pro další kariéru však klíčové a určující profesně-osobní zkušenosti – se tu rýsuje typ historičky, u níž se nutně nepropojuje badatelské téma s neodbytným morálním apelem. Nepřipomíná si neustále, že sovětský režim je či byl zločinný a agresivní, nestaví se do permanentní opozice vůči němu. V kontextu své profese se neprojevuje jako výjimečně angažovaný občan, spíše naopak; necítí nějaké výjimečné poslání, jež by z ní plynulo. Snaží se být neustále profesně (sebe)kritická, což se ovšem někomu může jevit i jako sklon k alibismu a morální relativizaci.

Abstract

In the first part of his essay dedicated to the Australian historian Sheila Fitzpatrick, a world-renowned expert in the field of Soviet studies, the author presents the beginnings of her academic career. He makes ample use of her self-reflections from several decades' distance in the form of autobiographical publications, particularly A Spy in the Archives: A Memoir of Cold War Russia (Melbourne, Melbourne University Press 2013), which he supplements and contrasts with other secondary sources. What interests him most about Fitzpatrick's scholarly career is how she became an unorthodox and open-minded representative of the revisionist current in the historiography of Soviet communism, and how her initiatory research experience in Moscow in the late 1960s shaped her. Fitzpatrick was born in 1941 in Melbourne, where she spent her school years and studied history and music at university. Both her father, Brian Charles Fitzpatrick (1905–1965), and her mother,

¹⁷⁶ FITZPATRICK, S.: *A Spy in the Archives*, s. 340–341.

¹⁷⁷ ÖBERG, J.: Sheila Fitzpatrick [online].

Dorothy Mary Fitzpatrick (née Davis, 1913–2001), were historians and left-wing activists, and the author traces how this family background influenced her and how she positioned herself in relation to it. As a gifted student, thanks to a scholarship, she went on to postgraduate studies at St. Antony's College, Oxford, from where she headed to the Moscow archives in 1966 on a study exchange. She spent three years there, on and off, culminating in a doctoral thesis on the People's Commissariat of Enlightenment (Narodnyi komissariat prosveshcheniia) under the direction of Anatoly Lunacharsky (1875–1933). In the context of the Sovietology of the time, burdened with schematic Cold War thinking, the author emphasizes Fitzpatrick's efforts to understand the Soviet system from the inside, through archival sources. He examines her "survival strategies" in a space defined by the surveillance and pressure of the Soviet authorities and the demands of Western academic institutions and portrays her embeddedness in an intellectual circle of Russian friends in which Lunacharsky's brother-in-law and secretary, Igor Sats (1903–1980), was a key figure. The author also examines the personal and professional dilemmas associated with the spy-mania of the era on both sides of the Iron Curtain, which the ambitious historian had to deal with.

Keywords / Klíčová slova:

Sheila Fitzpatrick; Soviet studies; historical revisionism; Soviet Union; communism; Stalinism; Moscow; Australia; Cold War; Soviet archives; memoirs

Sheila Fitzpatricková; sovětská studia; historický revizionismus; Sovětský svaz; komunismus; stalinismus; Moskva; Austrálie; studená válka; sovětské archivy; memoáry

DOI 10.51134/sod.2023.014

Několik (o)bludných cest české historiografie posledních třiceti let

Denisa Nečasová

Historický ústav, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

V krátkém diskusním příspěvku¹ není možné komplexně reflektovat českou historiografii ani její široký dopad do veřejného prostoru. Proto se zaměřím jen na několik trendů, které považuji za silné a v kontextu nastoleného tématu za důležité. Česká historiografie je ale vnitřně diverzifikovaná a trendy, o nichž budu hovořit, nejsou univerzální a nevztahují se na veškerou historickou produkci po roce 1989. Rovněž bych ráda předeslala, že svoje teze budu dokumentovat na moderních, a především soudobých dějinách – jednak proto, že jsem v nich sama badatelky ukotvena, a jednak proto, že zde vnímám prvek propojenosti historie jako vědecké disciplíny a jejího přesahu do veřejného prostoru jako nejsilnější.

Vzhledem k diskusnímu charakteru svého příspěvku se budu primárně věnovat problematickým jevům v české historiografii po roce 1989 a záměrně nechám stranou pozitivní trendy. Nebudu tedy hovořit o rozšiřování spektra badatelských témat, převažující otevřené a kultivované odborné diskusi, stále silnějším propojování se zahraničními historiografiemi, výborných projektech, které faktograficky a interpretačně posunuly poznání minulosti českých zemí i celého středoevropského prostoru.

První silný negativní trend spočívá v pozitivistickém přístupu k badatelským projektům. Vedle řady prací, které vznikly zejména po roce 2000 a které jsou metodologicky propracované i konceptuálně jasně a vědomě ukotvené, zde stále máme nemalé procento historiků a historiček, kteří nechávají fakta, popřípadě prameny, takzvaně hovořit sama za sebe. Tento přístup jednak ignoruje čtvrtý krok každé vědecké práce, tedy interpretaci následující po analýze, a je z tohoto hlediska „polovičatý“, jednak je ukotven v představě vrcholné objektivity, jakési „čisté historie“, což již dávno a mnozí velmi přesvědčivě prokázali jako iluzorní. Nemalý vliv pozitivismu na polistopadovou a současnou českou historiografii

---

¹ Tento diskusní příspěvek přednesla autorka 6. září 2022 v Banské Bystrici na 16. sjezdu Slovenské historické společnosti při Slovenské akademii věd v úvodní sekci „Historici, historiografia a dejiny vo verejnom priestore v krajinách V4 po roku 1989“. Publikujeme jej v původním znění, doplněném pouze o poznámky pod čarou.

koření v jeho dlouholeté tradici, sahající až do 19. století, a především v přežívajícím „dědictví“ státněsocialistického dějepisectví z let 1948 až 1989. Polistopadová nechť pracovat s teoretickými rámci, daná dříve prosazovaným marxismem-leninismem, stále nachází široké pole působnosti. A to opět i přes mnohé důsledné důkazy odborné rizikovosti tohoto přístupu.

Pozitivistický přístup, projevující se ve faktograficky „nabitých“ textech bez metodologického a teoretického ukotvení základních pojmů, se však paradoxně obrací směrem k druhému negativnímu trendu v podobě ideologizace a politizace historie. Problém pozitivistického trendu totiž spočívá rovněž v tom, že ve svém důsledku na interpretaci nerezignuje. Do prací autorů a autorek se jejich interpretace minulosti dostává samovolně, bez jejich hlubší reflexe. Mezi nejčastější patří bezesporu jisté podoby nacionalismu a antikomunismus. U prvního zmíněného můžeme přinést mnohé příklady opomíjení Slovenska v rámci analýz Československa, ale také přehlížení Moravy, Slezska, Romů, Židů atd. Z jiného úhlu pohledu patří do stejného soudku také přístup k česko-německým vztahům, potažmo k odsunu Němců po druhé světové válce. U antikomunismu zůstanu o něco déle, protože v posledních letech v rámci oboru i ve vztahu k veřejnému prostoru přehlušil dřívější výbušná témata. Tento případ samovolné interpretace minulosti pracuje s apriorním zjednodušujícím členěním společnosti na ovládající a ovládané, kolaboranty a pronásledované a podobně. Problém zde neleží pouze v již zmiňované absenci teoretické reflexe sledovaného historického problému, konkrétně v nejednoznačné otázce, proč kategorizovat předmět výzkumu právě tímto a nikoli jiným způsobem a co z toho vyplývá. Spočívá především v jeho apriorním hodnoticím soudu, v němž je již dopředu zakotveno, kdo na jaké straně dějin stojí. A také v otázce, zda historie jako věda má vůbec s těmito morálními kategoriemi inherentně a nekriticky pracovat, zda má nereflektovaně produkovat nezřídká moralizující, až patetická hodnocení dobových aktérů a akterek, celých skupin obyvatelstva i jednotlivých etap minulosti.

Nejen v rámci české historiografie se tyto sporné otázky vtělily do řadu let trvajících diskusí o totalitární a revizionistické interpretaci státního socialismu. Ačkoli probíhá věcná debata, se snahou jednotlivá paradigmata a jejich základní koncepty definovat a kontextualizovat, paralelně se zde vyskytuje ideologizující a politizující přístup u části historiků a historiček, kteří na odborný předmět zájmu aplikují svá osobní názorová východiska a celou debatu posouvají mimo pole vědecké racionality. I když mohu zopakovat všeobecně známé teze o principiální provázanosti historie se společenským a politickým děním a kulturou paměti, stejně jako o neuskutečnitelném ideálu objektivní vědy, domnívám se, že v odborné práci by měla být přítomna snaha co nejvíce eliminovat nástrahy vyplývající z uvedených tezí. Navzdory tomu debaty o totalitarismu a revizionismu obsahují nezřídká faulové argumenty *ad hominem*, jak v rámci historické obce, tak v širším veřejném prostoru. Signifikantním příkladem druhého uvedeného

je takzvaná pullmanniáda z roku 2020, do níž se kromě mnoha historiků a historiček, novinářů, novinářek i politiků zapojil i pražský arcibiskup a bezpočet jedinců na sociálních sítích. Rozbuškou byl rozhovor Michala Pullmanna pro týdeník *Echo24*, v němž mimo jiné řekl, že stabilita československého státního socialismu nestála jen na represích,² ale také na podpoře či minimálně přijetí systému širokými vrstvami obyvatelstva. Poměrně jasná teze, která je aplikovatelná na všechny politické systémy trvající déle než v řádu měsíců, Pullmannovi vynesla mnoho osobních útoků včetně dehonestace jeho profesních kvalit a také obvinění z relativizace a nedostatečného odsouzení minulého režimu.

Je patrné, že takový typ a šíře reakcí nevyvěraly z pozorného zájmu veřejnosti o odbornou debatu „totalitarismus versus revizionismus“ či obecně o výsledky historického bádání. Vztah k minulosti státního socialismu je stále v českých zemích jedním z nejožehavějších, na rozdíl od slovenské historiografie, zápolící se svým podobně živým tématem Slovenského státu. V jádru jde totiž o otázku kolektivní identity, o zodpovědnost za minulé události a jevy, o vyvození adekvátních důsledků. V českém případě se tezemi o jisté participaci většiny na daném politickém systému bojí dominantní národní narativ permanentně utlačovaného národa či státního celku, který se do této pozice oběti dostává přičiněním těžko uchopitelných vyšších historických sil, působením údajně nepřátelské sociální nebo etnické skupiny, mocenským tlakem velmocí nebo rozhodnutím maximálně úzké vrstvy vedoucích politiků. Tento narativ zbavuje naprostou většinu obyvatel českých zemí nutnosti komplexněji reflektovat vlastní historii, nutnosti klást si nepříjemné otázky o přítomnosti, která je mimo jiné minulostí hluboce formována. Naopak nabízí nekomplikované představy o sobě samých i celém národním či státním celku.

V tomto kontextu může sloužit jako další dobrý příklad politizace, ideologizace české historiografie a její úzké provázanosti s veřejným prostorem nedávná volba ředitele Ústavu pro studium totalitních režimů. Při své kandidatuře nakonec zvolený historik předložil program stojící na zjednodušeném antikomunismu a teoreticky neukotveném totalitarismu, který je sice na hony vzdálen současným dominantním směrům evropského a světového bádání, ale který *a priori* vychází z výše uvedeného národního narativu a nepřináší tak žádné velké riziko nežádoucí problematizace nedávné minulosti. Mimo jiné díky tomu získal daný kandidát potřebnou politickou podporu, a to navzdory alarmující skutečnosti,

---

² Jsem postmarxista, s transparentem Horákové to bylo nedorozumění, říká děkan FF UK Pullmann. In: *Echo24.cz* [online], 14. 07. 2020. Rozhovor vedl Daniel Kaiser. [Cit. 2023-02-25.] Dostupné z: <https://echo24.cz/a/SdNNB/jsem-postmarxista-s-transparentem-horakove-to-bylo-nedorozumeni-rika-dekan-ff-uk-pullmann>. Přístup je zpoplatněn.

že se podle stanoviska minulé vědecké rady Ústavu pro studium totalitních režimů dopustil plagiátorství.³

Třetí trend, který považuji v rámci české historiografie za zásadní, představuje opomíjení, či spíše ignorace genderové struktury společnosti ve většině výzkumů. Nemám tím na mysli tematickou, ale metodologickou orientaci badatelských přístupů. Za samozřejmou a nutnou se považuje kategorizace předmětu historického výzkumu podle jiných struktur společnosti, jako je příslušnost k sociální vrstvě, etnicitě, geografickému celku, náboženské či politické skupině a podobně. Genderová struktura společnosti je ale pro naprostou většinu badatelů a badatelek neviditelná, ačkoli je univerzální, celistvá a proniká všemi oblastmi společnosti. Představy o maskulinitě a feminitě, o tom, jaké ženy a muži údajně jsou, jaké je jejich místo ve společnosti, každou societu normativně formují a strukturují, a proto gender patří mezi stejně zásadní kategorie jako výše uvedené. Navíc tato struktura jako celek s sebou nese další důležité symbolické a mocenské aspekty utvářející společnost, která je předmětem historického bádání. Genderová struktura byla a je patriarchální, opírá se o maskulinní hodnoty a v mnoha ohledech preferuje muže. Je zde možné dlouze hovořit o různých podobách diskriminace, především žen, o dvojitým břemenu, skleněném stropu, platové nerovnosti a podobně. Všechny tyto genderově podmíněné jevy a řada dalších tvoří součást historických procesů a událostí. Pokud se gender nestane samozřejmou kategorizační výbavou historických výzkumů, porozumění a komplexní analýza minulosti nebudou dostatečné.

S ignorací genderové struktury, respektive neschopností či neochotou reflektovat její patriarchální charakter, úzce souvisí i role historiček v rámci svého oboru a do značné míry také ve veřejném prostoru. V české historiografii nejsou vyváženě zastoupeny a podle výzkumu z roku 2021 tvoří v celých humanitních vědách pouze šestadvacet procent, což Českou republiku ze všech sedmačtyřiceti sledovaných zemí usadilo na čtyřicáté čtvrté místo žebříčku.⁴ Počet výzkumnice se dále zmenšuje s ohledem na akademické grady či zastoupení ve vedoucích pozicích institucí. Za tímto jevem stojí maskulinní dominance, genderové stereotypy, podceňování intelektových schopností, organizačních a manažerských dovedností žen, a zejména strukturální, systémová nerovnost společnosti. Signifikantním příkladem je několik medializovaných kauz sexuálního obtěžování a násilí, které v posledních dvou letech propukly na třech univerzitách v České republice, včetně méj *alma mater*. Jedná se však pravděpodobně o pomyslounou

³ S tímto stanoviskem se plně ztotožňuji, v daném období jsem byla členkou vědecké rady ÚSTR.

⁴ Ženy ve vědě: Data. In: *Gender a věda* [online]. [Cit. 2023-03-14.] Dostupné z: <https://genderaveda.cz/zeny-ve-vede>.

špičku ledovce, neboť podle průzkumu Českého rozhlasu z června tohoto roku případy sexuálního obtěžování přiznávají i další vysoké školy.⁵ Ze Slovenska takové zprávy oficiálně dosud nepřicházejí, ale to zdaleka neznamená, že se nějaká forma sexuálního obtěžování a násilí na univerzitách a výzkumných pracovištích neděje.

Všechny zmíněné trendy – pozitivismus, politizace a ideologizace historie, scházející reflexe genderové struktury – nejsou žádným českým specifkem a vyskytují se i v historiografiích dalších zemí, včetně Slovenska. Svůj příspěvek bych tedy zakončila výzvou parafrázující jedno známé historické motto: usilujme o to, abychom nepsali o historii svých geografických celků pouze prizmatem (v mém případě) českého, heterosexuálního, mocensky úspěšného muže, který se i přes své ostentativní znaky dominance nedokáže zpřímá podívat do pomyslného zrcadla minulosti a sebevědomě přijmout její důsledky pro přítomnost. A tedy, aby i naše společnost, v níž zažíváme svoji každodennost, nebyla také taková.

Abstract

In this discussion paper, presented at the Sixteenth Congress of the Slovak Historical Society (Slovenská historická spoločnosť) on 6 September 2022 in Banská Bystrica, Denisa Nečasová reflects on contemporary Czech historiography, especially contemporary history. She focuses on those trends that she considers problematic or negative. The first of these is the persistent positivist approach of many works that avoid historical interpretation and let the facts "speak for themselves". Paradoxically, however, implicit interpretations of the past sneak in, most often in the form of nationalist and anti-communist stereotypes. Politicization and ideologization, as the second negative trend in Czech contemporary history, are applied, as Nečasová argues, especially to the communist period and burden the dispute between the proponents of the theory of totalitarianism and historical revisionism, which in recent years has been litigated in the Czech academic as well as public sphere. As a third unfortunate trend, the author points to the methodological disregard of gender structures and gendered aspects of society in most historical research. This is related to the disproportionately low representation of Czech women historians in the field, and especially in its leading positions.

---

⁵ Od přednesení příspěvku se situace potvrdila, do března 2023 byly medializovány velké kauzy sexuálního obtěžování na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity a na Fakultě humanitních studií Karlovy univerzity, resp. v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (obvinění působili ve vysokých funkcích v obou posledně zmíněných institucích).

Keywords / Klíčová slova:

Czech historiography; historical positivism; politicization of history; gender; state socialism; nationalism; anti-communism; totalitarianism; historical revisionism

česká historiografie; historický pozitivismus; politizace historie; gender; státní socialismus; nacionalismus; antikomunismus; totalitarismus; historický revizionismus

DOI 10.51134/sod.2023.009

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Redakce časopisu *Soudobé dějiny / CJCH* v roce, kdy uplyne třicet let od jeho založení, oslovila vybrané zahraniční historičky a historiky se stručnou anketou, jejímž smyslem je přinést rozmanité reflexe dnešního stavu a směřování oboru soudobé dějiny v České republice. V aktuálním čísle přinášíme první sadu odpovědí na naše anketní otázky, zúčastněným kolegyním a kolegům za ně moc děkujeme.

Abstract

This year, the journal Soudobé dějiny / CJCH celebrates thirty years of its foundation. On this occasion, we reached out to selected foreign historians with a brief survey. Its purpose is to bring together diverse reflections on the current state of and trends in contemporary history in the Czech Republic. In the current issue, we offer the first set of responses to the following questions:

- 1. How do you think Czech contemporary history, as a discipline, is doing? How do you perceive the development of Czech contemporary history from the end of the communist regime to today? In your opinion, which topics and research perspectives remain “blind spots” for Czech and foreign historians? Which topics do not resonate much in the research on Czech and Czechoslovak contemporary history, for historians either in the Czech Republic or abroad?*
- 2. What do you think about the current debates and disputes on the Czechoslovak communist past? Do you think they are productive, either in terms of the scholarly knowledge they produce or in terms of social self-reflection? How do you see the situation compared to the country where you live or regularly work (if applicable)?*
- 3. Which research findings, publications or other results by Czech historians have recently delighted, disappointed or outraged you?*

Keywords / Klíčová slova:

Czech historiography; Czech Republic; Czechoslovakia; communism; survey
česká historiografie; Česká republika; Československo; komunismus; historická anketa

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Francesco Caccamo

Dipartimento di Lettere, Arti e Scienze Sociali, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università degli Studi G. d'Annunzio, Chieti – Pescara

Jak si podle Vás vedou české soudobé dějiny jako obor? Jaká témata a jaké badatelské perspektivy podle Vás nadále zůstávají „slepými skvrnami“ nebo moc nerezonují ve výzkumu českých a československých soudobých dějin, ať už mezi historiky a historičkami v České republice, nebo v zahraničí?

Celkově se mi zdá, že obor soudobých dějin se v České republice těší dobrému zdraví. Je třeba přiznat, že jsme daleko od vzrušující fáze po pádu komunistického režimu, která se vyznačovala obrovským zájmem veřejnosti o nedávnou minulost, téměř bezpodmínečným otevřením archivů, vznikem nových badatelských center a časopisů a v důsledku toho i vydáním velkého množství memoárů, sbírek dokumentů a studií, které měly značný přínos a efekt. Dnes je situace podstatně jiná, veřejné mínění je mnohem méně zaujaté a manévrovací prostor pro historiky omezenější. Nevím, zda lze skutečně hovořit o „slepých skvrnách“ nebo prázdných stránkách, ale stále existují témata, která jsou mnohem méně prozkoumaná než jiná a která by mohla myslím silněji oslovit veřejnost. Omezíme-li se na výzkum doby komunismu, zdá se mi, že by se dalo hodně pokročit ve studiu jeho mezinárodní dynamiky; poněkud paradoxně čeští historici a historičky někdy ze svých rekonstrukcí vylučují i Slovensko. Makroskopickým příkladem jsou vzájemné vztahy Československa se Sovětským svazem. Je pravda, že existuje řada příspěvků ke kritickým mezníkům let 1945 až 1948 a 1968, ale pro ostatní období je třeba ještě mnoho udělat. Řekl bych, že je příznačné, že v dlouhodobé perspektivě se asi jako jediná věnuje československo-sovětským vztahům americká badatelka Rachel Applebaumová.¹

---

¹ APPLEBAUM, Rachel: *Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia*. Ithaca (NY), Cornell University Press 2019.

Co si myslíte o současných debatách a sporech o československé komunistické minulosti? Jsou podle Vás produktivní, ať už z hlediska vědeckého poznání, nebo společenské sebereflexe?

Jedná se o citlivou otázku. Podle mého názoru jedním z problémů české historiografie posledních let je právě přílišná snaha o metodologické debaty, hledání nových přístupů či alternativních vzorců, jak zkoumat komunistickou minulost a znovu probudit zájem veřejnosti o ni. Až příliš často se však za těmito debatami skrývají dvě protichůdné orientace, které jsou obě z historiografického hlediska neproduktivní: na jedné straně moralistické odsouzení komunistického režimu, na straně druhé skrytá snaha o jeho banalizaci, či přímo revizi.

Jaké výzkumy, publikace či jiné výsledky českých historiček a historiků Vás v poslední době zaujaly, potěšily, zklamaly, či „nadzvedly ze židle“?

Osobně mě velmi podněcují biografické rekonstrukce; zdá se mi, že příběhy jednotlivců jsou vynikajícím klíčem ke zkoumání vývoje komunistického režimu mimo předem daná schémata a trivializující výklady. V posledních letech mě zvláště zaujaly a někdy i inspirovaly práce, které nejsou dílem historiků v pravém slova smyslu: po svazcích Daniela Kaisera o Václavu Havlovi je to nyní biografie Jana Nováka o Milanu Kunderovi nebo Pavla Klusáka o Karlu Gottovi.² Abych se dostal ke skutečným historikům, velmi jsem ocenil biografii Zdeňka Doskočila o Lacovi Novomeském,³ stejně jako snahu Michala Macháčka o prvotní portrét zásadní postavy Gustáva Husáka.⁴ Co se týká již zmíněného mezinárodního rozměru, se zájmem jsem si přečetl dílo se zdánlivě velmi odborným zaměřením, čtenářsky však velmi vstřícné, jakým je kniha Ondřeje Vojtěchovského a Jana Pelikána o Československu a Jugoslávii v období pozdního socialismu,⁵ a samozřejmě také již zmíněnou *Říši přátel* od Rachel Applebaumové. Se zvědavostí nyní očekávám dvě rozsáhlá shrnutí o předjaří a pražském jaru 1968, která by měla brzy vyjít v rámci *Velkých dějin zemí Koruny české*.

² KAISER, Daniel: *Disident: Václav Havel 1936–1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2009; TÝŽ: *Prezident: Václav Havel 1991–2003*. Praha – Litomyšl, Paseka 2014; NOVÁK, Jan: *Kundera: Český život a doba*. Praha, Argo – Paseka 2020; KLUSÁK, Pavel: *Gott: Československý příběh*. Brno, Host 2021.

³ DOSKOČIL, Zdeněk: *V žaláři a vyhnanství: Ladislav Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Historický ústav AV ČR, v.v.i., 2020.

⁴ MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad 2017.

⁵ VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej – PELIKÁN, Jan: *V čase odkvétání: Československo a Jugoslávie v období pozdního socialismu, 1969–1989*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2021.

Francesco Caccamo je docentem dějin východní Evropy na Katedře humanitních, uměleckých a sociálních věd Filozofické fakulty Univerzity Gabriele d'Annunzia v Chieti a Pescaře. Badatelsky spolupracoval s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se především dějinami Československa a balkánských zemí, zvláště Albánie a Černé Hory, a mezinárodními vztahy Itálie ve dvacátém století. Publikoval mimo jiné monografie *L'Italia e la „Nuova Europa“: Il confronto sull'Europa orientale alla conferenza di pace di Parigi (1919–1920)* (Milán a Trident 2000), *Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale* (Řím 2008) a *La Cecoslovacchia al tempo del socialismo reale: Regime, dissenso, esilio* (Řím 2017), jeho biografie *Jiří Pelikán: Un lungo viaggio nell'arcipelago socialista* (Benátky 2007) vyšla česky s názvem *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století* (Brno 2008).

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Maciej Górny

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Kdo byl „systém“? Zamyšlení nad českými soudobými dějinami

Na začátek mi dovoluji krátkou introspekci.¹ Přes veškerou snahu o objektivitu se nemožu oprostít od specifického úhlu pohledu polského historika, který se – s většími či menšími úspěchy – snaží stát regionálním specialistou. Jakkoli sofistikovaně se snažím postupovat, cesta, kterou se ubírám, nakonec vždycky vede k regionálním srovnáním a propojením. Nepřeháním. Před téměř dvaceti lety jsem byl poprvé požádán, tehdy redakcí časopisu *Dějiny – teorie – kritika*, abych stručně charakterizoval stav a potřeby české historiografie po roce 1989. Když svůj příspěvek nyní znovu pročítám, nepřekvapuje mě, že na jeho konci volám po dalších komparativních výzkumech zaměřených na východní a střední Evropu.² Je na čtenáři, aby posoudil, nejedná-li se spíš o nějaký můj svéráz; jsem však přesvědčen, že právě toto je pro českou historiografii soudobých dějin nejnaléhavější a nejvýznamnější výzva do budoucna – jakkoli zároveň smekám před jejími působivými výsledky.

Poté co jsem hned na začátku své anketní odpovědi dospěl k závěru, nyní s lehčím srdcem přejdu k širší perspektivě. Zmíněný osobitý úhel pohledu mi umožňuje vidět nejen deficity, ale především silné stránky českých soudobých dějin. Jako vnějšího pozorovatele mě udivuje zejména míra systematickosti a metodickosti „pokrytí“ výzkumného pole (tj. dějin Československa). Abych se vyjádřil jasně: jistě existuje řada jednotlivých projektů, které by si zasloužily přinejmenším čestné uznání, ale to, co podle mého názoru činí českou produkci v oboru soudobých dějin výjimečnou, je hloubkové studium několika klíčových oblastí. V některých oblastech výzkumu nejsem schopen identifikovat žádný regionální ekvivalent srovnatelný s produkcí pilných českých historiků a historiček.

---

¹ Maciej Górny se rozhodl neodpovídat na jednotlivé otázky a namísto toho formuloval své reflexe v jednom kompaktním textu.

² GÓRNY, Maciej: Několik úvah o české historiografii po roce 1989. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 4, č. 1 (2007), s. 63–73.

Nejbližší paralelou z hlediska organizace výzkumu je snad současná německá historiografie dějin Německé demokratické republiky.

Z „bezkonkurenčních“ oblastí bych zmínil především dvě. První je socialistická modernita v různých smyslech tohoto pojmu. Téma je zastoupeno četnými publikacemi a výzkumnými projekty, které vznikly nezávisle na jakémkoli jasně pojmenovatelném institucionálním centru. Kusé znalosti oboru mi neumožňují vyjmenovat většinu badatelů, kteří tuto subdisciplínu rozvíjejí, ale jména Doubravky Olšákové, Jana Mervarta, Pavla Koláře nebo Vítězslava Sommera nelze opomenout. Kniha posledně jmenovaného, jejímiž spoluautory jsou Matěj Spurný a Jaromír Mrňka, patří k nejinspirativnějším výkladům „reálného socialismu“, jaké jsem kdy četl.³ Zastupují nejrůznější akademické instituce od Ústavu pro soudobé dějiny přes Masarykův ústav a Archiv AV ČR až po Filosofický ústav, což jasně ukazuje, že jejich zájem vychází spíše z kulturních a snad i generačních motivů než z předem naplánované agendy konkrétní instituce. I kdyby se jednalo o pouhou souhru okolností, souhra je to šťastná.

Druhou oblastí, která mě zaujala jasností konceptů a šíří záběru, jsou dějiny politických idejí a politického života před rokem 1989 a po něm. Těmto výzkumům podle mě vévodí Ústav pro soudobé dějiny v čele s Adélou Gjuričovou, Michalem Kopečkem, Tomášem Zahradníčkem a dalšími odborníky spjatými s touto institucí. Z polské perspektivy jejich výzkum zasluhuje zvláštní pozornost nejen díky kvalitě, ale také kvůli propojení témat, která jsou v Polsku traktována spíše odděleně. Tamní historici mají tendenci odklánět se od prahu roku 1989 a přenechávat následující období politologům a sociologům, což lze přičíst hloubce politických změn v novodobých dějinách Polska. Naproti tomu české bádání o parlamentních kulturách po roce 1989 jako kdyby jednoduše navazovalo na bod, v němž odborníci na parlamentarismus devatenáctého a dvacátého století skončili. A komunistické období přitom nemarginalizuje.

Tendence rozostřovat zavedené epochální dělení je vlastně společným rysem obou výše uvedených oblastí. Dokládají to dvě vynikající publikace: práce Michala Pullmanna o pozdně komunistické předešle transformace roku 1989 a kolektivní dílo věnované „reálněsocialistickým“ počátkům postsocialistických expertů.⁴ Právě v tomto ohledu (možná více než v jakémkoli jiném) udávají české soudobé dějiny ostatním tón: ukazují, jak mohou osobní, ideologické a technokratické

³ SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2019.

⁴ PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011; KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu (1980–1995)*. Praha, Argo – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2019. Do publikace přispěli svými studiemi Adéla Gjuričová, Michal Kopeček, Petr Roubal, Matěj Spurný a Tomáš Vilímek.

kontinuity být nejen zbraní v politických potyčkách, ale i předmětem akademického bádání.

Výzvou pro oba zmíněné směry výzkumu zůstává, jako vždy, překročení hranic českých dějin. Je proto nanejvýš potěšující číst knihy, které pracují s mnohonárodnostním charakterem meziválečného Československa nebo srovnávají československý revizionistický marxismus s podobnými myšlenkami napříč středovýchodní Evropou.⁵ Podobných pozitivních příkladů bádání, které přispívají k pochopení vzájemných vazeb a souvztažností kultur, států a lidí, je však málo. Stejně jako v jakékoli jiné historiografii je i v té české patrná tendence sledovat a obhajovat hranice národních dějin, zatímco pokusy o mezinárodní srovnání často zůstávají omezeny na soubor nesouvisejících případových studií.

Ohlédneme-li se do minulosti, je nasnadě, že české soudobé dějiny se za posledních více než dvacet let naprosto a zcela evidentně profesionalizovaly. Po roce 1989 prošly různými fázemi, zčásti typickými pro většinu postkomunistických zemí. Pod deštníkem totalitního paradigmatu se psalo hlavně o pražském jaru a jeho potlačení armádami Varšavské smlouvy – paralelně s tím, jak historici a historičky v sousedních zemích excelovali v dějinách komunistického teroru a protikomunistického odboje. Současně se někteří historici zapojili do oživování nostalgického obrazu meziválečného Československa, když se jali rekonstruovat staré mýty a ideologie – i v tomto případě nikoli nepodobně kolegům z Maďarska či Polska. Potíž přitom nespočívala tolik v jednostrannosti jejich badatelských zájmů jako spíše v tendenci malovat dějiny buď na bílo, nebo na černo.

Žádný z výše uvedených nových trendů českých soudobých dějin těmito nedostatky netrpí. Je zřejmé, že většina českých historiků a historiček nechala devadesátá léta daleko za sebou. Co mě však v poslední době zaměstnává, je otázka, jak česká profesionální historiografie komunikuje s veřejností. Je česká společnost připravena na dějiny, které jsou jí předkládány tak, jak jí jsou předkládány – tedy s různými odstíny, v různých podtónech? Kontroverze kolem Michala Pullmanna a jeho pohledu na dějiny komunistického Československa naznačují, že spíše nikoli. Předmětem neutuchajících diskusí, které odstartovala jeho přelomová kniha z roku 2011, je samotná podstata komunistického systému. Pullmann, stejně jako většina českých historiků, jej vnímá jako korporátní subjekt, který – ať už dobrovolně, či nedobrovolně – budovala sama (a vlastními silami) československá společnost. V Pullmannově pojetí, stejně jako v revizionistickém dějepiscectví obecně, je jednoznačné dělení na „my“ a „oni“ vnímáno jako značně limitující.

---

⁵ Viz HUDEK, Adam – KOPEČEK, Michal – MERVART, Jan (eds.): *Čecho/slovakismus*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2019 (anglické vydání: *Czechoslovakism*. London – New York, Routledge 2022); KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009.

Přitom právě jasná dělicí čára je to, co se dobře prodává a nevyvolává intelektuální nejistotu.

Spory o povahu komunistického režimu nejsou jen epizodické. Ve světle nedávných konfliktů o osudy Ústavu pro studium totalitních režimů je jasné, že tyto kulturní války – pro střední a východní Evropu tak typické – se České republice nevyhýbají a vyhýbat nebudou. Ostatně, jinak tomu nebylo ani dosud.

Z angličtiny přeložila Hana Bortlová-Vondráková

Profesor Maciej Górny působí jako zástupce ředitele v Historickém ústavu Tadeusze Manteuffla Polské akademie věd ve Varšavě. Zabývá se dějinami střední a východní Evropy v devatenáctém a dvacátém století, zejména pak v období první světové války, polsko-německými vztahy, dějinami historiografie a rozpravami o rase. Publikoval mimo jiné monografii *Między Marksem a Palackým: Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji* (Varšava 2001), která vyšla česky s názvem *Mezi Marxem a Palackým: Historiografie v komunistickém Československu* (Praha 2018), a monografii *Przede wszystkim ma być naród: Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej* (Varšava 2007), která se dočkala vydání německého (Kolín nad Rýnem 2011), anglického (Frankfurt nad Mohanem 2013) a v roce 2023 vyjde i česky. Dále je autorem knih *Wielka Wojna profesorów: Nauki o człowieku (1912–1923)* (Varšava 2014) a *Nasza wojna: Europa Środkowo-Wschodnia*, sv. 1: *Imperia 1912–1916* (spolu s Włodzimierzem Borodziejem, Varšava 2014).

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Marcin Jarzabek

Pracownia Antropologii Historycznej, Instytut Historii, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Jak si podle Vás vedou české soudobé dějiny jako obor? Jak vnímáte jejich vývoj od skončení komunistického režimu po dnešek? Jaká témata a jaké badatelské perspektivy podle Vás nadále zůstávají „slepými skvrnami“ nebo moc nerezonují ve výzkumu českých a československých soudobých dějin, ať už mezi historiky a historičkami v ČR, nebo v zahraničí?

Za plotem trawa jest zawsze bardziej zielona – „sousedova tráva je vždycky zelenější“; toto rčení docela dobře vystihuje mé hodnocení české historiografie soudobých dějin a současně i jeho limity. Mám dojem, že i když je tento obor v České republice celkově menší než v Polsku, může se pochlubit zajímavými počiny, různorodostí témat, silnými badatelskými centry, dobrým mezinárodním ukotvením, a především otevřeností novým metodám a perspektivám. I když si mohu myslet, že toto hodnocení je celkem přesné, samozřejmě beru v úvahu skutečnost, že se mi nedostávají do rukou všechny, a spíše ty lepší práce českých kolegů a kolegyně, což můj pohled nutně omezuje a zkresluje. Domnívám se však, že české soudobé dějiny se v „tekuté realitě“ vědeckého života jednadvacátého století docela dobře etablovaly.

Před rokem 1989 se československá historiografie nacházela pod větším ideologickým tlakem než historiografie polská, a proto byl také podle mého názoru zlom v letech 1989/1990 v českém prostředí mnohem citelnější. Podobně jako v polských soudobých dějinách nastal výrazný obrat směrem k odkrývání „bílých míst“ a rovněž (zprvu pravděpodobně s menší intenzitou než v Polsku) k politickým dějinám v období komunistického režimu; zavládlo všeobecné nadšení, že lze konečně psát pravdu o zločinech a represích, o mechanismech fungování strany, o komunistických pohlavárech; že je možné kladně psát nejen o Masarykovi, ale také Karlu Kramářovi, Josefu Pekařovi nebo císaři Františku Josefovi. V českém prostředí naštěstí po skončení devadesátých let neovládly historický výzkum nedávné minulosti politické dějiny. Sociální a kulturní dějiny (včetně dějin populární kultury nebo mentalit), postupem času také orální historie a poté i paměťová studia s nimi držely krok, někdy s nimi vstupují do úzkého kontaktu, ale nenechají se jimi ovládnout. Určitě se tak děje i z toho důvodu, že Ústav pro

soudobé dějiny, založený v roce 1990, funguje v rámci Akademie věd ČR a je akademickou institucí s občanskými kořeny, nikoliv politickou agenturou retroaktivní spravedlnosti (*retroactive justice*), jako je tomu v případě polského Ústavu národní paměti (*Instytut Pamięci Narodowej*).

Příkladem té „zelenější trávy“ je z mého pohledu rozvoj *oral history* v České republice. Přestože v Polsku má tradice tohoto typu bádání své kořeny v ojedinělých pokusech podniknutých už ve třicátých letech minulého století, v České republice se orální historii po roce 1989 podařilo mnohem dříve vytvořit silnou badatelskou základnu (v rámci akademické vědy), institucionalizovat výzkum (Česká asociace orální historie vznikla v roce 2007, tedy dva roky před podobnou institucí polskou, a Centrum orální historie, založené už v roce 2000, doposud v Polsku nemá obdobu) a etablovat se na mezinárodní úrovni.

Druhý příklad toho, jak česká historiografie předběhla tu polskou, se paradoxně týká politických dějin. Komunistická strana Československa se, jak víme, dočkala už dvou monografií: autorem jedné je Jacques Rupnik, druhá pod redakcí Jiřího Kociana pokrývá léta 1969 až 1993 a je prvním (i když z chronologického hlediska posledním) svazkem plánované čtyřdílné série.¹ Oproti tomu nebyla do dnešních dnů vydána kvalitní kniha o historii Polské sjednocené dělnické strany (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR) a navzdory příslušným se jí v nejbližší době nejspíš nedočkáme.

Třetím takovým příkladem (a mohl bych jich jmenovat mnohem víc), jak si česká historiografie soudobých dějin v mých očích vede, je způsob, jakým se vyrovnává s dějinami, pamětí a stále častěji i takzvanou postpamětí (tedy pamětí dalších generací) obyvatel česko-německého pohraničí a s historií Němců v českých zemích například organizace Antikomplex (srovnatelná třeba s nadací *Borussia* v polském Olštýně).

Nechci samozřejmě tvrdit, že česká historiografie je jako Jára Cimrman, který „vyniká prej ve všem“. Dle mého názoru je to jedna z mnoha národních historiografií, které se snaží definovat své místo v globalizovaném a stále komerčnějším akademickém světě. V tomto kontextu lituji jen toho, že vazby mezi českou a polskou historiografií nejnovějších dějin jsou stále poměrně slabé, na čemž mají s velkou pravděpodobností podíl obě strany. Vzhledem k možnostem spolupráce existuje jen málo velkých společných výzkumných projektů, srovnávacích či mezinárodních studií (čestnou výjimkou je bilaterální projekt Tomáše W. Pavlíčka

---

¹ RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátku do převzetí moci*. Praha, Academia 2002 (francouzský originál: *Histoire du Parti Communiste Tchécoslovaque: Dès origines à la prise du pouvoir*. Paris, Presses de la Fondation National des Sciences Politiques 1981); KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – VILÍMEK, Tomáš – BALÍK, Stanislav – HLOUŠEK, Vít: *Dějiny Komunistické strany Československa*, sv. 4: 1969–1993. Praha, Academia 2020.

a Jana Surmana „Československo-polské akademické sítě během Zimní války mezi velkou politikou a individuálními strategiemi“ – *Czechosłowacko-polskie sieci akademickie podczas Zimnej Wojny między wielką polityką i strategiami indywidualnymi*). Paradoxně slabé jsou i oborové vazby mezi institucemi v obou zemích: mohu poukázat alespoň na spolupráci mezi Historickým ústavem Polské akademie věd (*Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk*) ve Varšavě nebo Archivem vědy a Vědeckou knihovnou Polské akademie věd a umění (*Archiwum Nauki i Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności*) v Krakově s jejich partnery, jakož i na kontakty mezi badatelskými pracovišti v Poznani, Vratislavi nebo Krakově s Brnem, Prahou, Pardubicemi atd. Problém je v tom, že naprostá většina z nich je založena na osobních vztazích a známostech, které se ne vždy promítají do institucionalizace těchto relací, společných grantů, publikací a podobně. Pozitivní výjimkou je v tomto případě spolupráce slezských univerzit z polské a české strany, i když zde se pro společný výzkum i publikace nabízí nepoměrně větší potenciál. Paradoxní je, že institucí, která efektivně propojuje Varšavu s Prahou, pokud jde o historický výzkum, je Německý historický ústav ve Varšavě (*Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie / Deutsches Historisches Institut Warschau*) se svou pražskou pobočkou.

Kde vidím „slepu skvrnu“ české historiografie soudobých dějin? Domnívám se, že jde o témata, která v mnoha jiných evropských národních historiografiích během posledních desetiletí ztratila na popularitě a teprve nyní se pomalu vracejí do obliby: například dějiny techniky, dějiny práce a v širším měřítku hospodářské dějiny (abych zmínil oblasti, které mě nejvíce zajímají). Moudřejší o zkušenost z vývoje kulturních dějin nebo lingvistického obratu (a dalších obrátů) můžeme k těmto subdisciplínám přistupovat obezřetněji a „dospěleji“, nově si klást již známé otázky. Další oblastí výzev, které si povšimli i účastníci loňského Sjezdu českých historiků a historiček v Ústí nad Labem (2022), je úloha historie ve veřejném prostoru (*public history*), tedy způsob, jakým odborní historici hovoří o minulosti, aby si získali pozornost a uznání současného publika.

V širší perspektivě (přesahující chronologický rámec dvacátého století) by pro badatele o českých moderních dějinách mohlo být nejzajímavější výzvou vytvoření jejich „provázané historie“ (*entangled history / histoire croisée*), tedy takové historie, která jde o krok dál než srovnávací práce, analýzy kolektivních identit či „vlivologie“. Tento přístup se zdá vhodné uplatňovat právě na národní dějiny, aniž by to znamenalo vstupovat do jejich hájemství jakožto paradigmatu myšlení o dějinách. Byla by to také dobrá příležitost pro zapojení badatelů ze zahraničí.

Co si myslíte o současných debatách a sporech o československé komunistické minulosti? Jsou podle Vás produktivní, ať už z hlediska vědeckého poznání, nebo společenské sebereflexe? Jak vidíte srovnání se situací v zemi, kde žijete či pravidelně působíte?

Mou první myšlenkou bylo napsat, že více než třicet let od pádu komunismu by měly být otázky vyrovnávání s minulostí již dávno uzavřené a že snaha neustále se k nim vracet je stejně tak málo produktivní jako nepříliš zajímavá. Po hlubší úvaze však musím tento úsudek trochu zjemnit: z mé osobní (i generační) perspektivy se zdají být pře o něčí osobní angažovanost v minulém systému moci poněkud „páprdovské“, málo přínosné a často zkreslující obraz vývoje po roce 1945. Bohužel se často týkají osob, které do dnešních dnů působí ve veřejném životě a mají na něj reálný vliv, a proto na ně nelze tak snadno rezignovat.

Pokud dobře rozumím otázce, nejde tu ale primárně (nebo dokonce výlučně) o zúčtování s tajnými agenty nebo stranickými kariéristy aktivními v české politice nebo hospodářství, ale o širší problematiku sporu, jaká byla povaha československé historie po roce 1945 a život v komunistickém Československu. Otázku, jak k tomu dnes přistupovat (tedy jak by měli historici v demokratické společnosti mluvit o životě bez demokracie), považuji za jednu z hlavních výzev, která stojí před historiky a historičkami nejnovějších dějin. Velmi stručně řečeno – když si vzpomenu na diskusi kolem proslulé knihy Michala Pullmanna² – mám dojem, že se snadno můžeme chytit do pastí zavádějících alternativ: buď budeme mluvit o utlačovatelském státu (samotné paradigma totalitarismu už takovou alternativu předjímá), nebo o obyčejném, normálním (*nomen omen*) každodenním životě. Zatím však – zde hodně pomáhá zkušenost práce s orální historií – se v historické realitě tyto dvě dimenze nemusí zcela vylučovat, ba navíc – mohou docela dobře koexistovat. V nesvobodném a nedemokratickém státě lze žít celkem svobodně, když se člověk přizpůsobí, předstírá nebo se vyhýbá jeho nejnejpříjemnějším projevům. Vytvářet historické narativy, které by to dokázaly postihnout (a navíc by se neomezovaly jen na politické dějiny, ale zároveň by se politice nevyhýbaly) a které by odrážely zkušenost života v nesvobodných poměrech, je – v souladu se zněním otázky – produktivní jak pro naše chápání historie, tak pro společenskou sebereflexi. V tomto ohledu soudím, že polská historiografie stojí před podobným problémem.

---

² PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

Jaké výzkumy, publikace či jiné výsledky českých historiček a historiků Vás v poslední době zaujaly, potěšily, zklamaly, či „nadzvedly ze židle“?

Před deseti lety jsem při práci na doktorátu sahal především po pracích, které se týkaly první světové války a meziválečného období, zde se však omezím především na autory a díla z oblasti soudobých dějin, zvláště ta z poslední doby. Se zájmem sleduji další tituly z edice „České moderní dějiny“ nakladatelství Academia. Přestože všechny nepovažuji za stejně zajímavé, některé z nich jsou podle mého mínění vynikající (včetně knihy *Fenomén Maffie*, které jsem věnoval recenzi v časopise *Kwartalnik Historyczny*).³ Rovněž vysoce oceňuji práci autorského týmu pod vedením Jiřího Hlaváčka *Mezi pakárnou a službou vlasti*, která – podobně jako jiné práce českých historiků a historiček zabývajících se orální historií – bravurně odkrývá interpretační potenciál této subdisciplíny.⁴ Poměrně nedávno se ke mně dostala další inspirativní práce *Majstr a Małgorzata* Ondřeje Klípy, pojednávající o polských ženách v československém socialistickém průmyslu a těžbě rovněž z rozhovorů.⁵ V oblasti pamětových studií považuji dále za velký úspěch práci Lenky Řezníkové *Figurace paměti* o Janu Amosi Komenském v kulturních reflexích předminulého a minulého století.⁶ S velkým zaujetím sleduji rovněž počínání Radky Šustrové, Rudolfa Kučery, Romana Barona, Martina Jemelky (abych zmínil jen několik jmen českých kolegů a kolegyň) a samozřejmě Tomáše W. Pavlíčka.

V souvislosti se zájmem o dějiny železnice se mi nedávno dostala do rukou práce Tomáše Nigrina *Od nepostradatelnosti ke stagnaci?*, věnovaná československé železnici v době normalizace.⁷ Pro můj výzkum dějin činnosti polských železničářů mi poskytla zajímavý srovnávací kontext, přesto trochu lituji, že se v tomto hospodářsko-technologickém pojetí našlo tak málo prostoru pro historii lidí.

Z polštiny přeložila Hana Komárková

³ HÁLEK, Jan – MOSKOVIČ, Boris: *Fenomén Maffie: Český (domácí) protirakouský odboj v proměnách 20. století*. Praha, Academia – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2020. Viz recenze Marcina Jarzabka (bez názvu) v časopise *Kwartalnik Historyczny*, roč. 129, č. 3 (2022), s. 768–773.

⁴ HLAVÁČEK, Jiří (ed.): *Mezi pakárnou a službou vlasti: Základní vojenská služba (1968–2004) v aktéřské perspektivě*. Praha, Academia 2021.

⁵ KLÍPA, Ondřej: *Majstr a Małgorzata: Polky v továrnách ČSSR*. Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2021.

⁶ ŘEZŇÍKOVÁ, Lenka: *Figurace paměti: J. A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století*. Praha, Scriptorium 2014.

⁷ NIGRIN, Tomáš: *Od nepostradatelnosti ke stagnaci? Železniční odvětví v Československu v 70. a 80. letech 20. století*. Praha, Dokořán 2020.

Marcin Jarzabek je polský historik a působí na Pracovišti historické antropologie Historického ústavu Jagellonské univerzity v Krakově. Zabývá se sociálními a kulturními dějinami střední Evropy v devatenáctém a dvacátém století, orální historií a paměťovými studii, dále dějinami první světové války, historií železniční dopravy, dějinami pojmů (*Begriffsgeschichte*) a historickou sociologií. Je členem představenstva Polské společnosti orální historie (*Polskie Towarzystwo Historii Mówionnej*) a předsedou krakovské pobočky Polské historické společnosti (*Polskie Towarzystwo Historyczne – Oddział w Krakowie*). Vedle dalších historických studií publikoval monografii *Legioniści i inni: Pamięć zbiorowa weteranów I wojny światowej w Polsce i Czechosłowacji okresu międzywojennego* (Krakov 2017).

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Borut Klabjan

Inštitut za zgodovinske študije, Znanstveno-raziskovalno središče Koper
(Ústav historických studií, Vědeckovýzkumné centrum v Koperu)

Jak si podle Vás vedou české soudobé dějiny jako obor? Jak vnímáte jejich vývoj od skončení komunistického režimu po dnešek? Jaká témata a jaké badatelské perspektivy podle Vás nadále zůstávají „slepými skvrnami“ nebo moc nerezonují ve výzkumu českých a československých soudobých dějin, ať už mezi historiky a historičkami v České republice, nebo v zahraničí?

Velmi si vážím české historiografie jako takové, včetně historiografie soudobých dějin, která se podle mě zdárně „vypracovala“, pokrývá několik historických subdisciplín a při výzkumu nových témat často komunikuje s jinými obory. Dokáže také znovu promýšlet zavedené narativy. Samozřejmě zde najdeme velké kvalitativní rozdíly – někdy jsou zcela zřejmé už na první pohled, jindy se nízkou kvalitou produkce snaží překrýt kvantita. To však není samo o sobě nijak výjimečné, odpovídá to obecnému trendu. Nejde o české specifikum a nemá to nic společného s údajným postsocialistickým dědictvím. I na některých velmi prestižních západoevropských institucích zastávají významné akademické pozice dost průměrní historici.

Vývoj od poloviny devadesátých let do dneška sleduji dost „ve vlnách“, podle toho, zda zrovna na něčem pracuji s českými historiky, nebo nikoli. Co jsem nemohl nezaznamenat, je pestřejší soubor historických analýz ve srovnání s minulostí. Pakliže na přelomu devadesátých a nultých let, kdy jsem se o české dějiny začal zajímat více do hloubky, dominovaly české historické produkci tři hlavní pilíře (Masaryk a meziválečné období; česká zkušenost za druhé světové války a po válce; zločiny socialistického režimu), dnes nejenže je témat mnohem více a jsou různorodá, ale i ty zmíněné tři tematické osy jsou promýšleny jinak než výlučně z hlediska budování národa, jak tomu bylo před dvaceti lety.

„Slepými skvrnami“ současné české historiografie podle mě zůstávají způsoby adaptací na různé politické režimy. Nejen na ten socialistický, ale například i na ten, který přišel po rozpadu habsburské monarchie a otiskl se hluboko do dvacátého století. Stále také postrádám transnacionální dějiny české zkušenosti za druhé světové války, které by pomohly pochopit roli Čechů v regionální

a globální perspektivě a naznačit, jak vypadaly pozdější formy mezinárodní spolupráce Československa se světem v době studené války, tedy v éře, která je dosud vnímána výhradně jako období vyloučení a izolace. V neposlední řadě bych za velmi přínosné a inovativní považoval multidisciplinární a multiskalární zkoumání přechodu od socialistického k liberálnímu režimu. S odstupem třiceti let víme, že transformace nebyla pouze výsledkem sametové revoluce, ale měla více rozměrů. Jejich analýza by pomohla porozumět dnešní české i evropské společnosti. Naštěstí je k dispozici množství pramenů a čeští i zahraniční badatelé a badatelky mají vynikající podmínky k empirickému výzkumu.

Co si myslíte o současných debatách a sporech o československé komunistické minulosti? Jsou podle Vás produktivní, ať už z hlediska vědeckého poznání, nebo společenské sebereflexe? Jak vidíte srovnání se situací v zemi, kde žijete či pravidelně působíte?

Podle mého názoru není současná debata o československé komunistické minulosti o nic „horší“ než ve zbytku Evropy. Vlastně je v některých případech velmi kultivovaná, protože se dokázala posunout od obecné viktimizace české společnosti, která není z hlediska historického bádání příliš produktivní, k hloubkové analýze různých aspektů českých soudobých dějin, od sociálních a intelektuálních dějin až po dějiny každodennosti. V tomto smyslu dosáhla česká historiografie dobré všeobecné úrovně a leckterého historika či historičku z českých institucí lze podle mě považovat za přední evropské badatele svého oboru.

V porovnání se Slovinskem jsou zde určité podobnosti, ale také rozdíly. Slovinskou i českou historickou produkci o nedávné minulosti prostupuje téma národních celků stejně jako sousedních zemí se společnou minulostí (v českém případě je to Československo, ve slovinském Jugoslávie), a také mezinárodních vlivů. Někdy tyto perspektivy přinášejí vynikající výsledky, jindy je jejich kvalita přinejmenším průměrná. To podle mě souvisí ještě s jiným – a závažným – problémem: financování vědeckého výzkumu je v obou zemích nedokonalé a roztržité. Co je však pro slovinský a český případ specifické, je pokračování dlouhé tradice spolupráce mezi „jugoslávskými“ a „československými“ historiky: i když je ponechána na iniciativě jednotlivých badatelů a badatelek, představuje cenné pojitko a může být úrodnou půdou pro vzájemně komplementární výzkumy.

Jaké výzkumy, publikace či jiné výsledky českých historiček a historiků Vás v poslední době zaujaly, potěšily, zklamaly, či „nadzvedly ze židle“?

V posledních letech se mé badatelské zaměření bohužel posunulo jiným směrem a českou i slovenskou historickou produkci už sleduji méně intenzivně. Co však registruji, je zaprvé obnovený zájem o devatenácté století s cílem prozkoumat kořeny

globálního obratu a získat novou perspektivu pro diferencovanější analýzu dvacátého století. Zadrugé bych chtěl zdůraznit rozmanitější metodologický přístup; konvenční výzkum bilaterálních vztahů mezi státy výrazně ustoupil do pozadí zároveň s tím, jak nové výzkumy začaly aplikovat nosné a inovativní transnacionální a komparativní perspektivy. Musím zopakovat, že se v posledních letech věnuji jiným oblastem bádání, nicméně publikace Ondřeje Vojtěchovského a Jana Pelikána *V čase odkvétání* nebo *Řídit socialismus jako firmu* Vítězslava Sommera a jeho kolegů patří mezi knihy, které se chystám v nejbližší době přečíst.¹ Texty těchto autorů se jistě v mnohém liší například od prací již zesnulé Ludi Klusákové, Miroslava Hrocha, Michala Kopečka, Pavla Koláře, Rudolfa Kučery, Dagmar Hájkové, Josefa Petráně, Muriel Blaive či Libory Oates-Indruchové, všechny ale podle mě vypovídají o vitalitě českých institucí a o kvalitě jednotlivých českých vědců.

Z angličtiny přeložila Hana Bortlová-Vondráková

Borut Klabjan je slovinský historik žijící v Itálii a vedoucí vědecký pracovník Ústavu historických studií Vědeckovýzkumného centra v Koperu, současně vyučuje na Univerzitě v Lublani. Mezi jeho hlavní badatelské zájmy patří střední a východní Evropa v 19. a 20. století včetně českých zemí a Slovenska, dějiny menšin a národních hnutí, paměťová studia, historie slovinsko-italských vztahů, regionální a transnacionální dějiny Terstu a historického území rakouského Přímoří. Vývoji této oblasti mezi světovými válkami ve světle tehdejší československé diplomacie věnoval svou disertaci. Česky mu vyšla monografie *Češi a Slováci na Jadranu: Vztahy s Terstem a severním Jadranem v letech 1848–1948* (Praha 2014), která je překladem slovinského originálu *Českoslovaška na Jadranu: Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20 stoletja do druge svetovne vojne* (Ljubljana 2007). Vedle řady studií je dále spoluautorem a editorem knihy *Borderlands of Memory: Adriatic and Central European Perspectives* (Oxford 2018) a spoluautorem monografie *Ogenj, ki je zajel Evropo: Narodni dom v Trstu 1920–2020* [Požár, který zachvátil Evropu: Národní dům v Terstu 1920–2020] (s Gorazdem Bajcem, Lublaň 2021).

---

¹ VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej – PELIKÁN, Jan: *V čase odkvétání: Československo a Jugoslávie v období pozdního socialismu, 1969–1989*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2021; SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2019.

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Ines Koeltzsch

Department of History, Central European University, Vienna

Jak si podle Vás vedou české soudobé dějiny jako obor? Jaká témata a jaké badatelské perspektivy podle Vás nadále zůstávají „slepými skvrnami“ nebo moc nerezonují ve výzkumu českých a československých soudobých dějin, ať už mezi historiky a historičkami v ČR, nebo v zahraničí?

Zásadními důvody, proč jsem se na konci devadesátých let rozhodla pro studium historických věd, a zejména soudobých dějin, byly odlišná zkušenost a nejednoznačné vnímání revoluce z roku 1989 i období transformace v české a východoněmecké společnosti v čase mého dospívání. Soudobé dějiny v České republice byly tehdy ještě v počátcích, ačkoli již byly položeny důležité institucionální základy výzkumu, jako je Ústav pro soudobé dějiny a jeho časopis *Soudobé dějiny*. Od té doby se obor zásadně proměnil a diferencoval. Dnes existuje v českém výzkumu soudobých dějin velká obsahová i metodologická rozmanitost, která obohacuje tradičně silné politické dějiny o badatelské zaměření na dějiny idejí, životního prostředí, urbanismu nebo sportu, dějiny těla, vědy a kultury vzpomínání, a především na dějiny sociálně marginalizovaných skupin. Kromě toho přibývá badatelských přístupů, které chápou soudobé dějiny Československa, České a Slovenské republiky jako dějiny integrované, tj. jako dějiny česko-slovenské.

Této pluralitě na jedné straně prospívá horizontální organizační struktura vědy v České republice (na rozdíl například od silně hierarchizované organizační formy v Německu). Negativně na ni na druhé straně působí neoliberalní politika vědy a jejího financování, neboť mnozí kolegové a kolegyně jsou již léta pod obrovským ekonomickým tlakem. Více souběžných pracovních úvazků a projektů, které potřebují k zajištění obživy, tak přispívá k jejich přetížení a někdy brzdí rozvoj a důkladnou realizaci inovativních výzkumných projektů i produkci odborných monografií. Současně se ztěžuje přístup k vědě všem, kteří nepocházejí ze sociálně privilegovaného prostředí. Konkrétně tento problém však není specifický jen pro výzkum soudobých dějin v České republice, i když například v Německu a Rakousku jsou platy několikanásobně vyšší. Tam „sociálnímu vyloučení“ ve vědě zase nahrává nedostatek pracovních míst a rigidní kariérní postupy. Nicméně po roce 2000 se

poněkud zlepšil alespoň podíl akademických pracovníků ve výzkumu soudobých dějin, který i v Německu byl ještě na konci devadesátých let velmi nízký.

Pokud jde o budoucnost výzkumu českých a československých soudobých dějin doma i v zahraničí, přála bych si, aby se více obracel k intersekcionalním otázkám sociálních, genderových, etnických a věkových nerovností a s tím souvisejících forem diskriminace před rokem 1989 i po něm, k dlouhodobým kulturním a mikrohistorickým projektům i k nadnárodním komparativním projektům na obou stranách železné opony. Srovnávání vývoje a prosazování práv žen, dětí a rodiny v Československu a Rakousku po roce 1945, abych uvedla jen jeden příklad, by pravděpodobně mohlo zřetelněji nasvítit paradoxy modernity v diktatuře a v demokracii.

Potenciál však stále skýtají i badatelská témata již dobře zpracovaná, jako je (pre)historie pražského jara: jestliže se tyto události oprávněně zkoumají především jako příběh česko-slovenského „průlomu do nového světa“,¹ chybějí dosud komplexní dějiny kulturního prolínání v opačném směru, jak o tom svědčí vznik utopické myšlenkové figury a mentální mapy „Čechy u moře“ v německojazyčné kultuře šedesátých a sedmdesátých let minulého století. Bez tohoto opačného, často rozporuplného a z nedorozumění pocházejícího kulturního transferu by nevznikla ani báseň Ingeborg Bachmannové *Böhmen liegt am Meer* (Čechy leží u moře),² ani dobový čtyřdílný román Uweho Johnsona *Jahrestage* (Výročí, respektive Dny jednoho roku), který vypráví o pražském jaru jako o globální historické události z německo-německé a americké perspektivy tlumočnice žijící v New Yorku.³

Co si myslíte o současných debatách a sporech o československé komunistické minulosti? Jsou podle Vás produktivní, ať už z hlediska vědeckého poznání, nebo společenské sebereflexe? Jak vidíte srovnání se situací v zemi, kde žijete či pravidelně působíte?

Otázka po vztahu mezi vládnoucí mocí a společností v diktatuře, probíraná v akademické debatě, a kritika teorie totalitarismu jsou pro současnou mezinárodní historiografii zásadní a nikterak nové. Skutečnost, že je to v české vědě i veřejném prostoru stále „horké téma“, není nijak zvlášť překvapivá, uvážíme-li, že časový

¹ SCHULZE WESSEL, Martin: *Der Prager Frühling: Aufbruch in eine neue Welt*. Ditzingen, Reclam 2018 (v českém překladu: *Pražské jaro: Průlom do nového světa*. Praha, Argo 2018).

² Báseň z roku 1964 vyšla poprvé česky v překladu Ludvíka Kundery v časopise *Host do domu* (roč. 15, č. 11 (1969), s. 1). K tématu více viz HÖLLER, Hans – LARCATI, Arturo (eds.): *Ingeborg Bachmanns „Winterreise nach Prag“: Die Geschichte von „Böhmen liegt am Meer“*. München – Berlin – Zürich, Piper 2016.

³ JOHNSON, Uwe: *Jahrestage: Aus dem Leben von Gesine Cresspahl*. Berlin (West), Suhrkamp 1970–1983.

odstup od konce režimů státního socialismu je stále poměrně krátký. Vzhledem k tomu, že debata o spoluvinně německé a rakouské společnosti na nacistických zločinech si získala pozornost širší veřejnosti až po několika desetiletích a že část německé a rakouské společnosti se dodnes odmítá kriticky konfrontovat s vlastní nedávnou historií, považují diskuse v české (odborné) veřejnosti za důležité, zejména pokud podrobují kritickému zkoumání nacionální metanarace.

Kromě toho by bylo potřebné rozšířit diskusi o roli společnosti za protektorátu i během politických transformací v letech 1945 až 1948 a po roce 1989. Obecně mi chybí silnější sebereflexe u mnoha diskutujících; teoreticko-metodologické preference, způsoby tázání a „slepé skvrny“ jsou totiž vždy závislé na daném místě a biografickém profilu, které se historici a historičky málokdy pokoušejí ve svém výzkumu zohlednit.

Myslím, že je dobré chápat odborné debaty a diskuse jako multiperspektivní proces, jak jej praktikují například autoři knihy *Podoby československé normalizace*.⁴ Na významu nabývá v této souvislosti veřejná historie (*public history*), která se formuje i v České republice, stejně jako otázka, jakým způsobem lze výsledky odborné multiperspektivity a kritické historické vědy zprostředkovat širší veřejnosti. Jak je takový proces obtížný a jak ambivalentních forem nabývá, a to i vzhledem k závislosti na převládající politické interpretaci historie, můžeme vidět v Rakousku, kde v současné době žiji. Tak například Dům dějin Rakouska (*Haus der Geschichte Österreichs*), otevřený v roce 2018, usiluje o velmi inovativní, dekonstruktivní přístup k rakouské historii dvacátého století, poskytuje odpovídající didaktické materiály pro historicko-politické vzdělávání na školách a sebekriticky se vyrovnává s vlastní aktuální sbírkovou praxí, přesto však stále zůstává provizorní institucí s velmi omezenými prostorovými i personálními kapacitami. Naproti tomu se dosud nezdařilo transformovat Muzeum vojenské historie (*Heeresgeschichtliches Museum*) ve Vídni, jehož expozice zůstává nekritickou směsicí militarií, austrofašistických a nacistických devocionálií. Přesto patří toto muzeum na mnoha vídeňských školách stále ještě ke standardnímu programu výuky dějepisu a politiky, který v učebních osnovách nižších i vyšších ročníků i tak zaujímá převážně okrajové postavení, někdy pouze s jednou vyučovací hodinou týdně. I nadále liknavé vyrovnávání rakouské společnosti s antisemitismem a holokaustem se projevuje také v přetrvávající přítomnosti pomníků a pamětních desek antisemitského starosty Karla Luegera po celé Vídni a v dlouholetém bezkonceptním přístupu k řešení Luegerova ústředního pomníku na Okružní třídě (*Ring*) či v absenci muzea dějin holokaustu.

⁴ ČINÁTL, Kamil – MERVART, Jan – NAJBERT, Jaroslav (eds.): *Podoby československé normalizace: Dějiny v diskuzi*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Nakladatelství Lidové noviny 2017.

Jaké výzkumy, publikace či jiné výsledky českých historiček a historiků Vás v poslední době zaujaly, potěšily, zklamaly či „nadzvedly ze židle“?

Co se týká kritického přístupu ke kultuře vzpomínání, v poslední době ve mně silný dojem zanechala kniha Veroniky Pehe *Sametové retro*, která přesvědčivě zpracovává dynamiku a proměny populárních kulturních narativů státního socialismu v devadesátých a nultých letech v kontextu veřejného diskurzu o historii a přístupu státu k minulosti a v mezinárodním srovnání je konfrontuje například s německou „ostalgií“.⁵

Dlouhodobě pozorně sleduji výsledky mezinárodních výzkumných projektů, jako je „Nejisté útočiště? Uprchlíci a občané ve středovýchodní Evropě ve dvacátém století“ (*Unlikely Refuge? Refugees and Citizens in East-Central Europe in the 20th Century*) v Masarykově ústavu a Archivu AV ČR a „Genocida, poválečná migrace a sociální mobilita: Provázanost zkušeností Romů a Židů“ (*Genocide, Postwar Migration, and Social Mobility: Entangled Experiences of Roma and Jews*) Pražského fóra pro romské dějiny / Prague Forum for Romani Histories se sídlem v Ústavu pro soudobé dějiny, neboť v několika ohledech přispívají k dalšímu otevření a pluralizaci oboru českých soudobých dějin i k diferencovanému pohledu na československou, respektive českou a slovenskou politiku a společnost ve dvacátém století.

Pokud jde o dějepisnou didaktiku a *public history*, nabízí se tu řada zajímavých digitálních platforem a iniciativ k soudobým dějinám, které jsou dílem historiků a historiček nebo vznikly v úzké spolupráci s nimi, jako je například portál *historylab.cz*, počítačové hry *Atentát 1942* a *Svoboda 1945* či aplikace *MemoGIS Praha / MemoGIS Prague*, která umožňuje zkoumat prostorově-geografické dimenze holokaustu v českém hlavním městě. V této oblasti bych si do budoucna přála, aby vznikl zastřešující portál, který by digitální nabídky k soudobým dějinám různých odborných institucí v České republice představil. Že tato kvalitní práce v oblasti didaktiky soudobých dějin a *public history* není bohužel úplnou samozřejmostí, ukazuje nedávný protest oddělení vzdělávání Ústavu pro studium totalitních režimů proti zákrokům do jeho práce a personálním změnám ze strany vedení ústavu.⁶

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

⁵ PEHE, Veronika: *Velvet Retro: Postsocialist Nostalgia and the Politics of Heroism in Czech Popular Culture*. New York – Oxford, Berghahn 2020.

⁶ Viz stanoviska oddělení vzdělávání ÚSTR a prezentace jeho projektů na webové stránce <https://www.dejepispodtlakem.cz/> [online] a „Prohlášení historiků a historiček k dění v Ústavu pro studium totalitních režimů“ na jeho podporu na stránce <https://prohlasenihistoriku.eu/> [online]. [Cit. 2023-04-03.]

Ines Koeltzsch je německá historička, narozená v Německé demokratické republice, a působí jako hostující profesorka na Katedře historie Středoevropské univerzity ve Vídni. Zabývá se moderními kulturními a sociálními dějinami, zejména historií vztahů mezi Židy a většinovou společností, migracemi, literární kulturou a kulturními transfery ve střední a východní Evropě v devatenáctém a dvacátém století. Je mimo jiné autorkou monografie *Geteilte Kulturen: Eine Geschichte der tschechisch-jüdisch-deutschen Beziehungen in Prag (1918–1938)* (Mnichov 2012), která vyšla v českém překladu pod názvem *Praha rozdělená i sdílená: Česko-židovsko-německé vztahy 1918–1938* (Praha 2016).

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Dušan Kováč

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Jak si podle Vás vedou české soudobé dějiny jako obor? Jak vnímáte jejich vývoj od skončení komunistického režimu po dnešek? Jaká témata a jaké badatelské perspektivy podle Vás nadále zůstávají „slepými skvrnami“ nebo moc nerezonují ve výzkumu českých a československých soudobých dějin, ať už mezi historiky a historičkami v České republice, nebo v zahraničí?

Rok 1989 bol pre odbor „soudobé dějiny“ (*Zeitgeschichte, Contemporary History*) v Československu klíčový. Pre tento odbor to bol vlastne rok nula. Dejiny dvadsiateho storočia a aj dejiny po roku 1948 sa na vysokých školách vyučovali, aj sa o nich písalo. Dokonca veľa. Ale dejiny po roku 1917 boli iba mytologizovanými dejinami komunistických strán a dejiny po roku 1948 iba dejinami budovania socializmu a dejinami svetovej socialistickej sústavy. Až po roku 1989 sa stali „soudobé dějiny“ samostatným a zároveň vedeckým odborom. V Prahe vznikol v roku 1990 Ústav pro soudobé dějiny. Sledoval som, s kolegom Vilémom Prečanom, jeho zakladanie a jeho rozvoj v zložitých podmienkach a viem, že bez Prečanovho takmer nadľudského úsilia by taký ústav nevznikol. Ja som bol vtedy riaditeľom Historického ústavu SAV a s Vilémom Prečanom sme diskutovali aj otázku najvhodnejšej inštitucionalizácie *de facto* nového odboru. V Bratislave vtedy neboli podmienky na „pražské“ riešenie a ja som odbor, pre ktorý sme vtedy nemali ani pomenovanie (používali sme termín „najnovšie dejiny“, ktorý bol ale z predchádzajúceho obdobia dosť zdiskreditovaný), ponechal ako samostatné oddelenie v Historickom ústave. Toto oddelenie od začiatku nadviazalo s pražským novým ústavom veľmi intenzívnu spoluprácu. Pre odbor „soudobé dějiny“ v Českej republike bol rozhodujúci rok 1993, keď začal vychádzať časopis *Soudobé dějiny*. Časopis a ústav, ktorý ho vydával, sa tak stali centrom a platformou pre rozvoj odboru v celej Českej republike. Bolo to dôležité aj pre Slovensko, pretože časopis bol od začiatku otvorený aj pre slovenských historikov. Za tridsať rokov svojej existencie časopis významne prispel k tomu, že bádanie v odbore „soudobé dějiny“ je v súčasnosti porovnateľné s výsledkami v najvyspejších svetových historiografiách.

„Soudobé dějiny“ ako odbor sú mimoriadne dôležité pre vyrovnávanie sa s rokmi totality, ktoré je zasa nevyhnutné pre zdravý vývoj spoločnosti. „Soudobé dějiny“ v Českej republike sú častým predmetom popularizácie histórie. Prednášky, besedy v médiách, výstavy – to všetko je živou súčasťou intenzívneho bádania v odbore. Mne osobne najviac chýba kritická analýza rozdelenia Československa. Sledujem diskusie v médiách a s lútosťou musím konštatovať, že v českej a následne aj svetovej verejnosti jednoznačne dominuje mýtus, že Československo sa rozdelilo preto, lebo Slováci si chceli uplatniť svoje samourčovacie právo, a Česi (teda českí politici na čele s Václavom Klausom) im v tom nechceli brániť a veľkodušne im to samourčovacie právo dopriali. Tento mýtus sa šíri aj v svetových médiách a aj rozumní a rozhladení ľudia to neustále opakujú. Proces rozdelenia ale prebiehal inak. Potrebujeme triezvu, kritickú analýzu tohto procesu.

Co si myslíte o současných debatách a sporech o československé komunistické minulosti? Jsou podle Vás produktivní, ať už z hlediska vědeckého poznání, nebo společenské sebereflexe? Jak vidíte srovnání se situací v zemi, kde žijete či pravidelně působíte?

Už som napísal, že odbor „soudobé dějiny“ je veľmi dôležitý práve preto, že jeho úlohou je aj kritické zhodnotenie rokov boľševickej totality. To nie je možné bez otvorenej diskusie. Práve historiografia má a musí poskytnúť nie čiernobiely, ale štrukturovaný obraz o totalite vo všetkých oblastiach spoločenského života. Totalita mala svoj začiatok, vývoj a svoj koniec. Vývoj nie priamočiary, ale v akýchsi vlnách. Čím viac bude diskusií, tým plastickejší a reálnejší bude náš obraz o období, ktoré sa samo nazývalo „socialistickým“, či neskôr „normálnym a reálnym socializmom“. Mne na Slovensku takéto diskusie chýbajú. Neobjavujú sa na odborných fórach a médiá sa im úplne vyhýbajú. V médiách sa objavujú relácie, ktoré zobrazujú zločiny komunizmu, čo je dobre, ale pre vyrovnávanie sa s dejinami nedostačujúce.

Jaké výzkumy, publikace či jiné výsledky českých historiček a historiků Vás v poslední době zaujaly, potěšily, zklamaly, či „nadzvedly ze židle“?

Na to, aby ma niečo „zdvihlo zo stoličky“, som už asi pristarý. Moje odborné zameranie nejde v podstate za rok 1945. Všetko, čo sa udialo po tomto roku, vnímam už skôr ako občan, ktorý to všetko prežil. Nesledujem preto literatúru úplne systematicky, ale iba výberovo. Ako som uviedol vyššie, nie som spokojný s tým, ako súčasná česká historiografia vníma rozdelenie Československa. Myslím si, že historici by nemali jednoducho preberať argumenty politikov, ale vyjadrenia a činy politikov podrobiť politickej analýze. Inak česká historiografia k „soudobým dějinám“ je veľmi bohatá a kvalitná. Je čo čítať. Keďže sa to týka mojej témy,

zaujímavou publikáciou je pre mňa kolektívna monografia o čechoslovakizme. Je tam dosť námetov na diskusiu a sám ľutujem, že som takú diskusiu nezačal.¹ Strhujúce čítanie je kniha Karla Kaplana o procese s Miladou Horákovou,² ako aj rozsiahla korešpondencia medzi Vilémom Prečanom a Václavom Havlom.³ Z odbornej stránky majú veľkú hodnotu editované dokumenty v červenej obálke k histórii pražskej jari.⁴ Viaceré publikácie lákajú svojimi titulmi: „*Všichni komunisté do uren!*“ (Tomáš Vilímek),⁵ *Veřejné záchodky ze zlata* (Jiří Suk).⁶ Ostáva iba dúfať, že podľa vzoru Viléma Prečana sa k čítaniu literatúry o „soudobých dějinách“ predsa len „v kradeném čase“ dostanem.⁷

Dušan Kováč je slovenský historik a spisovateľ, dlhodobě pôsobil v Historickém ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, v letech 1990 až 1998 jako jeho ředitel. V letech 2005 až 2009 byl místopředsedou Slovenské akademie věd pro společenské vědy. Zabývá se dějinami Slovenska v 19. a 20. století v mezinárodním kontextu. Je autorem či spoluautorem mnoha historických knih, učebnic a studií, editorem sborníků, ale také autorem knih povídek, rozhlasových her a scénářů televizních her, určených většinou pro mládež. Jeho *Dejiny Slovenska* (Bratislava 1998) se dočkaly v českém překladu šesti vydání (Praha 1998, 1999, 2002, 2007, 2010 a 2011). Dále vydal mimo jiné publikace *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)* (Bratislava 1991), *Slováci & Česi: Dejiny* (Bratislava 1997), *20. storočie: Storočie svetla, storočie temna* (Bratislava 2000), *Bratislava 1939–1945: Mier a vojna v meste* (Bratislava 2006) nebo soubory statí *XX storočí na Slovensku / Twenty Centuries in Slovakia: Eseje a kalendárium* (Bratislava 1999) a *O historiografii a spoločnosti* (Bratislava 2010).

¹ HUDEK, Adam – KOPEČEK, Michal – MERVART, Pavel (eds.): *Čecho/slovakismus*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2019.

² KAPLAN, Karel: *Největší politický proces: „M. Horáková a spol.“* Brno, Doplněk 1995.

³ HAVEL, Václav – PREČAN, Vilém: *Korespondence 1983–1989*. Eds. Vojtech Čelko a Vilém Prečan. Praha, Československé dokumentační středisko 2011.

⁴ V ediční řadě „*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*“, jejíž hlavní editorkou je Jitka Vondrová, vyšlo v letech 1993–2019 v jedenácti dílech celkem čtyřiaadvacet svazků dokumentů.

⁵ VILÍMEK, Tomáš: „*Všichni komunisté do uren!*“ *Volby v Československu v letech 1971–1989 jako společenský, politický a státobezpečnostní fenomén*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2016.

⁶ SUK, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha, Prostor 2016.

⁷ Viz PREČAN, Vilém: *V kradeném čase: Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993*. Brno, Doplněk 1994.

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Daniela Spenser

Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social, Ciudad de México

Jak si podle Vás vedou české soudobé dějiny jako obor? Jak vnímáte jejich vývoj od skončení komunistického režimu po dnešek? Jaká témata a jaké badatelské perspektivy podle Vás nadále zůstávají „slepými skvrnami“ nebo moc nerezonují ve výzkumu českých a československých soudobých dějin, ať už mezi historiky a historičkami v České republice, nebo v zahraničí?

Po roce 1989 zažily české moderní dějiny mimořádné oživení. Zásadní bylo zpřístupnění archivních materiálů, založení mnoha nakladatelství, která se postarala o vydávání a šíření domácích i překladových titulů a napomohla cirkulaci myšlenek bez nutnosti ovládat několik jazyků, a konečně fakt, že tu byly prostředky na výzkum. Významné bylo také zřízení nových institucí, které tyto snahy podporovaly, vznik nových časopisů a univerzitních programů.

Je pochopitelné, že v České republice mají dějiny komunismu přednost před jinými oblastmi bádání, jako jsou dějiny holokaustu a židovské kultury. To je podle mého názoru jedna ze „slepých skvrn“ výzkumu. Za českými hranicemi se přitom naopak jedná o věčné téma. Tím nechci říci, že by k tématu nevycházely kvalitní knihy, ale tato oblast bádání *de facto* zcela absentuje například na stránkách tohoto časopisu. Další „slepou skvrnou“ jsou podle mě exilová studia. Opět – ne že by tato produkce vůbec nebyla vidět, ale na rozdíl od studií zabývajících se například pražským jarem, jeho krachem nebo pádem komunismu a následujícím obdobím mě nenapadá žádná vynikající práce z dějin exilu.

Když jsem začala zase jezdit do Československa, první místo, kam jsem vždycky zamířila, bylo Fišerovo knihkupectví v Kaprově ulici v Praze. Zaráželo mě množství knižně vydaných rozhovorů s tím či oním člověkem, které jsem vnímala jako náhradu za historické knihy, jež měly být napsány. Dnes už tomu tak není. Knižní interview samozřejmě vycházejí nadále a jsou užitečná, ale nyní už spíš jako primární zdroje pro další výzkum – vedle toho, že jsou samozřejmě lidsky zajímavá s ohledem na zpovídaného člověka. V této souvislosti mě napadají rozhovory s Petrem Uhlem *Dělal jsem, co jsem považoval za správné* nebo

s Jiřinou Šiklovou *Bez ohlávky*.¹ Také zveřejňování korespondence vedené přes hranice Československa v sedmdesátých a osmdesátých letech vneslo do debaty autentické hlasy s důležitou výpovědní hodnotou, které umožňují lépe pochopit historické trajektorie po roce 1968. Totéž lze říci o memoárech, například z pera spisovatelů Pavla Kohouta a Ivana Klímy.²

České historiografii soudobých dějin nesmírně prospělo vydávání samizdatových textů a knih napsaných v exilu, které po roce 1989 vstoupily do běžného oběhu. Československé dokumentační středisko nezávislé literatury založené Vilémem Prečanem a Libri prohibiti Jiřího Gruntoráda představují obrovský rezervoár písemnictví zakázaného v době normalizace. Nedocenitelnými se staly i digitální zdroje: Centrum vizuální historie Malach pro židovské dějiny a Program 68, který zpracovali a na YouTube zpřístupnili archiváři České televize,³ jsou nepostradatelnými nástroji pro bádání.

Co si myslíte o současných debatách a sporech o československé komunistické minulosti? Jsou podle Vás produktivní, ať už z hlediska vědeckého poznání, nebo společenské sebereflexe?

Podle mého názoru nemá ideologie v historické literatuře co dělat. Když špatné dějiny komunismu nahradily dějiny antikomunismu (jakkoli to bylo pochopitelné), výsledkem byly jednoduše špatné dějiny. Dalším negativním jevem byl podle mého názoru pozitivismus v rankeovském smyslu („popsat, jak tomu skutečně bylo“). Po letech utajování vyvolalo otevření archivů nadšení. Historikům a historičkám nicméně nějakou dobu trvalo, než se nově získaná data naučili interpretovat a konceptualizovat. Typickým příkladem je Archiv bezpečnostních složek. Jak řada kolegů upozorňuje, dokumenty z tohoto archivu je třeba studovat se zvýšenou opatrností, aby nedošlo k dalšímu zkreslení historie; vždyť agenti Státní bezpečnosti překrucovali historii, ať už vědomě, nebo z neznalosti, zcela běžně.

Značně problematicky vnímám nadměrnou produkci životopisů Václava Havla, jejichž kvalita je nejrůznější – některé odrážejí sentimentální vztah autorů k subjektu, jiné volají po Havlem inspirovaném estetičnu, další sázejí na tržní hodnotu

¹ UHL, Petr – PAVELKA, Zdenko: *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*. Praha, Torst 2013; ŠIKLOVÁ, Jiřina – ČECHLOVSKÁ, Magdalena – PLZÁK, Michal: *Bez ohlávky: Rozhovory*. Praha, Kalich 2011.

² KOHOUT, Pavel: *To byl můj život?? První díl, 1928–1979*. Praha, Paseka 2005; TÝŽ: *To byl můj život?? Druhý díl, 1979–1992*. Příbram, Pistorius 2006; KLÍMA, Ivan: *Moje šílené století*. Praha, Academia 2009; TÝŽ: *Moje šílené století*, sv. 2: 1967–1989. Praha, Academia 2010.

³ K tomuto projektu viz HOPPE, Jiří: Prožívat a promýšlet osmašedesátý u televize: Webový projekt „Program 68“ posouvá bádání o pražském jaru do vyšší dimenze. In: *Soudobé dějiny*, roč. 28, č. 2 (2021), s. 502–509.

tématu. Můžeme si klást otázku, zda náhodou nenapáchaly více škody než užitku, ať už jde přímo o Havla a jeho úspěchy, nebo o biografický žánr jako takový. Ale nemyslím si to. Čtenáři jsou dostatečně nároční na to, aby oddělili zrna od plev; a plevy najdete všude na světě.

Historici jsou závislí na archivech a archivářích. Když jsem v roce 2017 bádala v Praze, zarazilo mě, jak jsou některé archivy užitečné a archiváři nápomocní, a jiní naopak neochotní. Kolega Oldřich Tůma mi vysvětlil, že to souvisí se zákonem Evropské unie o ochraně osobních údajů. Ale zatímco v Národním archivu se chovali velkoryse, jakkoli byly archivní složky neuspořádané a v chaotickém stavu, v Archivu hlavního města Prahy přistupovali k badatelům natolik byrokraticky, že například do značné míry znemožňovali výzkum školství v padesátých letech – nehledě na třicetiletou archivní lhůtu.

Od změny režimu, nástupu svobodné diskuse a svobody bádání v národních i zahraničních archivech uplynulo více než třicet let. Mám dojem, že v historiografii se dostala do popředí nová témata a shromáždilo se obrovské množství informací, ale že se stále jaksi čeká na autory, kteří by je zasadili do širších evropských a světových souvislostí a provedli reflexivní analýzu a syntézu komunistické éry podobnou té, jakou učinil Tony Judt v knize o poválečné Evropě.⁴

Jaké výzkumy, publikace či jiné výsledky českých historiček a historiků Vás v poslední době zaujaly, potěšily, zklamaly, či „nadzvedly ze židle“?

Nic mě nepobouřilo, mnoho publikací mě potěšilo. Věřím v mezinárodní výměnu a spolupráci prostřednictvím seminářů a společných projektů. To, že *Soudobé dějiny* publikují články v češtině a angličtině, je přesně ten typ internacionalizace, který vidím jako žádoucí. Vážím si mezinárodních publikací, které umožňují lépe pochopit regionální varianty stejných nebo podobných problémů. Je ale potřeba promýšlet a diskutovat i různá pojetí stejných problémů, která vznikají ve velmi odlišných podmínkách. Historiografie by také měla být historizována. Nyní, když víme, jak užitečný může být Zoom, by otázka financí a financování neměla představovat zásadnější překážku pro vznik a realizaci transnacionálních výzkumů. Domnívám se, že jako historičky a historikové jsme mimořádně vhodné, neřkuli povolání k tomu, abychom zkoumali cestu vpřed, protože jsme znali velkého množství zákrut vedoucích z minulosti do současnosti. Historie umí a měla by být sebereflexivní.

Z angličtiny přeložila Hana Bortlová-Vondráková

---

⁴ JUDT, Tony: *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London, Heinemann 2005 (1. vydání). V českém překladu: *Poválečná Evropa: Historie po roce 1945*. Praha, Slovart 2008; *Poválečná Evropa: Její historie od roku 1945*. Praha, Prostor 2017, 2018 a 2021.

Daniela Spenser je historička českého původu, která v roce 1968 opustila Československo a od roku 1972 žije v Mexiku. Působí jako badatelka v Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social v Ciudad de México a je přední odbornicí ve studiu studené války. Zaměřuje se především na historii vzájemných vztahů mezi zeměmi Latinské Ameriky a Sovětským svazem a na dějiny levicových politických hnutí v Mexiku. Je autorkou oceňovaných monografií *The Impossible Triangle: Mexico, Soviet Russia, and the United States in the 1920s* (Durham, NC 1999) a *Stumbling Its Way Through Mexico: The Early Years of the Communist International* (Tuscaloosa, AL 2011; původně španělsky), významný ohlas měl sborník studií *In From the Cold: Latin America's New Encounter with the Cold War*, který uspořádala spolu s Gilbertem M. Josephem (Durham 2008). Naposled publikovala biografii předního mexického dělnického vůdce ve dvacátém století *In Combat: The Life of Lombardo Toledano* (Leiden 2020). Aktuálně pracuje na knize zachycující osud její rodiny v Československu během druhé světové války a studené války.

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Philipp Ther

Research Center for the History of Transformations (RECET)
und Institut für Osteuropäische Geschichte, Universität Wien

Internacionalizace, tematické rozkročení i genderový deficit

Výraz „odjinud“, který použila Vaše redakce,¹ mi připomíná literární topos „Čechy u moře“² a odvěkou otázku „Kde domov můj?“, nebo také „Kde se píše dějiny Čech?“. Jedním z pozitivních vývojových trendů posledních třiceti let je, že se česká historiografie navzdory jazykovým bariérám integrovala do evropské a mezinárodní akademické obce. České knihy se čím dál tím častěji překládají nebo jsou rovnou psány anglicky. Stále obvyklejším cílem je dnes publikovat v dobrem anglosaském University Press, zatímco němčina částečně ztratila svůj dřívější význam pro mezinárodní recepci.

Zároveň se českými dějinami zabývá stále více zahraničních historiků a historiček, takže internacionalizaci lze pozorovat i v této rovině. To někdy vede k obranným reflexům, protože někteří starší historici jsou přesvědčeni, že musí české dějiny bránit jako „své vlastní“ a že akademické kultury se liší (silnější tradice pozitivismu s vysokou saturací pramenů ve střední Evropě versus americká odvaha k tezi s menší empirickou základnou). Intenzivnější mezinárodní výměna

---

¹ Philipp Ther se rozhodl neodpovídat na jednotlivé otázky a namísto toho formuloval své reflexe v jednom kompaktním textu.

² Použitá metafora nese bohatý intertextuální náboj a primárně odkazuje již k Shakespearově *Zimní pohádce*, částečně situované do fiktivní Bohemie na mořském pobřeží. V německojazyčném literárním kontextu má referenční význam slavná báseň rakouské spisovatelky Ingeborg Bachmannové „Čechy leží u moře“ (*Böhmen liegt am Meer*), inspirovaná její cestou do Prahy v lednu 1964, v níž alegoricky rezonují naděje nastávajícího pražského jara. Zveřejněna byla v roce 1968 v časopise *Kursbuch*, který vydával německý spisovatel a esejista Hans Magnus Enzensberger, a česky vyšla poprvé o rok později v překladu Ludvíka Kundery v časopise *Host do domu* (roč. 15, č. 11 (1969), s. 1). Enzensberger po dvaceti letech zařadil do svého souboru esejů *Ach Europa! Wahrnehmungen aus sieben Ländern* (Frankfurt/M., Suhrkamp 1987) jako epilóg fiktivní reportáž z Čech „Böhmen am Meer“, situovanou do roku 2006. A v tomto roce zveřejnil pod stejným názvem i rozhlasovou hru. Literární topos „Čech u moře“, evokující utopické představy a touhy, sdílí i další autoři.

v každém případě přispěla k vyšší kvalitě, zejména ve srovnání s historiografiemi zemí podobné velikosti, jako je Rakousko nebo Maďarsko. Internacionalizace se projevuje i v kariérách některých českých historiků a historiček působících v zemích Evropské unie, například Miloše Řezníka, ředitele Německého historického ústavu ve Varšavě, nebo Pavla Koláře, profesora historie na Univerzitě Kostnice.

Většina českých historiků soudobých dějin se stále zabývá převážně minulostí vlastní země. Existují však i výjimky, jako je srovnávací studie Oty Konráda a Rudolfa Kučery o násilí za první světové války a ve třech nástupnických státech habsburské monarchie, práce Michala Kopečka o politickém myšlení ve střední Evropě nebo kniha o soudobých dějinách Německa po roce 1989, kterou napsal Tomáš Nigrin s kolektivem autorů.³ Kniha o Německu po pádu Berlínské zdi (ve skutečnosti východní Němci na zeď útočili, ale revoluční mýtus srovnatelný se 17. listopadem v České republice se z toho nezrodil) nabízí dobrý přehled a originální perspektivu menší sousední země. Zároveň však tato kniha odhaluje limity zmíněné internacionalizace, neboť dosud nevyšel překlad v Rakousku, Belgii nebo Nizozemsku, ačkoli by i pro ně jakožto menší sousedy Spolkové republiky mohla být zajímavá. Mnoho dobrých českých kolektivních monografií, jako je právě tato, mě inspirovalo, abych se o tento formát sám pokusil ve své poslední knize o loděnicích v pozdním státním socialismu a postsocialismu.⁴

U řady kolegů ze Spojených států a Velké Británie se zase projevuje určitá tendence k „English only“, tedy k preferování odborné literatury v angličtině. Vzhledem k této autoreferenčnosti (v sociálních vědách jde o ještě silnější trend) nelze očekávat, že by si například američtí odborníci na Německo zmíněné knihy nebo jiných českých publikací o soudobých evropských dějinách všimli. I poslední *opus magnum* Jana Křena o střední Evropě po roce 1992 by si zasloužilo více pozornosti a citací než lecjaký článek v anglických časopisech.⁵ Tuto omezenou

³ KONRÁD, Ota – KUČERA, Rudolf: *Cesty z apokalypsy: Fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922*. Praha, Academia 2018 (anglické vydání: *Paths out of the Apocalypse: Physical Violence in the Fall and Renewal of Central Europe, 1914–1922*. Praha – Oxford, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. – Oxford University Press 2022); LIZCOVÁ, Zuzana – HANDL, Vladimír – KUNŠTÁT, Miroslav – NIGRIN, Tomáš ad.: *Německo 1989–2021: Úspěchy, problémy a výzvy sjednocené země*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2022. Michal Kopeček patří do mezinárodního autorského týmu dvousvazkového díla *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Negotiating Modernity in the “Short Twentieth Century” and Beyond* (New York, Oxford University Press 2018).

⁴ DAS WERFTENKOLLEKTIV: *In den Stürmen der Transformation: Zwei Werften zwischen Sozialismus und EU*. Berlin, Suhrkamp 2022. Philipp Ther je součástí autorského „kolektivu loděnic“, který v knize zachycuje transformaci loděnic v polské Gdyni a chorvatské Pule.

⁵ KŘEN, Jan: *Čtvrt století střední Evropy: Visegrádské země v globálním přiběhu let 1992–2017*. Praha, Karolinum 2019.

recepti v „anglosféře“ lze alespoň částečně kompenzovat tak, že česká díla budou dostupná v jazycích svých sousedů a zároveň se podaří udržet co nejužší vzájemnou výměnu. Vzájemnost však musí platit v obou směrech.

Potěšitelnému počtu překladů do češtiny nahrává dobrá struktura nakladatelství. Významným faktorem je také (měřeno počtem obyvatel) dost početná veřejnost se zájmem o historii – a řada výborných knihkupectví (rád bych ve Vídni měl poblíž univerzity jedno takové, jakým je například Barvič a Novotný v Brně). Z tohoto ekosystému nakladatelství a knihkupectví těží všichni kolegové, kteří bádají a publikují o soudobých českých dějinách, bez ohledu na to, pocházejí-li z Čech nebo „odjinud“.

Internacionalizace při zachování zainteresované domácí veřejnosti je nepochybně jedním z mimořádně pozitivních a nikoliv samozřejmých vývojových trendů po roce 1989. I když čeští kolegové a kolegyně stále častěji publikují v mezinárodních časopisech, je tento trend závislý především na vydávání velkých knih, které jsou v bodovém systému Grantové agentury České republiky zcela podhodnoceny. Nemám k dispozici žádnou statistiku, ale odhadoval bych, že počet ročně vydávaných knih z oblasti soudobých dějin se od devadesátých let v Česku minimálně zdvojnásobil. Cenou za tento *boom* je však to, že dost dobře nelze všechny nové publikace sledovat. Proto jsou mé postřehy zde selektivní a neúplné.

Svou roli v popularitě soudobých dějin sehrává i beletrie. Kupříkladu Karin Lednická se v *Šikmém kostele*⁶ opírá o hluboké historické znalosti a současně by svým dílem mohla inspirovat k psaní sociálních dějin spíše v tradici Edwarda Palmera Thompsona než z pozic blízkých státu, jak bylo dlouho zvykem v Německu či Rakousku. Velmi zdařilé jsou zde kapitoly věnované nacistické *Volksliste* ve Slezsku a zachycující dilemata, jimž čelilo národnostně smíšené obyvatelstvo. Také romány Aleny Mornštajnové se zabývají citlivými tématy českých dějin, včetně antisemitismu a zacházení s přeživšími holokaustu. Bylo proto překvapivé, jak obranářsky a zároveň agresivně někteří recenzenti reagovali na společnou monografickou publikaci Kateřiny Čapkové, Hillela Kievala a jejich kolegů o životě Židů v českých zemích.⁷ Daly by se vést paralely mezi románem Kateřiny Lednické a třísvazkovými dějinami ostravských dělnických kolonií, které v letech 2011 až 2015 vydal Martin Jemelka a jež spolu s jeho a Ševečkovou knihou

⁶ LEDNICKÁ, Karin: *Šikmý kostel: Románová kronika ztraceného města. Léta 1894–1921*. Ostrava, Bílá vrána 2020; TÁŽ: *Šikmý kostel, sv. 2: Románová kronika ztraceného města. Léta 1921–1945*. Ostrava, Bílá vrána 2021. Rád bych poděkoval svému vídeňskému kolegovi Mojmiru Stranskému, že mi doporučuje tak krásné knihy.

⁷ ČAPKOVÁ, Kateřina – KIEVAL, Hillel J. (eds.): *Židé v českých zemích: Společná cesta dějinami*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2022. Kniha je překladem původní anglické verze (*Prague and Beyond: Jews in the Bohemian Lands*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 2021).

o globální expanzi firmy Baťa mohou sloužit jako ukázka vysokého standardu sociálních a hospodářských dějin v České republice.⁸

Ne všechny tyto práce jsou přísně vzato součástí soudobých dějin, zejména pokud je definujeme jako „epochu žijících současníků“ (*Epoche der Mitlebenden*), jak to někdy činil zakladatel německých *Zeitgeschichte* Hans Rothfels.⁹ Chápeme-li soudobé dějiny v širším časovém rozsahu, jak je to obvyklé i na vídeňské univerzitě, může se česká historiografie vykázat velkými úspěchy zejména v sociálněhistorických tématech, dějinách násilí a státního socialismu. Jediným nedostatkem je, že tyto knihy psali téměř výhradně muži.

České kontroverze o době státního socialismu jsou v Německu a Rakousku kvůli jazykové bariéře bohužel málo známé. Osobně je považuji za velmi obohacující a jejich úroveň za vyšší, než je tomu u diskusí o minulosti v Polsku. Tam je „lidová republika“ (*Polska Rzeczpospolita Ludowa* – PRL) stále vyčleňována z výčtu republik, takže se mluví o druhé republice v předválečném období a o třetí republice od roku 1989, jako kdyby v mezidobí žádný polský stát ani neexistoval. Takové popírání socialistické minulosti se nedá vědecky obhájit, a navíc podporuje historickou politiku nyní vládnoucí strany Právo a spravedlnost (*Prawo i Sprawiedliwość* – PiS), která předstírá, že temné stránky polských dějin jsou dílem cizích velmocí. (Americký historik Timothy Snyder tento pohodlný mýtus potvrdil. Rozhodně to však neplatí o polské anexi Těšínského Slezska po Mnichovské dohodě ani o pronásledování Ukrajinců a Židů v letech 1946–1947 a 1968, které bylo „domácí“.) V tomto ohledu je Česká republika dále, a to jak v historiografii, tak v politice.

Úroveň této české debaty podle mého názoru převyšuje i diskuse v Německu. Východiskem Michala Pullmanna a Pavla Koláře bylo, že české dějiny jsou příliš psány jako dějiny vítězů.¹⁰ Kritika liberálnědemokratické hegemonie je do jisté míry opodstatněná, ačkoli tezi o širokém společenském přijetí normalizace je

⁸ JEMELKA, Martin (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 1: *Závodní kolonie kamenouhelných dolů a koksoven v moravské části Ostravy*; TÝŽ (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 2: *Závodní kolonie kamenouhelných dolů a koksoven ve slezské části Ostravy*; TÝŽ (ed.): *Ostravské dělnické kolonie*, sv. 3: *Závodní kolonie Vítkovických železáren a dalších průmyslových závodů*. Ostrava, Centrum pro hospodářské a sociální dějiny 2011, 2012 a 2015; JEMELKA, Martin – ŠEVEČEK, Ondřej: *Tovární města Baťova koncernu: Evropská kapitola globální expanse*. Praha, Academia 2016.

⁹ K jeho definici soudobých dějin viz ROTHFELS, Hans: *Zeitgeschichte als Aufgabe*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 1, č. 1 (1953), s. 1–8; srv. WIRSCHING, Andreas: „Epoche der Mitlebenden“: Kritik der Epoche. In: *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History*, roč. 8, č. 1 (2011), s. 150–155.

¹⁰ KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016.

obtížné *ex post* empiricky prokázat. Vyžadovalo by to jiný repertoár pramenů, včetně dobových sociálněvědních studií. Dobrou ukázkou práce s tímto typem pramenů nabízí kniha Małgorzaty Mazurekové o frontách práce v socialistickém Polsku, v níž využila sociologické studie z konce sedmdesátých let, aby následně kontaktovala respondenty pro orálněhistorickou část.¹¹ Kombinace využití minulých sociálněvědních výzkumů a dnešní orální historie přináší nejen zajímavé výsledky (jako v českých studiích k revoluci roku 1989),¹² ale také znamená odklon od zažitého předpokladu, že minulost můžeme znovu vyložit, když navštívíme archivy a údajně prázdná místa pak vyplníme historií.

Česká debata o normalizaci se téměř neorientovala na zdroje a metody, zato byla velmi silně ovlivněna politickými postoji. Nevyústila tedy zatím v inovační tlak srovnatelný se situací na konci devadesátých let, kdy střední a mladší generace historiků kritizovala jednostranné zaměření starších kolegů po roce 1968 na úzce politické dějiny (s tím zřejmě souvisí i dříve zmíněný vzestup sociálních dějin).¹³ Nicméně právě silná protireakce liberálního establishmentu, která se více než v odborných časopisech projevovala v médiích, ukazuje, že Pullmann a Kolář svou revizionistickou knihou zasáhli citlivé místo.¹⁴

Český revizionismus je zajímavý i pro současné německé dějiny, které byly psány ještě zřetelněji jako dějiny vítězů. V Německu navíc působí i geografický faktor, protože východní Němci jsou v soudobých dějinách jako oboru zastoupení velmi málo a všechny vedoucí pozice v historických institucích v Postupimi, Berlíně, Drážďanech a ovšem i v bývalém západním Německu obsadili badatelé pocházející ze západní části dříve rozdělené země. Celých pětadvacet let od znovusjednocení byla německá debata zablokována, protože kritiky průběhu transformace bylo možné delegitimizovat jako domnělé či skutečné sympatizanty postkomunistické Strany demokratického socialismu (*Partei des Demokratischen Sozialismus* – PDS) nebo Levice (*Die Linke*) (někteří autoři či autorky,

---

¹¹ MAZUREK, Małgorzata: *Spółeczeństwo kolejki: O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*. Warszawa, Trio 2010. Tato kniha bohužel nebyla dosud přeložena. To opět dokazuje, že to nejlepší z historiografií nových členských států Evropské unie se nedostává „do světa“ automaticky.

¹² VANĚK, Miroslav – OTÁHAL, Milan – MÜCKE, Pavel: *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu. Životopisná vyprávění*. Praha, Karolinum 2019.

¹³ Tento aspekt se bouřlivě diskutoval mimo jiné na sjezdu českých historiků v Hradci Králové v roce 1999.

¹⁴ Rád bych zde upozornil na další a ještě zásadnější knihu Pavla Koláře, která vyšla v němčině a polštině a v přepracované podobě i v češtině (KOLÁŘ, Pavel: *Der Poststalinismus: Ideologie und Utopie einer Epoche*. Köln/R., Böhlau 2016; TÝŽ: *Poststalinizm: Ideologia i utopia epoki*. Warszawa, Neriton 2022; TÝŽ: *Soudruzi a jejich svět: Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2019).

jako například Daniela Dahnová, skutečně z tohoto prostředí pocházeli). Naproti tomu většina humanitních a sociálních vědců i bývalých východoněmeckých občanských aktivistů se domnívala, že musí bránit hospodářské reformy a takzvané sjednocení, které bylo *de facto* spojením dvou států a společností. Možná že blížící se konec strany *Die Linke*, která se zdiskreditovala svým převážně proruským postojem k rusko-ukrajinské válce, otevře prostor pro nové debaty (na nichž se aktuálně podílejí především sociologové, jako Steffen Mau, který navzdory svému východoněmeckému původu dosáhl na Humboldtově univerzitě profesury).¹⁵ A možná by v nich čeští revizionisté (chceme-li je tak nazývat) mohli mít svůj hlas a vliv, protože jinak se lze obávat, že jednoho dne krajně pravicová Alternativa pro Německo (*Alternative für Deutschland* – AfD) strhne německý revizionismus svým směrem a vyvine z něj nacionalistickou, antiliberální a protizápadní ideologii dějin.

K úspěchům českých soudobých dějin, které nepřímo souvisejí s výše zmíněným metodologickým sporem na přelomu tisíciletí kolem revizionismu, patří také rozvoj nových tematických oblastí. Můžeme tu jmenovat knihu autorského kolektivu pod vedením Michala Kopečka o expertech jako architektech „dlouhé“ transformace, která začala už v letech osmdesátých.¹⁶ Studie takové kvality a šíře jsou v Německu vzácné, ačkoli i tam roky 1989/1990 představovaly hlubší zlom a určující experty by bylo třeba hledat spíše v západním Německu (například v prostředí privatizačního úřadu (*Treuhandanstalt*), který je již několik let předmětem poměrně intenzivního zkoumání; k tomu by byl překlad Kopečkovy publikace podnětný). Nejlépe se stav historiografií v různých zemích posuzuje z komparativního hlediska, a já nevím o žádné podobné knize v Polsku nebo Maďarsku. Do Kopečkova svazku přispěli i další kolegové, kteří v posledních letech napsali pozoruhodné knihy o státním socialismu, jako je Matěj Spurný, Petr Roubal, Tomáš Vilímek a konečně i jedna žena, Adéla Gjuričová.¹⁷ Po bok této publikace bych zařadil studii Vítězslava Sommera a jeho spolupracovníků (Jaromíra Mrňky

¹⁵ Srv. MAU, Steffen: *Lütten Klein: Leben in der ostdeutschen Transformationsgesellschaft*. Berlin, Suhrkamp 2019.

¹⁶ KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu (1980–1995)*. Praha, Argo – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2019.

¹⁷ Z prostorových důvodů zde uvádím jen několik děl, z nichž některá jsou už starší, ale všechna mi připadají zajímavá: SPURNÝ, Matěj: *Most do budoucnosti: Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha, Karolinum 2016 (v anglické verzi: *Making the Most of Tomorrow: A Laboratory of Socialist Modernity in Czechoslovakia*. Prague, Karolinum 2019); ROUBAL, Petr: *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2013; GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal – ROUBAL, Petr – SUK, Jiří – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Rozdělení minulostí:*

a Matěje Spurného) o dlouhé tradici manažerismu v Československu a České republice, která sahá až do současnosti k Andreji Babišovi.¹⁸ Pokud jde o genderovou vyváženost současného výzkumu českých soudobých dějin, která není jen kvantitativním problémem, ale ovlivňuje i zaměření bádání, naděje lze vkládat do nového projektu Veroniky Pehe a její výzkumné skupiny o historii transformace.¹⁹

Těmito poznámkami je téměř zodpovězena i třetí anketní otázka. Knihy mě málokdy „nadzvednou ze židle“, alespoň ne doslovně (úplně stejná metafora existuje v němčině, což poukazuje ještě jednou na blízkost jazyků a částečně i mentalit). Kdo však v posledních třiceti letech k židli rozhodně nezůstával přilepen, jsou právě čeští historikové a historičky soudobých dějin, kteří se v mnoha ohledech vyvíjejí dynamičtěji než v Rakousku. Nedávno se mě v Praze jeden hudební historik a archivář zeptal, jak se to stalo, že se ve Vídni zabýváme českou historií v rámci východoevropských dějin. Kromě studené války mě nenapadlo nic přesvědčivého. Podobně to vidím i v případě soudobých dějin v Česku jako historické subdisciplíny.

Philipp Ther je zakladatel a ředitel Výzkumného centra pro dějiny transformací (RECET) a profesor v Ústavu dějin východní Evropy Univerzity Vídeň. Jeho badatelským polem jsou srovnávací sociální a kulturní dějiny devatenáctého a dvacátého století ve střední Evropě, zejména nacionalismu, etnického násilí, migrací, vysídlování a osidlování, dále dějiny systémových postkomunistických transformací z globální perspektivy, dějiny hudby a teorie historiografie. V roce 2019 obdržel Wittgensteinovu cenu, nejvýznamnější rakouské vědecké ocenění. Čtyři jeho knihy vyšly česky: *Národní divadlo v kontextu evropských operních dějin: Od založení do první světové války* (Praha 2008, také anglicky), *Nový pořádek na starém kontinentě: Příběh neoliberální Evropy* (Praha 2016) jako překlad titulu *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent: Eine Geschichte des neoliberalen Europa* (Berlín 2014, také anglicky, polsky, bulharsky, finsky a čínsky), *Temná strana národních států: Etnické čistky v moderní Evropě* (Praha 2017) jako překlad práce *Die dunkle Seite der Nationalstaaten: „Ethnische Säuberungen“ im modernen Europa* (Göttingen 2011, Bonn 2012 a 2013, také anglicky a polsky) a naposled *Jiný konec dějin: Eseje o velké transformaci po roce 1989* (Praha 2022) jako rozšířená verze publikace *Das andere Ende der Geschichte? Über die Große Transformation* (Berlín 2019, také polsky a anglicky).

Vytváření politických identit v České republice po roce 1989. Praha, Knihovna Václava Havla 2011.

¹⁸ SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu 1956–1989.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. – Nakladatelství Lidové noviny 2019.

¹⁹ Research Group for Transformational Studies. In: *Ústav pro soudobé dějiny AV ČR* [online], 2022. [Cit. 2023-02-28.] Dostupné z: <https://www.usd.cas.cz/en/research-units/the-research-group-for-historical-transformation-studies-lumina-quaeruntur/>.

Dále vydal monografie *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956* (Göttingen 1998), *In der Mitte der Gesellschaft: Operntheater in Zentraleuropa 1815–1914* (Viedeň 2006) a *Die Außenseiter: Flucht, Flüchtlinge und Integration im modernen Europa* (Berlín 2017, také anglicky a španělsky). Spolu s autorským kolektivem vydal naposled práci *In den Stürmen der Transformation: Zwei Werften zwischen Sozialismus und EU* (Berlín 2022).

České soudobé dějiny – viděno odjinud

Martina Winklerová

Historisches Seminar, Philosophische Fakultät, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel

Jak si podle Vás vedou české soudobé dějiny jako obor? Jak vnímáte jejich vývoj od skončení komunistického režimu po dnešek? Jaká témata a jaké badatelské perspektivy podle Vás nadále zůstávají „slepými skvrnami“ nebo moc nerezonují ve výzkumu českých a československých soudobých dějin, ať už mezi historiky a historičkami v České republice, nebo v zahraničí?

Mohu-li se vyjádřit poněkud ostře: moderní české a československé dějiny (mám na mysli hlavně období socialismu) jsou podle mě určovány jedním zásadním problémem, za který však samy nenesou odpovědnost. V mezinárodním srovnání prostě nejsou považovány za dostatečně důležité. Množství historických studií o dějinách Sovětského svazu a (se zřetelným odstupem) Polska je nesrovnatelně větší. Česko či Československo v tom samozřejmě není samo. V podobné, možná ještě horší situaci jsou dějiny zemí jihovýchodní Evropy, pobaltských zemí a také Maďarska. V mnoha ohledech je výzkum všech těchto zemí ve srovnání se Sovětským svazem poněkud opožděný. Nové oblasti výzkumu a nové přístupy se v naprosté většině případů rozvíjejí nejprve se zřetelem na Sovětský svaz (obor, v němž působí násobně více historiků a historiček) nebo na historii západní Evropy, tedy na takzvané obecné dějiny. Když si vzpomenu na historiografické milníky posledních desetiletí, napadají mě primárně knihy o Sovětském svazu z pera autorů jako Stephen Kotkin, Jochen Hellbeck nebo Alexej Jurčak. Na české či československé dějiny dojde takřka vždy až ve druhém sledu. Až pak si klademe otázku: bylo to v Československu podobné, nebo jiné? České a československé dějiny se v této souvislosti jeví jako „sekundární“, „zvláštní“, či dokonce „jiné“ dějiny.

S tím souvisí zásadní otázka legitimacy celého oboru (přinejmenším v zahraničí a zejména tehdy, jedná-li se o finanční podporu projektů): Má cenu určité téma ještě jednou rozpracovat na příkladu Československa? Zároveň není jednoduché obhájit projekty, které otvírají nová témata v kontextu českých nebo československých dějin. Proč právě „v českém světle“? Takové výzkumy musí být vždy zvlášť dobře obhájené a vyargumentované: proč potřebujeme právě tuto studii, na co může výzkum československých poměrů poukázat? Vždy zde hraje roli komparativní prvek; československé dějiny samy o sobě se nejeví jako hodné

badatelského zájmu. Doufejme, že aktuální debaty o „dekolonizaci“ nejen Ruska, ale i ruských dějin v Německu a angloamerickém světě se pozitivně odrazí také ve vnímání dějin střední Evropy.

To samozřejmě neznamená, že by české dějiny z hlediska oboru skomíraly. Naopak, v posledních letech vyšlo mnoho významných studií v různých jazycích. Objevují se zde tak důležitá témata jako dějiny genderu, násilí a institucionální dějiny, velice pozitivně vnímám vzestup sociálních a kulturních dějin. Přála bych si snad jen více environmentálních dějin a výraznější zasazení českých a československých dějin do globálních historických perspektiv. V tomto směru se ale výzkum ubírá už delší dobu, socialismus se už dávno nejeví jako izolovaný systém. Propojení s globálně platnými tendencemi myšlení a jednání se ukazuje jako velmi nosné (příkladem mohou být výzkumy neoliberalismu). Uvítala bych i obnovení klasických diplomatických dějin s přesahem ke kulturním dějinám a se zřetelem k významu Československa v mezinárodních organizacích. Ale to jsou jen takové položky na seznamu přání od ježíška; nemám dojem, že by historické bádání v Česku a o Česku vykazovalo nějaké dramatické mezery.

Co si myslíte o současných debatách a sporech o československé komunistické minulosti? Jsou podle Vás produktivní, ať už z hlediska vědeckého poznání, nebo společenské sebereflexe?

Soudobé dějiny jsou vždy úzce spjaty s orientací na současnost, a tedy i s kulturou paměti. V tomto smyslu musí historici v českém kontextu svádět nelehké boje. Zdá se mi, že rozhodující je odpoutat se od silně moralistního pohledu na socialistickou minulost, i když jej požaduje veřejnost. Historická věda přinesla na tomto poli velmi důležité poznatky díky tomu, že do značné míry nahradila otázku hodnocení společnosti otázkou jejího fungování. Bohužel však požadavek, aby historik v prvé řadě analyzoval, a nikoli jen vynášel morální soudy či hodnocení, veřejnost často chápe jako apologetiku. Přeložit metody a výsledky, ale především pojmy historické vědy do jazyka, který by nebyl veřejností špatně pochopen, je v českém kontextu velmi náročné. Jako příklad se nabízí teze, že společnost určitým způsobem participovala na politice a kampaních v padesátých letech. Přiznat stalinistické politice v tomto smyslu určitou míru „demokratičnosti“ a vůbec hájit koncept širšího společenského „konsenzu“, to je sice z akademického hlediska pochopitelné, ale na veřejnost, jak se mi zdá, působily tyto debaty velmi provokativně.

Ambice popsat fungování socialistického systému se přitom ukázala jako mimořádně plodná. Nově bylo v jeho rámci definováno postavení aktérů, do analýzy byly zahrnuty zcela nové sociální skupiny (různé profesní skupiny, menšiny, mládež a děti) a životní oblasti (turismus, popkultura, ekonomické řízení

a podobně). Stěžejní je, že model založený na vzájemné opozici těch „nahore“ a „dole“ byl zásadně zpochybněn.

Jako kulturní historička obzvlášť vítám studie o vzorcích myšlení, stereotypech vnímání a konvencích vyjadřování (*das Sagbare*) ve společnosti. Potenciálně velmi plodný (ale někdy těžce uchopitelný) je koncept subjektivizace. Jaké společenské role si jednotlivci a skupiny přivlastnili, vybojovali, osvojili? Jaké volili strategie v profesní dráze a veřejném prostoru, ale také v dospívání a soukromém životě? Jak takové procesy fungují v diktatuře? A hlavně: není nakonec nutné přehodnotit naše ideály svobodného liberálního jedince?

Jaké výzkumy, publikace či jiné výsledky českých historiček a historiků Vás v poslední době zaujaly, potěšily, zklamaly, či „nadzvedly ze židle“?

Obdivuji zejména studie, které dokážou analyzovat zdánlivě malá a historicky nepodstatná témata způsobem, jenž ozřejmuje jejich historický význam. K tomu je nutná hlavně přesvědčivá argumentace (žargon kulturních dějin někdy svádí ke krásně znějícím, ale koneckonců nepřesvědčivým argumentačním liniím). V posledních letech vyšlo v Česku hodně knih o „hezkých“ tématech, ke kterým patří sport, hudba, chatařství, hračky a podobně. Umění spočívá v tom, dodat klasickým kulturním (tedy vlastně nepolitickým) dějinám historickou relevanci. A to se daří čím dál tím lépe. K mimořádně zdařilým studiím tohoto typu podle mě patří *Československé spartakiády* Petra Roubala a *Babičky na bigbitu* Oty Poloučka.¹ Není asi náhodou, že obě studie velmi obratně pracují s modely a teoriemi z jiných oborů. Za silně inspirativní a přesvědčivé považují také různé studie o expertech a technokracii v socialistickém Československu, práce Denisy Nečasové a knihu Matěje Spurného *Most do budoucnosti*.²

Profesorka Martina Winklerová je německá historička, vedoucí oddělení východoevropských dějin na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Christiana Albrechta v Kielu. Specializuje se na kulturní dějiny střední a východní Evropy, zejména na české a slovenské soudobé dějiny, na historii Ruska v 18. a 19. století a dále na dějiny dětství, postižených osob (*disability history*) a historii fotografie. Její biografie *Karel Kramář (1860–1937): Selbstbild*,

¹ ROUBAL, Petr: *Československé spartakiády*. Praha, Academia 2016 (v anglickém znění: *Spartakiads: The Politics of Physical Culture in Communist Czechoslovakia*. Prague, Karolinum 2020); POLOUČEK, Oto: *Babičky na bigbitu: Společenský život na moravském venkově během pozdního socialismu*. Brno, Masarykova univerzita 2020.

² SPURNÝ, Matěj: *Most do budoucnosti: Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha, Karolinum 2016 (v anglickém znění: *Making the Most of Tomorrow: A Laboratory of Socialist Modernity in Czechoslovakia*. Prague, Karolinum 2019).

Fremdwahrnehmungen und Modernisierungsverständnis eines tschechischen Politikers (Mnichov 2002) vyšla v českém překladu s titulem *Karel Kramář 1860–1937* (Praha 2011). Kromě dalších studií a edic publikovala monografie *Das Imperium und die Seeotter: Die Expansion Russlands in den Nordpazifischen Raum, 1700–1867* (Göttingen 2016), *Kindheitsgeschichte: Eine Einführung* (Göttingen 2017) a *Panzer in Prag: Der fotografische Blick auf die Invasion von 1968* (Düsseldorf 2018).

Authors of Survey Responses

Francesco Caccamo

is an associate professor of Eastern European History at the Department of Humanities, Arts and Social Sciences, Faculty of Arts, University of Gabriele d'Annunzio in Chieti and Pescara. He has a long-term collaboration with the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences. His research interests include the history of Czechoslovakia and the Balkan countries, especially Albania and Montenegro, and the international relations of Italy in the twentieth century. He has published, among other works, the monographs *L'Italia e la „Nuova Europa“: Il confronto sull'Europa orientale alla conferenza di pace di Parigi 1919–1920* (Milano and Trento 2000), *Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale* (Roma 2008) and *La Cecoslovacchia al tempo del socialismo reale: Regime, dissenso, esilio* (Roma 2017). His biography *Jiří Pelikán: Un lungo viaggio nell'arcipelago socialista* (Venezia 2007) was also published in Czech under the title *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století* [Jiří Pelikán and His Journey Through Twentieth-Century Socialism] (Brno 2008).

Maciej Górny

is deputy director of the Tadeusz Manteuffel Institute of History at the Polish Academy of Sciences in Warsaw. His research interests include the history of Central and Eastern Europe in the nineteenth and twentieth centuries, especially the First World War, Polish-German relations, the history of historiography and debates on race. He has written, among other things, the monographs *Między Marksem a Palackým: Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji* [Between Marx and Palacký: Historiography in Communist Czechoslovakia] (Warszawa 2001), published in Czech translation in 2018, and *Przed wszystkim ma być naród: Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej* [Above All There is the Nation: Marxist Historiographies in Central and Eastern Europe] (Warszawa 2007). The latter has been published in German (Köln 2011), English (Frankfurt am Main 2013) and will be published in Czech in 2023. He is also the author of the books *Wielka Wojna profesorów: Nauki o człowieku 1912–1923* [The Great War of the Professors: Human Sciences 1912–1923] (Warszawa 2014) and, together with Włodzimierz Borodziej, *Nasza wojna: Europa Środkowo-Wschodnia, Vol. 1: Imperia 1912–1916* [Our War: Central and Eastern Europe, Vol. 1: Empires 1912–1916] (Warszawa 2014).

Marcin Jarząbek

is a Polish historian and works at the Department of Historical Anthropology, Institute of History, Jagiellonian University in Kraków. His research interests include the social and cultural history of Central Europe in the nineteenth and twentieth centuries, oral history and

memory studies, as well as the history of the First World War, the history of railway transport, the history of concepts (*Begriffsgeschichte*) and historical sociology. He is a member of the Board of Directors of the Polish Oral History Society (*Polskie Towarzystwo Historii Mówionnej*) and the President of the Kraków Branch of the Polish Historical Society (*Polskie Towarzystwo Historyczne*). Among other historical studies, he has published the monograph *Legioniści i inni: Pamięć zbiorowa weteranów I wojny światowej w Polsce i Czechosłowacji okresu międzywojennego* [Legionnaires and Others: The Collective Memory of the First World War Veterans in Poland and Czechoslovakia of the Interwar Period] (Kraków 2017).

Borut Klabjan

is a Slovenian historian living in Italy, a principal research associate at the Institute for Historical Studies at the Science and Research Centre (ZRS) in Koper, and a lecturer at the University of Ljubljana. His main research interests include Central and Eastern Europe in the nineteenth and twentieth centuries, including the Czech lands and Slovakia, the history of minorities and national movements, memory studies, the history of Slovenian-Italian relations, the regional and transnational history of Trieste and the historical territory of the Austrian Littoral. He devoted his PhD thesis to the development of this area between the world wars in the light of Czechoslovak diplomacy at that time. He is the author of *Češkoslovaška na Jadranu: Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne* [Czechoslovakia on the Adriatic: Czechs and Slovaks and Their Links with Trieste and the Austrian Littoral from the Early Twentieth Century to the Second World War] (Ljubljana 2007), published also in Czech in 2014, and co-author and editor of *Borderlands of Memory: Adriatic and Central European Perspectives* (Oxford 2018). He also co-authored, together with Gorazd Bajc, a monograph entitled *Ogenj, ki je zajel Evropo: Narodni dom v Trstu 1920–2020* [The Fire that Engulfed Europe: The National House of Trieste, 1920–2020] (Ljubljana 2021).

Ines Koeltzsch

is a German historian born in the German Democratic Republic. She is a visiting professor in the Department of History at the Central European University in Vienna. Her research focuses on modern cultural and social history, especially the history of relations between Jews and the majority society, migration, literary culture, and cultural transfers in Central and Eastern Europe in the nineteenth and twentieth centuries. Her monograph *Geteilte Kulturen: Eine Geschichte der tschechisch-jüdisch-deutschen Beziehungen in Prag, 1918–1938* (München 2012) was published in Czech translation under the title *Praha rozdělená i sdílená: Česko-židovsko-německé vztahy 1918–1938* [Prague Divided and Shared: Czech-Jewish-German Relations, 1918–1938] (Praha 2016).

Dušan Kováč

is a Slovak historian and writer. For many years he has worked at the Historical Institute of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava. Between 1990 and 1998 he was its director. From 2005 to 2009 he was the Vice President of the Slovak Academy of Sciences for Social Sciences. As a historian, he deals with the history of Slovakia in the nineteenth and twentieth centuries in an international context. He is the author or co-author of many historical books, textbooks and studies, and is the editor of a number of anthologies. He has also written short stories, radio plays and television scripts, mostly intended for young people. His *Dejiny Slovenska* [History of Slovakia] (Bratislava 1998) has been translated into Czech in six editions (Praha 1998, 1999, 2002, 2007, 2010 and 2011). Among his most prominent works are *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)* [Germany and the German Minority in Slovakia, 1871–1945] (Bratislava 1991), *Slovensko v Rakúsko-Uhorsku* [Slovakia in Austria-Hungary] (Bratislava 1995), *Slováci & Česi: Dejiny* [Slovaks & Czechs: History] (Bratislava 1997), *20. storočie: Storočie svetla, storočie temna* [The Twentieth Century: Century of Light, Century of Darkness] (Bratislava 2000), *Bratislava 1939–1945: Mier a vojna v meste* [Bratislava 1939–1945: Peace and War in the City] (Bratislava 2006) and the collections of essays entitled *O historiografii a spoločnosti* [On Historiography and Society] (Bratislava 2010). He led the team of authors who produced the first two volumes of *Slovensko v 20. storočí* [Slovakia in the Twentieth Century], covering the period from the beginning of the twentieth century to the end of the First World War (Bratislava 2004 and 2008).

Daniela Spenser

is a historian of Czech origin who left Czechoslovakia in 1968 and has lived in Mexico since 1972. She is a researcher at the Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social in Mexico City and a leading scholar in the field of Cold War studies. Her research focuses on Soviet-Latin American relations and on Mexican leftist political movements. She is the author of *The Impossible Triangle: Mexico, Soviet Russia, and the United States in the 1920s* (Durham, NC 1999) and *Stumbling Its Way Through Mexico: The Early Years of Communist International* (Tuscaloosa, AL 2011; originally published in Spanish) and co-editor with Gilbert M. Joseph of *In From the Cold: Latin America's New Encounter with the Cold War* (Durham 2008). More recently, she has published a monograph about one of the foremost Mexican labour leaders of the twentieth century entitled *In Combat: The Life of Lombardo Toledano* (Leiden 2020). She is now working on a book of the prosopography of her family during the Second World War and the Cold War in Czechoslovakia.

Philipp Ther

is the founder and director of the Research Centre for the History of Transformations (RE-CET) and professor at the Institute of East European History, University of Vienna. His field of research is the comparative social and cultural history of nineteenth- and twentieth-century Central Europe, especially nationalism, ethnic violence, migrations, displacements and settlement, as well as the history of post-communist transformations from a global

perspective, music history and theory of historiography. In 2019, he received the Wittgenstein Prize, Austria's most important scholarly award. His books *Die dunkle Seite der Nationalstaaten: „Ethnische Säuberungen“ im modernen Europa* (Göttingen 2011, Bonn 2012 and 2013), *Das andere Ende der Geschichte? Über die Große Transformation* (Berlin 2019) and *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent: Eine Geschichte des neoliberalen Europa* (Berlin 2014) have been published in Czech as well as in other languages (the last, for example, in English, Polish, Bulgarian, Finnish and Chinese). He is also the author of the monographs *In der Mitte der Gesellschaft: Operntheater in Zentraleuropa 1815–1914* (Wien 2006; also in English and Czech), *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956* (Göttingen 1998) and *Die Außenseiter: Flucht, Flüchtlinge und Integration im modernen Europa* (Berlin 2017, also in English and Spanish). Most recently he has co-authored, with a team of authors, *In den Stürmen der Transformation: Zwei Werften zwischen Sozialismus und EU* (Berlin 2022).

Martina Winkler

is a German historian, head of the Department of East European History at the Faculty of Arts and Humanities, Christian Albrecht University in Kiel. She specializes in the cultural history of Central and Eastern Europe, especially Czech and Slovak contemporary history, the history of Russia in the eighteenth and nineteenth centuries, as well as the history of childhood, disability history and the history of photography. Her biography *Karel Kramář (1860–1937): Selbstbild, Fremdwahrnehmungen und Modernisierungsverständnis eines tschechischen Politikers* (München 2002) was translated into Czech in 2011. Among other studies and editions, she has published the monographs *Das Imperium und die Seeotter: Die Expansion Russlands in den Nordpazifischen Raum, 1700–1867* (Göttingen 2016), *Kindheitsgeschichte: Eine Einführung* (Göttingen 2017) and *Panzer in Prag: Der fotografische Blick auf die Invasion von 1968* (Düsseldorf 2018).

„Hadrář“ Prahy dvacátého století? Kulturní dějiny jako postmoderní freska

Veronika Košnarová

Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Praha

SAYER, Derek:

*Praha, hlavní město dvacátého století:
Surrealistická historie.*

Z anglického originálu přeložil Jindřich Veselý.

Praha, Volvox Globator 2021, 513 stran,
ISBN 978-80-7511-584-3.

Kniha britsko-kanadského kulturního historika a emeritního profesora Albertské univerzity v Edmontonu Dereka Sayera (*1950) *Praha, hlavní město dvacátého století: Surrealistická historie* vyšla v originále v roce 2013.¹ Setkala se vesměs s pozitivními, ba nadšenými recenzemi² a byla vyznamenána několika oceněními – u nás jí bylo například uděleno zvláštní uznání Ceny F. X. Šaldy za rok 2014.

¹ SAYER, Derek: *Prague, Capital of the Twentieth Century: A Surrealist History*. Princeton (NJ) – Oxford, Princeton University Press 2013.

² Z českých ohlasů lze zmínit např. recenzi Lenky Bydžovské v *Umění* (roč. 62, č. 6 (2014), s. 576–578). Velmi kritický byl naopak Peter Bugge v časopise *Central Europe* (roč. 13, č. 1–2 (2015), s. 114–116), jehož recenze dokonce vyvolala autorovu polemickou reakci a následnou Buggeho odpověď (SAYER, Derek: Response to Peter Bugge's Review. In: *Tamtéž*, roč. 14, č. 1 (2016), s. 58–61; BUGGE, Peter: Response to Derek Sayer. In: *Tamtéž*, s. 61–63). Leckteré věci, na něž Bugge upozorňuje, v přítomné recenzi taktéž zazní.

Bohemistické tematické se autor věnuje dlouhodobě: již v roce 1998 publikoval rozsáhlou monografii *Pobřeží Bohemie: České dějiny* a k pražskému tématu se vrátil v knize *Praha: Křižovatka Evropy*.³ Sayer není samozřejmě jediný zahraniční historik, jehož pozornost přitáhly (kulturní) dějiny Prahy. Asi nejznámější (a zároveň i nejosobitější) je v tomto směru italský bohemista Angelo Maria Ripellino (1923–1978) se svou *Magickou Prahou*,⁴ stejnou měrou si ovšem zaslouží pozornost stylově střídmější *Praha černá a zlatá* od pražského rodáka, v Americe usazeného českoněmeckého literárního a kulturního historika Petera Demetz (*1922).⁵ V relativně nedávné době pak vyšla – českými recenzenty spíše negativně hodnocená – kniha francouzského historika Bernarda Michela (1935–2013) *Praha: Město evropské avantgardy, 1895–1928*.⁶ Z publikací kolektivního charakteru lze připomenout katalog k výstavě uspořádané v roce 1997 v Muzeu krásných umění v Dijonu *Praha 1900–1938: Utajené hlavní město avantgard*.⁷

Úvod recenzovaného svazku stylizuje Sayer velmi podobně jako ve své dřívější bohemistické práci *The Coasts of Bohemia: A Czech History*. V obou případech se v úvodních řádcích věnuje osvětlení titulu knihy. Zatímco v *Pobřeží Bohemie* se jedná o narážku na Shakespearovu *Zimní pohádku*,⁸ v knize *Praha, hlavní město*

³ SAYER, Derek: *The Coasts of Bohemia: A Czech History*. Princeton, Princeton University Press 1998; TÝŽ: *Prague: Crossroads of Europe*. London, Reaktion Books 2018.

⁴ V originálu *Praga magica* (Torino, Einaudi 1973); česky vyšla poprvé v roce 1978 v exilovém nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem, oficiálně pak v Odeonu v letech 1992 a 1996 a v Argu v roce 2009.

⁵ V originálu *Prague in Black and Gold: A History of a City* (New York, Hill & Wang 1997), česky s podtitulem *Výjevy ze života jednoho evropského města* v nakladatelství Prostor v letech 1999, 2004 a 2012.

⁶ V originálu *Prague, belle époque* (Paris, Aubier 2008), česky v nakladatelství Argo v roce 2010. Velmi kritičtí byli k Michelově knize především Luboš Merhaut v internetové literární ročence *Echa 2010–2011* (Praha, Institut pro studium literatury 2014 [online], 11. 05. 2011. [Cit. 2022-01-25.] Dostupné z: <http://www.ipsl.cz/index.php?id=92&menu=echa&sub=echa&str=echo.php>) a Michal Topor v časopise *Střed/Centre* (roč. 3, č. 2 (2011), s. 121–123). Obě recenze vyšly bez názvu.

⁷ Název výstavy byl inspirován slavným Bretonovým prohlášením v přednášce pronesené při jeho návštěvě Prahy (k tomu viz níže). Do katalogu přispěli vedle několika zahraničních badatelů převážně čeští historici a historičky umění, byt někteří působí v zahraničí. Specifická pozice Prahy je zde odvozována primárně od její geografické situovanosti (v srdci Evropy), implikující další zvláštní politické, sociální a kulturně-historické konsekvence. O klíčové roli Prahy pro mezinárodní šíření surrealismu se zmiňuje v jednom ze vstupních textů katalogu Jaroslav Anděl (ANDĚL, Jaroslav: Prague, modèle pluriculturel de la modernité. In: MENANTEAU, Jacqueline – PRAVDOVÁ, Anna – HAVRÁNEK, Vít (eds.): *Prague 1900–1938: Capitale secrète des avant-gardes. Musée des Beaux-Arts de Dijon 15 juin – 13 octobre 1997*. Dijon, Musée des Beaux-Arts 1997, s. xxviii–xxxiv, zde s. xxxiv).

⁸ Srv. SAYER, D.: *The Coasts of Bohemia*, s. [5].

dvacátého století se mu inspirací a metodologickým vzorem stal nedokončený projekt německého filozofa, estetika a sociologa Waltera Benjamina (1892–1940) „Paříž, hlavní město devatenáctého století“, který se zachoval jen v podobě fragmentárních *Pasáží*.⁹ Mnohé z nich je podle Sayera bližší duchu naší (postmoderní) doby, vyznačující se – slovy filozofa Jean-Françoise Lyotarda – „nedůvěrou vůči metanaracím“ modernity, vůči velkým vyprávěním orientovaným na teleologický smysl dějin. Praha naopak, soudí Sayer, „nabízí jen málo pro velká vyprávění, a nejméně ze všeho pro velká vyprávění o pokroku. (...) Praha poskytuje hodně odlišné východisko pro zkušenost moderny než Londýn, Paříž, Los Angeles nebo New York.“ (s. 19) Za hlavní město dvacátého století ji považuje proto, že dalece předčí jiné metropole počtem různých způsobů, jimiž lze být moderní, a „také skutečností, že je to místo, kde se modernistické sny znovu a znovu rozpadají; místo, kde dříve či později vždy spadnou masky, aby se tak velká vyprávění o pokroku ukázala jako pohádka pro děti, jimiž jsou“. Moderní historie Prahy je podle Sayera „názornou lekcí černého humoru. Kde jinde získat lepší smysl pro ironii a absurditu, trvalou podezíravost ke smyslu velkých teorií a vůči totalitním ideologiím a zároveň rabelaisovský požitek z toho, jak všechny společenské a intelektuální nároky na racionalitu nevybíravě podvrací erotika? A právě tohle je krajina, kterou zkoumá tato kniha.“ (s. 20)

Derek Sayer má ambici následovat Benjaminovu – psychoanalýze blízkou – metodu symptomatického „čtení“ časoprostoru města coby projevu „snových vizí“ „snícího kolektivu“, neboli jinak řečeno: v materiálních reziduích hledat uchovanou nevědomou, amorfní snovou konfiguraci minulosti, přítomnou skutečnost nahlížet jako náhle se vynořivší obraz minulosti. Tímto svým přístupem k dějinám měl Benjamin blízko právě k surrealismu. Ač jej rozhodně nepřijímal bez výhrad,¹⁰ byl Bretonovu hnutí velkou měrou zavázán za jeho iniciační gesto, spočívající v tom, že se jako první podívalo na ruiny dějin otevřenýma očima. Sayer k tomu podotýká: „Pasáže mají hodně společného se surrealistickým *dé-rive*, bloumáním bulváry i postranními uličkami města, procházkou nezbytně

⁹ Texty *Pasáží* vyšly v poválečných souborech Benjaminova díla, viz např. BENJAMIN, Walter: *Gesammelte Schriften*, sv. V/1–2: *Das Passagen-Werk*. Eds. Rolf Tiedemann a Hermann Schwepenhäuser. Frankfurt/M., Suhrkamp 1982. V českém překladu jsou tři tyto eseje součástí výboru z Benjaminových textů *Dílo a jeho zdroj*, sestaveného Růženu Grebeníčkovou (Praha, Odeon 1979): Paříž, hlavní město devatenáctého století (s. 67–78); O některých motivech u Baudelaira (s. 81–112); Centrální park (s. 113–129). Čtvrtý esej „Paříž druhého císařství u Baudelaira“ je zařazen do 2. svazku *Výboru z díla* Waltera Benjamina s názvem *Teoretické pasáže*, který uspořádal a přeložil Martin Ritter (Praha, OIKOYMENH 2011, s. 226–306).

¹⁰ Srv. jeho stat „Surrealismus: Poslední momentka evropské inteligence“ z roku 1929. Česky vyšla v antologii Benjaminových textů *Agésilas Santander*, které uspořádal a přeložil Jiří Brynda (Praha, Herrmann & synové 1998, s. 123–142).

bezcílnou, protože je vedena nadějí na náhodné setkání se zázraky skrytými v nitru každodennosti.“ (s. 15)

Pokud cílem Waltera Benjamina bylo odhalit prehistorii modernity, Derek Sayer svou knihu ambiciózně považuje za příspěvek k prehistorii postmodernity. Benjaminovou metodou se přitom neinspiroje pouze na rovině přístupu k dějinám, ale rovněž co do způsobu prezentace. Podobně jako on tak používá techniku montáže a rovněž koláže. V praxi to znamená, že přechází bez nějakých významnějších Césarů mezi různými obdobími, oblastmi umění a kultury (literaturou, výtvarným uměním, architekturou, fotografií, filmem, hudbou) i perspektivami, z nichž na sledované fenomény nahlíží. Ve výkladu se nedrží žádné striktní chronologie; ze zřetele ji sice zcela nepouští, v žádném případě to však není hlavní organizačně-kompoziční princip jeho promluvy.

Titul knihy je poněkud zavádějící a do jisté míry marketingový, neboť podstatná část textu nemá se surrealismem (coby hnutím) ani s (moderní) Prahou nic (moc) společného.¹¹ To se nicméně netýká první kapitoly, příznačně zarámované pobytem André Bretona, jeho ženy Jacqueline Lamba a básníka Paula Éluarda v Praze v roce 1935. Tehdy zde také Breton proslovil přednášku „O surrealistické situaci objektu“, kde mimo jiné zazněla věta o Praze coby *magické kapitule staré Evropy* (srv. citaci na straně 24).¹² Peter Demetz k tomu ve své knize trefně poznamenává, že čeští surrealisté i jejich následovníci „po celá desetiletí nesprávně citovali Bretona tím, že prostě vynechávali podmiňující adjektivum *vieille* a tvrdili, že Breton prohlašoval magickou Prahu za hlavní město Evropy. (...) Pro Bretona však byla Praha hlavním městem staré Evropy, kdežto Paříž metropolí evropské modernity.“¹³ Přejímání tohoto mýtu Demetz vytýká i Ripellinovi, který podle jeho názoru musel vědět, že se jedná o podstatný posun Bretonových slov.¹⁴ Pokud jde o Sayerův vztah k oběma jeho (o Praze píšícím) předchůdcům, lze pozorovat jistý nesoulad mezi explicitním prohlášením a praxí: Sayer sice podle svých slov sympatizuje „s Demetzovou nechutí k motivu ‘magické Prahy’“ (s. 454), nejednou však k Ripellinovi (a to souhlasně) odkazuje a leckdy se zdá, že jeho způsob zachycení pražského *genia loci* formou asambláže poskládané z různorodých

¹¹ Akcent na surrealistický diskurz přitom české vydání podtrhuje koláží Karla Teigeho na obálce.

¹² Přednáška vyšla jako součást publikace André Bretona *Co je surrealismus? Tři přednášky [o vývoji surrealismu, o surrealistické situaci objektu a politické posici dnešního umění]* (Brno, Joža Jícha 1937).

¹³ DEMETZ, P.: *Praha černá a zlatá* (2004), s. 463–464. Z angličtiny přeložil Zdeněk Hron.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 464. Demetz se obecně ve své knize *Praha černá a zlatá* proti Ripellinově mýtu o magické Praze do značné míry vymezuje (srv. *tamtéž*, s. 15).

fragmentů – pasáží z románů, básní, esejů, literárních citátů, ale také malířských, divadelních a filmových sugescí¹⁵ – by rád následoval.

Autorovo těžko popíratelné zalíbení v mýtotvorné síle naší metropole dokládá druhá kapitola, jež je z podstatné části věnována pražskému pobytu Guillaumea Apollinaire, respektive literárnímu zpracování tohoto zážitku ve slavné pasáži jeho básnického „Pásma“ a v povídce „Pražský chodec“. Další zaznamenané události se asociačně vztahují buď k osobnosti samotného básníka (jehož vliv na českou předválečnou i meziválečnou avantgardu byl zcela zásadní), nebo ke skutečnostem vylíčeným či sugerovaným jeho (nejen výše zmíněnými „pražskými“) texty.

Třetí kapitola je zarámována postavou Franze Kafky; Sayer se v ní věnuje nejen jemu, potažmo existenci židovské komunity a pražského židovského ghetta, ale i architektonickým proměnám Prahy či specifčnosti národního hřbitova na Vyšehradě. Ve čtvrté kapitole se převážně zabývá moderní předválečnou a meziválečnou architekturou (kubismem, funkcionalismem, konstruktivismem, respektive jejich specifickými českými variantami), a to nejen pražskou, ale i brněnskou a zlínskou. Tematicky velmi různorodá pátá kapitola,¹⁶ nazvaná „Politika těla“, začíná poměrně dlouhým pojednáním o rakouských umělcích secese, kteří měli nějaký vztah k Čechám (Egon Schiele, Gustav Klimt, Oskar Kokoschka), a poté obrací pozornost k dadaismu, který byl u nás recipován se značným zpožděním, až kolem poloviny dvacátých let přes pařížské umělce. Moderní „politiku těla“ Sayer dále ilustruje na meziválečných avantgardních počinech s erotickou tematikou (mimo jiné *Erotická revue* a *Edice 69* Jindřicha Štyrského nebo průlomový film *Extase* Gustava Machatého z roku 1933) a v kontrastu s tím pak evokuje situaci v Německu po nástupu Hitlera k moci a vztah nacistického režimu k umění a meziválečné avantgardě.

V šesté kapitole se sám autor do jisté míry ocitl (s nadsázkou řečeno) „na okraji propasti“ (jak zní samotný název kapitoly), konkrétně: na hranici bulváru. Vedle pasáží věnovaných Mezinárodní výstavě surrealismu (*Exposition internationale du surréalisme*) z roku 1938 v Paříži (zájem o výstavní počiny meziválečných let, jež byly z různých ohledů významné, je pro knihu obecně příznačný) tu totiž najdeme poměrně podrobné vylíčení intimních vztahů pařížských surrealistů. V podobném duchu jsou pojednány postavy hudebního skladatele Bohuslava

¹⁵ Srv. COSENTINO, Annalisa: *Kniha-město / The Book City*. In: TÁŽ (ed.): *Angelo Maria Ripellino: Praha byla krásnější než Řím. Příběh české avantgardy / Prague was more beautiful than Rome. Story of the Czech avant-garde*. [Katalog výstavy.] [Praha], Museum Kampa – Sapienza Università di Roma – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy [2019], s. 41–44, zde s. 42.

¹⁶ Obsah jednotlivých kapitol zde načrtávám maximálně stručně a ilustrativně. Jen pouhý výčet všech témat, jimiž se autor zabývá, by vydal na několik stran. Jeho záběr je vskutku encyklopedický.

Martinů a spisovatele Jiřího Muchy, jež spojoval vášnivý milostný vztah s mimořádně nadanou, v pouhých pětadvaceti letech zesnulou skladatelkou a dirigentkou Vítězslavou Kaprálovou.¹⁷

Předposlední kapitola rekonstruuje mimo jiné seznámení Louise Aragona a André Bretona a pozdější takzvanou Aragonovu aféru, která skončila jeho rozchodem s Bretonem i surrealismem. Analogicky k tomu je pojednán rozchod Vítězslava Nezvala s ostatními členy Skupiny surrealistů v ČSR, který byl taktéž motivován politicky, *ergo* vztahem obou zmíněných básníků ke komunistické straně. Autor zde obrací pozornost také k absurdně-surrealistické historii pražského Veletržního paláce, který se po okupaci proměnil ve shromaždiště Židů povolaných do transportů směřujících do terezínského ghetta.¹⁸ Poslední kapitola pak dává nahlédnout do poválečné historie českého (post)surrealismu, ale také do Bretonova pařížského bytu, obývaného po jeho smrti malířkou Toyen.

Je poněkud paradoxem, že Sayerova kniha má některé popularizační rysy (k nimž počítám především výše zmíněné pasáže o milostném životě akterů meziválečné kultury),¹⁹ zároveň je však čtenářsky velmi náročná. To bohužel v praktickém ohledu ještě násobí zpracování knihy, především zařazení poznámkového aparátu až na samotný závěr svazku a absence bibliografie (v původním anglickém vydání je přitom poznámkový aparát alespoň strukturován podle jednotlivých kapitol a bibliografie ani seznam vyobrazení²⁰ zde nechybí). Je zcela mimo diskusi, že Sayerovo dílo je co do rozsahu a různorodosti pojednaných faktů a událostí počinem monumentálním, před nímž nelze než smeknout. To – stejně jako skutečnost, že se jedná o zahraničního badatele – by však nemělo automaticky generovat „imunitu“ nebo omluvu před kritickými poznámkami

¹⁷ Peter Bugge ve zmíněné recenzi, resp. odpovědi na Sayerovu polemickou reakci (viz pozn. 2), vidí jako hlavní problém – dle jeho názoru – očividnou genderovou nevyváženost v prezentaci představitelů avantgardy, kdy ženy jsou zobrazeny primárně prostřednictvím svého vzhledu a vztahů k mužským kolegům. Mne irituje především zmíněný sklon k senzačnosti a bulvárnosti.

¹⁸ Jak však v recenzi upozornil Jan Lukavec, obraz Židů čekajících na transport v boudách přilehlých k Veletržnímu paláci neodpovídá historické skutečnosti; „zmíněné dřevěné pavilony se totiž nacházely na pozemku, kde stojí dnešní Parkhotel, v areálu Pražských vzorkových veletrhů a tzv. Radiotrhu v sousedství nynějšího nákupního centra Galerie Stromovka“ (LUKAVEC, Jan: Surrealistická setkávání v hlavním městě 20. století. In: *Deník N*, 3. 6. 2021, s. 14).

¹⁹ Nedokáži posoudit, nakolik takovéto začleňování jistých popularizačních, ba bulvárních momentů patří (či nikoli) ke specifikám anglosaského psaní o dějinách.

²⁰ Soubor vyobrazení (celkem je v knize více než šedesát černobílých reprodukcí) je v anglickém a českém vydání totožný.

a výtkami. Jakkoli obdivuhodný Sayerův počin totiž je, nese v sobě zároveň i nemálo problémů.

Věcné chyby jsou v takto rozsáhlé práci (rozsáhlé co do počtu stran i interdisciplinárního a časoprostorového záběru) zcela logické. Většina dosavadních recenzentů je sice také zmínila, ovšem obvykle s poznámkou, že nejde o nic závažného. Tomu mohu přitakat v případě některých chyb v názvu, datu²¹ či pravopise, které je navíc nutno zčásti připsat českému překladateli, respektive české redakci.²² Za závažnější považuji některá zkreslující či vyložené mylná tvrzení, jež sice vypovídají o záležitostech zdánlivě okrajových, nic to však nemění na tom, že přispívají k šíření dezinformací. Abych byla zcela konkrétní, uvedu několik příkladů:²³ spisovatel Roger Vailland nenavštívil v létě 1927 Prahu spolu s Richardem Weinerem (s. 183), ten jeho pobyt v Čechách pouze zprostředkoval a odkázal ho do péče své sestry. Rozhodně také nelze tvrdit, že malíř Jan Zrzavý na rozdíl od Josefa Šímy udržoval těsné kontakty s domovinou (tamtéž). Šíma byl v meziválečném období v pravidelném kontaktu s českým kulturním prostředím (například jako přispěvatel *Rozprav Aventina*), ostatně sám Sayer se zmiňuje, že Breton a Éluard přicestovali do Prahy právě v doprovodu Josefa Šímy. Nakladatelství Orbis nebylo přejmenováno na Státní nakladatelství knih o literatuře, hudbě a umění (SNKLHU), jak se praví na straně 500; autor je zaměňuje

²¹ Například Seifertova sbírka *Město v slzách* nevyšla v roce 1920 (jak se píše na straně 56), nýbrž 1921.

²² České vydání přitom mělo hned tři redaktor(k)y: Jana Sušera, Věru Leiniger a Elišku Ryšavou. Uvádím jen několik příkladů, které jsou v anglickém originále správně, zatímco v českém překladu se objevuje chyba: na straně 189 českého překladu se píše o Le Corbusierově knize *Za novou literaturu*, až v textu poznámky je uveden správný překlad původního názvu *Vers une architecture* (tedy *Za novou architekturu*). V hlavním textu je uvedeno, že Fučíkova *Reportáž psaná na oprátce* vyšla poprvé v necenzurované podobě v roce 1955 (s. 77), až v poznámce je odkaz na správný rok 1995. Sixty-Eight Publishers by v souladu s českým pojmoslovným územ bylo namísto označit za exilové, nikoli „emigrantské“ nakladatelství (s. 196). Epizodně se objevují i chyby v číselných odkazech na poznámkový aparát.

²³ Podotýkám, že jsem tyto záležitosti zaznamenala pouze u témat, jimiž jsem se v minulosti sama zabývala. O řadě věcí, o nichž autor píše, mám znalosti velice povrchní, a skutečný rozsah těchto mylných a zkreslujících tvrzení tak nejsem schopna objektivně posoudit. Chápu také, že některá zkreslení mohla vzniknout při práci s literaturou a prameny v českém jazyce, který je pro autora jazykem cizím. O to více v českém překladu měla však myslím zafungovat redakce. Redaktoři mohli přizvat ke spolupráci i nějakého lektora (i když vzhledem k interdisciplinárnímu charakteru knihy by bylo zapotřebí spíše více lektorů z různých oborů), který (kteří) by podobné záležitosti býval(i) mohl(i) podchytit. Je mi jasné, že zde vznáším idealistický požadavek, že i tak už muselo být české vydání knihy pravděpodobně podnikem nezanedbatelně nákladným. Přesto je podle mého názoru škoda, že mu nebyla (či nemohla být) věnována větší péče.

s Odeonem, posloupnost názvů je navíc opačná (přesně toto je však případ, kdy měla zareagovat česká redakce a chybu opravit).

Za zkreslující považuji hovořit o ineditním periodickém cyklu vzniklém v autorském okruhu Karla Teigehe v roce 1951 jako o „samizdatové antologii *Znamení zvěrokruhu*“ (s. 497). Svazky byly původně označovány jako „Pracovní sborníky“, pojmenování „Znamení zvěrokruhu“ – podle emblému zodiakálního znamení daného měsíce, kterým byl každý svazek opatřen – se začalo používat až *ex post* v šedesátých letech v souvislosti s přípravou sborníku *Surrealistické východisko* z roku 1969.²⁴ Rovněž tvrzení, že „časopis *Aura* nikdy nespátřil světlo světa“ (s. 438), je zavádějící. *Aura* a *Analogon* nebyly dva na sobě nezávislé projekty, jednalo se (pokud vím) o týž projekt surrealisticky zaměřeného časopisu, jehož koncepce i název se postupně vyvíjely. *Analogon* navíc rozhodně nevytvořil sám literární teoretik a spisovatel Vratislav Effenberger, jak se ze Sayerova podání zdá vyplývat. Poslední poznámka vztahující se k českému (post)surrealistickému okruhu šedesátých let: Básník a teoretik Stanislav Dvorský a další jmenovaní nebyli uprchlíky, kteří se záhy vrátili (s. 500), do Paříže neemigrovali, nýbrž tam pobývali plánovaně v souvislosti s výstavou, na níž participovali. Obecně lze říci, že o době válečné a poválečné píše Sayer velmi telegraficky. Je očividné, že těžištěm jeho zájmu i erudice je období mezi válkami.²⁵ Teze o Praze coby hlavním městu dvacátého století se odvíjí od charakteru umění a kultury právě ve dvacátých a třicátých letech,²⁶ rozhodně však neobstojí tváří v tvář celému – v tuzemském kontextu obzvláště turbulentnímu a velmi proměnlivému – dvacátému století.

Rozsáhlejší je okruh problémů takřkajíc metodologického rázu. Slovem „problém“ zde nemíním pouze něco, co je možné autorovi vytknout coby jistý nedostatek, nýbrž i otázky, které mně při čtení (i po přečtení) knihy vytanuly na mysl. Ve smyslu výtky jde o problémy, jež jsem zaznamenala z pozice své

²⁴ DVORSKÝ, Stanislav – EFFENBERGER, Vratislav – KRÁL, Petr (eds.): *Surrealistické východisko 1938–1968: UDS*. Praha, Československý spisovatel 1969. Že „Znamení zvěrokruhu“ je zde považováno za primární název, přitom ještě více sugeruje anglický originál: „...a samizdat anthology entitled *Znamení zvěrokruhu*“ (SAYER, D.: *Prague, Capital of the Twentieth Century*, s. 521). K objasnění označení sborníků srv. slovníkové heslo „Pracovní sborníky 'Znamení zvěrokruhu'“ v encyklopedii: PŘIBÁŇ, Michal a kol.: *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky*. Praha, Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i., 2018, s. 383.

²⁵ V knize také postrádám odkaz na zásadní studii Stanislava Dvorského o surrealismu 40.–60. let, publikovanou v kolektivní monografii *Alternativní kultura* (DVORSKÝ, Stanislav: *Z podzemí do podzemí: Český postsurrealismus čtyřicátých až šedesátých let*. In: ALAN, Josef (ed.): *Alternativní kultura: Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 77–154).

²⁶ Na to ostatně upozornil už historik Pavel Kolář (KOLÁŘ, Pavel: *Když Praha byla metropolí Evropy*. In: *Lidové noviny* (29. 11. 2014), příloha *Orientace*, s. x).

profese literární historičky. Týkají se především toho, že autor – svou původní specializací sociolog – přistupuje k literárnímu textu jako k jedné z možných stop minulosti, nikoli jako ke slovesnému útvaru specifického (estetického) rázu. Nese to s sebou mimo jiné automatické ztotožňování vypovídajícího subjektu textu s reálnou psychofyzickou osobností autora. Za další omezení považují práci s odbornou literaturou. Derek Sayer velice často odkazuje na memoáry, knižní vydání korespondence, z odborné literatury na katalogy výstav či publikace jiných (zahraničních) kulturních historiků. Studie domácích badatelů obvykle nebere v úvahu.²⁷ Kdyby přitom tak učinil, mohl by třeba leckteré události pojednat hlouběji či nuancovaněji.²⁸ Za další slabinu práce, tentokrát již obecnějšího charakteru, považují nedostatečné projasnění autorovy pozice. V úvodu sice předkládá onu velmi vyhraněnou tezi o Praze coby hlavním městem dvacátého století, tu však v dalším výkladu nerozvíjí dostatečně hloubavě ani razantně. Své stanovisko buď jen sugeruje,²⁹ nebo zůstává u reprodukování: fakt, citací dobových materiálů, interpretací jiných autorů.

Nejsložitější je otázka smyslu a záměru Sayerovy knihy a také jejího předpokládaného adresáta. Pokud by totiž byla zamýšlena jako populárně-naučná publikace a byla určena širšímu (více či méně poučenému amatérskému) publiku, pak by pravděpodobně většina z vyslovených výtek pozbyla na relevanci. Zdá se mi však, že autorovy ambice byly přeci jen trochu větší. V takovém případě je třeba se při zvažování odpovědi znovu vrátit k Walteru Benjaminovi a jeho metodě, v níž sehrává klíčovou roli sám subjekt pisatele (historika, „hadráře paměti“, jak říká sám Benjamin)³⁰ a jeho gesto uchopování tématu (dochovaných stop minulosti),

²⁷ Vzhledem k zaměření práce je závažnější také absence odkazů na práce literární vědkyně a spisovatelky Daniely Hodrové (především na *Město vidím...*), Karla Krejčího (*Praha legend a skutečností*) nebo Tomáše Vlčka (*Praha 1900: Studie k dějinám kultury a umění Prahy v letech 1890–1914*).

²⁸ Kromě příkladů zmíněných na jiných místech této recenze bych uvedla ještě přebudování letohrádku Hvězda na muzeum Aloise Jiráska v rámci tzv. jiráskovské akce. Nešlo pouze o počín na počest oficiálního národního klasika, nýbrž i o snahu potlačit nešťastnou vzpomínku na prohru v bitvě na Bílé hoře (srv. BAUER, Michal: Jiráskovská akce: Medializace literatury na přelomu 40. a 50. let. In: *Tvar*, roč. 8, č. 16 (1997), s. 10; TÝŽ: Jiráskovská akce. In: TÝŽ: *Ideologie a paměť: Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany, H & H 2003, s. 153–185). Pasáž o zřízení Jiráskova muzea se objevila již v autorově knize *The Coasts of Bohemia*, včetně totožné ilustrační fotografie (s. 302–303), v přítomné knize ji ovšem autor obohatil o surrealistické akcenty.

²⁹ Peter Bugge ve své recenzi v této souvislosti poukázal na to, že autor často zakončuje proud úvah (resp. dílčí pasáže výkladu) řečnickou otázkou (viz pozn. 2, s. 115 recenze).

³⁰ Srv. DIDI-HUBERMAN, Georges: *Před časem*. Brno, Barrister & Principal, s. 105.

jeho „snění“, jeho imaginace,³¹ jež vytváří daný obraz zvoleného úseku kulturních dějin. Derek Sayer takovýto přístup sice naplňuje, v jiných ohledech však při následování Benjamina zůstává spíše kdesi na „půli cesty“. Svůj obraz minulosti totiž zdaleka neskládá jen z „odpadků“, jak to mínil Benjamin, ale naopak často i z rekvizit takříkajíc hlavních a mnohokrát již probíraných. Co se týká například tituluňho surrealismu, soustředí se výhradně na pařížské a pražské meziválečné centrum s jejich známými aktéry a všechny jiné tuzemské podoby surrealismu zcela pomíjí.³² Rozsah shromážděných informací je sice nebývalý, nicméně jde o fakta, která jsou až na výjimky relativně snadno dostupná a zjištitelná. To by samo o sobě nevadilo, měla-li by kniha jinou přidanou hodnotu – ať už v podobě neobvyklé perspektivy, z níž se o tématu pojednává, nebo *poezie* – jak jí oplývá třeba Ripellinova *Magická Praha*. Ta sice selhává coby důvěryhodné vodítko při putování kulturními dějinami Prahy,³³ avšak je sugestivní básnickou meditací. Kvality básnického textu v Sayerově knize ovšem nenacházím. Zajímavý úhel pohledu zde místy probleskne, především tam, kde Sayer hodnotí jistá česká specifika, jako je třeba hřbitov na Vyšehradě nebo poměr k takzvané lidovosti.

Důležitější než samotný obsah se mi tak nakonec jeví forma podání. Sayerův opus reprezentuje *postmoderní* psaní o kulturních dějinách: jeho kniha není nová informacemi, jež přináší, a obvykle (bohužel) ani úhlem pohledu, nýbrž především způsobem uspořádání, seskládání právě těchto událostí do právě tohoto celku. Je pak na každém čtenáři, jakému způsobu vizualizace historického časoprostoru dává přednost: zda monumentálním freskám, nebo intimnímu, introspektivnímu minimalismu.

Abstract

The book entitled Praha, hlavní město dvacátého století: Surrealistická historie is a Czech translation of the original English edition Prague, Capital of the Twentieth Century: A Surrealist History (Princeton – Oxford, Princeton University Press 2013)

³¹ Imaginaci Benjamin pojímá v souladu s Charlesem Baudelairem coby schopnost vnímat intimní a utajené vztahy věcí, jejich korespondence a analogie (viz *tamtéž*, s. 126).

³² Jen z doby meziválečné a válečné lze jmenovat rezonanci surrealismu v Brně, v českobudějovické skupině Linie, v nastupující mladé generaci v Praze a v Brně (Skupina Ra, spořilovští surrealisté, monstrialismus Jana Řezáče, Josefa Proška, Ottý Mizery a Miroslavy Miškovské) či v Lounech. Zcela stranou Sayer ponechal také slovenský nadrealismus (k tomu srv. recenzi Petera Buggeho, s. 116).

³³ Srv. k tomu též velmi zajímavý článek současného italského bohemisty Alessandra Catalana, zhodnocující s odstupem let Ripellinovo dílo (mj.) v konfrontaci s Demetzovým přístupem (CATALANO, Alessandro: Mýtus magické Prahy: Praha černá a zlatá Petra Demetze a Magická Praha A. M. Ripellina. In: *Souvislosti*, roč. 12, č. 1 (2001), s. 144–156).

by British-Canadian cultural historian Derek Sayer. It deals with a number of events, phenomena and figures from the artistic and cultural history of Prague and the Bohemian lands from the late nineteenth to the second half of the twentieth century, with a special focus on the interwar period. The reviewer is primarily concerned with the author's method. Sayer, she argues, takes inspiration from the methods of the German philosopher and sociologist Walter Benjamin (1892–1940), and in the style of montage and collage (as a “ragman of memory”, as Benjamin himself put it) freely transitions between different time periods, fields of art and culture, and the perspectives from which he examines the phenomena under study. The surrealist movement from the book's title is only one of the topics which reveal the author's predilection for the myth-making genius loci of “magical Prague”, in the spirit of the Italian writer and Bohemianist, Angelo Maria Ripellino (1923–1978). But Sayer does not equal Ripellino in poetic quality. In terms of the scope and diversity of the facts and events discussed, Sayer's book is a monumental achievement, but the reviewer points to methodological problems in the handling of literary texts, a limited knowledge of Czech scholarly literature and a sensationalizing tendency. What is innovative about the book is not the point of view or the facts presented, but their arrangement, which represents a postmodern way of writing about cultural history.

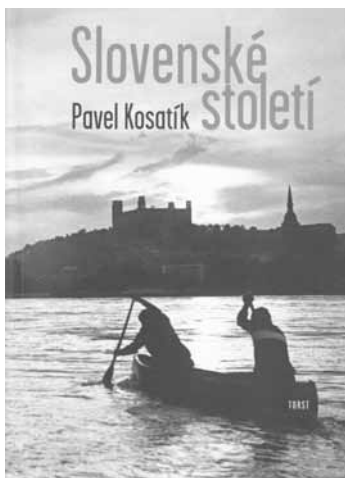
Keywords / Klíčová slova:

Prague; Czechoslovakia; Czech culture; Czech literature; Czech art; surrealism; avant-garde; Czechoslovak-French relations; cultural history
Praha; Československo; česká kultura; česká literatura; české umění;
surrealismus; avantgarda; československo-francouzské vztahy; kulturní dějiny

Knihá plná empatie, ale...

Dušan Kováč

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

KOSATÍK, Pavel:
Slovenské století.

Praha, Torst 2021, 407 strán,
ISBN 978-80-7215-683-3.

Názov knihy spisovateľa Pavla Kosatíka sa na prvé prečítanie môže vnímať ako prehľadné dejiny Slovenska v dvadsiatom storočí (od vzniku Československej republiky – s malými exkurziami od prvej svetovej vojny – až do vstupu Slovenskej republiky do Európskej únie a Severoatlantickej aliancie), alebo s „pridanou hodnotou“ ako storočie, ktoré bolo slovenské, storočie, v ktorom Slovensko a Slováci prešli významným a dynamickým vývojom od anonymity na jeho začiatku až po vznik samostatného slovenského štátu a jeho integráciu do euroatlantických štruktúr. Už v úvode však autor celkom jednoznačne konštatuje, že zvolený názov nemá neutrálny, ale druhý spomínaný význam, a že sleduje historický vývoj Slovenska za posledných sto rokov s jednoznačne deklarovanou empatiou.¹

---

¹ Núka sa paralela s názvom hranej televíznej série *České století* podľa scenára Pavla Kosatíka a v réžii Roberta Sedláčka, ktorá v jednotlivých epizódach sústreďí pozornosť na kľúčové

Pre hodnotenie uplynulého storočia ako „slovenského“ – teda storočia, v ktorom sa Slovákom podarilo dosiahnuť to, o čom sa na jeho začiatku neodvážili ani snívať – je veľa objektívne dokázateľných argumentov. Po vzniku Československa sa zbavili národnostnej diskriminácie, v krátkej dobe si vybudovali školský systém so slovenským vyučovacím jazykom a kultúrnu infraštruktúru, dostali možnosť dokonštituovať sa ako moderný európsky národ, vytvorili si vlastnú podnikateľskú vrstvu, vzdelanú elitu. Zmenilo sa aj sociálne zloženie slovenskej spoločnosti, Slovensko sa premenilo z agrárnej a rurálnej krajiny na krajinu s rozvinutou priemyselnou výrobou atď. Trocha zložitejšia je otázka, do akej miery sa ten pozitívny vývoj udial vďaka cieľavedomej a systematickej práci slovenskej spoločnosti, a hlavne jej elít, a do akej miery to bol výsledok procesu, ktorý sa odohrával mimo samotnej slovenskej spoločnosti. A tiež nakoľko k tomu výsledku prispela „pomocná ruka“ bratského českého národa pri vzniku a budovaní spoločného česko-slovenského štátu.

Pavel Kosatík sa v svojej bohatej publicistike systematicky venuje historickým témam, je teda autorom, ktorý sa v historickom procese dobre orientuje. Jeho kniha o Slovensku nie je odbornou vedeckou prácou a nemožno ju posudzovať na základe kritérií, ktoré kladieme na tento typ diel. Publicistický žáner má v prípade tejto publikácie veľa výhod. Predovšetkým sa dobre číta, ako celok je kniha pútavým čítaním. Niektoré závery a tvrdenia sú ale na druhej strane príliš ostré a jednoznačné, niekde by sa azda žiadalo veci trochu viac relativizovať. Pravda, samotná naratívna metóda sa bez takzvaných krátkych spojení nezaobíde ani v odbornej vedeckej práci. Je to ale vždy otázka miery. Ako výhodný sa ukázal byť aj spôsob podania udalostí prostredníctvom biografických skíc jednotlivých historických aktérov. Prelínanie osobných príbehov s peripetiami spoločnosti pridáva jednotlivým kapitolám na pútavosti a napätí.

Autor tak sleduje dobu na osudoch politických osobností, cez Vavra Šrobára a Milana Rastislava Štefánika až po Alexandra Dubčeka a Vladimíra Mečiara. Vydarený je hlavne portrét Milana Hodžu (1878–1944), cez ktorého sa čitateľ zoznámi s dejinami Slovenska od prvej až po druhú svetovú vojnu. V zhode s hodnotením viacerých slovenských i zahraničných autorov sa Hodža Kosatíkovi javí ako najvýznamnejší slovenský politik dvadsiateho storočia. Keď však pri viacerých historických udalostiach porovnáva postoje Hodžu s postojmi Edvarda Beneša, väčšinou sa prikláňa na stranu Hodžu. Je pravda, že niektoré črty Benešovej osobnosti vyvolávajú u viacerých autorov kritické alebo negatívne reakcie, čo platí hlavne pre Benešove sklony k intrigánstvu a vyzdvihovaniu vlastnej osobnosti.

---

okamihy v histórii Československa od jeho vzniku až po zánik. Tu je zreteľný kritický psychologizujúci prístup, ktorým sa Kosatík usiluje podať udalosti prostredníctvom autorskej interpretácie a domýšľania pohnutí hlavných historických aktérov.

V Kosatíkovej knihe sa táto vlastnosť objavuje už v Benešovom postoji k Štefánikovi, ktorý možno veľmi názorne sledovať v jeho korešpondencii s Tomášom Garriguom Masarykom.² V týchto listoch je k Štefánikovi mimoriadne kritický a sťažuje si, aké ťažké je s ním komunikovať a spolupracovať, aby napokon aj vzdvihol Štefánikove zásluhy a ukázal, že on sám, Beneš, je „nad vecou“. Aj touto metódou sa Benešovi napokon podarilo dosiahnuť, že známa trojica sa v literatúre uvádza v poradí Masaryk, Beneš, Štefánik, hoci *de facto* by poradie bolo Masaryk, Štefánik, Beneš. Beneš tiež v svojich memoároch uvádza, že v Národnej rade československej ako vrcholnom orgáne zahraničného odboja bol Štefánik zástupcom Slovákov, hoci bol jej podpredsedom.³ Podobné „ťahy“ použil Beneš aj vo vzťahu k svojmu ďalšiemu konkurentovi Hodžovi. Treba ale tiež konštatovať, že v niektorých aspektoch je Kosatík k Benešovi superkritický, a pokiaľ ide o koncepciu zahraničnej politiky, tá Hodžova, orientovaná na spoluprácu v stredoeurópskom priestore, nemala veľkú nádej na realizáciu, hlavne po nástupe Mussoliniho a Hitlera k moci. Kosatík do určitej miery precenil Hodžovo miesto a jeho úlohu v takzvanom Belvederskom kruhu následníka trónu Františka Ferdinanda d'Este. Ten síce Hodžovi udelil niekoľkokrát audienciu a na jeho návrh prijal aj delegáciu Slovenskej národnej strany, ale inak sa Hodžova spolupráca s následníkom trónu obmedzila na listy, ktoré posielal vedúcemu vojenskej kancelárie Františka Ferdinanda Alexandrovi Broschovi von Aarenau, a tvrdiť, že jeho vplyv na následníka bol veľký, nezodpovedá celkom skutočnosti. Na druhej strane bol ale v medzivojnovom období na Slovensku rovnocennou protiváhou Andrejovi Hlinkovi a dokázal ovplyvniť veľkú časť slovenskej spoločnosti.⁴ Vydarené, vecné a kritické sú aj ďalšie biografické skice, cez ktoré sa čitateľ zoznamuje so slovenskými dejinami dvadsiateho storočia.

Problémom Kosatíkovej knihy je však veľké množstvo faktografických chýb. Nemá asi zmysel ich vypočítavať, treba iba ľutovať, že rukopis neprešiel nejakou oponentúrou, mnohým chybám sa dalo predísť. Zastaviť sa ale treba pri omyloch tam, kde do značnej miery ovplyvňujú celkový výklad historického procesu.

Vyhlásenie česko-slovenského štátu sa vysvetľuje ako reakcia českej spoločnosti na Andrásyho nótu, v ktorej údajne rakúsko-uhorský minister zahraničia pristúpil na štrnásťbodový mierový program amerického prezidenta Woodrowa

² Pozri ŠOLLE, Zdeněk (ed.): *Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919*, zv. 1–2. Praha, Archiv Akademie věd ČR 1993 a 1994.

³ BENEŠ, Edvard: *Světová válka a naše revoluce: Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*, zv. 1. Praha, Čin – Orbis 1935, s. 117.

⁴ Možno, že by vykresleniu Hodžovej politickej koncepcie prispela aspoň stručná charakteristika jeho posledného diela, politického testamentu *Federation in Central Europe: Reflections and Reminiscences* (London, Jarrolds Publishers 1942; v slovenskom preklade: HODŽA, Milan: *Federácia v strednej Európe a iné štúdie*. Ed. Pavol Lukáč. Bratislava, Kalligram 1997).

Wilsona. Nie je to pravda, ale treba priznať, že tejto chyby sa dopustili aj viacerí historici. Súvisí to s nekorektným prekladom Wilsonových štrnástich bodov do češtiny a tento nekorektný preklad sa dodnes používa. V desiatom bode svojho programu totiž Wilson deklaroval, že si želá zachovanie Rakúsko-Uhorska, a požadoval iba viac práv pre jeho národy. Už v lete 1918 bola habsburská monarchia v takej zúfalej situácii, že požiadala Wilsona o prímerie a mierové rokovania na základe jeho štrnástich bodov. Wilson váhal a napokon, aj pod vplyvom Masarykom publikovanej Washingtonskej deklarácie, odpovedal, že netrvá na svojom programe a že o osudoch Rakúsko-Uhorska majú rozhodnúť jeho národy samotné. Wilson teda ustúpil od svojho programu, konkrétne od jeho desiateho bodu, ktorý sa týkal existencie Rakúsko-Uhorska. A gróf Gyula Andrassy 27. októbra odpovedal, že Rakúsko-Uhorsko Wilsonovu odpoveď akceptuje. *De facto* to znamenalo, že naozaj kapituluje.

Dost problematické je Kosatíkovo podanie Slovenského národného povstania. V prvom rade je tu zveličená úloha Gustáva Husáka, takže to miestami vyzerá ako „Husákovo povstanie“, takmer totožné s tým, ako sám Husák opisuje povstanie v svojej knihe.⁵ Husák nepochybne do povstania patrí, hral tam dôležitú úlohu, ale nebol jeho ústrednou postavou. Slovenská národná rada (SNR) ako hlavný politický orgán povstania sa skladala z dvoch zložiek: občianskej a komunistickej. A ani v tej komunistickej nebol Husák šéfom, ale až mužom číslo dva za Karolom Šmidkem, ktorý sa aj stal jedným z dvoch predsedov SNR. A napokon až jeho predčasná a dodnes nie celkom vyjasnená smrť zachránila Šmidkeho pred tým, aby sa stal hlavným obžalovaným v procese s takzvanými slovenskými buržoáznymi nacionalistami. V Kosatíkovej knihe je však Šmidke uvádzaný vždy dôsledne až za Husákom. A nie je to vec abecedného poradia, ako to dokazuje aj veta na strane 233, týkajúca sa povstaleckého vedenia: „Sešli se v něm komunisté, vedení Gustávem Husákem, Karolem Šmidkem a Ladislavem Novomeským...“ Navyše okrem politického vedenia hralo významnú úlohu aj Vojenské ústredie, na ktoré mal Husák minimálny vplyv, o partizánoch ani nehovoriac.

Precenená je aj úloha Vavra Šrobára, ktorý sa do povstania dostal ako „slepé kura k zrnu“. Náhodou sa pri jeho vypuknutí nachádzal na blízkych Donovaloch, a tak sa stal autorom prvých proklamácií a napokon ho predstaviteľia občianskeho bloku, skôr z akejsi úcty k jeho „šedinám“ a zásluhám, navrhli za spolupredsedu Slovenskej národnej rady; na program a politické rozhodnutia SNR ale nemal veľký vplyv. V úplnom pozadí tak ostali predovšetkým dvaja najvýznamnejší predstavitelia občianskeho bloku a neskoršej Demokratickej strany Ján Ursíny a Jozef Lettrich.

---

⁵ HUSÁK, Gustáv: *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1964.

Keď autor hovorí o jednotlivých „názorových prúdoch“ v súvislosti s povstaním a budúcnosťou Slovenska, pôsobí to, ako by sa vynorili synchronne, hoci spadajú do rôznych časových období. Ako paralelné tak menuje Čatlošovo memorandum, probenešovskú koncepciu povstania, ideový rozvrh Vianočnej dohody, ale aj komunistické predstavy sovietskeho Slovenska. Pokiaľ ide o posledné, nevieme, čo mal Husák, alebo aj Šmidke, v hlave v roku 1944, ale podpísaním Vianočnej dohody sa prihlásili ku koncepcii obnovenia Československej republiky. Sovietske Slovensko sa dalo uskutočniť iba jeho priamou anexiou po oslobodení územia Červenou armádou, s čím ani sovietske vedenie nepočítalo (Stalin chcel priviesť do svojho tábora celé Československo). Nebolo to možné dosiahnuť národným povstaním, na ktoré sa signatári Vianočnej dohody pripravovali. Čatlošovo memorandum, v literatúre vrátane jeho okolností dost dobre spracované, je skôr historickou raritou ako reálnym programom, ktorý by bol akceptovateľný pre predstaviteľov povstania i pre Moskvu. A napokon koncepcia Vianočnej dohody nebola v zásadnom rozpore s Benešovou koncepciou, keď v oboch išlo o obnovenie Československej republiky. Otázka postavenia Slovenska bola, samozrejme, dôležitá. Rokovalo sa o nej v Londýne i v Moskve, ale nielen benešovské Vojenské ústredie v Banskej Bystrici, ale aj politickí predstavitelia povstania uznávali Beneša ako prezidenta a spolu s ním londýnsku vládu. Nie je preto korektné uvádzať program povstaleckej Slovenskej národnej rady a benešovskej emigrácie ako dve rozdielne a samostatné, dokonca protichodné koncepcie.

Problematický je aj výklad rozdelenia Česko-Slovenska v roku 1993. Akceptujem, že v tomto prípade ide aj o interpretačnú záležitosť a že autor má právo na svoj pohľad. Treba však uviesť, že samotný termín „rozpad“ nie je korektný. Česko-slovenský štát sa nerozpadol, bol rozdelený. A potom, v Kosatíkovej interpretácii tohto procesu je vnútorný rozpor. Na jednej strane autor podľa mňa správne uvádza, že v roku 1992 to boli práve Česi, ktorí tlačili na rozdelenie štátu (s. 344–347), ale na iných miestach knihy systematicky pracuje so stereotypom, že Slováci sa dožadovali samostatnosti, emancipácie, ukončenia národotvorného procesu (už v rokoch prvej republiky prakticky ukončeného), ktorý sa „musí“ uzavrieť vytvorením vlastného štátu, hoci viac raz píše, že Slováci si rozdelenie štátu neželali. V týchto prípadoch, ale už aj predtým, hlavne v súvislosti s Andrejom Hlinkom a autonomistickými požiadavkami zo slovenskej strany, podlieha autor pokušeniu vidieť Slovákov ako jednu masu, čo nikdy v dejinách nebolo. Aj v rokoch 1990 až 1992 bola slovenská spoločnosť značne diferencovaná vo všetkých podstatných otázkach, vrátane trvania spoločného štátu s Čechmi. A pri voľbách v roku 1992 Slovenská národná strana ako jediná strana, ktorá mala v programe osamostatnenie Slovenska, dosiahla vo voľbách do Slovenskej národnej rady iba necelých osem percent hlasov a do Federálneho zhromaždenia niečo nad deväť

percent.⁶ Ani Mečiar, ani predtým Hlinka neboli nejakými „otcami národa“, čo v niektorých pasážach knihy takto zjednodušujúco vyznieva. (Na strane 173 čítame, že Hlinka svoju stranu postavil proti Prahe a s ňou celé Slovensko!) Napokon podobne to platí aj pri Čechoch. V roku 1992, kedy sa delil štát, boli obe spoločnosti aj v otázke budúcej štátnosti diferencované, čo (žiaľ!) nereflektuje ani zahraničná tlač a odborná literatúra – prevažne ostávajú pri tvrdení, že Česko-slovensko zaniklo preto, že Slováci sa dožadovali „samourčenia“.

Z množstva čisto vecných chýb a nepresností uvediem len zopár. Tak napríklad snahy o slovenskú autonómiu pripisuje autor nesprávne už básnikovi Jánovi Kollárovi (s. 33); Štefánikova matka nebola Moravanka (s. 50); Štefánik sa nepokúšal presvedčiť americkú vládu, aby vstúpila do vojny s Nemeckom, pretože keď prišiel do Spojených štátov, tie už vo vojne boli; Štefánik odišiel v lete 1918 na Sibír po dohode s Masarykom (s. 60); Hlinka nikdy nehovoril na pôde viedenského parlamentu (s. 75) a nebol ani určujúcou osobnosťou pri prijatí Martinskej deklarácie (s. 76); pri prijatí Clevelandskej dohody ešte Národná rada československá v Paríži neexistovala (s. 85); spomínaný maďarský agent Jehlicska nebol Ladislav, ale František (niekedy sa podpisoval Franz Rudolf) (s. 91–92); Jozef Tiso po Mníchove nebol vymenovaný za ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, ale za predsedu slovenskej autonómnej vlády (s. 145); salzburské rozhovory Tisa s Hitlerom neboli o presadzovaní nacionálno-socialistickej politiky na Slovensku, ale o väčšom podriadení slovenskej politiky Nemecku, čo nie je to isté (s. 179–180); Tiso oficiálne prijal titul „vodcu“, neboli to iba reči (s. 183); Hitler pripravoval útok na Poľsko, z toho hľadiska bolo Slovensko dôležitou operačnou zónou a (samozrejme) stalo sa nástrojom na rozbitie Česko-Slovenska (s. 205); Slovenská republika platila päť sto ríšskych mariek za každého vyvezeného Žida, slovo „zavraždeného“ tu nie je celkom vhodné (s. 212); Imrich Karvaš nebol guvernérom štátu, ale Slovenskej národnej banky (s. 219). Na strane 222 sa uvádza, že vojnové Slovensko pestovalo kultúrne styky s Talianskom a Chorvátskom. Azda by bolo treba dodať, že Slováci mali pred rokom 1939 bohaté medzinárodné kultúrne styky, ktoré sa potom scvrkli iba na Hitlerove satelity, čo bol jednoznačný krok späť. Česko-slovenskú exilovú vládu v Londýne uznala najprv Veľká Británia (už v lete 1940), a aj keď toto Churchillovo rozhodnutie malo svoje limity, bolo by na mieste spomenúť ho v súvislosti s uznaním zo strany Sovietskeho zväzu, ktoré teda nebolo prvé (s. 238).

Drobnejších faktografických chýb a preklepov, ktoré sa azda mohli vychytať pri redakčnej korektúre, tiež ostalo v texte viacero. Napríklad na strane 145 sa píše, že výsledok viedenskej arbitráže bol iba málo „horší“ ako pôvodné maďarské

---

⁶ Autor chybné uvádza podporu SNS v rozpätí desiatich až pätnástich percent.

požiadavky, na strane 171 sa spomína neexistujúci peštský trón a na strane 358 s prekvapením čítame dokonca o únose Mečiarovho syna.

Možno by sa niektoré také drobnosti ani nemuseli spomínať. Kniha však bola veľmi úspešná, na Slovensku sa rýchlo vypredala. Je možné, že vydavateľstvo bude uvažovať o novom vydaní. V takom prípade by sa po dôkladnej redakcii a prezretí zo strany odborných historikov dalo iste mnohým podobným chybám vyhnúť. Napriek tomuto deficitu je Kosatíkova kniha nepochybne zaujímavá, pútavou formou zhrňuje slovenské dejiny v dvadsiatom storočí a vo viacerých ohľadoch môže byť prínosná nielen pre českého, ale aj slovenského čitateľa.

Abstract

The well-known Czech writer and historical publicist Pavel Kosatík in the book entitled Slovenské století [The Slovak Century] has managed to describe Slovak history of the twentieth century as the story of the remarkable rise of the Slovaks from an almost anonymous ethnic group to a self-confident nation-state fully integrated into Euro-Atlantic structures, achieving this, as the reviewer argues, in an engaging and empathetic way accessible to a wider audience. The author examines Slovak history through the fates of leading political figures, and although some of his judgments are too sharp and clear-cut, the method chosen proves to be advantageous for a graphic and evocative rendering of historical events. The reviewer takes issue with some of Kosatík's interpretations and points out a number of factual errors and inaccuracies that unnecessarily burden the quality of the interpretation. Nevertheless, the publication is interesting and beneficial for both Czech and Slovak readers.

Keywords / Klúčové slová:

Slovakia; Czechoslovakia; Slovak politics; Slovak society; Slovak National Uprising; division of Czechoslovakia; Milan Hodža
Slovensko; Československo; slovenská politika; slovenská spoločnosť; Slovenské národné povstanie; rozdelenie Československa; Milan Hodža

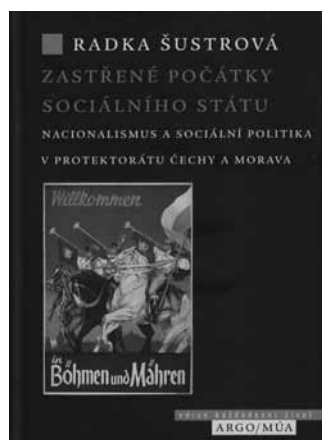

Mezi represí a progresí

Protektorát jako laboratoř sociální politiky

Martin Veselý

Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem

ŠUSTROVÁ, Radka:

Zastřené počátky sociálního státu: Nacionalismus a sociální politika v Protektorátu Čechy a Morava.

Praha, Argo – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.,
2020, 530 stran, ISBN 978-80-257-32-89
a 978-80-88304-35-7.

Když se před deseti lety dostala na knižní pulty monografie Radky Šustrové *Pod ochranou protektorátu*, s radostí jsem přijal nabídku na její recenzi.¹ Bylo to téměř jako zjevení – mladá autorka se s hlubokou erudicí chopila tématu, které u nás bylo téměř zapomenuté. Nejenže perfektně zvládla pramenný výzkum, ale zjištěné poznatky také dokázala jasně analyzovat, zasadit do kontextu, a navíc i čtivě podat. Na její další monografii, která vychází z její disertační práce, jsem se proto vysloveně těšil.

¹ ŠUSTROVÁ, Radka: *Pod ochranou protektorátu: Projekt Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě: Politika, každodennost a paměť 1940–1945*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012. Recenze autora vyšla bez názvu v časopise *Dějiny a současnost*, roč. 34, č. 5 (2013), s. 45. Srv. recenzi v tomto časopise: ŠPRINGL, Jan: Táborské společenství jako „nová rodina“: Německé děti ze „staré říše“ v Protektorátu Čechy a Morava. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 4 (2013), s. 645–652.

Autorka se tentokrát věnuje otázce, která v historickém výzkumu Protektorátu Čechy a Morava do značné míry absentovala, případně se omezovala jen na obecnější závěry. Sociální politika je téma obsáhlé, zahrnuje v sobě řadu jednotlivých hledisek, není jednoduché na porozumění a vyžaduje důsledné pochopení vnitřních mechanismů a souvislostí. Ačkoli je kniha zaměřena především na období protektorátní, Radka Šustrová musela kvůli pochopení souvislostí představit danou problematiku již v rámci první a druhé republiky, kdy se nejprve soustředila na veřejnoprávní sociální pojištění, trh práce a nezaměstnanost, zdravotnictví a veřejnou hygienu a neopomněla též srovnání s vývojem v Německu od převzetí moci nacisty až do roku 1938. Již v této kapitole je zřejmé, o jak komplexní záležitost se jedná a nakolik muselo být náročné jí s odstupem zhruba osmdesáti let porozumět. Ukazuje zároveň nelehké a v zásadě neúspěšné hledání *statu quo* v otázkách sociálního zabezpečení ve třicátých letech, tedy v poměrech determinovaných hospodářskou krizí. Přístup československého státu, který kvůli nedostatku financí směřoval ve veřejných výdajích k restrikci, je zajímavý právě v porovnání s jeho západním sousedem, kde se sociální politika stala jednou z důležitých opor nového nacistického režimu. Mohli z ní ovšem profitovat pouze ti, kteří patřili k takzvanému národnímu společenství (*Volksgemeinschaft*), a i v tomto případě hrál velkou roli spíše étos a vůle podílet se na budování nového režimu než skutečné zlepšení sociálních podmínek.

V případě druhé republiky Radka Šustrová upozorňuje jak na dříve neakcentované sociální důsledky odtržení pohraničních území, tak na to, že záhy po Mnichovu začalo budování naší „národní pospolitosti“, stejně jako vyčleňování těch, kteří do ní patřit neměli – zpočátku šlo především o romské a v zásadě i židovské obyvatelstvo, ale tím se ostrakizace nezastavila. Je znepokojivé, jak kvapně se předmnichovské Československo proměňovalo ve stát, který směřoval ke zřízení autoritářského typu. Je samozřejmě sporné predikovat, co by se stalo, pokud by Čechy a Moravu neobsadil nacistický wehrmacht, ale stejně tak nelze opomenout, případně zlehčovat nebo omlouvat, jasné tendence ve vývoji druhé republiky, které byly v příkrém rozporu s Masarykovými idejemi.

Vznik Slovenského státu a Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939 logicky chápeme jako zásadní mezník v československých dějinách, zároveň ale v obecném povědomí přetrvává přesvědčení, že od této chvíle bylo vše v německých rukou. To však odpovídá realitě jen do určité míry. Byť šlo o území včleněné do prostoru nacistického panství a exekutivní pravomoc zde měl německý okupační aparát, nemalá část správy, včetně sociální, zůstala převážně česká. Bylo to logické – okupační moc potřebovala ovládnout a ohlídat zejména bezpečnostní složky a vojensko-hospodářské záležitosti, zatímco na ostatní stačilo dohlížet a jejich chod a vývoj podřídit aktuálním potřebám říše. Navíc se Německo neustále potýkalo s nedostatkem pracovních sil a jejich zapojení tímto způsobem by postrádalo smysl i vzhledem k vnější komunikaci mezi úřady a protektorátními

obyvateli. Ve své práci tak mohli pokračovat jak čeští experti, kteří se angažovali již v předchozích letech, tak další zaměstnanci protektorátních úřadů. Jak autorka přesvědčivě dokládá, „můžeme ... hovořit o českém podílu na utváření legitimacy režimu v protektorátu“, jemuž sama dává adjektivum „národně socialistický“ (s. 404).

Z textu, v němž Radka Šustrová přibližuje vývoj a fungování orgánů tvořících síť sociální ochrany za protektorátu, až překvapivě „mizí“ dobová válečná realita. Platí to v tom smyslu, že řada českých odborníků za zdmi svých úřadů pokračovala v práci, která jim dávala smysl a jíž věřili, byť se museli smířit s tím, že jejich představy o dalším směřování a vývoji systému budou limitovány potřebami říše. Skutečnost, že ten zdaleka není a nebude dostupný pro každého a že uplatňovaná sociální politika má rasistický charakter, museli jednoduše akceptovat, respektive to při vytváření „národní pospolitosti“ brali jako danou věc, k níž v soukromí mohli, ale také nemuseli mít výhrady. Pro nacisty to byla bezesporu výhodná pozice. Sami určovali linii, která v zásadě korespondovala s vývojem v říši, přičemž zcela zásadním ukazatelem pro ně byla intenzifikace průmyslové, především zbrojní výroby. Tím spíš, že protektorát se stal zázemím, kam se přemísťovaly zbrojní závody ze „staré říše“, ohrožené spojeneckými nálety.

Zájmy české a německé strany se tak logicky v určitých momentech, zejména při přeměně sociálního systému a zavádění reform, sblížovaly, byť motivace k tomu se na obou stranách lišila. Jak autorka trefně poznamenává, úpravy sociálněpolitického systému v říšských intencích byly vedeny i snahou, aby okupační správa mohla celý systém a jeho instituce lépe kontrolovat. Naplňování často zmiňovaného ideálu „spokojeného dělníka“, který je v obecném povědomí spojen zejména s obdobím po nástupu zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, tak opět vycházelo z čirého pragmatismu a v podstatě nic neměnilo na tehdejší pohledu nacistů na český národ jako takový.

Ve skutečnosti nacistická politika, jak autorka obsírně dokumentuje, mířila do mnohem větší šíře. Zjednodušeně se dá říct, že se zaměřovala na tři úhelné záležitosti – na politiku práce jako takovou, politiku zdraví a politiku rodiny. Změny, k nimž v rámci nich průběžně docházelo, byly vedeny výše zmíněným pragmatismem a v mnohém znamenaly zlepšení sociální a zdravotní péče vymezeného okruhu protektorátního obyvatelstva na jedné straně, na druhé straně však přinášely zvýšenou míru restrikce a postihů. Když autorka píše o tom, že „na rozdíl od národní ideologie nebyl protektorát z *hlediska vývoje sociálního státu* negativním historickým zlomem“ (s. 410), dostáváme se k meritu věci, jež budí emoce: Můžeme přese všechno existenci protektorátu posuzovat i z jiných úhlů pohledu než z těch, které jsou obvyklé a převažující? Jsme schopni akceptovat a pochopit jako daný český podíl na jeho utváření, legitimitě a v některých podstatných otázkách i na jeho progresi? Radka Šustrová pečlivě a průkazně dokazuje, že ano, aniž by tím existenci protektorátu obhajovala či jakkoli adorovala.

Ve své podstatě tak její monografie má mnohem širší záběr, než by se mohlo zdát z vymezeného tématu, a ukazuje na nutnost zkoumat dějiny protektorátu v podobě oproštěné od tradičně šablonovitého přístupu. Bohužel nám stále chybí syntetická práce k problematice, která je naprosto zásadní a k níž autorka často odkazuje – k průmyslové a zbrojní výrobě v protektorátu. A není to pohříchu jediné podstatné nezpracované téma z tohoto období, o to je monografie Radky Šustrové cennější. Přesto mám k textu jednu zásadnější připomínku. Autorka precizně a podrobně přiblížila a vyložila teoretická východiska při utváření a implementaci sociální politiky, včetně nejrůznějších aspektů, které s tím souvisely. Postrádám však pokus o náhled do tehdejšího života protektorátu, na to, jak se vyvíjený vývoj „propasal“ do nálady a postojů těch, na něž cílil. Domnívám se, že by bylo možné tuto sondu realizovat na základě různých situačních hlášení, zejména denních zpráv řídicího úseku německé Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*) v Praze. Ty během let 1939 až 1944 (z roku 1945 se nedochovaly) zachytily dlouhou řadu výroků a názorů obyvatel na tehdejší sociální politiku, a to z různých společenských vrstev. Je z nich patrná jednak určitá schizofrenie plynoucí z vědomí, že jakkoli se Češi cítili jako spojenci protihitlerovské koalice, uvědomovali si současně, že čeští dělníci pracují „příkladně“ pro říši, jednak fakt, že momentální nespokojenost s nedostatkem určitého zboží dokázala překrýt jinak markantní zlepšení životních podmínek. Myslím si, že zachycením pohledu zdola a uvedením konkrétnějších případů by bylo možné text více oživit.

Musím totiž přiznat, že jakkoli práci, kterou Radka Šustrová předložila, hodnotím mimořádně kladně a považuji ji ve výzkumu protektorátu za neobyčejně přínosnou, nečetla se mi lehce a k některým pasážím jsem se musel opakovaně vracet. To však může být čistě můj individuální problém.

Abstract

Radka Šustrová's monograph Zastřené počátky sociálního státu: Nacionalismus a sociální politika v Protektorátu Čechy a Morava [*The Veiled Origins of the Welfare State: Nationalism and Social Policy in the Protectorate of Bohemia and Moravia*] deals with a very complex and still largely neglected aspect of the history of the Protectorate of Bohemia and Moravia (1939–1945), its social policy. While taking into account the context of the previous formation of state social policy in both Czechoslovakia and Nazi Germany, the author presents and explains the theoretical basis for the development and functioning of social protection institutions during the Protectorate. She examines the content of social measures in the fields of work, health and family, which were prepared by Czech experts and implemented by the authorities of the Protectorate within the limits of the interests of the German Reich (especially the ideal of the “satisfied worker”) and inspired by the model of the “national community” (Volksgemeinschaft). Thus, Šustrová argues, we can speak

of the Czech contribution to the legitimization of the Protectorate regime, which she herself dubs with the adjective "national socialist". Although the specific measures brought social improvements for selected groups of the population, they were accompanied by increased repression and exclusion of other groups (Jews, Roma, disloyal citizens). The reviewer assesses Radka Šustrová's work as of exceptional quality, useful and stimulating, yet lacking insight into the lives of the Protectorate's inhabitants and their perception of the social policy that was implemented.

Keywords / Klíčová slova:

Protectorate of Bohemia and Moravia; Czechoslovakia; social policy; social state; nationalism; German occupation; Czech society; *Volksgemeinschaft*
Protektorát Čechy a Morava; Československo; sociální politika; sociální stát; nacionalismus; německá okupace; česká společnost; „národní společenství“

Sytý portrét pozapomenuté revolucionářky a feministky

Jana Burešová

Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

HOLUBEC, Stanislav:

Nešťastná revolucionářka: Myšlenkový svět a každodennost Luisy Landové-Štychové (1885–1969).

Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2021, 455 stran, ISBN 978-80-7422-809-4 a 978-80-7286-379-2.

Politička a novinářka Luisa Landová-Štychová patřila k předním osobnostem českého a československého ženského emancipačního hnutí. V tomto ohledu bylo její jméno známé zejména v období první Československé republiky. Politicky se řadila vždy k levici. Postupně prošla sociálnědemokratickou, anarchistickou a národněsocialistickou orientací, nakonec se v roce 1925 přimkla ke komunistickému proudu a po válce se posunula až na stalinistické pozice.

Nejvýrazněji vstoupila do veřejného povědomí svým parlamentním bojem za zrušení paragrafu 144 trestního zákona, který sankcionoval provedení umělého potratu.¹ Landová-Štychová se velmi aktivně účastnila veřejné diskuse o právu žen

---

¹ S tímto velmi radikálním požadavkem neuspěla. Přerušení těhotenství bylo dle vlastního ženina rozhodnutí (a po schválení příslušnou hodnotící komisí) v Československu povoleno

na vlastní rozhodování o svém těle, tedy i o těhotenství a právu na případný potrat plodu. Tato problematika byla ještě v první polovině dvacátého století v Československu velmi kontroverzní, neboť většina české společnosti setrvala v tradiční morálce založené na zásadách katolického náboženství a spojené s odvozeným životním stylem.

Možná je to překvapivé, ale ženské komunistické spolky se v letech první republiky prostřednictvím vlastního tisku, například v časopise *Žena*, věnovaly osvětě ve velmi intimních tématech, jako je antikoncepce, potrat, pohlavní styk, hygiena a podobně.² Často zde publikovali jednoduše formulované články i lékaři, kteří ženám vysvětlovali, že vhodnější než potrat je pro jejich zdraví předcházet těhotenství, čili používat antikoncepci. Komunisté v meziválečném Československu velmi zřetelně akceptovali postupující proces ženské emancipace, stejně jako například sociální demokraté a národní socialisté. Požadavky, návrhy a představy členek ženských pokrokových, emancipačních spolků (zastřešených v Ženské národní radě) nezbuzovaly u komunistických činitelů nesouhlas, naopak mnohé z nich sami ve svém programu prosazovali. Komunistická strana věnovala v době mezi válkami takzvané ženské otázky ve své ideologii i praktické politice viditelnou pozornost. Souviselo to s obecnými rysy komunistické ideologie, která volala po spravedlnosti a rovnoprávnosti ve společnosti. Ženský komunistický tisk líčil alarmující životní podmínky, sociální a zdravotní stav mnohých chudých dělnických i venkovských žen. Některé články v tomto kontextu upozorňovaly na příliš častá těhotenství chudých žen a s tím související sociální a následně i zdravotní problémy. Důležité přitom bylo, že četné trudné příběhy ze života dělnických rodin sloužily jako působivý propagační nástroj pro komunistickou politiku a ideologii. Touto cestou se do značné míry dařilo komunistům nacházet odezvu v sociálně slabých společenských vrstvách.³

Dějinám ženského emancipačního úsilí (a vůbec tematice *woman history*, či lépe v širším pojetí *gender history*) se v české historické vědě od devadesátých let postupně začaly věnovat první historičky (ne tak historikové, což je škoda). Do zdejšího společenskovědního výzkumu tehdy pomalu pronikaly západoevropské a severoamerické trendy, které měly své počátky v šedesátých a sedmdesátých letech. První odborné práce české provenience v tomto směru se zabývaly

---

až ve druhé polovině 20. století. Stalo se tak v roce 1957 a Československo patřilo v Evropě k prvním státům, které to legalizovaly.

² Podrobněji k tomu viz BUREŠOVÁ, Jana: Reflexe společenského postavení žen v komunistické ideologii a politice ve 20. a 30. letech 20. století v Československu. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 2. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2004, s. 41–62.

³ V první polovině 20. století bylo poměrně odvážné veřejně prezentovat tato témata a otevírat o nich diskusi. Stále převážně platilo, že „dětí mají mít rodiče tolik, co Bůh dá“.

proměnami postavení žen ve středostavovské společnosti 19. století a průkopnicí v těchto výzkumech se stala kulturní historička Milena Lenderová.⁴ S rozvojem sociálních dějin, následně dějin mentalit a každodennosti se výzkumy zaměřily i na genderovou tematiku. Na přelomu tisíciletí začaly vznikat i první studie zasazené časově do první poloviny dvacátého století.⁵ Historiček (méně historiků) zabývajících se genderovou tematikou v posledních dvaceti letech zřetelně přibývalo, jak to můžeme vidět i ve vysokoškolských kvalifikačních pracích na řadě univerzit, a spolu s nimi i nových dílčích témat. Do značné míry byl prozkoumán i myšlenkový svět českých feministek.⁶ Ovšem radikálně levicovému a komunistickému prostředí z genderového hlediska, jeho idejím a představitelkám, byla dosud věnována jen malá pozornost.⁷ V tomto ohledu je recenzovaná kniha Stanislava Holubce tematicky novátorská.

Stanislav Holubec se poprvé pustil do nesnadného odborného literárního žánru, jímž je historická biografie.⁸ V úvodu životopisné knihy o Luise

---

⁴ LENDEROVÁ, Milena: *K hříchu i k modlitbě: Žena v minulém století*. Praha, Mladá fronta 1999 (2. vydání: Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2016). Poté Lenderová, profesorka na Univerzitě Pardubice, publikovala řadu dalších knih a studií, vedla i několik grantových projektů s ženskou tematikou. Badatelsky se přitom zaměřovala především na práci s egodokumenty, studovala prioritně vnitřní svět žen a soukromou sféru. Významný byl zejména projekt završený rozsáhlou kolektivní monografií: LENDEROVÁ, Milena – KOPIČKOVÁ, Božena – BUREŠOVÁ, Jana – MAUR, Eduard (eds.): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2009.

⁵ Viz BUREŠOVÁ, Jana: *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2001; MUSILOVÁ, Dana: *Z ženského pohledu: Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918–1939*. České Budějovice, Bohumír Němec – Veduta 2007.

⁶ V tomto ohledu je významným příspěvkem komentovaná edice dobových pramenů: BAHENSKÁ, Marie – HECZKOVÁ, Libuše – MUSILOVÁ, Dana (eds.): *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2010; dále srv. monografii: BAHENSKÁ, Marie – HECZKOVÁ, Libuše – MUSILOVÁ, Dana: *Iluze spásy: České feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice, Veduta 2011.

⁷ Viz alespoň PERNES, Jiří: *Komunistky s fanatismem v srdci*. Praha, Brána 2006. V Holubcově knize je v seznamu literatury omylem uveden Zdeněk Pernes.

⁸ Docent Stanislav Holubec působí v Historickém ústavu AV ČR v Praze a současně přednáší na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Svými společenskovedními specializacemi (sociologie a historie) je plně disponován ke zdárné odborné práci v dané problematice. Jeho výzkumné a publikační záměry jsou daleko širší, zpravidla ale v jejich rámci částečně zachycuje nějaké sociální téma. Viz např. jeho monografie *Sociologie světových systémů: Hegemonie, centra, periferie* (Praha, Sociologické nakladatelství 2009), *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době* (Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni 2009) a *Ještě nejsme za vodou: Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace* (Praha, Scriptorium 2015).

Landové-Štychové si položil otázku, zda má pro historika vůbec smysl věnovat se postavám, které byly ve své době převážně outsidersy a v současnosti tonou napůl v zapomnění. Poukazuje přitom na některé protikladné rysy své hrdinky: bojovnice za lidská práva, zejména za rovnoprávnost žen s muži, přitom zároveň podporovatelka stalinistické diktatury. Připomíná ale i existující skepsi k samotnému žánru biografie mezi historiky, která vyrostla ze skutečnosti, že při psaní biografie může být autor jen obtížně metodologicky inovativní. Na druhé straně Holubec poukazuje na zájem čtenářů o životopisy osobností, které jsou stále velmi oblíbené až atraktivní. Ve své úvaze nakonec dospívá k závěru, že žánr biografie má své opodstatnění, pokud je historik schopen si skrze dějinnou osobnost klást otázky po charakteru historických epoch a sociálních prostředí a pomocí nalezených informací přinášet nové pohledy, které sice neřeknou v úplnosti, „jak to vlastně bylo“, ale pomáhají nám v přesnějším porozumění minulosti (s. 8–10). K osobnosti Luisy Landové-Štychové ho přivedlo několik důvodů a jedním z nich byla snaha o jistou kritiku převládajících trendů v psaní biografii. Upozorňuje totiž, že mezi českými životopisy k moderním politickým dějinám drtivě převažují biografie mužů. Ženských biografii na tomto poli vzniklo na přelomu tisíciletí jen několik: Alice Masarykové, Hany Benešové, Milady Horákové, Františky Plamínkové a Anny Chlebounové.⁹

Pro vykreslení plastického portrétu své hrdinky Luisy Landové-Štychové se autor rozhodl provést komparaci pramenů osobní provenience, archivních dokumentů institucionální povahy, dobového tisku i pestré škály tištěných pramenů. V neposlední řadě čerpal z novější, ale do značné míry i starší odborné literatury. Holubec zajímavě pracoval srovnávací metodou, když konfrontoval egodokumenty (osobní vzpomínky Landové-Štychové) s dalšími písemnými prameny. Dospěl přitom k názoru, že se snažila představit jistý vzorový obraz příběhu socialistické revolucionářky. Autor v textu komentuje i dílčí rozpory mezi osobními poznámkami, které si jeho hrdinka bezprostředně zapisovala na okraj různých akcí a rozhodnutí, a jejími později napsanými nepublikovanými paměťmi, které prozrazují naprostý příklon k radikální levici a jejím postojům a nesouhlas s jinými, zejména středovými (měšťanskými) politickými názorovými proudy. Ze všech pramenných materiálů Holubec zrekonstruoval do jisté míry rozporuplný, komplikovaný a v posledku až nešťastný reálný život této historické osobnosti (což

⁹ LOVČÍ, Radovan: *Alice Garrigue Masaryková: Život ve stínu slavného otce*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Togga 2007; ZÍDEK, Petr: *Hana Benešová: Neobyčejný příběh manželky druhého československého prezidenta (1885–1974)*. Praha, Knížní klub 2014; SYNEK, Jan: *Mám klid ve svém svědomí: Milada Horáková ve střetu s komunistickým režimem*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2020; UHROVÁ, Eva: *Radostná i hořká Františka Plamínková*. Praha, Mediasys 2014; MACKOVÁ, Marie: *O senátorce Anně Chlebounové*. Ústí nad Orlicí, Grantis 1998.

se promítlo i do názvu knihy). Monografie je opatřena detailními poznámkovými odkazy, obohacena několika obrazovými přílohami a vybavena zevrubným anglickým resumé, jmenným rejstříkem, a navíc i přehledy některých životních dat Luisy Landové-Štychové.

Vedle úvodu, obsírné zdůvodňujícího výběr tématu, a nápaditého závěru (s názvem „Porozumět Luise a její době“) je kniha rozčleněna do jedenácti chronologicky řazených kapitol. V názvu každé kapitoly se přitom odráží nějaký charakteristický rys pro danou časovou etapu v životě Landové-Štychové či ve vývoji společnosti: 1885–1909 léta školní a romantická; 1909–1914 léta mateřství a aktivismu; 1914–1918 léta strádání a odboje; 1919–1923 léta budování státu a zklamání; 1923–1929 léta nadějí a pochybností; 1929–1935 léta v osamění; 1935–1938 léta proti zkáze; 1938–1945 léta strachu a bolesti; 1945–1948 léta, která si představovala jinak; 1948–1954 léta kultu, bourání a tragédií; 1954–1969 léta utopii.

Pobídkou k sepsání životopisu Landové-Štychové byla autorovi bezpochyby Luisina rozsáhlá a dosud historiky nevytěžená pozůstalost, která dokumentuje nejen její osobní život (Holubec se mu věnuje velmi podrobně), ale i veřejnou práci a rovněž politické názory a aktivity. Tyto písemnosti odkrývají téměř šedesátiletou společensko-politickou a také publicistickou činnost Luisy Landové-Štychové. Zapojila se do mnoha vyhocených historických událostí, jež prožila: účastnila se domácího protirakouského odboje za první světové války, působila jako jedna z prvních poslankyň v prvorepublikovém Národním shromáždění (v letech 1918–1923 za socialisty, v letech 1925–1929 vykonávala mandát za KSČ), v řadě funkcí se podílela na organizování levicových politických formací, ale i sociální a dělnické pomoci, ve třicátých letech byla aktivní v anti-fašistickém hnutí, po válce byla zainteresována na řešení ožehavé národnostní problematiky ve vztahu k Němcům. Německé prostředí jí bylo blízké a měla k němu citlivý vztah (její rodina se po druhé světové válce stala obětí protiněmeckého šovinismu).

Přes změny své politické inklinace byla celoživotní feministkou a tomuto poslání se věnovala s velkou vervou. Ovšem aktivní byla i v řadě dalších oblastí: v bezvěreckých (později ateistických) spolcích, skautingu (spoluorganizovala například letní tábory na Jadranu mezi válkami), v popularizaci astronomie a Československé astronomické společnosti. O těchto zajímavých a dobově velmi progresivních tématech, ale také speciálně o ženských právech, rodičovství, sexualitě nebo kolektivním bydlení, psala často v dobovém tisku a Stanislav Holubec na její články hojně odkazuje. Skrze početné prameny osobní povahy v podobě deníků, dopisů a zápisků Landové-Štychové mohl získat i vcelku podrobné informace ke každodennosti, rodinnému rozpočtu či k životní úrovni její rodiny. Ty jsou cenné i pro obecnější poznání sociálního prostředí pražského úřednictva a rodin levicově orientované inteligence v době první republiky, ukazují ale

rovněž sociální prostředí privilegovaných komunistických funkcionářů v poválečném Československu.

Stanislav Holubec zdařile a plasticky představil osobnost Luisy Landové-Štychové v rozpětí jejích různorodých zájmů, aktivit a vazeb a v těsném sepětí s dobou a společenským prostředím, takže její biografie je cennou historickou i sociologickou sondou do kulturních a politických dějin české společnosti ve dvacátém století. Propojení obou těchto badatelských přístupů je zřejmou předností Holubcovy práce. Řadí se tak po bok dalších povedených biografii významných či jinak zajímavých historických osobností z pera českých historiků, které v minulých zhruba dvaceti letech vyšly.¹⁰ Navíc je to poutavé čtení, které vtáhne i laického zájemce do života a myšlení nekonvenční osobnosti, jíž tato obětavá a odhodlaná bojovnice za ženská a sociální práva a zároveň nepřilíš šťastná žena byla – přinejmenším předtím, než zapadla do nové mocenské elity vítězů z února 1948.

Abstract

The politician and journalist Luisa Landová-Štychová was a lifelong feminist who, as a member of the Parliament of the First Czechoslovak Republic (in the years 1918–1923 and 1925–1929), entered the public consciousness mainly through her fight for the legalization of abortion. In addition to working for women's equality, she was involved in many other areas, including atheist associations, the anti-Austrian resistance during the First World War, organizing workers' aid, the anti-fascist movement, scouting, and the popularization of astronomy. Politically, she always stood on the left. She gradually moved from a social-democratic to an anarchist and national-social orientation, until finally aligning herself with communism in 1925. After the war she moved even further left, to Stalinist positions. The reviewer evaluates Stanislav Holubec's biography entitled Nešťastná revolucionářka: Každodennost a myšlenkový svět Luisy Landové-Štychové (1885–1969) [An Unfortunate Revolutionary: The Mental World and Everyday Life of Luisa Landová-Štychová, 1885–1969] in the context of the gradually awakening interest on the part of Czech women historians (less so male historians) in the history of the women's emancipation movement and the gender aspects of modern political movements. The book under review is one of the few biographies of Czech or Czechoslovak women political figures. Based on an extensive archival legacy, the author

¹⁰ Jen velmi výběrově viz např. KŘEŠŤAN, Jiří: *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl, Paseka – Národní archiv 2012; VYKOUPIIL, Libor: *Jiří Stříbrný: Portrét politika*. Brno, Masarykova univerzita – Matice moravská 2003; MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad 2017; ČURDA, Vojtěch: *Ladislav Štoll: Příběh komunistického ideologa a formování československé kultury ve 20. století*. Praha, Academia 2022; ZÍDEK, P.: *Hana Benešová*; LOVČÍ, Radovan: *Alice Masaryková*.

has managed to vividly present the personality of Luisa Landová-Štychová in the span of her diverse interests, activities and personal ties, and in close connection with her era and social environment, making her biography a valuable historical and sociological probe into the cultural and political history of Czech society in the twentieth century, especially into the social milieu of the First Republic left-wing intelligentsia and Prague's left-wing civil servants.

Keywords / Klíčová slova:

Luisa Landová-Štychová; Czechoslovakia; revolutionary movement; communism; feminism; Communist Party of Czechoslovakia; leftist intelligentsia; popularization of science; astronomy

Luisa Landová-Štychová; Československo; revoluční hnutí; komunismus; feminismus; Komunistická strana Československa; levicová inteligence; popularizace vědy; astronomie

Osobní vzpomínání historičky umění na zapomenuté ženy

Marta Edith Holečková

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

BARTLOVÁ, Milena:

Ženy, které nechtěly mlčet: Tři československé příběhy.

Praha, Nadace Rosy Luxemburg 2021, 296 stran,
ISBN 978-80-907997-8-3.

Nedávno vydaná kniha historičky umění Mileny Bartlové *Ženy, které nechtěly mlčet* je originálním pokusem, jak nově pojmout biografický výzkum, který se ve zvýšené míře těší zájmu a pozornosti na poli soudobých dějin. Autorka nahlíží vlastní rodinnou historii z perspektivy tří žen, s nimiž je ve velmi těsném příbuzenském vztahu. Jejimi hrdinkami jsou dvě babičky a matka, jmenovitě tedy Vlasta Müllerová (1900–1983), od roku 1945 užívající počeštěnou verzi svého příjmení Mlynářová, Hana Budínová (1903–1965), nesoucí před druhou světovou válkou jméno Chana Bať (rozená Kojfmanová), a Rita Klímová (1931–1993), dcera Chany a Benciony Bať (známého později pod pseudonymem Stanislav Budín, který od roku 1946 používal jako své oficiální jméno).

Kniha je opatřena rozsáhlým úvodem, v němž autorka vysvětluje svůj přístup a motivaci zabývat se právě těmito svými příbuznými. Leitmotivem knihy je otázka, proč se na tyto ženy zapomnělo. Z možných vyjmenovaných důvodů nejsilněji rezonuje feministický argument, podle něhož byly ženy v patriarchální společnosti odsouvány na druhou kolej, a pokud se přeci jen dokázaly prosadit, vyžádalo si to

jejich velké osobní nasazení, píli, talent a jistou urputnost. Zapomínání na ženy je tedy důsledkem tohoto společenského uspořádání. Nechci tento argument nijak zpochybňovat ani shazovat, je jistě velmi relevantní, a vzhledem k tomu, kdy se narodily dvě starší z hrdinek, zaznívá obzvlášť naléhavě. Jenže. Svět není spravedlivý, lidé umírají a zapomíná se na ně. Zapomíná se i na kdysi slavné, na ženy i muže, na lidi literárně a umělecky činné, po nichž zůstalo zachováno jejich dílo. Literární vědec a spisovatel Vladimír Macura kdysi tuto skutečnost označil za „imperialismus slavných lidí“. Zapomínání není hodnotově zabarvené, není to ignorance, vytlačování, umlčování. Je to fyziologicky přirozený proces. Neplatí z toho, že není užitečné, důležité a záslužné zapomenuté lidi připomínat, naopak. Skutečnost, že jsou či byli zapomenuti, ale neznamená, že jim někdo chtěl způsobit nějakou křivdu.

Recenzovat právě tuto knihu pro mě znamená zvláštní příležitost.¹ Mám v oblibě biografickou literaturu, a navíc hluboce souzním s potřebou „vyrovnat“ se s rodinnou historií, která je zvláště pro historiky jakousi osobní i profesní výzvou. Nemálo absolventských i jiných prací v oboru soudobých dějin vychází z této potřeby a záleží pak na konkrétním tématu a způsobu jeho zpracování, aby se ukázalo, nakolik se autor nechá pohltit osobní rovínou a nakolik si dokáže udržet odstup a nadhled i v momentech, které jsou ryze subjektivní a možná i ne úplně příjemné.² Složitější je to samozřejmě v těch případech, kdy aktéři (s blízkými osobními vztahy k autorovi) mají v historickém povědomí nejednoznačný, někdy až kontroverzní nebo přímo negativní obraz. O to je potřeba vyrovnání větší, ale s ní úměrně roste obtížnost úkolu zachovat rovnováhu. V souvislosti s recenzovanou knihou bych ráda připomněla vtipně a výstižně napsaný článek filmového a mediálního teoretika a režiséra Martina Štolla, otištěný před delší dobou v tomto časopise.³ V něm se jeho autor „vyrovnával“ se skutečností, že je vnukem svého dědy – komunistického literárního teoretika a funkcionáře Ladislava Štolla, s nímž nese shodné příjmení, a tudíž je ona souvislost poučenějším lidem nejen vcelku

---

¹ Knihu jsem recenzovala již v listopadu 2021 pro internetový deník *A2larm*, texty obou recenzí jsou pochopitelně odlišné (viz HOLEČKOVÁ, Marta Edith: Navrácení paměti zapomenutým ženám. In: *A2larm* [online], 24. 11. 2021. [Cit. 2023-03-04.] Dostupné z: <https://a2larm.cz/2021/11/navraceni-pameti-zapomenutym-zenam/>).

² Abych byla konkrétní, také já jsem ve své první historické práci vycházela z této osobní potřeby (knižně HOLEČKOVÁ, Marta Edith: *Cesty českého katolického samizdatu 80. let*. Praha, Vyšehrad 2009), byť v tomto případě nebyla podstatou napětí kontroverze zvoleného tématu či aktérů příběhu, ale naprosto dysfunkční rodinné vztahy. V textu práce tuto skutečnost ale záměrně nijak nekomentuji a od předmětu svého zkoumání jsem se snažila zaujímat velký odstup.

³ ŠTOLL, Martin: Třicet let bojů s Ladislavem Štollem aneb Jak s tím můžete žít? In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 85–94.

zřejmá, ale ještě je jimi komentována a autor je s ní často konfrontován. Za své předky nenese nikdo odpovědnost, nikdo si je svobodně nevybral. Každý člověk navíc hraje v životě různé role, které se proměňují v čase a odlišně se projevují v různých kontextech. Tuto na první pohled banální skutečnost mám potřebu zmínit ihned v úvodu, protože z autorčina textu je zjevné, že s ní na několika místech zápasí až vysilujícím způsobem (viz dále).

Metodologicky autorka vychází z přístupu formulovaného spisovatelkou a nakladatelkou Barborou Baronovou, která jej označuje za dokumentární.⁴ Ač se Milena Bartlová snaží k hrdinkám své knihy přistupovat *sine ira et studio*, místy v textu probleskují náznaky prozrazující jistou hořkost. Aniž bych se chtěla pouštět do nějakého psychologizování, domnívám se, že hořkost není způsobena jen vymizením pojednaných žen z kolektivní paměti, ale také něčím osobním, v knize jen letmo tušeným. Opakovaně se zde objevuje motiv semknutosti, sounáležitosti. Mívá různé externí příčiny. Buď je způsobena či umocněna skutečností, že žena zůstala se svými dětmi sama, nebo za ní stojí vykořeněnost emigrace, která nutí rodinu za všech okolností držet při sobě. Objevuje se ve vztahu Vlasty a jejího syna Zdeňka Mlynáře (s. 46–47), u rodiny Budínových (s. 131), ve vztahu Rity se synem Vladimírem Mlynářem (s. 199 ad.), ale Milena Bartlová jako by z těch semknutých vzorců vypadávala. Může se jednat o zdání způsobené důsledným dodržováním odstupu a nadhledu, anebo zvýšenou potřebou osobní autonomie, individualismu, touhou vymknout se z daných šablon a najít si vlastní cestu a polohu. Anebo jsou důvody ještě úplně jiné.

Poněvadž není pochyb, že se jedná o ženy zapomenuté – snad s výjimkou Rity Klímové, která bývá připomínána v souvislosti se svým angažmá během sametové revoluce a se svou rolí první československé velvyslankyně ve Washingtonu – zaslouží si všechny na tomto místě stručné představení, připomenutí. Vlasta (1900–1983) se narodila do středostavovské vlastenecky smýšlející rodiny ze Zbraslavi. Absolvovala dívčí gymnázium Minerva a tři semestry studia medicíny. V roce 1920 se provdala za důstojníka československé armády Huberta Müllera, s nímž se často stěhovala. Byla ženou v domácnosti a pečovala postupně o dceru Vlastu (1926) a syna Zdeňka (1930). Ihned po skončení druhé světové války vstoupila do Komunistické strany Československa a vystříдалa několik stranických funkcí. Od roku 1955 byla ředitelkou domova důchodců v Šolínově ulici v Praze-Dejvicích. V roce 1965 odešla do penze a o pět let později byla vyloučena z KSČ.

---

⁴ BARONOVÁ, Barbora: *Ženy o ženách: Intimita tvorby českého ženského filmového a literárního dokumentu*. Praha, Wo-men 2019. Jedná se o knihu rozhovorů s ženami různých oborů, které se zabývají dokumentární tvorbou.

Chana (1903–1965) přišla na svět v ukrajinském městečku Staraja Ušica. Její rodina byla emancipovaná a aktivní v sionistickém hnutí a roku 1921 odešla ze sovětského Ruska. Uvázla nejprve v polské Haliči, ve třicátých letech pak v moldavském městě Jasy. Nakonec se jim před vypuknutím druhé světové války podařilo vycestovat do Palestiny a usadit se v Tel Avivu. Chana se v roce 1921 zapsala ke studiu na filozofickou fakultu vídeňské univerzity. O dva roky později se provdala za novináře Benciona Batě (Stanislava Budína, 1903–1979), svého dlouholetého partnera, a rozhodli se usadit v Praze, protože Československo tehdy mělo pověst pokrokové a moderní země. Od roku 1923 studovala na pražské Německé univerzitě srovnávací literaturu a studia zakončila doktorátem, což tehdy bylo spíše výjimečné. Živila se soukromou výukou ruštiny a němčiny. V polovině dvacátých let se spolu se svým mužem začala angažovat v československém Komsomolu a Komunistické studentské frakci (Kostufra), kolem roku 1928 oba vstoupili do KSČ. V roce 1931 se Chaně narodilo jediné dítě, dcera Rita. Ve třicátých letech Chana pracovala jako kulturní redaktorka *Haló novin*, věnovala se literární teorii a spolupracovala s divadlem Emila Františka Buriana. V roce 1936 byla se svým manželem, který tehdy působil jako šéfredaktor *Rudého práva*, vyloučena z KSČ. Oběma manželům to přineslo ztrátu zaměstnání v komunistickém tisku a ostrakizaci od většiny bývalých spolustraníků. Celá kauza byla poměrně složitá a není zde prostor pro detailnější popis, důležité je, že se v ní odráželo dobové napětí mezi Komunistickou internacionálou a domácím vedením komunistické strany. Internacionála kritizovala hlasování komunistických poslanců, jímž podpořili dvě sporné kapitoly státního rozpočtu, jejich hlasy pro Edvarda Beneše při prezidentské volbě a konečně zdejší komunistické představitele vinila z pravicového oportunistu (ustupování reformistickým organizacím a rezignace na vůdčí úlohu KSČ při budování jednotné protifašistické fronty).⁵ Válku přečkala Chana se svou rodinou v newyorském exilu, kde absolvovala doplňující knihovnické studium na Kolumbijské univerzitě a získala zaměstnání v knihovně. Po návratu do Československa v roce 1946 pracovala (stejně jako manžel) v redakci týdeníku *Kulturní politika*, a poté co byla v roce 1949 zastavena, překládala a příležitostně publikovala v denním tisku divadelní recenze.

O rodičích Rity Klímové (1931–1993) jsem se zmínila výše. Základní vzdělání nabyla během pobytu v americkém exilu. Po návratu do vlasti vystudovala anglické gymnázium v Praze. V roce 1948 se stala členkou akčního výboru na svém gymnáziu, za což si od svých nekomunistických spolužáků vysloužila přezdívku

⁵ Více k tématu viz např. SOMMER, Vítězslav: Kampaň proti pravicovému oportunismu před VII. sjezdem KSČ: Případ Stanislava Budína. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (eds.): *Boľševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 5. Praha, Dokořán 2005, s. 78–111.

„Rudá Rita“, a na konci téhož roku vstoupila do KSČ. Po maturitě v roce 1951 nastoupila dobrovolně na rok do továrny Motorlet v Praze-Jinonicích, aby „poznala život proletariátu“. Ke studiu ekonomie nastoupila na Vysokou školu politických a hospodářských věd (název je na straně 141 uveden nepřesně), která krátce nato zanikla a přeměnila se ve Vysokou školu ekonomickou. Již během studií zastávala řadu funkcí v Československém svazu mládeže a KSČ, účastnila se staveb mládeže, věnovala se agitační činnosti. V lednu 1956 se provdala za Zdeňka Mlynáře (1930–1997), o dva roky později porodila dceru Milenu a ukončila vysokoškolská studia. Bezprostředně poté nastoupila jako vyučující na katedru politické ekonomie na pražské filozofické fakultě. Celá šedesátá léta se věnovala vědecké a pedagogické práci. Krátce po narození syna Vladimíra v roce 1966 Zdeněk Mlynář od rodiny odešel. Během prověrek roku 1970 byla vyloučena z KSČ. V sedmdesátých a osmdesátých letech se živila především překladatelskou a tlumočnickou prací. Svou domácnost v té době přetvořila v jakýsi „opoziční salon“, který byl otevřený nejen pro domácí přátele, ale i pro návštěvníky ze zahraničí. Koncem sedmdesátých let se znovu provdala, za bývalého diplomata Zdeňka Klímu. V lednu 1989 se stala členkou Hnutí za občanskou svobodu a patřila k redakčnímu kruhu samizdatových *Lidových novin*. V prvních týdnech revoluce se stala neformální tiskovou mluvčí Občanského fóra, tlumočnicí a kontaktní osobou pro zahraniční novináře a spolupracovníci Valtra Komárka při přípravě vládní reformy ekonomiky. Od dubna 1990 byla až do své smrti o tři roky později velvyslankyní ve Spojených státech.

Ke každé z hrdinek knihy Mileny Bartlové se zachovalo rozdílné množství archivních pramenů i dalších písemností. Pramenně nejhůře je na tom Vlasta, která nebyla literárně činná ani nezanechala písemné svědectví. Chana je naproti tomu přítomná ve vlastní publicistice, především ze třicátých let (pod pseudonymem Marie Bergmannová), a také v pamětech svého manžela z počátku sedmdesátých let, které ale (mimo samizdat) vyšly až o mnoho let později.⁶ Rita Klímová se věnovala vědecké práci na poli politické ekonomie, takže její intelektuální, profesní pozůstalost je k dispozici, osobní písemnosti ale také chybějí.⁷ Materiály, které k její osobě shromažďovala Státní bezpečnost, jsou uloženy v Archivu bezpečnostních složek. Tajná policie ji sledovala celých dvacet normalizačních let, a proto je zachovaný fond velmi rozsáhlý. Pozornost nebudila jen sama o sobě, ale také po své někdejší manželství se Zdeňkem Mlynářem, který vyvíjel opoziční

⁶ BUDÍŇ, Stanislav: *Jak to vlastně bylo*. Praha, Torst 2007.

⁷ K vydání se připravuje korespondence mezi Ritou a jejím budoucím prvním manželem Zdeňkem Mlynářem, kterou si vyměnili v době jeho studií na moskevské Lomonosovově univerzitě v letech 1950–1955.

aktivity v disentu a poté v exilu (rozvedeni byli v roce 1967), a kvůli svému otci, jenž v roce 1977 podepsal prohlášení Charty.

Vyprávění Chanina příběhu má dnes díky jejímu původu a duchovnímu zázemí nádech jisté exotičnosti, a snad proto jej pokládám za nejpoutavější. Provokuje také otázky, na něž je dnes již z pochopitelných důvodů obtížné či nemožné odpovědět. Její myšlenkový svět, formovaný zážitkem ruské revoluce i prostředím moderního sionismu, s důrazem na emancipaci a rovnost všech lidí, se v československých poměrech kultivoval do spřízněnosti se zdejší levicovou avantgardou. Stranická oddanost, víra ve Stranu, kterou sdílela s manželem, je ovšem v této souvislosti, a zvláště s dlouhým časovým odstupem, dnes již zkušeností na osobní rovině těžko představitelnou. Je samozřejmě přítomná v mnoha dalších biografiích a memoárech, ale její intenzita a plný význam nám již unikají. Jako by byla v konfliktu s osobní integritou, jako by osobní touha po svobodě byla v přímém rozporu s myšlenkovou a názorovou závislostí na stranické linii. Možná pro Chanu Strana hrála roli jakési opory, zázemí, životního pilíře, bez něhož by se její integrace do československého prostředí zhroutila.⁸ Jaký byl ale doopravdy její vnitřní svět a zda prožila někdy v nějaké formě „metafyzickou krizi“ ve vztahu ke KSČ, to si můžeme dnes jen domýšlet.

V příběhu Rity, jak jej podává autorka, vnímám silnou potřebu docenit její intelektuální práci, možná až s jistou apologetičností. Byla to samostatná, inteligentní žena, vědecká pracovnice a vysokoškolská pedagožka, takže potřeba vyzvednout její kvality je jistě oprávněná. Není ale namístě její opomíjení ve vyprávění dějin disentu klást za vinu dnešním historikům takovým způsobem, jak to čteme na straně 180: „Celá kapitola opozičních aktivit mezi lety 1969 a 1977 patří dnes ke zcela opomíjeným tématům a teprve v posledních letech si jí začíná historický výzkum všímat.“ Není to ovšem pravda, protože již v roce 1997 vyšla kniha historika Jaroslava Cuhry, který se podrobně zabýval politickými procesy v letech 1969 až 1972,⁹ a o několik let později rozsáhlá práce historika a archiváře Jaroslava Pažouta, který zevrubně analyzoval československé studentské hnutí šedesátých let a z něj vyrůstající Hnutí revoluční mládeže, jež se stalo vůbec první opoziční skupinou vystavenou systematické perzekuci na počátku normalizace.¹⁰

⁸ Stejný dojem vyvolává i autobiografie Stanislava Budína, když líčí vlastní vztah ke KSČ.

⁹ CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997.

¹⁰ PAŽOUT, Jaroslav: *Mocným navzdory: Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*. Praha, Prostor 2008; TÝŽ (ed.): *Hnutí revoluční mládeže 1968–1970: Edice dokumentů*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004.

O opozici v tomto raném období normalizace se dočteme také v přehledových pracích, z těch dříve vydaných budiž zmíněna alespoň práce Milana Otáhalá.¹¹

Samozřejmě druhou otázkou je, jakým způsobem toto období rezonuje ve společnosti a jak se nové poznatky promítají například do školní výuky. Pokud přetrvává představa, že „disent se zrodil z kontaktu mezi spisovatelem a undergroundem a začal fungovat až v lednu 1977“ (s. 180), je to hrubé zjednodušení a nepřesnost, ale nedomnívám se, že na vině je historický výzkum a jeho nositelé. Komunikace vědeckých poznatků se širokou veřejností je složitý proces, v němž figuruje daleko více aktérů, než kolik je historiků a historiček soudobých dějin. Lapidární, intuitivní a tvrdými daty nepodložené tušení mi také říká, že lidé prostě moc nečtou (alespoň ne podobná historická pojednání). Co s tím, nevím.

Z pokračování textu vyplývá, že autorčina výhrada spíše míří k tomu, že dle jejího mínění není věnována patřičná pozornost příslušníkům někdejší komunistické elity, kteří se po krachu pražského jara odsunuli do opozice. Zde jen mimochodem připomínám již v devadesátých letech vydané vzpomínkové a jubilejní publikace věnované Jaroslavu Šabatovi¹² nebo před několika lety sestavený sborník s názvem *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945–1989)*.¹³ Vydaných egodokumentů z pera komunistů, kteří byli ze strany vyloučeni na počátku normalizace a postupně začali vyvíjet opoziční činnost, je také velké množství.¹⁴

Sama autorka si ale současně uvědomuje komplikace způsobené mimo jiné obtížnou dostupností pramenů k tehdejšímu dění – vše bylo důkladně zakonspirované, osobní poznámky si nikdo nevedl, a tak je celá tato sféra spíše tušená. Není toto její vlastní odpověď na otázku, proč se dané téma nesetkává mezi historiky s takovým zájmem, který by sama pokládala za adekvátní? Hledání odpovědi ji vede ale jiným směrem, když s odkazem na tento dojem cituje z rozsáhlé studie italského bohemisty Alessandra Catalana, který se podrobně věnoval politickému myšlení a osobnosti Zdeňka Mlynáře v normalizačním období.¹⁵ Na jeho základě formuluje tezi, že exkomunistická část československé opozice

¹¹ OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2011.

¹² BURIAN, Václav – TICHÁK, Tomáš: *Sedmkrát sedm kruhů Jaroslava Šabaty: Příběh paradoxního politika*. Olomouc, Votobia 1997; ŠABATA, Jan (ed.): *Když se řekne Šabata: Opoziční sborník k 70. narozeninám Jaroslava Šabaty*. Brno, Doplněk 1998.

¹³ PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945–1989)*. Praha – Liberec, Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci 2013.

¹⁴ Namátkou viz ŠILHÁNOVÁ, Libuše: *Ohlédnutí za životem*. Praha, Portál 2005.

¹⁵ CATALANO, Alessandro: Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice: Od aktivní politiky přes dissent po ediční činnost v exilu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 3 (2013), s. 277–344.

v sedmdesátých letech je ignorována záměrně, že se nejedná o pouhé přehlédnutí. Na podporu svého tvrzení cituje následující pasáž: „Dnes o tom všem zůstalo jen mlhavé povědomí i proto, že mnohé studie o nedávné československé minulosti záměrně zcela zjednodušily komplexní společenské rozvrstvení opozice ve dvacetiletí po potlačení pražského jara.“¹⁶ Toto tvrzení jako by absurdně sugerovalo představu, že komunisté jsou vytlačováni z kolektivní paměti na čtyřicetileté období panství KSČ v Československu. Domnívám se, že právě v těchto částech recenzované knihy dochází k jakémusi splývání role nezávislé pozorovatelky, s nadhledem píšící o vlastních příbuzných, s rolí aktérky ponořené do vyprávěného příběhu, která vidí ze své perspektivy zajímavé a pozoruhodné události a je dotčena tím, že je nevnímají ostatní.

Závěrem bych chtěla ocenit odvahu autorky pustit se do takto emočně složitěho psaní, které i díky jejím osobním vazbám k hrdinkám nezainteresovaným čtenářům přináší řadu podnětných impulzů k dalšímu přemýšlení. A lze jen doufat, že tak otevře nové badatelské perspektivy, pro což má tento netradiční biografický výzkum jistě potenciál.

Abstract

*The well-known art historian Milena Bartlová presents the fates of three women with whom she is connected by family ties and who are nowadays largely forgotten. All of them joined the Communist Party of Czechoslovakia due to their leftist beliefs and were later expelled from it. The author's paternal grandmother, Vlasta Müllerová (1900–1983), from 1945 Mlynářová, worked in lower party positions after the war and later became director of a retirement home in Prague. Bartlová's maternal grandmother, Hana Budínová (1903–1965), born in Ukraine as Chana Kojfman, was active in the Zionist movement, worked as a journalist in interwar Czechoslovakia and spent the war years in exile in the U.S. After her return to Czechoslovakia, she made a living mainly as a translator. Her husband was the journalist Bencion Bať, known under the pseudonym Stanislav Budín (1903–1979). The most famous is the author's mother, economist and diplomat Rita Klímová (1931–1993). In her youth, Klímová was involved in youth and party functions. Later, in the 1960s, she worked as a lecturer at the Faculty of Philosophy in Prague. During the normalization period, she joined the dissent and made her living as a translator. She then served as ambassador to the United States from 1990 until her death. Her first husband was the reformist communist politician and political scientist, dissident and exile Zdeněk Mlynář (1930–1997). In her book *Ženy, které nechtěly mlčet: Tři československé příběhy* [Women Who Would Not Be Silent: Three Czechoslovak Stories], the author*

¹⁶ Tamtéž, s. 279.

finds reasons why these women are forgotten, mainly in the patriarchal structure and mentality of society, as well as in the lack of interest from contemporary historians in ex-communist personalities. The reviewer partly challenges these answers, reflecting critically but with empathy on the author's complex position as a personally engaged biographer and appreciating her inspiring approach.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Vlasta Mlynářová; Hana Budínová; Rita Klímová;
communism; dissent; gender; left-wing intellectuals; historical biography
Československo; Vlasta Mlynářová; Hana Budínová; Rita Klímová;
komunismus; disent; gender; levicoví intelektuálové; historická biografie

Komunistická očista vysokých škôl na Slovensku

Filip Pavčík

Národní knihovna České republiky, Praha

GLOSSOVÁ, Marta:

„Nespôsobilý na vysokoškolské štúdium“: Previerky a vylučovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960.

Bratislava, Ústav pamäti národa 2021, 208 strán,
ISBN 978-80-89335-94-7.

Slovenská historička Marta Glossová sa zaoberá perzekúciami študentov a študentiek slovenských vysokých škôl v dobe od nástupu komunistického režimu do konca päťdesiatych rokov a ako výsledok svojho výskumu publikovala vôbec prvú monografiu, ktorá systematicky spracováva túto tému.¹ Práce ostatných

¹ Monografia je vyústením dlhodobého záujmu autorky, ako o tom svedčí jej diplomová i dizertačná práca a tiež štúdiá otláčená v tomto časopise: BOROVSĀ, Marta: *Vysokoškôláci na Slovensku v rokoch 1945–1948* [online]. Diplomová práca, obhájená na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v roku 2013. [Cit. 2022-01-08.] Dostupné z: <https://opac.crzp.sk/?fn=detailBiblioForm&sid=3D0298BADCCD9F5ECA336B8FF158>; GLOSSOVÁ, Marta: *Previerky a vylučovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960 ako nástroj výchovy lojálnych elít* [online]. Dizertačná práca, obhájená na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v roku 2019. [Cit. 2022-01-08.] Dostupné z: <https://opac.crzp.sk>.

slovenských alebo zahraničných bádateľov sa danej problematike venovali len okrajovo. Hoci česká historiografia o politických čistkách na vysokých školách (oficiálne „studijních provérkách“) vyprodukovala množstvo podnetných a zaujímavých štúdií, takmer všetky sa zameriavajú iba na západnú časť bývalej Československej republiky.² Takisto aj priekopnícka práca amerického historika Johna Connellyho o sovietyzácii, respektíve seba-sovietyzácii vysokých škôl v strednej Európe sústredila pozornosť na vysoké školy v susedných krajinách a slovenskému prostrediu sa nevenovala.³ Autorka sa tak okrem fragmentárne dochovaných archívnych materiálov mohla oprieť len o niekoľko memoárových titulov.⁴

Práca vychádza z pôvodného archívneho výskumu v Slovenskom národnom archíve a v archívoch jednotlivých vysokých škôl na Slovensku. Ich výber pre výskum bol podmienený najmä dostupnosťou relevantných pramenných materiálov. Zápisnice z preverovacích komisií sa totiž nezachovali v archíve žiadnej vysokej školy na Slovensku (na rozdiel napríklad od archívu Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej) a autorka sa preto musela zamerať na pramene z neskoršieho obdobia, ako boli zachované spisy z rehabilitačných komisií z roku 1968, dokumenty z odvolaní voči vylúčeniu jednotlivých študujúcich a podobne. Najviac materiálov sa zachovalo v archívoch Slovenskej technickej univerzity (STU), Ekonomickej univerzity (EUBA) a v menšej miere i v archíve Univerzity Komenského (medzi rokmi 1939 a 1954 niesla názov Slovenská univerzita). Všetky tri vybrané školy v sledovanom období fungovali už niekoľko rokov, prípadne desaťročí, a mali aj najväčší počet študentov. Preto sa domnievam, že spoločne presvedčivo reprezentujú dianie na vysokých školách na Slovensku v sledovanom období, aj keď autorka opomenula napríklad Vysokú školu múzických umení (VŠMU) alebo Vysokú školu výtvarných umení (VŠVU); tie však vznikli až v roku 1949 a navštevoval ich pomerne nízky počet študujúcich.

sk/?fn=detailBiblioForm&sid=FB09C562C25683D6619B6352F34B; GLOSSOVÁ, Marta: „Demokratizačná akcia“: Študentské čistky na slovenských vysokých školách na prelome rokov 1948 a 1949. In: *Soudobé dějiny*, roč. 26, č. 2-3 (2019), s. 189-226.

² Pozri JAREŠ, Jakub: „Indiferentní – možnost převýchovy!“ Cíle tzv. studijní prověrky na vysokých školách a jejich realizace. In: CUHRA, Jaroslav – ČERNÁ, Marie a kol.: *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí: Československo 1948–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2012, s. 20–53; URBÁŠEK, Pavel – PULEC, Jiří: *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech 1945–1969*. Olomouc, Univerzita Palackého 2012.

³ CONNELLY, John: *Ztročená univerzita: Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha, Karolinum 2008.

⁴ Za všetky možno spomenúť spomienky bývalého študenta Lekárskej fakulty Slovenskej univerzity: MEŠKO, Zoltán G.: *Zamlčané sprisahanie: Politické čistky na Lekárskej fakulte po druhej svetovej vojne*. Bratislava, SAP-FABER 1999.

Keďže v archívoch vysokých škôl boli k dispozícii iba kusé pramene, autorka ich doplnila o ďalšie materiály z proveniencie štátnych a stranických inštitúcií, najmä z archívnych fondov predsedníctva a sekretariátu Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska alebo Povereníctva školstva, vied a umení. Ani tie však nie sú ani zďaleka kompletne, mnohé neboli v čase výskumu spracované alebo autorke sprístupnené k štúdiu, ako o tom sama píše v úvode (s. 17). Napriek týmto výrazným obmedzeniam dostupné pramene efektívne využila k rozšíreniu doterajších poznatkov. Zo sekundárnej literatúry siahla najmä po štúdiách českých historikov a dodala tak svojej práci potrebný celočeskoslovenský kontext. Zdarilo pritom poukázala na rozdielny vývoj na slovenských a českých (prípadne moravských) vysokých školách v rokoch nasledujúcich po komunistickom prevrate, čo vôbec nie je samozrejmé, keďže výsledky českých výskumov sa často mechanicky aplikujú aj na východnú časť socialistického Československa.⁵ Avšak nedá mi nespomenúť, že práci chýba aspoň stručne načrtnutý stredo európsky kontext – o to viac, ak si sama autorka ako jeden z cieľov práce stanovila aj zhodnotenie úspešnosti vysokoškolskej politiky KSS, respektíve KSČ, „v porovnaní s ďalšími krajinami v sovietskej sfére vplyvu“ (s. 14).

Na druhej strane považujem za veľmi prínosné, že autorka – okrem zdôraznenia dôležitých rozdielov medzi slovenským a českým vysokoškolským prostredím – podrobne zrekonštruovala pôsobenie aktérov politických čistiek na jednotlivých slovenských fakultách a ukázala, ako konali do značnej miery samostatne. Napriek zaužívaným stereotypom, ktoré sa tradujú v slovenskej historiografii, tak jej výskum potvrdzuje, že miestni aktéri na vysokých školách (ako boli napríklad zástupcovia Vysokoškolského výboru KSS, prípadne Povereníctva školstva, vied a umení) nevykonávali iba príkazy z „vyšších miest“, ale sledovali vlastné ciele a záujmy. Oceňujem tiež, že autorka s využitím archívneho fondu Povereníctva školstva opisuje, akú vysokoškolskú politiku razil povereník Ladislav Novomeský ako jedna z najdôležitejších postáv v slovenskom školstve a kultúre

---

⁵ Historik Jakub Jareš vo svojej inak veľmi kvalitnej štúdií používa spojenie „vysoké školy v Československu“, prípadne spomína „celorepublikovú bilanciu tzv. študijní prověrky“, podľa ktorej prešlo previerkou v celom Československu 39 667 študujúcich. V skutočnosti sa ale jednalo iba o poslucháčov českých vysokých škôl a hodnotenie výsledkov previerky Jareš automaticky aplikoval aj na východnú časť Československa. (Pozri JAREŠ, J.: „Indiferentní – možnost převýchovy!“, s. 47.) V monografii Pavla Urbáška a Jiřího Pulca sú uvedené približne rovnaké počty študentov, ktorí prešli previerkou (39 669), ale už s jasnou informáciou, že išlo výlučne o poslucháčov českých vysokých škôl (URBÁŠEK, P. – PULEC, J.: *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech 1945–1969*, s. 100).

na konci štyridsiatych rokov. (Škoda len, že nevyužila jeho korešpondenciu, ktorá zachytáva aj Novomeského politiku v oblasti vysokého školstva.)⁶

Recenzovaná práca je prehľadne štruktúrovaná a rozdelená na tri kapitoly. Prvá kapitola je skôr popisná a v stručnosti oboznamuje s dejinami vysokého školstva na Slovensku. Sleduje pritom, ako sa od tridsiatych rokov menili počty študentov na slovenských vysokých školách, a porovnáva ich sociálnu, respektíve triednu štruktúru. Ďalej sa venuje zmenám, ktoré na slovenské vysoké školy priniesol komunistický režim, a popisuje mechanizmus previerok a politických čistiek v terciárnom vzdelávaní. V druhej kapitole, ktorá je najdlhšia a predstavuje hlavnú časť práce, autorka identifikuje osem špecifických vln perzekúcií voči študentom a študentkám na Slovensku v rokoch 1948 až 1960 a analyzuje ich priebeh. Politické čistky na slovenských vysokých školách podľa jej zistení nekopírovali dianie v českých krajinách a autorka tu zdôrazňuje viacero odlišností. Posledná, tretia kapitola je naopak najkratšia a tvorí akýsi epilóg k predošlému výkladu. Autorka v nej sumarizuje rehabilitácie bývalých študentov a študentiek v rokoch 1968 a 1969 a po roku 1989. Keď hodnotí zákonné nariadenia, ktoré ich umožnili, konštatuje, že zákon o mimosúdnej rehabilitácii z februára 1991 (ako aj zákon o súdnych rehabilitáciách z júna 1968) neznamenal pre vylúčených skutočnú nápravu krívd, ale nanajvýš morálnu satisfakciu, pretože sa dotýkal už iba niekoľko desiatok vtedy žijúcich osôb.

Za najprínosnejšiu považujem druhú kapitolu, najmä v pasážach venovaných koncu štyridsiatych a prvej polovici päťdesiatych rokov. Tie sú spracované mimoriadne podrobne a prinášajú množstvo nových poznatkov k samotným perzekúciám študentstva, komunistickej vysokoškolskej politike i celkovým pomerom na vtedajších slovenských vysokých školách, ako aj originálne interpretácie. Preto im ďalej venujem hlavnú pozornosť. Nasledujúce podkapitoly zamerané na čistky v rokoch 1956 až 1960 spracovávajú tému skôr popisným spôsobom.

Ako autorka zistila, prvá previerková vlna – pofebruárová očista vysokých škôl, ktorú v roku 1948 organizovali takzvané akčné výbory – mala na Slovensku miernejší priebeh; v českých krajinách bol celkový počet vylúčených cez dve sto,⁷ na Slovensku však pravdepodobne nepresiahol ani tridsať osôb (s. 63). Podľa autorky na to mohla mať vplyv aj skutočnosť, že dramatické čistky postihli slovenských študentov už medzi rokmi 1945 a 1947 v súvislosti s ťažením proti osobám spätým s vojnovým slovenským štátom, najmä na internáte Svoradov, kde boli ubytovaní študenti z prevažne katolíckeho prostredia. Keďže však neudáva

⁶ DRUG, Štefan (ed.): *Umenie politiky, politika umenia: Z listov Laca Novomeského*, zv. 1–3. Bratislava, Tatran 1988–1990.

⁷ Z českých a moravských vysokých škôl bolo podľa historikov vtedy vylúčených 214 študujúcich (URBÁŠEK, P. – PULEC, J.: *Vysokoškolský vzdelávací systém v letech 1945–1969*, s. 90–91).

konkrétne počty vylúčených vysokoškolákov po roku 1945, je len ťažko možné to posúdiť. Na druhú stranu skutočnosťou zostáva, že na bratislavských vysokých školách nedošlo počas komunistického prevratu k študentským protestom, a tak autorkina hypotéza, že vysokoškolské študentské prostredie v Bratislave bolo do určitej miery „vyčistené“ už pred februárom 1948, sa zdá pravdepodobná.

Najvýraznejšie rozdiely medzi ideologicky motivovaným preverovaním na slovenských a českých vysokých školách sa ale ukazujú pri čistkách z rokov 1949 a 1950. Akcia z roku 1949, ktorá na českých vysokých školách prebiehala pod názvom „studijní prověrka“, sa na Slovensku uskutočnila „pre nedostatok kádrov“ a „oneskorené stranické preverovanie“ (s. 68) o mesiac neskôr a už pod zmeneným názvom, ako „demokratizácia“ alebo tiež „demokratizačná akcia“.⁸ Počas „demokratizácie“ (podľa autorky išlo o druhú vlnu preverovania) bolo na Slovensku vylúčených 1038 študentov a študentiek, čo predstavovalo niečo vyše ako desať percent z ich celkového počtu. Pre porovnanie, v českých krajinách išlo o oveľa masívnejšiu politickú čistku, keďže tam bola začiatkom roka 1949 zo štúdia vylúčená takmer štvrtina študujúcich.

Ďalší špecifický zásah na slovenských vysokých školách súvisel s kampaňou proti takzvanému buržoáznemu nacionalizmu, ktorá sa českého prostredia priamo netýkala. Tu autorka rozlišuje dve samostatné vlny preverovania: takzvanú bleskovú čistku, ktorá prebehla bezprostredne po deviatom zjazde slovenských komunistov ešte na konci letného semestra 1949/1950, a „pokračovanie ideologického boja počas leta a na jeseň 1950“ (s. 59). Z jej údajov plynie, že počas „bleskovej čistky“ bolo vylúčených 105 študujúcich a v následnom druhom kole ďalších 465. Podľa môjho názoru sa však dá nazeráť na obidve vlny skôr ako na jednu čistku prebiehajúcu v dvoch etapách. Obe tieto previerky sa totiž pravdepodobne odvodzovali od kampane proti „buržoáznym nacionalistom“, ktorá sa rozbehla práve v tomto období. A v závere (s. 174) aj sama autorka uvádza celkové číslo vylúčených študentov a študentiek dokopy za obe vlny a navodzuje tak dojem, ako by ich chápala v jednote. Celý mechanizmus preverovania a vylučovania však podáva veľmi podrobne a zrozumiteľne, na podklade analýzy rozsiahleho pramenného materiálu.

Piata a šiesta vlna sa odohrali taktiež v prvej polovici päťdesiatych rokov a v oboch prípadoch sa jednalo zväčša o sporadické preverovanie vybraných študentov a študentiek. Vylučovanie v piatej vlne malo rozličné dôvody či zámenky: mohlo za ním byť vyšetrovanie bezpečnostnými orgánmi, udanie (často

---

⁸ Termín „demokratizácia“ bol len eufemizmom, ktorý zakrýval jeden z hlavných cieľov KSČ v oblasti vysokého školstva – dosiahnuť zmenu sociálnej skladby študentstva v prospech detí z robotníckych a roľníckych rodín na úkor údajne privilegovaných študentov pochádzajúcich najmä zo strednej triedy.

anonymné) alebo aj osobné nepriateľstvo člena previerkovej komisie voči študujúcu. Ďalším zásahom bolo zrušenie takzvaných kňazských seminárov a reorganizácia bohosloveckých fakúlt, v dôsledku čoho sa drasticky znížili počty študentov teológie. V rámci šiestej vlny potom autorka samostatne vyčleňuje ešte študentov vylúčených kvôli takzvanej Akcii B, ktorej cieľom bolo vystahovanie „nepriateľských živlov“ z veľkých miest. Celkové počty vylúčených v oboch spomenutých vlnách nebolo možné na základe dochovaných prameňov spoľahlivo zistiť. Autorka v závere uvádza, že spolu to bolo niekoľko desiatok študujúcich (zistila ich najmenej tridsať deväť). Aj v tomto prípade sa však domnievam, že na obe vlny sa dá nazeráť ako na dve etapy jedného spoločného preverovania.

Siedma vlna bezprostredne nadväzovala na študentské protesty z januára a mája 1956, no vylučovanie poslucháčov nemalo taký dramatický priebeh ako v predošlých prípadoch. Postihlo totiž len niekoľko jednotlivcov (najmä iniciátorov protestov), ďalší boli potrestaní miernejším spôsobom, ako odobratím ubytovania na internáte či dekanským pokarhaním. Poslednú vlnu autorka identifikovala na jeseň 1956 po maďarskom povstaní, kedy sa komunistický režim opäť konsolidoval a účtoval ešte s niektorými účastníkmi študentských protestov. Podobne ako predchádzajúca vlna aj táto ôsma mala miernejší priebeh, no napriek tomu bolo z vysokých škôl na Slovensku vylúčených najmenej šesťdesiat dva študujúcich.

Autorka v práci kladie dôraz predovšetkým na obeť politickej diskriminácie z radov študentov a študentiek. Približuje aj ich spomienky na priebeh previerok či na rôzne spôsoby, ako sa dozvedali o svojom vylúčení zo štúdia. Tieto epizódy sú čitateľsky mimoriadne zaujímavé, a z dnešného pohľadu i zarážajúce. „O vylúčení som sa dozvedel vtedy, keď prof. Krjukovská pýtala po skúške z ruštiny index a ja som ho nemal, povedala, že som teda vylúčený zo štúdia,“ spomínal napríklad jeden zo študentov na vysokoškolskú „demokratizáciu“ z roku 1949 (s. 75).

Oproti tomu som postrádal väčší záujem o konkrétnych iniciátorov a vykonávateľov politických čistiek na slovenských fakultách, akými boli napríklad zástupcovia Vysokoškolského výboru KSS, ďalej oddelenia škôl, vedy a umenia Ústredného výboru KSS alebo Povereníctva školstva, vied a umení. Tých niekoľko strán, ktoré im autorka venuje, ponecháva až príliš mnoho otázok otvorených. Napríklad píše, že praktickú stránku študentských previerok na najvyššej úrovni zabezpečovalo zmienené školské oddelenie ústredného stranického aparátu na Slovensku, ktorého tajomníkom bol Miloš Gosiorovský (s. 55), ale inak ho v súvislosti s čistkami takmer vôbec nespomína.⁹ Iba okrajovo príde reč aj

---

⁹ Neuvádza ani, v ktorých rokoch bol Gosiorovský tajomníkom školského oddelenia ÚV KSS a akým spôsobom formoval vysokoškolskú politiku KSS. Podľa historika Jana Peška až do roku 1951 nebola jasne vymedzená štruktúra aparátu ÚV KSS a jednotlivé oddelenia

na dalších vysokopostavených komunistických funkcionárov z oblasti školstva a vzdelávania, ako bol napríklad Július Šefránek. Autorka si všíma, že ako rektor Univerzity Komenského (v rokoch 1956–1959) „sa viackrát prejavil miernym postojom voči problematickým študentom“, napriek tomu, že bol ako „funkcionár KSČ predstaviteľom ideologickej línie na vysokých školách“ (s. 148). Toto hodnotenie je možno platné pre dané obdobie, ťažko by ale obstálo pre začiatok päťdesiatych rokov, kedy Šefránek ako vedúci kultúrno-propagačného oddelenia ÚV KSS mal výrazný podiel na čistkách nielen v slovenskom školstve, ale najmä vo vede a kultúre a taktiež bol jednou z hlavných osobností, ktoré sa angažovali v kampani proti „buržoáznym nacionalistom“.¹⁰

Autorka v práci charakterizuje niekoľko členov Vysokoškolského výboru KSS, ktorý fungoval len krátko po komunistickom prevrate, no „ktorý zohral najdôležitejšiu úlohu pri praktickej realizácii dvoch najväčších študentských čistiek v rokoch 1949 a 1950“ (s. 52). Išlo podľa nej o malú, no agilnú skupinu študentských komunistických funkcionárov na čele s predsedom výboru Timotejom Turským (v tej dobe študentom Lekárskej fakulty Slovenskej univerzity a tiež vysokopostaveným funkcionárom Československého zväzu mládeže). Títo „radikáli“ sa počas „demokratizácie“ vraj snažili o drastickú čistku, ktorá podľa ich plánov mala postihnúť tridsať až štyridsať percent vysokoškolákov (s. 69). Už sa však nedozvieme, nakoľko tieto radikálne požiadavky boli v súlade s vtedajšou vysokoškolskou politikou slovenských komunistov, alebo siahali ďaleko za jej rámec.

Pozoruhodné sú okolnosti spomínanej „demokratizačnej akcie“, a preto sa u nej pristavím bližšie. Realizáciou celej akcie bol pôvodne poverený Vysokoškolský výbor KSS a Povereníctvo školstva, vied a umení ju malo len formálne zastrešovať (podobne ako na českých vysokých školách Ministerstvo školstva pri takzvanej študijnej previerke). Avšak povereníctvo do priebehu „demokratizácie“ podľa zistení autorky aktívne zasahovalo, dokonca si vyhradzovalo právo posudzovať jednotlivé prípady vylúčených študentov a v sporných kauzách rozhodovať z pozície najvyššej inštancie (s. 78). Hlavný dôvod jeho aktívnej role nachádza v tom, že povereník Ladislav Novomeský pri „demokratizácii“ slovenských fakúlt razil vlastnú, miernejšiu cestu. Jeho úrad preto zriadil aj odvolaciu komisiu, do ktorej síce boli menovaní radikálnejší zástupcovia študentstva, no väčšinu tvorili pracovníci povereníctva (predsedom komisie sa stal tajomník kancelárie

---

nemali jasne stanovené kompetencie. Taktiež nie je úplne jasné, kedy sa Gosiorovský stal tajomníkom uvedeného oddelenia; zdá sa pravdepodobné, že až v roku 1951, no začiatkom roku 1953 bol už z funkcie odstavený. (Pozri PEŠEK, Jan: *Štátna moc a spoločnosť na Slovensku 1945–1948–1989*. Bratislava, Prodama 2013, s. 70–72.)

¹⁰ K tomu pozri najnovšie: DOSKOČIL, Zdeněk: *V žaláři a vyhnanství: Ladislav Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu*. Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i. – Nakladatelství Lidové noviny 2020, s. 109–114.

poverenika Ernest Otto). To vyvolávalo nespokojnosť medzi mladými komunistickými funkcionármi z Vysokoškolského výboru KSS, keďže odvolacia komisia, napriek ich protestom, až takmer polovicu odvolaní nepreverených študentov vybavila kladne (s. 79).

Autorka potom na niekoľkých stranách odhaľuje konflikt týchto dvoch orgánov, ktoré sa angažovali v študentskom preverovaní. Na jednej strane podľa nej stáli mladí „radikáli“ z Vysokoškolského výboru KSS na čele s Timotejom Turským, na druhej „umiernení“ úradníci povereníctva na čele s Novomeským a Ottom, ktorí sa snažili otupiť dôsledky čistky. S takouto interpretáciou však nie som úplne stotožnený. Bohužiaľ, autorka nesleduje detailne profily dotknutých študentov, a tak nevieme, či skutočne Novomeský nezištne pomáhal tým, ktorí pochádzali zo zlých sociálnych pomerov alebo ktorí mali len pár mesiacov pred štátnicami (s. 79). Taktiež z textu nie je celkom jasné, či sa rozdielne predstavy medzi oboma orgánmi neobjavili už pri plánovaní „demokratizácie“, a teda či nešlo len o pokračovanie sporu medzi nimi o to, aký široký okruh študentov mala čistka na vysokých školách zasiahnuť. Autorka v práci tiež nespomína, aké stanovisko v danom konflikte zastávali najvyšší predstavitelia strany. Každopádne už o necelý rok neskôr bola Novomeského „umiernená“ politika pranierovaná ako sabotáž a vhodne tak poslúžila (okrem iných obvinení) ako zámienka na jeho odstavenie z vrcholnej politiky. V tom čase sa už totiž začali hľadať „vnútorní nepriatelia“ v komunistickej strane a na Slovensku sa spustila kampaň proti „buržoáznym nacionalistom“.

Domnievam sa, že Novomeského postoje pri vylučovaní študentov by bolo na mieste vnímať v širšom kontexte. Iba pripomeniem, že politickú čistku na slovenských vysokých školách predsa odštartoval sám Novomeský v januári 1949 na manifestácii vysokoškolského študentstva (s. 69).¹¹ Jeho zdanlivo „liberálna“ pozícia pri politických previerkach by mala byť skôr chápaná optikou odlišnej politickej predstavy o „očiste“ vysokých škôl, ktorú sa z titulu svojej funkcie snažil presadzovať (aj napriek nesúhlasu mladých komunistických funkcionárov). Avšak rovnako ako „radikáli“ aj Novomeský „demokratizáciou“ sledoval spoločný cieľ – odstrániť zo slovenských vysokých škôl študentov, v ktorých komunisti videli ideologických odporcov, a tiež zmeniť sociálnu skladbu študentstva v prospech detí z robotníckych a roľníckych rodín.

Napriek niekoľkým hore uvedeným výhradám a detailom sa domnievam, že Marta Glossová zvolenú tému spracovala veľmi kvalitne a na vysokej odbornej úrovni. Jej monografia sa môže stať vzorom pre ďalších autorov, ktorí sa venujú

---

¹¹ Jeho prejav vyšiel tlačou vo viacerých slovenských denníkoch. Pozri NOVOMESKÝ, Ladislav: Poslanie vedy na ceste k socializmu. In: NOVOMESKÝ, Ladislav: *Zväzky a záväzky: Výber zo statí a článkov 1945–1950*, zv. 5. Ed. Karol Rosenbaum. Bratislava, Pravda 1972, s. 346–350.

dejinám vysokého školstva, kultúrnym dejinám alebo perzekúciám rôznych sociálnych skupín obyvateľstva na Slovensku v období komunistického režimu.

Abstract

In her monograph „Nespôsobilý na vysokoškolské štúdium“: Previerky a vylučovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960 [“Unfit for University Studies”: Vetting and Exclusion of Slovak University Students, 1948–1960], the Slovak historian Marta Glossová is the first to systematically deal with the persecution of students in Slovak universities. Her examination spans from the onset of the communist regime to the end of the 1950s as well as discussing their later rehabilitation. According to the reviewer, Glossová has used the original archival sources to significantly expand on our existing knowledge of this persecution and has successfully pointed to the different developments in Slovak and Czech universities, leaving aside the Central European context. Although her focus is on the victims of the purges from the student body, paying less attention to the initiators and executors, she refutes the established stereotypes and proves that the local actors in Slovak faculties did not simply carry out orders “from above”, but pursued their own goals. In total, Glossová identifies eight waves of student vetting processes between 1948 and 1960. The largest was the so-called “democratization action” in 1949, during which more than a thousand students were expelled. The two following waves took place in the years 1949 and 1950 and were related to the campaign against so-called Slovak bourgeois nationalists. Both resulted in the expulsion of hundreds of students, as did two milder waves in 1956 – these being a result of the spring protests of Slovak university students.

Keywords / Klúčové slová:

Slovakia; Czechoslovakia; communism; education; universities; Slovak students, political persecutions
Slovensko; Československo; komunizmus; školstvo; vysoké školy; slovenskí študenti; politické perzekúcie

Študentské protesty na Slovensku v roku 1956

Marta Glossová

Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

MARUŠIAK, Juraj:

Príliš skoré predjarie... Slovenskí študenti v roku 1956.
Bratislava, Veda 2020, 247 strán, ISBN 978-80-224-1842-3.

Vysoké školy, ich pedagogický zbor a študentstvo ako aktéri povojnových dejín, osobitne „sovietizácie“ školstva a vzdelávania po februári 1948, sa stali v posledných rokoch aj na Slovensku predmetom zvýšeného záujmu historikov a historičiek. Jedným zo zaujímavých momentov, ktoré v tomto rámci vzbudzujú pozornosť skôr svojou opačnou intenciou, sú takzvané študentské udalosti v roku 1956. Na Slovensku išlo o sériu protestných zhromaždení bratislavských vysokoškolákov, z ktorých najznámejší je majáles z 12. mája 1956. Tieto udalosti sa dočkali komplexného spracovania až v monografii politológa a historika Juraja Marušiaka s výstižným názvom *Príliš skoré predjarie...*

Pre autora to nie je nová téma. Ako v úvode sám píše, priviedol ho k nej nielen profesný záujem, ale aj osobné okolnosti: spomienky jeho otca a mamy na rok 1956 na Slovensku a v Poľsku, ako aj osobnosť jeho školiteľa a mentora, historika Jozefa Jablonického, ktorý bol priamym účastníkom študentského hnutia v roku 1956. Prvýkrát sa Marušiak do týchto udalostí hlbšie ponoril v svojej diplomovej práci

a neskôr prispel rozsiahlou štúdiou do spomienkovej knihy *Pyžamová revolúcia*.¹ Svoj doterajší výskum, rozšírený a obohatený o spomienky a archívne materiály viacerých pamätníkov, napokon zavŕšil v monografii, ktorá je – ako na obálke komentuje historik Adam Hudek – „nielen príbehom ‘študentských protestov’, ale zároveň aj výborným opisom politického vývoja na Slovensku v roku 1956“.

Podrobnému a hodnotnému obsahu knihy sa žiaľ nedostalo adekvátneho editorského spracovania a rozčlenenia textu. Hoci ide o publikáciu z prestížneho vydavateľstva Slovenskej akadémie vied, vyšla v mäkkej väzbe a s graficky nie veľmi vydarenou obálkou, na ktorej sa autorské a vydavateľské údaje strácajú v reprodukcii stránky z dobového vydania časopisu *Naša univerzita*. Samotné čítanie komplikuje nie celkom logická štruktúra výkladu, v ktorej sa striedajú rozsiahle mnohostranové kapitoly s pástranovými pasážami zdanlivo rovnakej významovej úrovne. Usporiadanie jednotlivých tém do väčších významových celkov a prehľadnejšie grafické znázornenie tejto štruktúry by určite boli ústretovým krokom voči čitateľovi. Súčasne však treba oceniť rozsiahly a korektný poznámkový aparát i zoznam publikovaných prameňov a literatúry, vďaka ktorým je Marušiakova monografia (a jej bibliografia) zároveň cenným sekundárnym zdrojom.

O čo vlastne išlo v udalostiach, pre ktorých sa vžilo publicistické, hoci nadnesené a nie celkom presné pomenovanie „pyžamová revolúcia“? Tento názov vychádza z incidentu, ktorý sa odohral 17. januára 1956 v bratislavskom vysokoškolskom internáte na Dobrovičovej (vtedy Suvorovovej) ulici. Jeden zo študentov priniesol medzi ostatných správu o rozkaze vtedajšieho ministra obrany Alexeja Čepičku o reforme vojenskej prípravy vysokoškolákov, podľa ktorej vojenské katedry na vysokých školách mali byť zrušené, absolventi vysokoškolskej vojenskej prípravy mali po promóciách nastúpiť jednoročnú povinnú vojenskú službu namiesto dovtedajšieho dvojmesačného kurzu a navyše by prišli o garanciu dôstojníckej hodnosti. Medzi študentmi táto správa vyvolala pobúrenie. Približne dvesto až tristo sa ich (v pyžamách, keďže už bolo okolo jedenástej večer) zhromaždilo v jedálni internátu a spontánne proti plánovanej reforme protestovali. Ich kritika sa postupne rozšírila aj na ďalšie aspekty študentského života, napríklad „kvalitu štúdia, vysoký počet vyučovacích hodín, nízku úroveň vyučovania marxizmu-leninizmu“, ale aj „hranie sovietskej hymny na záver rozhlasového vysielania“ (s. 112). Nápady ísť v pyžamách protestovať do ulíc či páliť uniformy sa neujali, výsledkom bola len petícia dvanástich študentov adresovaná prezidentovi Antonínovi Zápotockému (štyria neskôr svoj podpis odvolali).

Hoci išlo o nepublikovaný dokument s marginálnym významom, ktorý napokon samotný autori z opatrnosti zničili, študenti zo „Suvoráku“ sa týmto protestom

---

¹ MARUŠIAK, Juraj: Slovenskí študenti a inteligencia v roku 1956. In: BLAHO, Anton a kol.: *Pyžamová revolúcia*. Bratislava, Nebojsa 2007, s. 7–64.

už na začiatku roka 1956 symbolicky postavili na čelo radu zhromaždení, rezolúcií a petícií vysokoškolákov z ďalších pražských a bratislavských škôl, ktoré sa odohrali v apríli a najmä v máji 1956. Pomenovanie „pyžamová revolúcia“ sa tak vžilo ako spoločný názov aj pre ďalšie študentské udalosti neskorších mesiacov, hoci už s pyžamami nemali nič spoločné a k skutočnej revolúcii mali celkom ďaleko. Preto aj Juraj Marušiak používa tento termín s úvodzovkami a v názve knihy (na rozdiel od predchádzajúcej štúdie) volí neutrálnejšie slovo „predjarie“.

Autor v svojej práci stavia na dvoch pomyselných pilieroch predchádzajúceho výskumu. Tematicky ide o prienik analýzy politického a spoločenského diania (vrátane súvisiaceho diskurzu) v Československu okolo polovice päťdesiatych rokov a rozboru sústredeného špecificky na situáciu mládeže a študentstva po nastolení komunistického režimu. Zameranie na Slovensko pritom zohľadňuje celoštátny rámec.

Pri pohľade na obdobie rokov 1953 až 1957 sa Juraj Marušiak odvoláva na práce viacerých historikov, ako Michala Barnovského, Jana Peška či Jiřího Pernesa. Zatiaľ čo prví dva autori spomínané obdobie hodnotia ako krízu komunistického režimu, Pernes ju rámcuje už rokmi 1950 a 1953. Juraj Marušiak s jeho názorom polemizuje argumentom, že „ak v roku 1953 legitimitu režimu spochybňovalo priemyselné robotníctvo, v roku 1956 boli spochybňované ideologické základy režimu“ ako takého (s. 31). Odlišný interpretačný rámec ponúkajú práce ďalších českých i zahraničných bádateľov, predovšetkým Muriel Blaive, ktorej monografia *Promarněná příležitost*² pre Marušiaka predstavuje kľúčový východiskový text. Francúzska historička, rovnako ako Kevin McDermott s Vítězslavom Sommerom,³ v svojich prácach (minimálne pre českú časť republiky) „spochybňujú binárnu opozíciu ‘my’ (dobrí ľudia) verzus ‘oni’ (zlý štát) a poukazujú na existenciu plurality neraz protichodných názorov na zásadné otázky politického života v spoločnosti“. Československý stalinizmus tak podľa nich „nebol len výsledkom tlaku vonkajších síl“ (aj keď neignorujú represívny charakter režimu v päťdesiatych rokoch), „ale mal značnú podporu medzi členmi a funkcionármi KSC“ (s. 32). Prostredníctvom tohto interpretačného kľúča nahliada Juraj Marušiak aj na študentské udalosti roku 1956 a prináša vlastné odpovede na otázky týkajúce sa vzniku a dynamiky vtedajšieho „protestného hnutia“ v Československu, jeho charakteristík v porovnaní s inými krajinami strednej Európy a politicko-spoločenskej reakcie naň.

² BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001.

³ McDERMOTT, Kevin – SOMMER, Vítězslav: *The “Club of Politically Engaged Conformists”? Opinion and the Crisis of Communism, 1956*. (Cold War International History Project, Working Paper č. 66.) Washington, Woodrow Wilson International Center for Scholars 2013.

Výskumná téma slovenskej mládeže a špecificky vysokoškolského študentstva v druhej polovici dvadsiateho storočia sa začala rozvíjať až pred niekoľkými rokmi, a to tak z pohľadu inštitucionálnych dejín (univerzity), ako aj sociálnych dejín (vyučujúci a poslucháči). Autorky ako Soňa Gabzdilová, Marína Zavacká či Marta Glossová⁴ v slovenskom kontexte nadväzujú na výskumy Benjamina Tromlyho, Michaela David-Foxa, György Péteriho⁵ a predovšetkým amerického historika Johna Connelyho,⁶ ako aj viacerých českých autoriek a autorov, napríklad Daniely Nečasovej.⁷

Juraj Marušiak študentské udalosti na Slovensku predstavuje chronologicky a na základe archívnych prameňov i rozhovorov s pamätníkmi detailne mapuje ich priebeh. Zasadzuje ich pritom do politického a spoločenského kontextu a sleduje dobovú percepciu prostredníctvom vedeckého a politického diskurzu, historiografie, učebníc dejepisu i komunikatívnej pamäti.

V prvej kapitole s názvom „Miesto roku 1956 v kolektívnej pamäti Slovenska“ rezumuje súčasný stav skúmanej problematiky a kladie si otázku, nakoľko relevantnou epizódou slovenských dejín udalosti roku 1956 sú. Konštatuje, že zostávajú, „do veľkej miery oprávnené, v tieni iných udalostí povojnových dejín, resp. udalostí v susedných štátoch“, keďže na rozdiel od Maďarska a Poľska neprispeli „k zásadnej rekonfigurácii mocenských elít, ale aj vzťahu medzi občanom a štátom“ (s. 21). Ako dokumentuje na podrobnej analýze tejto témy v školských učebniciach dejepisu (pred rokom 1989 i po ňom), iba jediná zo súčasných učebníc ponúka detailnejšiu reflexiu krízy komunistického režimu po smrti Josifa Stalina a Klementa Gottwalda a v tomto rámci explicitne spomína aj študentské protesty

⁴ GABZDILOVÁ, Soňa: *Ako sme študovali v totalite: Vysokoškolské vzdelávanie na Slovensku pod ideologickým diktátom Komunistickej strany Československa (1948–1953)*. Prešov, Univerzum 2008; ZAVACKÁ, Marína: *Nástupcovia a nevďačníci: Mládež v materiáloch okresných konferencií KSS v 50. rokoch*. In: KNAPÍK, Jiří a kol.: *Děti, mládež a socialismus v Československu v 50. a 60. letech*. Opava, Slezská univerzita v Opavě 2014, s. 97–120; ZAVACKÁ, Marína: *Nový režim a jeho člověk*. In: MARUŠIAK, Juraj – FERENCOVÁ, Michaela (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava, Veda 2005, s. 132–135; GLOSSOVÁ, Marta: *„Nespôsobilý na vysokoškolské štúdium“: Previerky a vylučovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2021.

⁵ TROMLY, Benjamin: *Making the Soviet Intelligentsia: Universities and Intellectual Life under Stalin and Khrushchev*. Cambridge, Cambridge University Press 2014; DAVID-FOX, Michael – PÉTERI, György: *Academia in Upheaval: Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*. London – Westport (Írsko), Bergin & Garvey 2000.

⁶ CONNELLY, John: *Zotročená univerzita: Sověťzace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha, Karolinum 2008.

⁷ NEČASOVÁ, Daniela: *Nový socialistický člověk: Československo 1948–1956*. Brno, Host 2018.

z mája 1956.⁸ Celkovo možno povedať, že udalosti roku 1956 sú v slovenských učebniciach dejepisu prezentované „ako element spoločnej historickej skúsenosti strednej a východnej Európy“, avšak bez snahy vysvetliť, „prečo ČSR, na rozdiel od Poľska či Maďarska, predstavovala stabilizačný prvok sovietskeho bloku“ (s. 42). Zatiaľ čo Muriel Blaive nedostatok pozornosti venovaný týmto udalostiam vysvetľuje ako „projev snahy o zastrení pocitu hanby“,⁹ Marušiak dospieva k záveru, že podstatnejšia je „irelevancia udalostí z roku 1956 v Československu z hľadiska konštruovania ‘heroickej’ antikomunistickej narácie ... kde ich význam zatienil šok z februárového prevratu v roku 1948 a následne aj v roku 1968 invázia vojsk Varšavskej zmluvy“ (s. 44).

Nasledujúca trojica kapitol sa sústreďuje na mládež ako „významný komponent obrazu ‘nového socialistického človeka’“ (s. 46). Autor v nich ukazuje, ako sa komunistický režim snažil dosahovať tento ideál a nakoľko v tom bol úspešný. Usiloval sa, „aby bol asociovaný s mladosťou, a aj takýmto spôsobom orientoval spoločnosť na prinášanie obetí v záujme budúcnosti“ (s. 53), k čomu slúžili masové organizácie, ale aj symboly reprezentujúce budovateľský entuziazmus, akými boli nové stavby pomenované na počesť mládeže (Trať mládeže, Priehrada mládeže, Dedina mládeže). Na druhej strane však bola mládež pre neho aj zdrojom potenciálnych problémov, keďže by svoju progresívnosť namierila proti existujúcemu systému. Platila zásada, že mládež má len „zlepšovať status quo, nie plodiť destabilizáciu“,¹⁰ a na vynucovanie jej lojálnosti slúžili rôzne stratégie. V univerzitnom prostredí išlo najmä o štrukturálne zmeny, ktorých cieľom bolo „politické ovládnutie vysokých škôl a zabezpečenie takého výberu poslucháčov ešte na stredných školách, ktorí by sa stali oporou vládnuceho režimu“ (s. 61). V tomto smere bol v Československu kľúčový nový zákon o vysokých školách, ktorý zlikvidoval ich tradičnú autonómiu a stal sa legislatívnym rámcom pre ich sovielizáciu,¹¹ a súčasne s ním masové previerky a čistky, ktoré na českých a slovenských vysokých školách prebehli v niekoľkých vlnách v rokoch 1949 a 1950.¹² Súčasne sa rýchlo rozširovali možnosti štúdia prostredníctvom prípravných robotníckych kurzov

⁸ Pozri LETZ, Róbert – TONKOVÁ, Mária – BOCKOVÁ, Anna: *Dejepis pre 3. ročník gymnázií a stredných škôl*. Bratislava, Štátne pedagogické nakladateľstvo 2013.

⁹ BLAIVE, M.: *Promarněná příležitost*, s. 225.

¹⁰ FÜRST, Juliane: *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism*. Oxford, Oxford University Press 2010.

¹¹ Zákon č. 58/1950 Zb., O vysokých školách.

¹² Pozri JAREŠ, Jakub: „Indiferentní – možnost převýchovy!“ Cíle tzv. studijní prověrky na vysokých školách a jejich realizace. In: CUHRA, Jaroslav – ČERNÁ, Marie a kol.: *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí: Československo 1948–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2012; GLOSSOVÁ, M.: *„Nespôsobilý na vysokoškolské štúdium“*.

a nových vysokých škôl, ktoré vznikali v regiónoch a konkurovali tradičným vysokoškolským centráram.

Napriek všetkému udalosti roku 1956 ukázali, že snaha o ovládnutie vysokých škôl ako kľúčového miesta pre formovanie novej, lojálnej inteligencie bola úspešná len čiastočne. Dokazujú to jednak štatistiky o sociálnom zložení študentstva (aj po niekoľkých rokoch intenzívnej snahy o jeho ovplyvnenie tvorili študenti z robotníckych a roľníckych rodín menej než tretinu celkového počtu, prevažovali stále poslucháči z rodín „pracujúcej inteligencie“), jednak fakt, že hlavní protagonisti študentských protestov z roku 1956 pochádzali zvnútra samotnej „zreformovanej“ elity a vo viacerých prípadoch to boli dokonca členovia či kandidáti komunistickej strany či funkcionári Československého zväzu mládeže.

V ďalších dvoch kapitolách Juraj Marušiak predkladá prehľad politickej situácie na Slovensku na prahu roku 1956. Aj keď v Československu možno v tomto období taktiež hovoriť o určitom „odmäku“, predsa sa podľa neho od pomerov v Maďarsku a Poľsku značne líšila, keďže tu nebola ambícia ani reálna možnosť uskutočniť zásadnejšiu zmenu v najvyšších riadiacich funkciách. Hoci už dochádzalo k prepúšťaniu politických väzňov, nemožno hovoriť o skutočnej revízii politických procesov, keďže cieľom činnosti Barákovskej komisie bolo najmä „potvrdiť oprávnenosť vynesených rozsudkov, prípadne pozmeniť obsah obžaloby“ alebo „navrhnuť zmenu výšky uložených trestov“ (s. 72–73). Keďže vrcholní predstavitelia komunistickej strany (s výnimkou Rudolfa Slánskeho a jeho „spoločníkov“) zostali vo svojich funkciách, otvorené priznanie politických nezákonností by spochybnilo ich vlastnú legitimitu. Opadnutie najbrutálnejšej vlny represíí teda Marušiak nepripisuje tomu, že by komunistické vedenie uvažovalo o zásadnejších zmenách politického kurzu, ale skôr tomu, že „v tom čase už v ČSR neexistovali sily, resp. sociálne vrstvy, ktoré by boli schopné režimu klásť účinný odpor“ (s. 76). Navyše, aj keď sa už vtedy objavovali kritické hlasy, týkali sa skôr sociálnych problémov (dĺžka pracovnej doby, bytová výstavba apod.) než zásadných spoločenských a politických tém. Marušiak to dokladá podrobnou analýzou vnútrostraníckej diskusie po dvadsiatom zjazde sovietskych komunistov, a to tak na najvyššej úrovni (plenárne zasadnutie Ústredného výboru KSČ 19.–20. apríla 1956), ako aj na regionálnej (mestské a okresné konferencie slovenských komunistov mimo Bratislavy). Táto diskusia podľa Marušiaka svedčí o tom, že „destalinizácia (v Československu) nebola spontánne a jednoznačne pozitívne prijímaná ... naopak, stalinizmus mal podporu významnej časti členov a funkcionárov“ strany (s. 79).

Politická atmosféra sa zmenila až v máji 1956, keď vo vedení KSČ zaznela požiadavka na zvolanie mimoriadneho zjazdu. Vzhľadom na napätú situáciu v Maďarsku a Poľsku takéto preventívne riešenie (a ukončenie diskusie zhora) podporovali aj kremelskí patróni. Celkovo však Marušiak konštatuje, že „vo vnútri KSČ, t. j. medzi mocenskými elitami, nespokojnosť s existujúcimi pomermi nedosiahla takú intenzitu ako v komunistických stranách v Poľsku,

resp. v Maďarsku. (...) O určitom uvoľnení cenzúry možno hovoriť až v priebehu jarných mesiacov roku 1956, pričom od leta a najmä od jesene toho istého roku možno hovoriť o jej opätovnom utužení.“ (s. 95)¹³ Práve do jarného obdobia spadajú študentské udalosti na Slovensku, predovšetkým spomenutý majáles a zhromaždenia na internátoch, pričom reakcie mocenských orgánov v podobe vyšetrovania a perzekúcií kopírovali opätovné sprísnenie atmosféry na jeseň 1956 a v neskorších mesiacoch.

Ako teda vysvetliť, že hoci študentské udalosti roku 1956 v pomerne statickej spoločenskej a politickej situácii v Československu nepredstavovali zásadnú zmenu a ani sa takto nezapísali do kolektívnej pamäti, pre svojich aktérov znamenali dôležitý medzník a formatívnu skúsenosť, ktorá dlhodobo poznačila ich myslenie a politické postoje?

Juraj Marušiak tento zdanlivý rozpor vysvetľuje v ďalšej kapitole, v ktorej približuje situáciu na vysokých školách na začiatku roka 1956 a zrod samotných študentských protestov. Z generáčného hľadiska „študenti roku 1956 vo svojej väčšine síce zažili druhú svetovú vojnu, ale v detskom veku. Nepatrili teda ani do generácie, ktorá bezprostredne po vojne či po roku 1948 implementovala stalinizmus na vysokých školách a angažovala sa v čistkách, maximálne sa na nich mohli podieľať ako stredoškóľáci. Patrili teda do mladšej generácie ‘bláznov a hrdinov’, ako ich neskôr označil Peter Hrubý za ich postoje v 50. rokoch a neskôr v roku 1968.“ (s. 97) Napriek sústavnému tlaku na konformnú názorovú profiláciu vysokoškóľákov sa medzi nimi priebežne vyskytovali rôzne prípady nespokojnosti už v skorších rokoch. Marušiak to ilustruje na diskusii o zmene názvu Slovenskej univerzity na Univerzitu Komenského v roku 1954, nezaujmom študentov o verejnú činnosť a angažovanie v masových organizáciách či relatívne otvorenými prejavmi nesúhlasu s objektívne neuspokojivými študijnými pomermi (nedostatkami v ubytovaní, stravovaní či stave športovísk) na stránkach oficiálneho univerzitného časopisu *Naša univerzita*. Tieto prejavy podľa autora spochybňujú tézu Michala Pullmanna o „autoritatívnom diskurze“, teda „bezvýhradné akceptaci ‘ideologie kolektivního vlastnictví a vedoucí úlohy strany’“,¹⁴ ktorá nenastala napriek intenzívnej politickej kontrole univerzít ani v prvej polovici päťdesiatych rokov.

Faktografickým ťažiskom monografie sú nasledujúce štyri kapitoly, ktoré sa zaoberajú samotným priebehom študentských udalostí v roku 1956 a bezprostrednými reakciami predstaviteľov režimu. V častiach „Pyžamová revolúcia“,

¹³ Bližšie k situácii v kultúre a cenzúre pozri MARUŠIAK, Juraj: *Slovenská literatúra a moc v druhej polovici päťdesiatych rokov*. Brno, Prius 2001.

¹⁴ PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

„Študentské zhromaždenia v máji 1956“, „Doznievanie študentských akcií“ a „Perzekúcie účastníkov zhromaždení“ Marušiak sumarizuje doteraz známe informácie, ktoré dopĺňa novými zisteniami, predovšetkým z aktualizovaných rozhovorov s ich účastníkmi, ako aj z analýzy dobovej tlače. Osobitné miesto v akcelerácii vtedajšieho diania zaujímal študentský majáles 12. mája 1956 v Bratislave, pôvodne oficiálna akcia pod hlavičkou Československého zväzu mládeže. Povolenie majálesu po prvýkrát od roku 1948, kedy bol zakázaný, bolo skutočne „symbolom zmeny politickej atmosféry“, ale aj výrazom stratégie komunistickej moci, ktorá v majálesu videla možnosť, ako „vopred uvoľniť napätie“ (s. 120). Kritika, ktorá zaznievala v jeho priebehu, ako aj v písomných rezolúciách šírených nielen medzi študentmi, ale tiež v tlači (osobitne v deníkoch *Smena* a *Mladá fronta*), sa však neobmedzovala na študijné záležitosti a materiálo-technické zabezpečenie poslucháčov, ale vyjadrovala viacej či menej otvorenú nespokojnosť s politickými pomermi.

Autor si okrem chronológie udalostí a postojov ich aktérov všíma aj podobnosť (a odlišnosť) medzi situáciou na českých a slovenských vysokých školách. Aj keď fungovalo určité prepojenie medzi pražskými a bratislavskými vysokoškoolákmi a rovnako vzájomná inšpirácia, napríklad pri tvorbe rezolúcií, podľa Marušiaka bola ich koordinácia menšia, než politickí činitelia predpokladali. Oficiálna propaganda napríklad šírila teóriu „o rozširovaní študentských rezolúcií z Prahy prostredníctvom aerotaxíkov či motorizovaných spojok“, ¹⁵ avšak vzhľadom na „totálnu štátnu kontrolu informačných tokov i leteckej dopravy“ (s. 123) sa tento scenár javí ako nepravdepodobný a študentskí aktivisti nadväzovali spojenie maximálne na úrovni individuálnych kontaktov. Z týchto zistení však vyplýva aj záver, že študentské udalosti na slovenských vysokých školách boli do veľkej miery autonómne a nedá sa hovoriť len o živelnom rozšírení protestov v rámci republiky. Marušiak tiež poukazuje na fakt, že hoci „z hľadiska radikalizmu požiadaviek politického charakteru slovenskí študenti zostávali v tieni pražských“, tak sa na rozdiel od nich „v niektorých prípadoch vymkli hoci aj formálnej kontrole ČSM ako jedinej prípustnej platformy politickej aktivity mládeže“ (s. 119).

Postihy účastníkov študentských protestov na Slovensku, nasledujúce v lete a na jeseň 1956, boli pomerne mierne. Týkali sa iba jednotlivcov a zahŕňali disciplinárne tresty, maximálne vylúčenie zo štúdia. Kurz sa zmenil v reakcii na revolúciu v Maďarsku a vyústil v novú vlnu perzekúcií voči študujúcim aj voči učiteľom. Toto „obnovovanie poriadku“ na slovenských fakultách opisuje autor v posledných kapitolách knihy. Prejavovalo sa hlavne opätovným tlakom na „zlepšovanie“ sociálneho zloženia študentstva, čiže dôrazom na uplatňovanie „triedneho hľadiska“ pri prijímacích pohovoroch a otvoreným zvýhodňovaním

¹⁵ FERKO, Milan: Senzácia? Vrenie! In: *Kultúrny život*, roč. 11, č. 21 (1956), s. 1.

uchádzačov z roľníckych a robotníckych rodín. Došlo aj na nové politicky motivované čistky v radoch študentov a študentiek, ktorí „sklamali dôveru ľudu“,¹⁶ aj keď nie v takom rozsahu ako na začiatku päťdesiatych rokov.

Osobitnú pozornosť autor venuje čistkám medzi vysokoškolskými vyučujúcimi, ktoré prebiehali paralelne s takzvanými previerkami politickej a triednej spoľahlivosti v roku 1958. Hoci toto opatrenie nadväzovalo ešte na politické rozhodnutie z roka 1955, nie je bez súvislosti ani s nasledujúcimi študentskými protestmi, keďže viacerí učitelia sa počas nich aj počas odvetných perzekúcií správali skôr pasívne, prípadne perzekvovaných študentov aj chránili. Autor svoj záber neobmedzuje len na bratislavské fakulty a sleduje kádrovanie učiteľov a ich kolegyň aj na novovzniknutých „regionálnych“ vysokých školách, napríklad v Nitre a vo Zvolene. Celkovo však konštatuje, že hoci sú údaje o vylúčených nekompletné, dá sa usudzovať, že čistky „na Slovensku nedosiahli takú vysokú úroveň ako v Čechách, čo však zrejme nebol dôsledok liberálnejšieho prístupu slovenských komunistov, ale toho, že väčšina vysokých škôl vznikala po roku 1948 a jednak nemala k dispozícii adekvátnu náhradu za nepohodlných pedagógov, jednak sa 'čistky' realizovali už pri ich výbere a prijímaní do zamestnania“ (s. 190).

Monografia Juraja Marušiaka *Príliš skoré predjarie...* podáva vyčerpávajúci obraz študentských udalostí v roku 1956 na Slovensku, ktorý súčasne vsadzuje do celočeskoslovenského rámca. Autor trpezlivo hodnotí, že tieto udalosti „nemohli podstatnejším spôsobom ovplyvniť politický vývoj v krajine“, keďže na to „nebolo pripravené ani vedenie KSČ, ale ani študenti či nespokojní intelektuáli“ (s. 198). Predsa však nejde o okrajovú tému; už len preto, že „v roku 1956 bolo práve Československo krajinou, kde prejavy občianskej nespokojnosti prepukli ako prvé“ vo východnom bloku (s. 198). A rovnako by sa nemal ignorovať subjektívny faktor, že pre samotných aktérov a do určitej miery celú ich generáciu sa toto „predjarie“ stalo dôležitým medzníkom a zároveň formatívnou skúsenosťou, ktorá predznamenalala ich postoje v dobe, keď neskôr nadišla príslovečná politická jar (nielen tá pražská).

Juraj Marušiak sa nenechal zviest pokušením, aby študentské vystúpenia z roku 1956 interpretoval ako útok na komunistický režim. Oprávnené tvrdí, že ich nemožno hodnotiť „ako protikomunistické alebo ako konflikt medzi mládežou a KŠC“ (s. 205) už len preto, že viacerí z aktérov pôsobili na výkonných pozíciách v zväze mládeže alebo boli aj členmi či kandidátmi komunistickej strany. Deliacu líniu v tomto konflikte tak nevidí v štiepení na „komunistov a nekomunistov, azda iba na nespokojných študentov a predstaviteľov establishmentu“, a rovnako tu podľa neho „nemožno hovoriť o konflikte vo vnútri mocenských elít“. Súčasne je

¹⁶ Pozri SÝKORA, Ernest: O čo išlo v máji a o čo ide dnes. In: *Naša univerzita*, roč. 2, č. 1-2 (15. 11. 1956), s. 1 a 6.

však určitý politický rozmer týchto nepokojov neodškriepiteľný: „V podmienkach absencie slobody zhromažďovania, kde všetky verejné podujatia boli z hľadiska svojho obsahu i formy striktne kontrolované, aj spontánny a kritický tón bratislavského i pražského majálesu nadobúdal politický význam.“ (s. 206) Celkovo sa tak Juraj Marušiak vo svojej interpretácii študentských udalostí prikláňa k téze o „klube politicky angažovaných konformistov“, teda ľudí, „ktorí vo väčšine pozitívne prijímali zmeny po roku 1948, ale vyslovovali nesúhlas s niektorými ich aspektmi“ (s. 206).

Abstract

The Slovak historian and political scientist Juraj Marušiak's monograph Príliš skoré predjarie... Slovenskí študenti v roku 1956 [Too Early Spring... Slovak Students in 1956] is a pioneering effort to comprehensively treat the student events in Slovakia, or the so-called pyjama revolution, as the series of protests by Slovak university students in the spring of 1956 – the most famous of which was the Bratislava majáles May Day – is usually referred to. The reviewer appreciates Marušiak's thorough recounting of these events, as well as of the retaliatory persecutions not only in the context of the political and social conditions in Slovakia, but also within the overall Czechoslovak framework and in comparison with the activities of students in the Czech lands. What is missing, by contrast, is the setting of these events in a broader Central European context of the incipient de-Stalinization. The reviewer agrees with Marušiak's assessment that this was not an attack on the communist regime or a conflict between a section of the youth and the ruling party, but rather a movement of a "club of politically committed conformists" who accepted the changes after 1948 but expressed dissatisfaction with some aspects of them. Although the protests did not have a significant impact on the political development of the country, they marked an important milestone and a formative experience for their actors and, to some extent, for an entire generation.

Keywords / Klúčové slová:

Slovakia; Czechoslovakia; universities; Slovak students; communism; student protests; year 1956; de-Stalinization

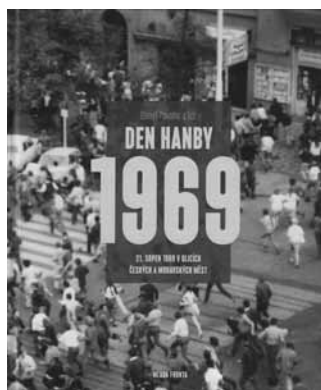
Slovensko; Československo; vysoké školy; slovenskí študenti; komunizmus; študentské protesty; rok 1956; destalinizácia

Den hanby i vzdoru

Oldřich Tůma

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

POVOLNÝ, Daniel a kol.:

Den hanby 1969: 21. srpen 1969 v ulicích českých a moravských měst.

Praha, Mladá fronta 2019, 303 strany,
ISBN 978-80-204-5497-3.

Pouliční demonstrace a nepokoje, jež provázely první výročí sovětské okupace Československa, na dlouhou dobu jako by zmizely z historie i z paměti. Ačkoli šlo o opravdu masové protesty, na nichž se tím či oním způsobem podílely možná statisíce lidí, odehrávaly se na desítkách míst a byly skutečně brutálně potlačeny, historici pražského jara je dlouho nevnímali. Až na pár výjimek se o nich zmínky neobjevovaly ani v memoárové literatuře. A dokonce ani po roce 1989 si jich prvních pár let víceméně nevšímala ani média, která přitom často referovala o zločinech komunistického režimu. Snad by se dalo říci, že teprve naše kniha připravená v Ústavu pro soudobé dějiny¹ vzbudila o tyto události určitý zájem a srpen 1969 už během uplynulých pětadvaceti let pak zůstal součástí odborného i mediálního diskurzu. Byla k tomu publikována řada dílčích studií a dvě velké knihy. Několik

¹ TŮMA, Oldřich a kol. (eds.): *Srpen '69: Edice dokumentů*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1996. Spoluautorsky a editorsky se na publikaci podíleli Oldřich Jaroš, František Koudelka a Alena Nosková.

let před recenzovanou publikací vyšla kniha připravená pracovníky Ústavu pro studium totalitních režimů.² Není tedy snad úplně nelogické podívat se na novou publikaci věnovanou událostem srpna 1969 nejprve z perspektivy, co přináší oproti knize z roku 1996 nového.

V celkovém vyznění se závěry *Dne hanby 1969* nijak neliší od interpretace, kterou přinesl už *Srpen '69* (a kterou potvrdila i zmíněná práce historiků z Ústavu pro studium totalitních režimů). Protesty spojené s prvním výročím srpnové invaze představovaly výrazné vzepětí veřejnosti, a především mladé generace proti okupaci a nastupující normalizaci. Byly zároveň největším projevem protirežimního odporu, se kterým není nic, co se v předchozích i následujících dvaceti letech odehrálo, srovnatelné. Činitelé nově ustaveného režimu také první výročí okupace považovali za velmi rizikový faktor a už týdny předem se intenzivně připravovali na zvládnutí a potlačení případných protestů. Tyto přípravy byly až naddimenzované a v některých ohledech připomínaly spíše manévry k potlačení ozbrojeného povstání. Podobně nadměrná byla pak brutalita a rozsah represí. V tom všem se vyznění zmiňovaných publikací shoduje.

V čem se rozhodně *Den hanby* liší, je rozsah pramenů, na nichž je tato publikace založena. V devadesátých letech, ještě relativně dlouho před právní úpravou, jež otevřela archivy z doby před rokem 1989, bylo možné využít jen relativně malého segmentu dokumentů. Ty nemohly být získány systematickým výzkumem a jednalo se především o písemnosti vzniklé z činnosti centrálních orgánů. Situace autorů recenzované knihy byla úplně jiná. Jejich práce se zakládá na systematickém průzkumu archivů ústředních orgánů Komunistické strany Československa, vlády i ozbrojených složek. Na rozdíl od publikace z roku 2012 se ve svém výkladu mohli opřít i o obsáhlejší studium materiálů regionální provenience. Díky tomu rekonstruují průběh protestů i mimo ta centra, kde dosáhly největší intenzity (Praha, Brno, Liberec). O tom dokumenty centrálních orgánů informovaly jen velmi sporadicky a neúplně.

Autoři *Dne hanby* mohli také pracovat s materiály z vyšetřování, jež po roce 1989 vedly orgány činné v trestním řízení, především Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu. Zvláště k případům osob usmrčených při potlačování demonstrací se tehdy podařilo shromáždit poměrně značné množství informací (byť pachatele se určit nepodařilo), jež autoři využili.

Další nezanedbatelný rozdíl spočívá v tom, že autoři měli k dispozici spoustu fotografického materiálu. V polovině devadesátých let se podařilo sehnat jen poměrně málo dobových snímků, jež by doplnily popisované děje a publikované

---

² BÁRTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012. Všichni tři tvůrci publikace z roku 2012 se autorsky podíleli i na přípravě některých kapitol recenzované knihy.

dokumenty. V recenzované knize zabírají obrázky skoro polovinu potištěné plochy. To je velmi užitečné, fotografie mnohem názorněji než pouhá slova ilustrují dramatické události dní prvního výročí intervence. Poněkud problematicky jen působí, že na některých místech textové a obrazové části publikace nejsou dost propojeny. Občas se totiž fotografie týkají témat, o nichž se v textu nedočteme.

Den hanby se relativně málo věnuje obecným politickým souvislostem a rozhodování na nejvyšší úrovni. O asi nejdůležitější epizodě srpna 1969, jež do kontextu reakce centrálních orgánů patří – totiž přijetí zákonného opatření č. 99/1969 Sb., O některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku – podávají autoři jen poměrně povšechnou a stručnou informaci. O jeho genezi a vcelku dramatických okolnostech, jež přijetí zákonného opatření v předsednictvu Federálního shromáždění provázely a jež jsou významnou součástí historie konce pražského jara, se čtenář dozví jen málo.

Velmi podrobně a se suverénní znalostí referuje kniha o ozbrojených složkách, jež byly nasazeny proti demonstrantům v ulicích měst. Někdy jsou tyto pasáže snad až příliš podrobné, především v kapitole „Výzbroj, výstroj, uniformy a technika“. Jaké přesně si nasazovaly zasahující jednotky čepice, možná přece jen není tak důležité. Opravdu důkladným způsobem se recenzovaná kniha věnuje ale také režimním přípravám na blížící se výročí a očekávaný konflikt. Napjatou atmosféru doby třeba názorně ilustruje rekonstrukce několika individuálních případů, kdy byli postiženi výrobci a šířitelé letáků. Mnohem méně prostoru – spíše jen všeobecný přehled – je pak věnováno represím, jež po potlačení demonstrací oficiální orgány vůči jejich účastníkům rozpoutaly.

Jisté nevýhody s sebou nese, že kniha je dílem poměrně početného autorského kolektivu.³ Jednotlivé části nejsou pojednány úplně rovnoměrně. Pasáže, jež pocházejí z pera editora a autora většiny textu Daniela Povolného, jsou většinou podrobnější a systematičtější než někdy až příliš stručné kapitoly spoluautorů. Někdy to má za následek určité nejasnosti a absenci některých informací. Například v popiskách k fotografiím z Ostravy (s. 196–197) se dočteme, že demonstranti za použití silničního válce vyvrátili vrata bočního vchodu do objektu Krajské správy Sboru národní bezpečnosti v Ostravě, což dokumentuje zajímavou a do jisté míry výjimečnou situaci. V samotném textu se však o průběhu demonstrací v Ostravě mluví jen povšechně (s. 201) a o zmíněném incidentu a jeho okolnostech se čtenář nedozví nic. Naproti tomu o demonstracích v Havířově se mluví v rámci kapitoly o Ostravě, ale pak znovu v samostatné kapitole. Poněkud se vymyká kapitola věnovaná událostem v Karlových Varech, pojatá spíše jako osobní vzpomínka autora.

³ Kromě Daniela Povolného se na ní autorsky podíleli (tak jak se vyskytují v pořadí kapitol) Milan Bárta, Prokop Tomek, Martin Pulec, Jiří Bašta, Libor Svoboda, Jan Kalous, Jindřich Marek a Jan Břečka.

Ostatně kniha obsahuje tři kapitoly věnované vzpomínkám pamětníků událostí (krátké reminiscence příslušníků ozbrojených složek), respektive rozhovorům s pamětníky (s fotografem Josefem Rážem, který se zúčastnil pražských demonstrací). Spíše kuriozitou jsou vzpomínky nadporučíka Sovětské armády, který v roce 1969 sloužil u jednotky 31. tankové divize v Bruntále. Jako pramen k událostem srpna 1969 jsou naprosto bezcenné, zajímavé jsou jen jako doklad toho, v jakém informačním vakuu byli sověští vojáci drženi a jak se v poměrech okupované země naprosto nedokázali orientovat.

Knihou *Den hanby 1969* je sice – s ohledem na úroveň některých částí a na určité mezery ve výkladu – celkově poněkud nevyrovnaná, podává nicméně (a je tomu tak i díky bohaté obrazové části) podrobný, pestrý a konkrétní výklad událostí, jež provázely první výročí srpnové okupace. Činí tak navíc pro čtenáře o dost přehlednějším způsobem, než se to podařilo před lety v knize *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*, která byla naopak uspořádána poněkud neorganicky a jejíž výklad spíše znepřehledňovaly, než dokreslovaly, časté a dlouhé citace z dobových dokumentů. Pokud jde o interpretaci událostí, je snad jen trochu zavádějící mluvit o taktice a strategii odpůrců normalizace (například s. 21). Ze samotného dalšího výkladu vyplývá, že v roce 1969 se o žádnou organizovanou sílu nejednalo. Určujícím elementem odporu a protestů, ať už před srpnem 1969, nebo během protestů na první výročí okupace, nebyla organizovanost, taktika či strategie, ale spontaneita.

Poslední poznámka se týká zvoleného titulu. Hanebné jistě bylo, jak brutálním způsobem příslušné složky režimu likvidovaly protesty a jak se především zadržným mladým lidem mstily. Možná důležitější však je, že srpen 1969 byl sice posledním, ale zato mohutným vzepětím odporu proti okupaci a nastupující normalizaci. Společnost – nebo alespoň její nikoli nevýznamná část – se zmobilizovala do beznadějně sice, ale přesto odhodlaně vybojované bitvy. Jako takový nemá srpen 1969 jen negativní konotace režimních represí, ale i pozitivní místo v dějinách.

Události srpna 1969 nepochybně do odborného i mediálního diskurzu patří. Charakteristické ale je, že jsou vnímány jinak než časově i průběhem ne úplně vzdálená epizoda dějin odporu proti režimu v Polsku, totiž nepokoje na baltském pobřeží v prosinci 1970. Ty jsou v polské historické paměti traktovány jako heroický epos, nebo alespoň jako drama a tragédie. Nic podobného ikonické „Baladě o Janku Wiśniewském“ nebo filmu *Černý čtvrtek* v české umělecké reflexi není.⁴

---

⁴ Film *Czarny czwartek* natočil v roce 2010 režisér Antoni Krauze. V tomto i několika dalších polských filmech zaznívá *Ballada o Janku Wiśniewskim*, jež zachycuje smrt mladíka Jana Godlewského, zastřeleného při protestech v Gdyni v prosinci 1970.

Abstract

The collective volume Den hanby 1969: 21. srpen 1969 v ulicích českých a moravských měst [Day of Shame 1969: 21 August 1969 in the Streets of Czech and Moravian Towns] written by a team of authors led by Daniel Povolný depicts the mass protests of Czech citizens against the Soviet occupation of August 1968 and the quashing of the Prague Spring on its first anniversary. The reviewer compares this work with previous publications on the subject and notes that, in terms of interpretation, the conclusions do not differ in any significant way. However, thanks to the current greater availability of archival materials, it provides a more comprehensive picture of the events of the time. For example, it captures demonstrations and their suppression outside the main centres of protest, which is enhanced by the rich photographic material. Although the authors do not pay much attention to the general political context, making some parts of the volume unbalanced, it systematically and clearly documents the last and greatest uprising of the Czech public against the occupation and the upcoming normalization. The reviewer concludes by noting that, given the brutality of the repression, it was certainly a day of shame, as the title states, but it also deserves to be remembered as a day of civil defiance.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Prague Spring 1968; August 1969; communist regime; Soviet occupation; civil protests; demonstrations; political repressions; Czech society
Československo; pražské jaro; srpen 1969; komunistický režim; sovětská okupace; občanské protesty; demonstrace; politické represe; česká společnost

Politicky rozporný odkaz absolutní oběti

Kateřina Sixtová

Ústav českých dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

STACH, Sabine:

Politika odkazu: Jan Palach a Oskar Brüsewitz jako političtí mučedníci.

Z německého originálu přeložil Zdeněk Hartmann.
Praha, Academia 2021, 649 stran,
ISBN 978-80-200-3177-8.

Německá historička Sabine Stachová pochází ze saského Cvikova (*Zwickau*), který byl v době jejího narození v osmdesátých letech součástí Německé demokratické republiky. Vystudovala historii a bohemistiku v Lipsku a Praze, poté šest let působila v Německém historickém ústavu ve Varšavě (*Deutsches historisches Institut Warschau*). Nyní je vědeckou pracovnící Leibnizova ústavu pro dějiny a kulturu východní Evropy (*Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa*) a zabývá se dějinami socialistického Polska, Československa a východního Německa, historickými kulturami ve státním socialismu a post-socialismu, ale také dějinami turismu nebo *public history*. Kniha *Politika odkazu* je překladem autorčiny vydané disertační práce, v níž se zabývala sebeupálením

Jana Palacha (1948–1969) a Oskara Brüsewitz (1929–1976) z paměťové perspektivy.¹ Velmi obsáhlá publikace nabízí synchronní i diachronní pohled na oba akty sebeupálení, která Stachová považuje za diskurzivní události, tedy události s okamžitým mediálním dosahem. Práce je metodologicky založena na diskurzivní analýze vzpomínání, autorka však vychází i z jiných než pouze písemných pramenů, což jí umožňuje zahrnout do výzkumu širší škálu paměťových událostí. Nabízí tak komplexní obraz vzpomínání na obě osobnosti, které z vlastního rozhodnutí a idealistických pohnutek obětovaly svůj život, v období let 1969 (respektive 1976) až 2013. Pro české prostředí je klíčová především širší perspektiva, kterou komparace Palachova činu s Brüsewitzovým poskytuje.

Jádrem knihy je postava mučedníka – autorka nabízí komplexní úvod do problematiky, objasňuje genezi sebeupálení jako politického aktu ve dvacátém století a upozorňuje, že tento typ politického protestu se objevuje i v současnosti, když například sebeupálení mladého Tunisana stálo na počátku takzvaného arabského jara. V případě Palacha a Brüsewitz má podle autorky mučednictví ambivalentní efekt. Stachová v knize dokládá tendenci vnímat oba zároveň jako hrdiny i jako oběti a zdůrazňuje, že se oba během sledovaného období stávají předmětem explicitní symbolické politiky.

Ústřední pojem knihy – „politika odkazu“ – autorka využívá ke zkoumání vztahu mezi mučedníkem jako symbolem a konkrétním jednáním historických aktérů. Politikou odkazu jsou podle Stachové veřejně vyjednávané závazkové vztahy, které jsou odvozeny od politického mučednictví. Diskurz, v němž se taková politika odkazu odehrává, je vymezen pojmy disentu, opozice a veřejnosti. Ty představují rámce paměti spojené s Janem Palachem a Oskarem Brüsewitzem před rokem 1989 i po něm. Autorka v knize sleduje rozporuplné nakládání s odkazem obou sebeupálených nejen na ose disent/opozice a veřejná, státem kontrolovaná sféra, ale také v rámci disentu českého a východoněmeckého. Ukazuje například, jak se opoziční narativ národního mučedníka vzniklý v prostředí východoněmeckých emigrantů ve Spolkové republice po takzvané pokojné revoluci z podzimu 1989 etabloval v paměti sjednoceného Německa.

Zatímco v první části knihy Sabine Stachová objasňuje svá teoretická východiska a definuje pojmy, které jsem stručně shrnula v předchozích odstavcích, další dvě části věnuje případům sebeobětování obou protagonistů, a hlavně jejich komemoraci. V úvodu druhé kapitoly kontextualizuje sebeupálení Jana Palacha dne 16. ledna 1969 proměnou politické situace v Československu během roku 1968, aby čtenáři (původně z německého prostředí) měli možnost pochopit širší důvody jeho politicky motivované sebevraždy, a poté věcně líčí její průběh.

¹ STACH, Sabine: *Vermächtnispolitik: Jan Palach und Oskar Brüsewitz als politische Märtyrer*. Göttingen, Wallstein 2016.

Od bezprostředních reakcí na Palachův čin pak autorka přechází k jeho memorializaci v následujících téměř pětadvaceti letech. Sleduje přitom vzpomínání na Palacha jak v prostředí českého, respektive československého disentu a v souvislosti se „sametovou revolucí“, tak později v devadesátých letech, kdy došlo k historizaci do té doby tabuizovaného tématu. Autorka se ale věnuje i „řízenému zapomínání,“ tedy vztahu normalizačního režimu k Palachovu sebeupálení. Státní *damnatio memoriae* má čtenář možnost sledovat zejména na sporech kolem Palachova hrobu a jeho dohledu v režii Státní bezpečnosti. Nezapomíná ale ani na obraz Palacha v západních médiích a v československém exilu.

V případě kapitoly o Janu Palachovi může být pro českého čtenáře zajímavá zejména část věnovaná recepci Palachova sebeupálení v rámci československého disentu. V ní se mimo jiné ukazuje specifikum autorčiny perspektivy, když na rozdíl od domácí historiografie věnuje mnohem více prostoru církevní, a zejména pak evangelické části disentu. V těsném sousedství se tak objevují reakce Jana Patočky a Václava Havla jako předních mluvčích Charty 77 i členů českobratrské Nové orientace, která v českém historickém vyprávění běžně nemá srovnatelnou pozici s osobnostmi jako Havel nebo Patočka. Autorka v této kapitole umožňuje nahlédnout, že ani pro disent či protirežimní opozici nebylo snadné se s tímto typem protestu vyrovnat. V prostředí Charty 77 nevěnovali větší pozornost Palachově oběti jak katolíci, tak někdejší reformní komunisté. Pokud se jí přece zabývali, znamenala pro ně především otázku jednání ve vztahu k vlastnímu svědomí. Sabine Stachová na řadě příkladů samizdatové i pozdější beletrie demonstuje částečnou dekonstrukci statusu mučedníka, která byla charakteristická pro disidentské prostředí.

Evangelický farář Oskar Brüsewitz, který se upálil 18. srpna 1976 na veřejném trhu před kostelem sv. Michala v saském městě Zeitz, je mimo německojazyčné prostředí méně známý, v českém prostředí pak jeho smrt nebývá tematizována vůbec. Třetí části knihy Sabine Stachové se proto budu věnovat podrobněji. Podobně jako v kapitole o Janu Palachovi poskytuje autorka krátký vhled do událostí; v případě Brüsewitz se soustředí především na církevní prostředí, z nějž pocházel a které tvoří také nejdůležitější diskurzivní rámec jeho činu.

Na rozdíl od Československa se podle autorky během šedesátých, a zejména na počátku sedmdesátých let zlepšily vzájemné vztahy mezi východoněmeckou evangelickou církví a státem. Tato církev tak měla v Německé demokratické republice mnohem silnější pozici, což s sebou v daném případě (jak se později ukázalo) neslo jak pozitivní, tak negativní důsledky. Oskar Brüsewitz se jako evangelický farář již dříve několikrát ocitl v konfliktu se Státní bezpečností (*Staatssicherheit*), především pro své výstřední evangelizační a misijní aktivity. Kromě toho se před svou smrtí dostal do sporu i s vedením východoněmecké evangelické církve, která v jeho počínání spatřovala možné ohrožení pragmaticky nastavených dobrých vztahů se státem. Brüsewitzův konflikt se státními

úřady i s místní církevní organizací se nakonec vyostřil natolik, že se rozhodl v létě 1976 veřejně upálit. V dopisech, které zanechal rodině a evangelické církvi, autorka rozeznává tři okruhy problémů, jimiž se trápil: vztah evangelické církve a východoněmeckého státu v obecné rovině, rozpor mezi církevní a státní výchovou dětí a také poměr mezi celostátním vedením této církve a jejími jednotlivými obcemi. Ústředním bodem Brüsewitzova protestu se stala socialistická a ateistická výchova dětí a mládeže.

Sabine Stachová uvádí, že v německé historiografii je Brüsewitzův čin zpětně hodnocen jako přelomová událost, která představovala potřebný impuls k mobilizaci občanského odporu, ústícího do „pokojné revoluce“ v roce 1989. V samotném aktu sebeupálení i v jeho následné recepci hrálo významnou roli evangelické církevní prostředí, z něhož Brüsewitz pocházel a v němž se poté odehrávala valná většina debat i sporů s režimem o zacházení s jeho odkazem. Odtud vyšly i protesty proti difamační kampani v tisku v režii vládnoucí Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*), které oslovily širokou veřejnost mimo církevní komunitu. Právě díky těmto aktivitám se z Brüsewitzze podle autorky teprve stal politický mučedník, jehož čin získal ohlas jak ve východním, tak i západním Německu.

Významné místo v recepci Brüsewitzova sebeupálení autorka připisuje diskusi o dodržování lidských práv, která se ve východním Německu (podobně jako v Československu) odehrávala v sedmdesátých letech. V tomto smyslu zmiňuje zejména takzvanou Naumburskou skupinu, kterou srovnává s fungováním Charty 77 a která dodržování lidských práv podpírala i teologickými argumenty.

Brüsewitzovo sebeupálení představovalo podle autorky událost s dalekosáhlými důsledky, především pro vztah mezi východoněmeckým státem a evangelickou církví. Zatímco z hlediska státních a stranických orgánů se jednalo o podvatný čin, což tím spíše platilo pro jeho připomínání a diskusi o jeho významu, východoněmecká evangelická církev byla v poměru k němu rozpolcená hned několikrát. Na jedné straně komplikoval její snahy udržet stávající vztahy se státem, na druhé straně se dostala pod tlak ze strany západoněmecké evangelické církve i části médií, která se pokoušela Brüsewitzův čin politicky instrumentalizovat. Pak tu byla ještě potřeba sebeupálení zhodnotit z teologických pozic. Sebevražda, byť politicky motivovaná, představovala pro církev jak nepřijatelný, tak rovněž mučednický čin.

Ke dvojitmu hodnocení Brüsewitzova činu přispívaly i jeho zahraniční mediální ohlasy. Křesťansko-konzervativní a evangelická média šířila obraz mučedníka, dokládající pronásledování křesťanů v NDR, zatímco liberální a levicová média se stavěla proti politizaci této oběti a obraz Brüsewitzze jako politického mučedníka zpochybňovala. Nakonec i díky určité bezradnosti východoněmecké evangelické církve, jak s Brüsewitzovým odkazem nakládat, v západním diskurzu převládá právě tento mučednický narativ, přičemž umírněné líčení událostí

v levicovém tisku jej podle autorky ve výsledku paradoxně spíš podpořilo. Sabine Stachová také uvádí, že coby národní mučedník se Brüsewitz „hodil“ jako argument skupinám, které se zasazovaly o znovusjednocení Německa.

Mučednický narativ sehrál roli také při založení Brüsewitzova centra již v roce 1977 v západoněmeckém Bad Oyenhausenu, jež se zformovalo právě ze skupin, které prosazovaly sebeupálení protestantského faráře jako doklad pronásledování křesťanů v NDR. Náplní činnosti centra se měla stát právě jeho dokumentace a spolu s ní pomoc východoněmeckým uprchlíkům a politickým vězňům, které se podařilo vykoupit na Západ. Instituce se však od svého vzniku potýkala s řadou problémů; především musela řešit spory o vlastní legitimitu, neboť východoněmecká evangelická církev aktivity centra chápala jako politické zneužití Brüsewitzova jména a viděla v nich ohrožení vlastní konsenzuální strategie vůči státu. Problematické bylo podle autorky také to, že Brüsewitzovo centrum nepomáhalo zdaleka všem uprchlíkům z NDR, když mimo jeho zaměření spadali levicově orientovaní exulanti a také nedobrovolní vystěhovalci, které Honeckerův režim k odchodu ze země přinutil. Přitom německá historiografie i pamětníci mají tendenci řadit Oskara Brüsewitze k levicové části východoněmecké opozice.

Po roce 1990 byl Brüsewitz podle autorky chápán jako předchůdce opozice v NDR, jako ten, kdo připravil půdu pro uskutečnění „pokojné revoluce“. Zároveň ale ukazuje, že vzpomínání spojené s jeho osobností bylo podobně ambivalentní jako před rokem 1990, v tomto ohledu autorka neodhalila žádný velký zlom. Saská evangelická církev neměla ani v devadesátých letech jasno, jak s odkazem Brüsewitze vlastně nakládat, a proto se v komemoraci prosadil spíše mučednický narativ, jaký se již předtím etabloval v západoněmeckých médiích. I v politickém vzdělávání podle autorky převládá obraz Brüsewitze jako odvážného, nepřizpůsobivého faráře s mučednickými až hagiografickými rysy. Ambivalence sebeupálení je ale přítomná i v onom mučednickém narativu – ačkoli je Brüsewitz jednoznačně vnímán jako prorok změny systému, samotný akt sebevraždy je stále odmítán jako morálně problematický.

Po rozsáhlém výkladu se autorce podařilo velmi přehledně a na pouhých několika stranách shrnout závěry svého výzkumu. Palach i Brüsewitz jsou podle ní dodnes diskurzivními postavami – politickými mučedníky. V některých ohledech je ovšem podle ní nutno revidovat naše představy o ohlasech jejich oběti. Sabine Stachová ukázala, že politická sebevražda byla přijímána problematicky jak v československém, tak východoněmeckém disentu. Jestliže po roce 1989 došlo u Palacha i Brüsewitze takřka ke kanonizaci, je třeba to podle ní chápat jako kompenzaci *damnatio memoriae* v předcházejícím období. I obraz „tajného hrdiny“, rozvíjený především retrospektivně a ve Spolkové republice, je podle jejího soudu poněkud přehnaný; sebeupálení Palacha i Brüsewitze totiž „přesvědčila“ již přesvědčené a jejich mobilizační potenciál zasáhl především ty, kteří byli politicky aktivní už dříve. V roce 1969 bylo v Československu takových osob hodně,

v Německé demokratické republice jich v roce 1976 bylo výrazně méně, a tomu podle autorky odpovídá i společenský efekt politické sebevraždy obou aktérů.

V obou případech Sabine Stachová poukázala na potíže s přivlastněním politického odkazu sebeupálení, které jsou podle ní způsobeny dilematem evropské vzpomínkové kultury, soustředěné v první řadě na oběti. Sebeupálení se tak ukazuje jako paradoxní čin – „hrdinné sebeobětování“, které má silný potenciál jak aktivizovat, tak i polarizovat společnost. Příběh sebeupálených jako hrdinů je podle autorky funkční, nestal se ale dominantním narativem ani v minulých, ani v současných diskurzích vzpomínání.

Sabine Stachová v knize *Politika odkazu* vyčerpávajícím způsobem shrnula vzpomínkové kultury spojené jak s Janem Palachem, tak s Oskarem Brüsewitzem. Ve svém výkladu postupuje poctivě, daří se jí udržet jak strukturu, tak obsah knihy kompaktní. Za zvlášť přínosnou považují její snahu přehodnotit některé mýty, ať už o Palachovi, nebo Brüsewitzovi, jež přžívají i do současnosti. Českého čtenáře může zaujmout mimo jiné autorčin důraz na roli evangelické církve v případě Oskara Brüsewitze. I díky tomu působí jeho zpracování v knize svébytně, rozhodně ne jen jako „doplňek“ ke (v českém prostředí) známějšímu příběhu Jana Palacha. Srovnání politik odkazu, které se od nich odvíjejí, pak nabízí užitečnou kontextualizaci obou sebevražedných obětí. Pro české prostředí je upozornění, že k podobným případům docházelo i v dalších socialistických zemích, více než důležité.

Knize by možná prospělo, kdyby obsahovala plná znění alespoň některých dokumentů, z nichž autorka vychází; týká se to především části věnované Oskaru Brüsewitzovi, protože český čtenář většinu těchto textů nebude znát. Spolu s tím by si některé zasloužily i hlubší analýzu, například porovnání jazyka československých a východoněmeckých dokumentů. Mám tady ale na mysli spíše svůj osobní zájem, než že by šlo o nějaký zásadnější nedostatek knihy. Celkově je příjemné číst knihu o Janu Palachovi napsanou z transnacionální perspektivy, která autorce poskytuje odstup od tématu a umožňuje jí vidět i méně známé složky souvisící vzpomínkové kultury.

Abstract

The German historian Sabine Stach's monograph Politika odkazu: Jan Palach a Oskar Brüsewitz jako političtí mučedníci is a Czech translation of her published PhD thesis Vermächtnispolitik: Jan Palach und Oskar Brüsewitz als politische Märtyrer (Göttingen, Wallstein 2016) in which she examines, from the perspective of the culture and politics of memory, two cases of politically motivated suicides in socialist Czechoslovakia and the German Democratic Republic: the self-immolation of the university student Jan Palach (1948–1969) on 16 January 1969 on Wenceslas Square in Prague; and the evangelical pastor Oskar Brüsewitz (1929–1976) on 18 August 1976

in a public market in the Saxon town of Zeitz. While the better-known Palach tried to arouse Czechoslovak society to resist the Soviet occupation and the so-called normalization of conditions, Brüsewitz protested primarily against the socialist and atheist education of East German youth. In her comprehensive work, Stach recalls the political context of both events. Based on a discursive analysis of the recollections, she offers a complex picture of how these personalities who, through their own decision and idealistic motives, sacrificed their lives, have been commemorated in the dissent of their countries, in the East German Protestant Church and in West Germany, and also, after 1990, in Czechoslovakia and the Czech Republic and the Bundesrepublik. In doing so, Stach points out the difficulties of appropriating the political legacy of such an extreme act and the dilemma between the martyr and hero narratives and their contestation. The reviewer concludes by claiming that Stach meritoriously debunks some of the myths that have survived in connection with Palach and Brüsewitz to the present day.

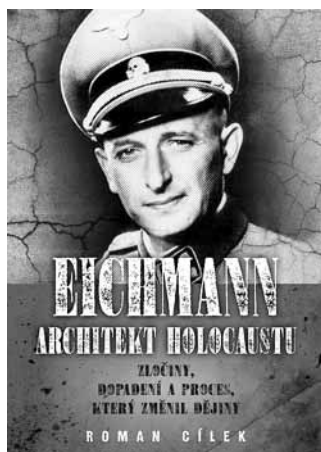
Keywords / Klíčová slova:

Jan Palach; Oskar Brüsewitz; Czechoslovakia; German Democratic Republic (GDR); Czech Republic; Germany; politics of memory; remembering; political martyrs; state socialism; dissent; evangelical church
Jan Palach; Oskar Brüsewitz; Československo; Německá demokratická republika (NDR); Česká republika; Německo; politika paměti; vzpomínání; političtí mučedníci; státní socialismus; dissent; evangelická církev

Adolf Eichmann – vykonavatel rozkazů?

Milan Mašát

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

CÍLEK, Roman:

Eichmann – architekt holocaustu: Zločiny, dopadení a proces, který změnil dějiny.

Praha, EPOCH 2021, 314 stran, ISBN 978-80-7557-972-0.

*Jeden mrtvý nebo sto mrtvých, to je tragédie,
ale miliony mrtvých, to už je jen statistika.*

Autorem promluvy, která uvádí jako motto tuto recenzi, je Adolf Eichmann (1906–1962).¹ Uvedený citát zcela vypovídá o jeho přístupu k vyhlazování osob židovské národnosti a také o cynické psychologii, na níž se zakládal nacistický koncept takzvaného konečného řešení židovské otázky. Před dvěma lety nakladatelství EPOCH uvedlo na trh druhé, opravené a rozšířené vydání publikace Romana Cílka *Eichmann – architekt holocaustu*, která tento zrůdný plán podle mého názoru zdařile a široce sdělným způsobem přibližuje na osudu jeho hlavního vykonavatele.² První

¹ Citováno podle recenzované knihy, s. 262.

² Kromě tištěné verze vyšla kniha i ve formátech e-Pub (ISBN 978-80-7557-001-7), mobi (ISBN 978-80-7557-999-7) a pdf (ISBN 978-80-278-1000-0).

vydání se datuje do roku 2015, kdy se objevilo v edici Magnetka pod názvem *Půjdu do pekla spokojen*.³

Roman Cílek patří k nejuznávanějším českým spisovatelům v oblasti literatury faktu, kterou zpřístupňuje široké čtenářské veřejnosti. Je autorem několika desítek knih, a to i beletristických. Řada jeho publikací získala významná ocenění (například Cenu Egona Erwina Kische nebo Cenu Miroslava Ivanova). Tematicky se Cílek věnuje především skrytým či utajeným událostem novodobých dějin se zaměřením na otázky viny, zločinu a trestu.

Jeho kniha věnovaná Eichmannovi není samozřejmě zdaleka první ani se nezakládá na originálním výzkumu dosud neprostudovaných archivních pramenů, podle mého názoru si však zaslouží pozornost čtenářsky poutavým podáním, vhodným a působivým využitím různých typů dokumentárních materiálů i zřetelným, nikoli však deklarativním etickým poselstvím. Určena je pro širší publikum se zájmem o historii dvacátého století, což jí ale neubírá na odborné serióznosti. Rozdělena je do deseti kapitol, jejichž struktura kopíruje profesní vzestup, pád i konec muže, pod jehož velením zásobovaly příslušné jednotky nacistické armády krematoria vyhlazovacích táborů. Součástí publikace je seznam pramenů a použité literatury, který lze využít jako inspirativní zdroj pro navazující studium, zejména o soudním procesu s Eichmannem.

V úvodu autor podává souhrnnou charakteristiku Adolfa Eichmanna jako prototypu „vykonavatele rozkazů“, vystihující jeho zvrácenou morálku absolutizované disciplíny bez ohledu na prostředky i účely: „Věra v bezvýhradnou autoritu... Nelze ji nevnímat jako ústřední hnací sílu v zavrženíhodném životě tohoto muže. Vždy a všude se tím bude přiznaně řídit. Od počátku až do konce, doslovného konce. V době, kdy třetí říše vítězila na všech frontách a chystalo se konečné řešení židovské otázky, což nebylo nic jiného než plán na zavraždění více než deseti milionů lidských bytostí. A stejně tak na sklonku nacistické éry, kdy v Sověty obklíčené Budapešti usiloval o likvidaci desetitisíců zdejších Židů a Raoulu Wallenbergovi, švédskému diplomatovi, který se snažil o jejich záchranu, vmetl do tváře svou vražednou mantru: 'Vůdce mě pověřil tímto očistným posláním a já je hodlám za všech okolností splnit.' Ještě zásadněji se vyjádřil pár týdnů před koncem války: 'Plnil jsem dějinný úkol. Pocit, že mám na svědomí pět milionů Židů, mě naplňuje tak neobyčejným uspokojením, že půjdu do pekla spokojen.'" (s. 9–10)

Jako kontrapunkt, navozující pocit jisté katarze, působí epilog, v němž autor podrobně líčí setkání, které se uskutečnilo v roce 1995 v Londýně mezi Ricardem Eichmannem, nejmladším synem válečného zločince, a Cvi Aharonim, někdejší

³ CÍLEK, Roman: *Půjdu do pekla spokojen... Adolf Eichmann: Životní dráha masového vraha*. Praha, EPOCH 2015.

zvláštním agentem Mosadu, který se nejvíce zasloužil o vypátrání Ricardova otce v Argentíně a podílel se na jeho únosu z této jihoamerické země do Izraele.

Cílkova publikace se z obvyklého modelu popularizačních biografií vlivných mužů třetí říše vymyká bohatstvím zakomponovaných autentických pramenů. Autor do svého líčení Eichmannovy kariéry integruje množství výňatků z literárně ztvárněných pamětí či rozhovorů s lidmi, kteří přežili nacistickou vyhlazovací mašinerii. Výrazně se uplatňují zvláště v kapitolách přibližujících soudní proces s Eichmannem, který se odehrával v Jeruzalémě od dubna do srpna 1961. Každý hlas oběti, který nechává autor takto zaznít (a jenž zazněl při procesu), je svědectvím proti zvrácené logice anonymní statistiky, na niž se odvolával Eichmann. Lze to demonstrovat třeba zařazením rozhovoru s Jehudou Baconem, který se jako člen divadelního souboru v terezínském ghettu podílel na pověstném představení dětské opery Hanse Krásy *Brundibár*.⁴

Pasáže pojednávající o jeruzalémském procesu jsou v knize stěžejní; dokonce lze říci, že předešlých dvě stě stran slouží hlavně jako etalon pro kontextualizaci znění obžaloby, která byla před soudem s „architektem holokaustu“ přednesena, a zároveň pro argumentované vyvrácení Eichmannovy obhajoby. Autor zde do svého výkladu implementoval rovněž zápisy různých vyšetřovatelů, kteří Eichmanna vyslyšali, nebo psychologické rozborů jeho osobnosti. Vyjadřuje se také k zapojení československé politické reprezentace do dokazující fáze soudního procesu. Konstatuje, že zejména Ministerstvo zahraničí v dané situaci selhalo, poněvadž obžalobě neposkytlo dokumenty, které potvrzovaly mimo jiné rozhodující podíl Eichmanna na vyvraždění lidických dětí. Kvůli důkazní nouzi byl pak souzený nacist v tomto bodě – jako jediném – zproštěn obžaloby.

Důležitou součástí publikace jsou i záznamy rozhovorů s Eichmannovými syny nebo s jeho ženou Verou, která se narodila nedaleko Českých Budějovic. Vykreslují totiž hlavní postavu v jiné rovině než jako poslušného úředníka nacistického aparátu a organizátora dosud nepředstavitelného masového vraždění. Méně známé a někdy i překvapující informace ale přinášejí i jiné pasáže. Jedním z poměrně nových zjištění, o kterých se Cílek zmiňuje, je skutečnost, že po druhé světové válce Spolková republika Německo disponovala důležitými zprávami o Eichmannově činnosti i poválečném pobytu, které se daly využít v jeruzalémském procesu a mohly jeho realizaci uspořádat. Na veřejnost se tyto pečlivě strážené dokumenty dostaly až v nedávné době díky soudnímu verdiktu. Bylo to „v roce 2010, kdy po veřejném a právním podnětu novinářky Gabriely Weberové

---

⁴ O stále zřetelné stopě tohoto představení, které se v podmínkách ghetta dočkalo desítek repríz, v kulturní paměti i jeho aktuálním symbolickým náboji svědčí také převyprávění amerického spisovatele Tonyho Kushnera v obrazovém ztvárnění známého dětského ilustrátora Maurice Sendaka, jež nedávno vyšlo v českém překladu (KUSHNER, Tony: *Brundibár*. Praha, Ivana Pecháčková – Meander 2020).

Spolkový správní soud rozhodl, že německá vláda musí odtajnit 3400 stran spisů o Eichmannovi. Mimo jiné z nich poté vyplynulo, že Spolková zpravodajská služba (BND) již v roce 1952 měla indicie o tom, že Eichmann pravděpodobně žije a skrývá se pod jménem Riccardo Klement v Argentině, ale nepodnikla žádný pokus o jeho dopadení.“ (s. 189)

Ačkoli se v centru Cílkovy publikace nachází osoba Adolfa Eichmanna, autor jeho prostřednictvím přibližuje genezi a naplňování nacistické myšlenky na vyhlazení celého židovského národa a propojuje jeho profesní dráhu s osudy dalších vykonavatelů zvrácené vůle Adolfa Hitlera. Poměrně podrobně rozebírá Eichmannův vztah k jeho přímému podřízenému, veliteli koncentračního tábora v Osvětimi Rudolfu Hößovi, zvláště s ohledem na jejich součinnost při organizování holokaustu. V dané souvislosti se nabízí věcně i psychologicky zajímavá možnost konfrontovat přepisy Eichmannových výpovědí z vyšetřování, případně jeho vzpomínky diktované v Argentině jinému uprchlému nacistickému hodnostáři, nejen s argumentací obžaloby a líčením svědků v procesu, ale i s paralelními úseky z Hößových vlastních záznamů. O provozu tábora smrti si Höß například poznamenal: „Do masových hrobů byla mrtvá těla ukládána ještě v létě 1942. Teprve někdy na konci léta jsme začali se spalováním: zprvu na hranici dříví s cca 2000 mrtvolami, poté v jámách s mrtvými těly ze dřívějška, opět odkrytými. Mrtvolky byly zpočátku polévány zbytky oleje, později metanolem. V jámách se spalovalo neustále, tedy ve dne v noci. Na konci listopadu 1942 byly všechny masové hroby vyklizeny. Počet mrtvol pohřbených do masových hrobů činil 107 000. V tomto čísle jsou obsaženy nejenom zplynované židovské transporty od doby, kdy začaly přijíždět do Osvětimi, do doby, kdy se začalo s jejich spalováním, ale i vězni zemřelí v táboře Osvětim v zimě 1941/42, kdy na delší dobu vypadlo krematorium u nemocničního baráku. Stejně tak zahrnuje všechny zemřelé vězně v táboře Birkenau.“⁵ K Eichmannově vlivu na osud transportů přijíždějících do tábora přitom konstatuje: „Podle rozkazu ... měli být všichni Židé transportovaní do Osvětimi prostřednictvím Eichmannova organizačního útvaru původně bez výjimky likvidováni.“⁶

Dojem z návštěvy Osvětimi, který zanechal Eichmann, přiznává jistou tíživost, již pod vlastním pohledem nabývalo neosobní účetnictví mrtvých lidských těl, vzápětí ji ale nechá rozplynout v biedermeierovské idyle: „Ještě dnes, po tolika letech, stále vidím před sebou ty hory mrtvol. Höß zpozoroval na mém obličejí nelibost, ale já jsem se okamžitě přemohl a odhodlaně jsem mu řekl: 'Když vidím tyhle mrtvolky, musím myslet na zuhelnatělá těla německých lidí po náletech

⁵ Höß, Rudolf: *Velitelem v Osvětimi: Autobiografické zápisky*. Praha, Academia 2006, s. 217–218 (podruhé titul v Academii vyšel pod stejným názvem v roce 2018).

⁶ *Tamtéž*, s. 219.

v Berlíně a dalších našich městech.’ Velitel Osvětlení k tomu nemohl než přikývnout, pak mne pozval do svého rodinného prostředí na poklidnou večeři.“⁷

Roman Cílek spolu s jednoznačným odsouzením zruďných myšlenek a činů nacistů nesklouzává k uplatňování kolektivní viny na všechny, kteří se nějak podíleli na stigmatizaci a perzekuci osob židovské národnosti, a snaží se rozlišovat její míru v závislosti na okolnostech, důsledcích, motivaci. Přiznává závažnost i argumentaci, že židovské obce a samosprávy v okupovaných zemích se svou strategií v rozporu s vlastními dobrými úmysly leckdy paradoxně přičinily o naplnění šoa v jeho enormním rozsahu, jak s ní vystoupila Hannah Arendtová ve své slavné knize o procesu s Eichmannem.⁸ Celkově se ztotožňuje s její interpretací, že Eichmann byl „pouhým“ vykonavatelem rozkazů, jenž bezmyšlenkovitě přijal nacistickou ideologii, pilným byrokratem v soustrojí masového vraždění, které pojímal jako dějinné poslání zjevené Vůdcem, ale současně jako příležitost k naplnění vlastní kariérní ctižádosti. Autor v neposlední řadě svou publikací demonstrovuje stálou aktuálnost mementa, které představuje holokaust a kariéra jeho „architekta“ tváří v tvář ostrakizaci a diskriminaci různých minoritních skupin, údajně ohrožujících hodnoty a stabilitu většinové společnosti.

Abstract

The book Adolf Eichmann – architekt holocaustu: Zločiny, dopadení a proces, který změnil dějiny [Adolf Eichmann – Architect of the Holocaust: Crimes, Capture and the Trial that Changed History] by the acclaimed non-fiction author Roman Cílek is intended for a wider audience with an interest in twentieth-century history, but this, the reviewer argues, does not diminish its scholarly integrity. Although it is not based on original research of previously unstudied archival sources, the reviewer believes that Cílek’s book deserves attention for its engaging presentation, the appropriate and impressive use of various types of documents and its clear, but not declarative, ethical message. By depicting the career of Adolf Eichmann (1906–1962), Cílek zooms in on the genesis and implementation of the Nazi idea of exterminating the entire Jewish people. Central to the book are the chapters devoted to Eichmann’s trial in Jerusalem in 1961, in which the author critically examines the failure of Czechoslovak diplomacy to provide the prosecution with evidence of Eichmann’s decisive role in the murder of the children of Lidice.

⁷ Citováno podle Eichmannova deníku, s. 106–107 recenzované publikace.

⁸ ARENDT, Hannah: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York, Viking Press 1963. V českém překladu: TÁŽ: *Eichmann v Jeruzalémě: Zpráva o banalitě zla*. Praha, Mladá fronta 1995; 2. vydání: Praha, OIKOYMENH 2019.

Keywords / Klíčová slova:

Adolf Eichmann; Holocaust; Nazism; Jews; Eichmann's Trial; Second World War

Adolf Eichmann; holokaust; nacismus; Židé; proces s Eichmannem; druhá světová válka

Laudatio k devadesátinám profesora Viléma Prečana

Vážený a milý pane Prečane,
vážená a milá paní Prečanová,
vážení a milí přátelé!

Dovolte mi začít návratem v čase a také trochu osobně. Nedávno uplynulo třicet let od chvíle, kdy jste mě, pane Prečane, přijímal do tohoto ústavu jako jeho zakladatel a první ředitel. Byl to pro mne zlomový životní okamžik a první setkání s Vaší autoritou. Ale proto to neříkám. Nejde o mě, nýbrž o ta tři desetiletí, jež jsou pro nás všechny podstatná a zřejmě již tvoří epochu.

Můžeme se zamýšlet, co tato epocha znamená v životě každého z nás, co v dějinách naší země a co v dějinách našeho ústavu, s nímž jsme všichni profesně a řeči bych i existenciálně spjati. To je koneckonců náš úkol jakožto historiků a historiček soudobých dějin. Já se přidřím toho posledního, jelikož jsme se tu shromáždili u příležitosti Vašeho velkého životního jubilea a jelikož jste otec zakladatel našeho ústavu i celého oboru.

Vydrží-li ve střední Evropě jakákoliv instituce po takovou dobu a neztratí-li svůj charakter a svého demokratického a profesionálního ducha, svědčí to o tom, že byla založena dobře. Co bylo pro mě podstatné a co mě překvapilo, když jsem do ústavu v roce 1992 nastoupil, byla vysoká profesionalita ve všech sférách – od perfektního stavu sociálního zařízení přes organizaci vědeckého života až po profesionální zpracování rukopisů monografií či organizaci mezinárodních konferencí. Ve sporech o ten či onen historický problém či událost byla vždy zaručena otevřená diskuse a svobodná výměna názorů. Učil jste nás chápat soudobé dějiny jako otevřený proces, který v pojetí konkrétního historika nemá absolutní objektivitu, ale klade na něj vysoké nároky, aby se k ní co nejlépe přiblížil.

To tehdy zdaleka nebylo samozřejmé. Ve srovnání se stavem nejnovějších dějin, které se v naší zemi psaly a učily pod otravnou a čím dál nesnesitelnější kuratelou marxismu-leninismu, to bylo něco nového a zásadního. Úplně jiný svět. Přitom jste, milý pane Prečane, musel počítat jen s tím, co tu bylo. Ale svými vysokými nároky a podivuhodnou energií jste nás nutil být lepšími, klást si vyšší cíle. Bylo to náročné pro Vás i pro nás, ale bez občasných sporů i konfliktů není žádný progres možný. Nechci skrývat, že mě a další kolegy oslovil Váš způsob přemýšlení o dějinách i způsob jejich podání, precizní práce s prameny a jazykem. Latku jste nasadil vysoko! Ale zároveň jste projevil dostatečnou míru shovívavé

tolerance a trpělivosti. Za to jsme Vám vděční, protože mnozí z nás jsme to potřebovali. Já určitě.

Tím nejdůležitějším, co chci říct, je to, v čem podle mě spočívá specifikum soudobých dějin a co zároveň souvisí s Vaším osobním vkladem do nich. Dějiny současnosti – jakkoli to tak může na první pohled vypadat – nejsou *contradictio in adjecto*! Spojují událost a účast, prožitek a porozumění, informaci a interpretaci, paměť a dějiny. To je na nich, myslím, jedinečné. Nejvíce je to patrné ve zlo-
mových událostech a v přechodech mezi diktaturou a demokracií.

Nuže, domnívám se, že soudobé dějiny jako náš obor (a tedy i tento ústav) začaly vznikat v srpnu 1968, v prvním okupačním týdnu, v němž dějiny splynuly se současností. Tehdy jste Vy, Milan Otáhal a další pracovníci někdejšího Historického ústavu ČSAV dávali dohromady *Černou knihu*, dokumentující široké spektrum vlasteneckého a občanského odporu proti sovětské invazi. V Černé knize stojí všestranně dokumentovaná pravda přítomné historie proti dezinformacím a dezinterpretacím. Ach, jak je to dnes aktuální!

Za historicky nezakreslený obraz přítomných dějin bylo ovšem nutné zaplatit vyhazovem z práce, ztrátou profese, trestným stíháním, existenční nejistotou – a nakonec vystěhováním z vlasti. Ale jak se to pak zúročilo! A co z toho všechno povstalo! A stále povstává. Je to nepřetržitý inspirující proud poznávání, dlouhá řada pramenných edicí, interpretací, debat na seminářích a konferencích, sporů a polemik. Zkrátka živá a otevřená diskuse o smyslu pražského jara 1968 jako jednoho ze symbolických center nejen našich dějin.

Stejně významný zakládající akt dějin přítomnosti – spjatý s historií naší země i s Vámi osobně, pane Prečane – spočívá v Chartě 77. Stal jste se nedílnou součástí jejího těla a duše. Ačkoli jste ji už nemohl podepsat, byl jste prvním chartistou v exilu. Chartistou takříkajíc na dálku, a přitom jste k Chartě měl blízko jako málokdo jiný. Svědčí o tom množství dokumentačních, organizačních a distribučních aktivit, budování informačních sítí, riskantní spojení s domovem prostřednictvím diplomatické pošty. Počet o tom zčásti vydává Vaše již publikovaná korespondence s Václavem Havlem. A další, rozsahem mnohem větší dokumentace ve Vašem osobním archivu by teprve ukázala úctyhodný rozsah všech aktivit.

Ale nedosti na tom! Také v případě Charty 77 se dokumentární práce měnila v hlubší historickou reflexi hnutí za lidská práva v evropském kontextu. A kladla základy k otevřené kritické interpretaci tohoto hnutí za občanskou svobodu a politickou pluralitu. Jste autorem řady precizních dokumentačních přehledů, studií a knih, které pomáhaly světu i domovu porozumět smyslu a významu Charty 77. Později se zúročily ve fundamentální třídílné edici všech chartistických dokumentů. Současný projekt dějin Charty 77, který nyní řešíme v našem ústavu, stojí na těchto Vámi položených základech.

Třetí pilíř – poslední, o kterém tu chci promluvit – spočívá v demokratické revoluci. Její nesamozřejmý úspěch v roce 1989 je svázán s podporou nezávislé

kultury v její samizdatové a exilové součásti. Nezávislé písemnictví je nutno chápat jako jeden z klíčových předpokladů svobodné existence demokratické a kulturní země.

Československé dokumentační středisko nezávislé literatury, které jste v osmdesátých letech založil a provozoval v německém Scheinfeldu, nebylo jen dokumentační a archivní institucí, nýbrž také živou součástí demokratického exilu, usilujícího o prolomení bariér ideologie a cenzury v husákovském a jakešovském Československu. Vzpomínám si, že když jsem počátkem devadesátých let přijel do Scheinfeldu, užasl jsem nad shromážděným bohatstvím. Byl to pro mě jeden z klíčových životních zážitků spojených s fascinujícím světem knihoven a archivů.

A také v *tomto* případě platí, co jsem již zmínil v obou případech předchozích. Připomenu dvě Vaše knihy: první je *Horký leden 1989 v Československu* a druhá *Demokratické revoluce: Stav a výhledy světa na jaře 1989*. A ptám se: O čem svědčí tyto práce zachycující historické události ve stavu zrodu? Svědčí o jedinečném sepětí současnosti s dějinami, které si v takové intenzitě vnímání a hloubce porozumění neumím spojit s nikým jiným než s Vámi.

Vyplývá mi z toho, že historik, který není lhostejný k přítomnosti, chápe lépe dějiny v jejich složitosti. A naopak, znalost historie umožňuje porozumět spleť přítomnosti. Ale nefunguje to samozřejmě! Je třeba, aby se to vše spojilo v osobnosti Vašeho formátu.

Komu jinému bylo možné svěřit úkol výzkumu předpokladů, průběhu a následků demokratické revoluce 1989 než Ústavu pro soudobé dějiny pod Vaším vedením? Také v tomto směru se rozběhl svobodný výzkum v bezprostřední návaznosti na Vaše exilové aktivity. Také zde bylo na čem stavět.

Vaše další vize a nápady se měnily v konkrétní projekty po roce 1990, kdy byl Ústav pro soudobé dějiny založen. A směřovaly do nejrůznějších stran historického výzkumu. Nemáme čas všechny je tu podrobně charakterizovat. To musí být učiněno jinde. Jmenujme jen: dějiny druhé světové války, Československo a velmoci, studená válka a demokratický exil, únorový převrat a komunistická diktatura, dějiny Státní bezpečnosti, židovská a menšinová studia atd.

To vše začalo být pěstováno s důrazem na mezinárodní souvislosti spojené s otevřením české historiografie Evropě a světu. Otevřel jste okno do Evropy a vyvětral český „normalizační“ zápach.

A ještě jedno je třeba zmínit, co je stejně důležité, byť poněkud skryté. Bez Vaší ženy, paní Heleny Prečanové, by tohle vše bylo sotva možné. Prosím, aby to nebylo bráno jako věta na okraj, jako zdvořilá fráze. Představte si za tím trpělivou a namáhavou každodenní práci, na níž mají společný podíl muž a žena, kteří spojili své osudy na celý život – doma i v exilu, v dobrých i zlých časech. Za vším, co se pojí s bohatou profesní aktivitou Viléma Prečana, je třeba rovněž vidět nenápadné, ale trvalé a důležité působení a práci paní Heleny Prečanové.

Vážený a milý pane Prečane, dovoluji Vám jménem všech pracovníků Ústavu pro soudobé dějiny blahopřát k Vašemu báječnému životnímu jubileu. Přejeme Vám i Vaší paní mnoho zdraví, radosti, štěstí a požehnání.

Děkujeme Vám za všechno, co jste vykonal! Včetně toho, co nám čas od času nemuselo být příjemné, ale co nás zpravidla posunulo vpřed na naší cestě.

Jsme rádi, že tu jste s námi.

A na závěr mi dovoluji vyslovit přání: Kež i Prečanův ústav jednou oslaví své devadesátiny!

Jiří Suk

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Tuto řeč pronesl autor na slavnostním shromáždění k devadesátým narozeninám Viléma Prečana v sídle Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR dne 9. ledna 2023 a znovu zazněla 17. ledna na oslavě, kterou na jeho počest ve Vile Lanna uspořádal Badatelský nadační fond Anny a Jaroslava Krejčího společně s Knihovnou Václava Havla a Ústavem T. G. Masaryka.

Abstract

On 9 January 2023, Vilém Prečan, Czechoslovak and Czech historian, founder and first director of the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences (from 1990 to 1998) celebrated his ninetieth birthday. On this day, at a festive gathering at the Institute, historian Jiří Suk delivered a congratulatory speech, which was again heard at a celebration held in Prečan's honour on 17 January at Villa Lanna in Prague, organized by the Anna and Jaroslav Krejčí Research Foundation together with the Václav Havel Library and the T. G. Masaryk Institute. The speaker stressed that Vilém Prečan was in fact the founder not only of the Institute, but of the field of contemporary history in Czechoslovakia and the Czech Republic, and highlighted three moments in which Prečan's extraordinary ability to combine his own deep involvement in historical events with their systematic documentation, reflection and interpretation according to the rules of historical scholarship was evident. All three became not only parts of his personal history of civic engagement, but also his main research topics and gave life to the beginnings of contemporary history as an independent discipline. The first was the Prague Spring of 1968, when Prečan, together with colleagues from the Institute of History of the Czechoslovak Academy of Sciences, recorded the dramatic events in the streets of Prague after the invasion of the Warsaw Pact troops in the so-called Černá kniha [Black Book]. This resulted in the loss of his profession, criminal prosecution, and finally, in his exile in 1976. The second moment was Prečan's multifaceted interaction with Czechoslovak dissent after the establishment of Charter 77. He became one of the most active advocates and promoters of the Charter's activities and significance

abroad. As the third pillar, Suk mentions Prečan's contribution to the emerging pre-conditions for the democratic revolution, which consisted primarily in the establishment and running of the Czechoslovak Documentation Centre for Independent Literature (Československé dokumentační středisko nezávislé literatury, ČSDS) in Scheinfeld, Bavaria, as well as in his systematic mapping of this phenomenon in the international context. The speaker also mentions the essential and inherent contribution of Prečan's wife Helena, to his work.

Keywords / Klíčová slova:

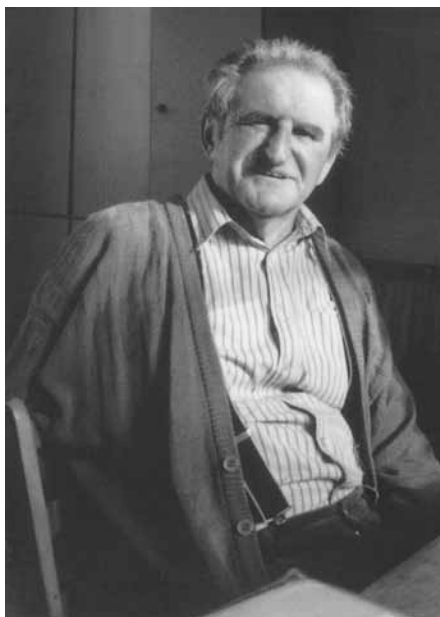
Vilém Prečan; Czechoslovakia; Czech historiography; contemporary history

Vilém Prečan; Československo; česká historiografie; soudobé dějiny

Zemřel Karel Kaplan

28. srpna 1928 (Horní Jelení) – 12. března 2023 (Praha)

Dvanáctého března tohoto roku zemřel po dlouhé nemoci Karel Kaplan.¹ Byl bezpochyby mimořádně významným historikem československých poválečných dějin. Jeho životní dráha také příznačným způsobem po desetiletí reprezentovala osudy celé jedné generace českých historiků: byl totiž nejen historikem onoho období, ale v mnoha ohledech i jeho aktérem a spolutvůrcem. Narodil se jako druhorozený syn v rodině venkovského ševce ve východních Čechách. Brzy mu zemřela matka, vychovávala jej babička. V roce 1943 nastoupil do učení do mistrovské školy obuvnické v Baťových závodech ve Zlíně, kterou v roce 1947 absolvoval. V témž roce vstoupil – mimo jiné pod vlivem staršího bratra, který se za okupace účastnil komunistického odboje a strávil několik let v německé káznici – do komunistické strany. Od roku 1948 pak pracoval šestnáct let v různých

---

¹ Text tohoto nekrologu vychází z příspěvku, který Oldřich Tůma uveřejnil v *Soudobých dějinách* pod názvem „Karel Kaplan – 90 let“ (roč. 25, č. 3–4 (2018), s. 612–614), a publikuje se zároveň v *Českém časopise historickém*.

funkcích v jejím aparátu. V tomto přelomovém roce se také oženil, v krátkém odstupu se pak stal otcem dvou synů a dcery.

Karel Kaplan nezískal gymnaziální ani vysokoškolské vzdělání. To v jeho případě nahrazovalo samostudium a absolvování různých typů stranického vzdělávání (dálkové studium na Vysoké škole stranické a aspirantské studium historie v Institutu společenských věd při Ústředním výboru KSČ). Výzkumu československých poválečných dějin se věnoval ještě jako pracovník komunistického aparátu. V šedesátých letech měl jako historik unikátní příležitost ke studiu jinak tehdy zcela nepřístupných dokumentů z archivu ÚV KSČ. Stal se totiž členem několika stranických komisí, jejichž úkolem bylo přezkoumat porušování zákonů v padesátých letech. Právě studium těchto materiálů bylo jednou z okolností, jež výrazně ovlivnily jeho názorový vývoj. Pro výrazně kritická stanoviska k nezákonnostem spjatým s nedávnými politickými procesy a k nedůslednosti počínajících rehabilitací musel k 1. dubnu 1964 ze stranického aparátu odejít. Ve stejném roce se stal vědeckým pracovníkem Historického ústavu ČSAV a historiografie se stala na další více než půlstoletí jeho hlavní životní náplní a vášní.

I tak se ovšem od poloviny šedesátých let podílel na pokusu o reformu komunistického systému v Československu a účastnil se práce některých expertních týmů, jež ji připravovaly; zapojil se především do skupiny, která pod vedením Zdeňka Mlynáře promýšlela a navrhovala základy budoucí reformy politického systému, a pracoval i v týmu, který vedl Radovan Richta a jenž se věnoval otázkám životního prostředí. Na jaře 1968 participoval také na přípravě *Akčního programu KSČ*. Ke zkoumání nezákonných procesů v padesátých letech se vrátil v takzvané Pillerově komisi, zřízené k tomu účelu stranickým vedením. Především se ale podílel (v letech 1965 až 1969 jako zástupce ředitele) na přípravách transformace Historického ústavu ČSAV a na vypracování nové koncepce bádání o nejnovějších dějinách Československa. Přeměnu Historického ústavu v moderní vědecké pracoviště a spolu s tím i Kaplanovu vědeckou kariéru ovšem přetřhla srpnová intervence a nástup normalizace. Na vysočanském sjezdu KSČ byl ještě 22. srpna 1968 zvolen členem Ústřední kontrolní a revizní komise. Závěrečná zpráva Pillerovy komise, kterou z velké části sám koncipoval, už ale nemohla v Československu vyjít. V roce 1970 byl ze strany vyloučen a musel odejít i z Historického ústavu. Od 1. ledna 1971 pracoval jako topič v národním podniku MITAS v Praze. V roce 1972 byl zatčen a několik měsíců držen ve vyšetřovací vazbě. V roce 1976 se vystěhoval do Spolkové republiky Německo, v odvetu za jeho historické publikace mu bylo už v roce 1977 odňato československé občanství.

Karel Kaplan dokázal za cenu značného osobního rizika pořídit a s pomocí dalších obětavých kolegů do západního Německa vyvézt kopie obrovského množství dokumentů z archivu Ústředního výboru KSČ. Tento soubor tvořil pak až do počátku devadesátých let i v mezinárodním měřítku zcela unikátní příležitost ke studiu dokumentů z archivu vládnoucí komunistické strany. Sám Kaplan

podrobil ve svých četných publikacích fungování komunistického režimu v Československu přesným a nemilosrdným analýzám. V sedmdesátých a osmdesátých letech vycházely v exilových nakladatelstvích, kolovaly v samizdatu, ale byly také hojně překládány do světových jazyků, a staly se v té době ojedinělým zdrojem informací o podobě režimů vládoucích za železnou oponou. S jistou nadsázkou se tedy dá říci, že zatímco emigrací mnoha osobností utrpěla česká věda a společnost nedocenitelné ztráty, v Kaplanově případě jako by tomu bylo naopak: tím, že mohl výsledky svého neobyčejně rozsáhlého pramenného studia publikovat, tehdy výrazně obohatil světovou, a tudíž i českou historiografii a přispěl zprostředkovaně též k politickým a společenským změnám na konci osmdesátých let. Ruku v ruce s tím šla i Kaplanova častá spolupráce s Rádiem Svobodná Evropa, Hlasem Ameriky a dalšími stanicemi, jež vysílaly v českém a slovenském jazyce ze Západu.

Hned po listopadu 1989 se Karel Kaplan vrátil do vlasti a stal se jednou z vůdčích a formujících osobností nově etablovaného oboru soudobých dějin v československém kontextu. V roce 1990 byl jedním ze zakládajících vědeckých pracovníků nově založeného Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV (později AV ČR). V prvním desetiletí existence ústavu, před svým odchodem do důchodu, výrazným způsobem spoluvytvářel a ovlivňoval podobu tohoto nového akademického pracoviště. Od počátku devadesátých let vyšly i doma desítky jeho zásadních prací, bez jeho přínosu by historiografie dějin Československa v období 1945 až 1968 byla zcela nepředstavitelná. Kaplanova bibliografie samotná by vydala na poměrně obsáhlou brožuru,² jeho práce byly přeloženy a publikovány v mnoha jazycích. Karel Kaplan je dodnes bezkonkurenčně nejčastěji citovaným českým historikem nejnovějších dějin v databázi Web of Science. Karel Kaplan byl také chodící encyklopedií československých dějin po roce 1945, konzultace a rady, které ochotně, trpělivě a často poskytoval kolegům nebo novinářům, měly pro jejich práci neocenitelný význam. Jeho publikace o nastolení komunistického režimu v Československu,³ o mechanismu inscenovaných politických procesů padesátých let,⁴ o sociálních dějinách Československa,⁵ ale i mnohé další, mají a ještě dlouho budou mít nezastupitelné místo mezi naprosto nepostradatelnými tituly pro každého, kdo se poválečnými dějinami Československa a východní Evropy

² Bibliografie Karla Kaplana do roku 2018, kterou zpracovala Eva Štěpánová, je k dispozici v *Soudobých dějinách*, roč. 25, č. 3–4 (2018), s. 615–655.

³ KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1993; TÝŽ: *Pět kapitol o Únoru*. Brno, Doplněk 1997.

⁴ TÝŽ: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha, Mladá fronta 1992; TÝŽ: *Největší politický proces: „M. Horáková a spol.“* Brno, Doplněk 1995.

⁵ TÝŽ: *Kořeny československé reformy*, sv. 1–4. Brno, Doplněk 2000 a 2002.

bude chtít zabývat. I po návratu do vlasti se přitom Karel Kaplan podílel na popularizaci výsledků historického bádání; především v devadesátých letech často spolupracoval s rozhlasem nebo televizí.

Karel Kaplan nedokázal nepracovat, ani když dosáhl devadesáti let. I v pokročilém věku docházel do ústavu a připravoval k vydání další rukopisy nebo soubory dokumentů, které čekaly v jeho pracovně – i když se jednalo spíše už o doplňky dříve publikovaných studií. Teprve v několika posledních letech života mu zdravotní obtíže zamezily pokračovat v práci.

Občas jsme se na vrub Kaplanových prací mohli setkat s komentáři, že nereflektoval relevantní historickou literaturu a že jen reprodukoval údaje pramenů. Jistě, Kaplanova pracovní metoda byla svébytná. Traduje se, že říkával: „Mě nezajímá, jak je to v knihách, mě zajímá, jak je to v archivu.“ Literaturu skutečně ve svých knihách nediskutoval a nekomentoval (byť ji, jak vědí ti, kteří měli štěstí s ním o historii debatovat, dobře znal). Ne všechny jeho práce mají samozřejmě stejnou analytickou hodnotu, někdy – a zvláště v posledních letech – šlo spíše o materiálové studie. I ty jsou ovšem hodnotné svou přesností a bohatstvím informací. Ale především, Kaplan stavěl na hluboce promyšleném a konzistentním výkladovém konceptu československých poválečných dějin a jeho studie přinášely mnohem více než jen reprodukci pramenných údajů.

Někteří myslí, že hodnotu Kaplanových prací umenšuje fakt, že je napsal někdejší funkcionář KSČ. K tomu, za jakých okolností může historik (a tím spíše historik, který kdysi onu minulost pomáhal vytvářet) přispívat společnosti k vyrovnání s minulostí, svého času Karel Kaplan poznamenal: „Proto jsem taky říkal, že první takovou podmínkou je, že on sám se ke své vlastní minulosti, k tomu, co udělal, k tomu, co napsal, musí vyjádřit.“⁶ Že to sám udělal a že svou funkcionářskou minulost svým odborným i občanským angažmá dávno odčinil a vyvážil, může ten, koho to zajímá, zjistit i studiem titulů mimořádně obsáhlé Kaplanovy bibliografie.

Karel Kaplan patří ke skutečným nestorům a zakladatelům oboru československých a českých soudobých dějin, a to nejen v domácím, ale i mezinárodním měřítku. V roce 1994 obdržel Cenu Egona Erwina Kische, udělovanou autorům literatury faktu, 28. října 2008 mu prezident republiky udělil medaili Za zásluhy o stát v oblasti vědy.

Oldřich Tůma

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

⁶ CUHRA, Jaroslav – KOPEČEK, Michal: Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete: Rozhovor s Karlem Kaplanem. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana*. Brno, Prius 2003, s. 10–29, cit. s. 27.

Abstract

Oldřich Tůma in his obituary recalls the historian Karel Kaplan (1928–2023) as one of the founders, a central figure and a true father of the field of Czechoslovak and Czech contemporary history, not only locally, but also internationally. His life trajectory was symptomatic of a whole generation of Czech historians: he was not only a historian of post-war Czechoslovakia for the period from 1945 to 1968, but in many ways also an actor and co-creator of the era. Soon after the war, he joined the Communist Party of Czechoslovakia (Komunistická strana Československa, KSČ) and for the following sixteen years worked in various positions in its apparatus. At the same time, he became professionally involved in recent Czechoslovak history. In the second half of the 1960s, he served as deputy director of the Historical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences, while, in a parallel way, becoming involved in the reform movement as an expert on influential social science teams and as a member of commissions established to rehabilitate victims of the illegal political trials of the 1950s. After the defeat of the Prague Spring, he was expelled from the party, deprived of the ability to practice his profession and imprisoned for several months. In 1976, he emigrated to the Federal Republic of Germany. In exile, he published a number of works analysing the functioning of the communist regime in Czechoslovakia. He drew on a large and unique collection of documents from the archives of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia, copies of which he made at home and, with the help of friends, exported abroad. Since the early 1990s he was involved in the activities of the newly established Institute of Contemporary History of the Czechoslovak (later Czech) Academy of Sciences in Prague and wrote numerous other works on the establishment of the communist regime in Czechoslovakia, the mechanisms of staged political trials, social history after 1948 and other topics that, taken together, form the pillars of today's historiography of communist Czechoslovakia. Karel Kaplan is perhaps not only the most prolific but also the most translated Czech historian of contemporary history, whose works have been published in many languages. The author emphasizes that Kaplan's working method was indeed strongly empirical, which some scholars are critical of, but his findings were based on a deeply thought-out and consistent interpretative concept of Czechoslovak post-war history, and his studies provided much more than a mere reproduction of the archival material.

Keywords / Klíčová slova:

Karel Kaplan; Czech historiography; Czechoslovakia; Czech Republic; communism; contemporary history

Karel Kaplan; česká historiografie; Československo; Česká republika; komunismus; soudobé dějiny

„Na čem právě děláš?“

Karlu Kaplanovi

Nevím, zda šlo o specifický druh pozdravu určený jen mně (asi ne), ale bývalo to zajímavé. Většinou to vedlo ke krátké přednášce o tématu, v němž jsem byl já v badatelské fázi a Karel Kaplan ho výstižně sumarizoval. V ojedinělých případech, výrazně si pamatuji jeden, řekl: „To je blbost.“ Mínil tím spíše mé rozhodnutí věnovat nějaké věci úsilí, nikoliv že by k tomu nebylo co říci. Ale zdálo se mu to okrajové. To hlavní však bylo obsaženo v té úvodní narážce – na čem děláš/pracuješ?. Nepovažuji se za člověka Karlu Kaplanovi blízkého, když jsme se seznámili, jemu se blížila sedmdesátka a mně bylo dvacet pět, rozkoukával jsem se po československých soudobých dějinách, měl silné názory a pramálo znalostí. Nicméně jsme spolu snad dobře vyšli kvůli mé ochotě vyhledávat v archivech a následně publikovat. To totiž považoval za podstatu naší práce.

Shrnutí jeho života se věnovali a věnují jiní, za sebe mohu vyzdvihnout pár věcí, které se někdy tak nějak lehko přecházejí. Tou první je podle mého soudu dodnes nedoceněný výsledek práce takzvané Pillerovy komise, kde nejde jen o samotnou (stranou odmítnutou) závěrečnou zprávu, ale o celé pojetí podkladových studií, které jsou dodnes dokladem erudice, schopností a odvahy většiny členů kolektivu, v němž měl Karel Kaplan významné slovo. To druhé souvisí. Tak snadno se řekne, že vyvezl do zahraničí při vystěhování s pomocí přátel dokumenty ze stranických a bezpečnostních fondů. Jenom se trochu zapomíná, že tomu předcházela velmi riskantní práce s přípravou různého druhu. Pro člověka, který měl za sebou zkraje sedmdesátých let krátké vazební stíhání, ale nic bez nemalého rizika. Přes západoněmeckou ambasádu pomohli s převozem další odvážní a následovalo zveřejňování materiálů, které byly stejně třaskavé jako třeba nově vyvíjená utajovaná zbraň. V situaci, kdy v Československu zůstaly rodiny dvou jeho synů, také stěží něco samozřejmého. Zato se našli lidé, kteří dokázali naznačit: to se mu to píše, když má takové zdroje. Když se archivy otevřely, měli sami možnost, neřekl bych ale, že každý uspěl.

Karel Kaplan zůstal svůj, pracovitý a oddaný archivnímu výzkumu. Je už zavedenou floskulí, že kdo chce bádát o poválečných dějinách, má si nejprve přečíst Kaplana. Dodává se k tomu někdy, že je samozřejmě ale trochu překonaný. Osobně si nejsem jistý, nakolik ho ti, kdo ho mají za „překonaného klasika“, sami doopravdy četli. Kaplanovo dílo totiž nereprezentují jen snadno dostupné knížky z Mladé fronty a dalších komerčních nakladatelství, ale také třeba svazky Sešitů Ústavu pro soudobé dějiny a další malonákladové tisky, ve kterých zkraje

devadesátých let publikoval řadu studií předbíhajících dobový zájem o mfle. A nebyly to jen „politické“ dějiny, s nimiž je obvykle spojován, ale každodennost, moc, vládnutí a podobná témata, dlouho předtím než přišla do módy. Všechno ve skromnosti, že s tím teprve začínáme, ale s vědomím, že bez ohledu na stav poznání je třeba začít.

Před skoro dvaceti lety jsme s Michalem Kopečkem vedli s Karlem Kaplanem dlouhý rozhovor, jakési *laudatio* k sedmdesátým pátým narozeninám. Vyšel ve zkrácené podobě pod názvem „Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete“,¹ dodnes mám ovšem schovaný celek. Do publikované verze se nedostala Kaplanova pocta dělníkům a obecně slova o rovnocenném vztahu k lidem vnímaným jako „pomocníci vědy“. Razantně byla ovšem vykrácena i pasáž, z níž vzešel název článku. Tak nyní v autentickém podání: „Další takový problém je, a to mě dost mrzí – já jsem se s tím setkal, když jsem dělal konzultanta na ústředním výboru – že mezi historiky existují takové skupiny, které jdou proti sobě a které se nemají rády. A ono bohužel to existuje pořád. A to by nemělo, mělo by nám jít skutečně o to – bez ohledu na to, jestli to je ten, nebo ten – hledat pravdu. Protože úplnou pravdu nikdy nikdo nenapíše. Jde o to, jestli se k té pravdě přiblížíte, nebo jestli se od ní vzdalujete. Nám jde o to, abychom se k té pravdě přibližovali. To si myslím, že jsou základní věci, které bych viděl.“² Tak tohle nám Karel Kaplan také vzkazuje.

Jaroslav Cuhra

Paměť národa – Post Bellum

Abstract

In a short personal reflection, Jaroslav Cuhra recalls his colleague from the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences, the recently deceased leading historian of communist Czechoslovakia, Karel Kaplan (1928–2023). He points out that Kaplan is not an “outdated classic” of the field and that his research interests were not limited to political history. Kaplan was convinced that historians, regardless of rivalries, should work together to come as close as possible to a true understanding of history.

¹ CUHRA, Jaroslav – KOPEČEK, Michal: Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete: Rozhovor s Karlem Kaplanem. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana*. Brno, Prieus 2003, s. 10–29.

² Záznam rozhovoru Jaroslava Cuhry a Michala Kopečka s Karlem Kaplanem z jara 2003 (v osobním archivu autora).

Keywords / Klíčová slova:

Karel Kaplan; Czech historiography; Czechoslovakia; Czech Republic;
communism

Karel Kaplan; česká historiografie; Československo; Česká republika;
komunismus

BÁRTA, Milan (ed.): *Člověk v soukolí StB*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2020, 318 s., ISBN 978-80-88292-72-2.

Výzkum problematiky Státní bezpečnosti patří mezi stále aktuální a živá témata, a navíc stále rezonuje napříč celou společností; příkladem za všechny budiž nepomíjející fenomén někdejších spolupracovníků tohoto represivního orgánu z řad současných ústavních činitelů. Představovaný svazek, na jehož vzniku se kromě Milana Bárty podílelo dalších sedm autorek a autorů, předkládá celkem sedm případových studií. Autorský kolektiv prostřednictvím těchto biografických črt nastiňuje příběhy vybraných jednotlivců, kteří uvízli v osidlech Státní bezpečnosti.

Vedle studií obsahuje přibližně třísetstránková publikace stručný přehled útvarů československých bezpečnostních složek, který čtenáři pomůže vyznat se v celkem složitém strukturálním vývoji, jímž tyto organizace mezi lety 1948 a 1989 prošly. Orientaci v textu ulehčuje také jmenný rejstřík a poznámkový aparát přehledně umístěný pod čarou. Zaujme bohatá obrazová příloha, obnášející kromě fotografií i řadu kopií archivních pramenů.

Hned úvodní studie, jejímž autorem je Martin Tichý, umožňuje vytvořit si vlastní obrázek o možných důvodech spolupráce na příkladu tří někdejších spolupracovníků Státní bezpečnosti – zatímco Arnošt Boček jakožto „profesionální bonzák“ může evokovat jistý archetyp „klasického“ agenta StB, kontakty Oldřicha Bartáka a Vladimíra Hollera s bezpečností byly motivovány především snahou ochránit sama sebe, případně rodinné příslušníky, před hrozícím soudním procesem a umístěním do pracovního tábora.

Prostřednictvím studie Pavla Kreisíngera a Jaroslava Nečase může čtenář nahlédnout do problematiky často zmiňovaného

zpravodajského vytěžování někdejších příslušníků zpravodajských a bezpečnostních složek nacistického Německa československými úřady. Autorské duo představilo životní osudy Wernfrieda Pfaffa, někdejšího důstojníka SS a vedoucího služebny Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*) v Hradci Králové, který se ještě během svého poválečného věznění stal agentem StB a po propuštění agilním a loajálním spolupracovníkem na území Spolkové republiky Německo.

Pronikání agentů Státní bezpečnosti do řad katolické církve v Československu se dotýká příspěvek z pera Stanislavy Vodičkové. Ta se zaměřila na Adolfa Ungera, katolického kněze, který se neostýchal navázat spolupráci s nacistickým i komunistickým režimem kvůli prosazení vlastních cílů. Za okupace se tak stal konfidentem gestapa a již v roce 1949 zahájil svoji kariéru „vlasteneckého kněze“. Činnost v rámci tzv. Katolické akce přerušilo Ungerovo odsouzení za údajnou velezradu v roce 1951, ve spolupráci s StB ale pokračoval i během svého věznění a jako tajný agent působil ještě řadu let po svém propuštění.

Jiří Urban zaměřil pozornost na činnost spolupracovníků Státní bezpečnosti v kontextu probíhající kolektivizace a vybral si k tomu životní příběhy Karla Lieslera, Bedřicha Hrdličky a Josefa Čermáka, kteří působili na území Královéhradeckého kraje. Jak autor sám upozorňuje, proniknout mezi protikomunisticky smýšlející obyvatele mělo pro StB prioritu, což platilo o to víc ve zmíněném regionu, který měl pověst „reakčního“ kraje se silnou podporou někdejší agrární strany. Stejně jako v úvodní studii Martina Tichého je zajímavé sledovat různé motivy k navázání spolupráce s StB, tím spíše že žádná ze sledovaných osob se (alespoň v počátku) nedala označit za konformní s komunistickým režimem.

Jedinou portretovanou agentkou v této publikaci je Věra Hložková, jejíž osudy sledovala Markéta Doležalová. Hložková by se dala podle ní jednoznačně charakterizovat jako „univerzální svědkyně“, jejichž výpovědi využívali komunističtí vyšetřovatelé i v těch nejexponovanějších případech. Během svého poválečného věznění byla Hložková mimo jiné umístěna jako agentka v cele s Miladou Horákovou. Kromě toho byly ale její výpovědi využity také proti někdejšímu náměstkovi ministra národní bezpečnosti Karlu Švábovi v procesu se Slánským či v případě Gustáva Husáka.

Prokop Tomek předložil na stránkách této knihy přepracovanou biografii Arnolda Keilbertha, člena KSČ německého původu a řídicími orgány kladně hodnoceného spolupracovníka StB. Jeho kariéru přerušily normalizační čistky, během 70. let o něj ale tajná policie opětovně projevila zájem a navázaná spolupráce trvala dokonce až do roku 1990. Přestože se Keilberth projevoval jako velmi iniciativní agent, po pádu komunistického režimu se pasoval do role oběti a odvolával se na údajná přátelství s disidenty.

Publikaci uzavírá studie editora Milana Bárty, v níž jsou nastíněny kariéry tří bývalých zaměstnanců Ministerstva vnitra – Františka Kupce, Vítězslava Hlaváčka a Stanislava Prokopa. Jednalo se typologicky o velmi specifickou skupinku, protože všichni jmenovaní během své služby koordinovali spolupracovníky StB a po svém propuštění ze služby byli v období normalizace sami získáni pro spolupráci. Zajímavé ve všech třech případech bylo, že agenturní činnost těchto osob vzala rychle zasvě a jejich aktivita záhy pohlala.

Všechny studie sborníku *Člověk v soukolí StB* se ubírají mikrohistorickou cestou a prostřednictvím individuálních životních osudů nastiňují široké spektrum možných důvodů a motivací pro navázání spolupráce

s obávanou Státní bezpečností. Právě v poznání aktérů bez masek, s konkrétními lidskými tvářemi, tkví největší přínos této publikace.

Vojtěch Češík

BRASÓ, Broggi Carles: *Los médicos errantes: De las Brigadas Internacionales y la revolución china a la guerra fría*. Barcelona, Editorial Crítica 2022, 419 s., ISBN 978-84-9199-375-9.

Začátkem loňského roku spatřila v Barceloně světlo světa kniha, jež završila bezmála desetiletý výzkum zaměřený na pozoruhodný kolektiv aktérů globálních dějin dvacátého století známých pod označením „španělští“ lékaři (*los médicos españoles*), jakkoli se ve skutečnosti jednalo o zdravotníky ze zemí střední a východní Evropy včetně českých zemí.

Katalánský historik a sinolog Carles Brasó Broggi zpracoval poutavé osobní dějiny těch, kteří se snažili zavést lepší standardy lékařské péče v časoprostoru několika válek dvacátého století: španělské občanské války, čínsko-japonské války, druhé světové války, jakož i celé jedné „vnitřní“ a mimořádně vleklé války, pro niž se vžil název „studená“. Kniha, jejíž titul lze přeložit jako *Potulní lékaři* (nebo volněji *Lékaři odkud): Od mezinárodních brigád a čínské revoluce do studené války*, se točí kolem národnostně různorodého týmu sedmnácti lékařů a dvou laborantek, kteří se nejprve začlenili do mezinárodních brigád bojujících ve španělské občanské válce (1936–1939) na straně republiky a později se jako spolupracovníci Mezinárodního výboru Červeného kříže vydali do Číny. Vedle interbrigadistické minulosti a následné internace ve francouzských uprchlických táborech sdíleli členové této „výpravy“ několik dalších „znaků“: pocházeli ze zemí

střední a východní Evropy (z území někdejšího Rakousko-Uherska, Německa, Ruska, Ukrajiny, Polska, Bulharska a Rumunska), měli židovský původ a výrazně levicové smýšlení (většina vyznávala komunistickou ideologii). Jejich věkový průměr činil dvaatřicet let a v Číně mezi sebou komunikovali španělsky (odtud jejich přezdívka „španělští lékaři“). Patřili mezi ně i dva českoslovenští lékaři, František Kriegel (1908–1979), původem z Haliče, a v Praze narozený Bedřich Kisch (1894–1968), podstatně méně známý bratr slavného „zuřivého reportéra“ Egona Erwina Kische.

Právě Františku Kriegelovi autor napříč celou knihou věnuje mimořádnou pozornost, kterou by myslím ocenili hlavně čeští čtenáři – zvláště pokud by se kniha dočkala českého překladu, který by v tomto ohledu mohl znamenat vítané obohacení a doplnění k objemné biografii *Kriegel* z pera Martina Gromana, čerstvě vydané v nakladatelství Paseka. Kupříkladu Kriegelovo čínské období, dosud plně otazníků, se v práci katalánského autora odkrývá ve zcela jasných obrysech a také značně vzrušujících souvislostech. Kriegelův osud vlastně rámuje celou knihu: s idealistickým zápalem ji otevírá, a také „hořko-sladce“ uzavírá... Idealismus je totiž dalším společným jmenovatelem devatenáctičlenné skupiny lékařů a zdravotníků, kteří tvrdě pracovali nejen na záchraně lidských životů, ale zejména na záchraně vlastních snů.

Není to však jen kniha životních trajektorií „španělských“ lékařů, kteří se posouvali po mapě světa zároveň s tím, jak se rozpouštěly nové a nové konflikty. Autor měl větší ambice a také širší záběr – prostřednictvím jejich životů analyzuje situaci ve střední Evropě před druhou světovou válkou, antisemitismus, politiku Kominterny, internacionalismus, kolonialismus. Zabývá se různými problémy španělské občanské války (včetně například velmi nedostatečně probádaného

válečného zdravotnictví) a nachází velmi zajímavé a málo známé paralely mezi tímto konfliktem a čínsko-japonskou válkou. Vše identifikuje a detailně rozvíjí právě na základě životních situací oněch devatenácti. Postupuje od konkrétního k obecnému. Brasó dokáže syntetizovat velké množství informací a strukturovat je tak, že fakta a události líčené prostřednictvím vybraných protagonistů dostávají smysl. Opírá se o rozsáhlý archivní výzkum (bádal ve dvaceti archivech deseti různých zemí – včetně Číny – a také v několika soukromých archivech; na zdroje odkazuje velmi pečlivě) a působivé množství odborné literatury.

Knih je to hutná a inovativní. Čtenář se místy prodírá hustou, až nepropustnou džunglí zeměpisných a osobních jmen, která si (zejména v případě Číny) těžko dokáže zapamatovat a jako v každé opravdové džungli se taky snadno a opakovaně ztrácí. Četba tak může být někdy únavnější, náročnější. Autor si to však zdá se dobře uvědomuje, když tyto čtenářské „obtíže“ vzápětí kompenzuje a text se v pravidelných intervalech snaží odlehčit různými vedlejšími příběhy a střípky ze života primárních i sekundárních aktérů. Daří se mu to podle mě v rozumné míře: „poučenému“ publiku četbu příjemňuje, v žádném případě však natolik, aby se z titulu stala povrchně laděná publikace pro širokou veřejnost. Inovativní je přinejmenším ze dvou důvodů. Tematicky se zaměřuje na dosud zcela „slepé“ místo historického bádání. A metodologicky stojí na pomezí globální mikrohistorie a klasické skupinové biografie, přičemž dělá – aspoň dle mého názoru – čest oběma přístupům. Autor nabízí (a nevnučuje) plnější vysvětlení problémů a zásad, které určovaly osudy těchto mužů (a žen) ve středním věku, pověřených „odbornou“ záchranou životů i „obyčejným“ zdravotnickým managementem a zároveň zcela přirozeně zatížených svými vášněmi, potřebami, představami,

povinnostmi, nejistotami a také sebeobětováním. Brasóovu knihu lze číst i jako přehlídku tónů a podtónů lidského idealismu, včetně takového, který dává v sázku samotný život svého nositele (a který si dnes už nedokážeme ani představit). Čtenáře nutí zaujmout kritický postoj k celému – na zvraty velmi bohatému – dvacátému století, a právě v tom osobně spatřuji jeho kvalitu a trvalou hodnotu.

Hana Bortlová-Vondráková

TEIGE, Karel: *Deníky 1912–1925*. Eds. Jan Wiendl a Tereza Sudzinová. Praha, Filip Tomáš – Akropolis – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Památník národního písemnictví 2022, 792 s., ISBN 978-80-7470-416-1, 978-80-7671-037-5 a 978-80-87376-84-3.

Vydání jedinečného pramene – deníků uměleckého a literárního kritika a teoretika, výtvarníka a publicisty Karla Teigeho – je nesporně mimořádnou kulturní událostí. Nakladatelství Akropolis (Filip Tomáš) ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy a Památníkem národního písemnictví v Praze přináší publikaci v jedinečné, potěšující grafické podobě, vzešlé z dílny Michala Smejkal a Ondřeje Líma (Studio Symbiont). Ediční přípravy se ujali literární historik Jan Wiendl a redaktorka Tereza Sudzinová. Odvedli záslužnou práci, jak o tom svědčí již příkladná „ediční zpráva“ v závěru knihy. Surrealistický umělecký teoretik a spisovatel Vratislav Effenberger, zachránce Teigeho deníků, v 60. letech uvažoval o jejich společném vydání s částí korespondence, jež má podobný charakter jako deníkové záznamy. Vzhledem k dnes předpokládanému soubornému vydání Teigeho korespondence se editoři přiklonili k separátní publikaci deníků. Svazek, zachovávající chronologický sled zápisků,

se dělí na dvě části. První obsahuje edici mladických deníků z let 1912–1920, druhá přináší deníky z cest do Paříže (1922), Itálie a Francie (1924) a Sovětského svazu, konkrétně do Moskvy a Leningradu (1925).

Karel Teige (1900–1951) se stal záhy (připomeňme, že na gymnáziu v Křemencově ulici v Praze maturoval teprve v roce 1919!) jednou z nejvýznamnějších postav české a v některých ohledech i evropské avantgardy. Deníky, stojící – řečeno slovy úvodní studie literárního teoretika a historika Josefa Vojvodíka – „mezi historickým dokumentem, literárním textem a autobiografií“ (s. 12), nám představí chlapce ze solidní měšťanské rodiny (jeho otec Josef Teige byl respektovaným historikem a úctyhodným ředitelem Archivu hlavního města Prahy), jehož zájmy se zpočátku vyčerpávaly na prvním místě školními historkami a legráckami, výlety do přírody či prožitky ze zápasů fotbalové Slavie. Dětské zápisky přitom evidentně jejich pisatel považoval za přísně tajné, jak do svědčuje varování na první stránce deníku z roku 1912: „Kdo ten denník ukradne, tomu ruka upadne“ (s. 71 – faksimile). Výhrůžka je opatřena otiskem otcova úředního razítka, synkem asi uzmutého. Postupně Karla ale vtahuje veřejné dění (obzvláště poté co vypukne Velká válka), a zejména podmanivý svět knih – objevují se jeho první literární a umělecké reflexe, své estetické vnímání začíná uplatňovat v malbě, ve fotografii...

Dne 30. října 1918 popisoval účast na oslavách vzniku samostatného Československa, „opojen nadšením a koňakem“. „Jsou to mohutné dojmy, v účastenství v těch davech, ale přece jen se člověk v davu nerozplyne. Mrzí mne, že přece jen se cítím v něčem izolován. Jaksi se mně zdá, že to nic není tak harmonické.“ (s. 483) Obdobně 1. prosince toho roku vítá dojatě prezidenta Masaryka, „dědice Chelčického“, ale hned sebevědomě dodá: „Byť bych nemohl do písmene souhlasiti

s filozofií Masarykovou – je to přirozeno – přece úžasně jej ctím.“ (s. 493) Karel Teige ve svých zápiscích citlivě odráží dilema moderního intelektuála a umělce, plynoucí z křížícího se toužení po svobodném, ničím neomezeném myšlení a vnímání a mučivého hledání (a ztracení) řádu, zákonitosti, pevné opory.

Teigeho deníky jsou ale především závrtným svědectvím toho, jak talentovaný mladík nasával impulzy z české i světové kultury, jak je tvořivě zpracovával a přetvářel. Současně buduje cenné sociální sítě, a to i v evropském měřítku. Mladík je zprvu zaujatým čtenářem, poté překladatelem, ilustrátorem i zasvěceným kritikem plejády vynikajících tvůrců v zahraničí, přičemž s mnohými se potom osobně setkal. I zde však zůstává kritickým pozorovatelem. Poté co jej v červnu 1922 vlídně přijal francouzský spisovatel a básník Alexandre Mercereau de la Chaume, Teige glosoval nemilosrdně postavy zabýdlující jeho pravidelný páteční salon – „hnusná společnost“. K pozvání, aby přišel znovu příští týden, si poznamenal: „Ovšemže nepřijdu.“ (s. 601)

Zajímavé a cenné jsou pochopitelně též poznámky k českým literátům, k Jaroslavu Seifertovi, Vítězslavu Nezvalovi, Stanislavu Kostkovi Neumannovi a dalším progresivním básníkům, ale i k tvůrcům národní literatury spíše tradičním (třeba Viktoru Dykovi). Dozvídáme se také o Teigeho stycích s Karlem a Josefem Čapkovými, s malíři či architekty. Vypořádává se s dílem Šaldovým. Vztah k Šaldovu spolupracovníku Zdeňku Nejedlému, který zejména po vzniku republiky přitahoval mladé radikály, byl v Teigeho případě narušen Nejedlého útokem proti údajnému rakušáctví skladatele Josefa Suka z roku 1918. Jeho pohled na aféru byl ovlivněn názorem příbuzného, člena Českého kvarteta, houslového virtuosa a Sukova spolupracovníka Karla Hoffmanna (srv. zejména s. 492–493).

Tímto pohledem mimochodem jako by byli poněkud ovlivněni i editoři – Nejedlý přece neoznačil Suka za „německého a klerikálního zrádce“, jak uvádějí v poznámce 276 (s. 492), ale obvinil ho, že přijímal „spolu s klerikálními zrádci české věci rakouské řády“ (srv. Nejedlého stať „Josefa Suka ‘Zrání’“ v časopise *Smetana*, roč. 9, č. 1 (29. 11. 1918), s. 9–10). Tato drobná korektura ovšem nic nemění na našem dnešním kritickém pohledu na atak Nejedlého proti Sukovi, jenž byl zjevně osobně motivovaný, jakkoli poukázal na reálný problém české povolnosti a prizpůsobivosti.

Zvláště je třeba upozornit na Teigeho deník z cesty do Sovětského svazu z roku 1925. Byl zaujat tehdejšími pozoruhodným kulturním ruchem v „novém světě“, jeho kriticismus ale směřoval například proti kultu nedávno zesnulého vůdce – „v Muzeu Revoluce v Moskvě se schovává každé smetí po Leninovi“ (s. 673). Deník je asi především dokladem toho, jak promyšlený byl program podobných zájezdů, ale i toho, že v té době se ještě účastníci těšili relativní volnosti pohybu a od výpravy se podle potřeby mohli odpojit. Sovětská realita jim dávala zajímavé podněty. Teige byl svými prožitky motivován spíše pozitivně, při přejezdu hranice nazpátek si 14. listopadu poznamenal: „Jsem dost smuten, že odjíždím ze státu, kde mi bylo tak doma, kde budoucnost světa je na dosah ruky. Do ublbených Čech mne netáhne nic, kromě hrstky osob.“ (s. 677) Odkouzlení z dění ve Stalinově Sovětském svazu přišlo pro Teigeho až později...

Jedinečná edice Teigeho deníků zaujme historiky, a především interesenty o dějiny moderní literatury a umění. I zájemcům o politické dějiny ale přináší zajímavé podněty. Na začátku roku 1919 například Teige, sám stoupenec „rudého praporu“, přináší drtivou charakteristiku představitelů sociálnědemokratické levice, Bohumíra Šmerala a Aloise Muny – „mizerní, podlí lidé“, „nikdo

soudný jich hájit nebude“ (s. 516). Kniha je vybavena kromě již zmíněné úvodní studie Josefa Vojvodíka a ediční poznámky rovněž jmenným rejstříkem, doprovázeným netradičně heslářem (obsahuje základní životopisné údaje o osobách z rejstříku), soupisem publikovaných prací Teigeho, o nichž jsou zmínky v denících, seznamem pramenů a sekundární literatury a krátkým, anglicky psaným resumé. Zájemcům ji lze velmi vřele doporučit.

Jiří Křestán

VYHLÍDAL, Milan: *Vojeňští zpravodajci proti nacistické okupaci: Odbojová skupina Tři konšelé*. Praha, Academia 2022, 332 s., ISBN 978-80-200-3274-4.

V nejnovější monografii navázal vojenský historik Milan Vyhlídal na svůj dlouholetý výzkum a zaměřil pozornost na činnost jedné z odbojových organizací v protektorátu, které se formovaly z někdejších zpravodajců československé armády, a to skupiny Tři konšelé, již tvořili zpravodajští důstojníci František Fárek (1894–1973), Antonín Longa (1898–???) a Alois Čáslavka (1899–1963). Tato odbojová buňka, která se ustavila těsně po březnové okupaci českých zemí a ukončila činnost poté, co byli Fárek s Longou na konci roku 1939 zatčeni, byla v kontextu československé domácí rezistence poněkud specifická. Její činnost byla totiž přímo podřízená exilovému zpravodajskému ústředí v čele s legendárním plukovníkem Františkem Moravcem. Skupina se zaměřovala především na získávání zpravodajských informací a jejich předávání do Londýna, nejvýznamnější akcí „konšelů“ ale byla úspěšná evakuace rodinných příslušníků členů tzv. Moravcovy jedenáctky v červenci 1939. Této akci je také v anotované knize věnována zvláštní pozornost.

Celá práce je postavena na autorově zevrubném pramenném výzkumu v celkem devíti archivních institucích českých i zahraničních (Německo, Polsko), opomenuta nezůstala ani řada soukromých archivů. Díky tomu mohl autor využít i řadu pramenů z pozůstalosti samotného Fárka. Publikace je členěna do dvanácti hlavních kapitol, které popisují okolnosti vzniku této skupiny v kontextu budování domácího odboje v prvním válečném roce, kromě vlastní činnosti skupiny ale také nastiňují další osudy hlavních aktérů během dalších válečných let i v poválečném období. Ty byly totiž bezpochyby barvitě. Čáslavka se vyhnul zatčení tím, že se spolu s rodinami zpravodajců odebral do Londýna a posléze působil i ve Švédsku. V armádě setrval do roku 1950 a posléze pracoval jako kulturně propagační referent v Trenčianských Teplicích. Oba zbývající „konšelé“ se přes strastiplný pobyt v různých věznicích dočkali konce války. Longa byl však krátce po osvobození veden jako nezvěstný a v dubnu 1947 byl prohlášen za mrtvého; okolnosti jeho úmrtí nejsou známy. Fárkovi se v dubnu 1945 podařilo uprchnout z pochodu smrti a v prvních poválečných letech se vrátil ke zpravodajské činnosti jako zaměstnanec odboru pro politické zpravodajství při Ministerstvu vnitra. Po roce 1948 byl však několikrát zatčen a vyšetřován. Státní soud v Praze ho sice zprostil vznesených obvinění, nicméně jiným formám perzekuce se nevyhnul. Zůstal pod dohledem komunistických represivních orgánů a byl zařazen do evidence tzv. nepřátelských osob.

Po formální stránce je třeba vyzdvihnout dvě věci. Předně je to velice bohatá a zajímavá obrazová příloha, obsahující značné množství fotografií, a především řadu reprodukcí relevantních archivních pramenů. Zadruhé je kniha psána poutavou a čtivou formou. Orientaci v textu přitom ulehčuje jak poznámkový aparát, přehledné

umístěný „pod čarou“, tak jmenný a místní rejstřík i seznam vybraných krycích jmen, která se v textu vyskytují. Monografie Milana Vyhlídala pojednávající o skupině Tři konšelé představuje významný příspěvek k československým vojenským dějinám i k historii rezistence v protektorátu, spočívající na velice solidním základu pramenné materie. Autor se zároveň nenechal svázat úzkým záběrem samotné činnosti jedné z odbojových skupin, když na celý problém nahlíží prizmatem československého vojenského zpravodajství a formování domácího odboje jako celku.

Vojtěch Češík

ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica a kol.: *Židia v Slovenskom národnom povstaní / Židé v Slovenském národním povstání*. Banská Bystrica – Praha, Múzeum SNP – Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2021, 368 s., ISBN 978-80-89514-97-7 a ISBN 978-80-7286-384-6.

Je třeba ocenit vydání publikace obracející se k tématu tak závažnému, které má navíc zřetelné konotace k současnému světu, kdy opět řešíme problém odporu vůči autoritářství a státnímu násilí. Slovenské vojenské historičce Zlatici Zudové-Leškové se podařilo soustředit kolektiv autorů a autorek, kteří jeví o danou problematiku intenzivní zájem a dokázali zpracovat mnohé její podstatné aspekty. Sama se židovským odbojem za druhé světové války dlouhodobě zabývá, jak dokládá mimo jiné její ediční příprava konferenčního sborníku *Židé v boji a odboji: Rezistence československých Židů v letech druhé světové války* (Praha, Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2007), ediční podíl na sborníku *Tschechische und slowakische Juden im Widerstand 1938–1945* (spolu s Jiřím Jindřichem Kostou a Jaroslavou Milotovou, Berlin, Metropol 2008) nebo předmluva,

kteřou opatřila publikaci *Bojovali na všech frontách: Vzpomínky židovských vojáků a odbojářů z druhé světové války* (Praha, Magen 2007).

Anotovanou knihu otevírají hned tři prology. Editorka předkládá zamyšlení nad „židovskou otázkou“ v Československu a zasazuje toto téma do mezinárodního kontextu. Při hodnocení židovské protinacistické rezistence sympaticky odmítá udržování překonaného konceptu, který rozděluje odboj na komunistický a nekomunistický a klade mezi ně přehradu. Úvodní slovo slovenského politika a diplomata Petera Weisse, bývalého velvyslance v Praze, lze chápat především jako apel k naší hluboké sebe-reflexi na pozadí tragédie, která se odehrála v letech druhé světové války. Václava Horčáková potom předkládá stručný bibliografický přehled historiografie židovského odporu a odboje za války.

Studie následujícího oddílu se zabývají různými aspekty židovského vzdoru proti poměrům na Slovensku v letech 1939–1945. Ivan Kamenec shrnuje brilantně předpoklady a příčiny zapojení židovského obyvatelstva do protifašistické rezistence. Katarína Mešková-Hradská si všímá působení Ústředny Židů a aktivit Pracovní skupiny v období před druhou vlnou deportací Židů z území Slovenské republiky (1943–1944). Kapitola z pera Marka Syrného zachytila poměr mezi ilegálně působící komunistickou stranou a slovenskými Židy v letech 1939–1943. V rozporu se zažitými stereotypy dospěl Syrný k závěru, že vliv Židů na aktivity strany byl za války slabší, než tomu bylo v meziválečném období. Příznačná se jeví také malá pozornost, kterou komunisté na Slovensku věnovali represím proti Židům. To autor připisuje (možná poněkud zjednodušeně) zejména obavám z obvinění ze „židobolševismu“ (s. 88). Faktograficky bohatá studie Radima Gondy představuje osud Eduarda Belase-Hellinger, jehož účast

v komunistickém odboji vyvrcholila posléze zapojením do ozbrojeného partyzánského hnutí. Milan Hes se zaměřil na dosud málo probádanou historii a způsoby ukryvání Židů během Slovenského národního povstání a po jeho potlačení. Tématu publikace se poněkud vymyká informačně nesporně hodnotná studie Evy Irmanové, která analyzovala postavení Židů v Maďarsku v letech 1938–1945.

Další část publikace zachycuje účast Židů na Slovensku v otevřeném boji. Zlatica Zudová-Lešková zde přináší tematicky novátorskou studii pojednávající o osudech více než tří desítek židovských *šlichim* (poslů-dobrovolníků), kteří byli vysláni do evropských zemí z Palestiny s úkolem zapojit se do protinacistického odboje a do záchrany Židů. Zvláštní pozornost věnuje autorka výsadku Amsterdam, směřovanému na Slovensko. Všichni čtyři členové výsadku však zaplatili své aktivity na okupovaném území svými životy. Na vojenskou misi Amsterdam se potom speciálně zaměřuje také studie Tomáše Langa. Zdenko Maršálek ve své stati velmi přehledně mapuje účast židovských příslušníků 2. československé samostatné paradesantní brigády v Sovětském svazu v odboji a povstání na Slovensku. Následuje pozoruhodná studie Blanky Soukupové o proměňujícím se obrazu židovských obětí a bojovníků v propagandě a veřejném mínění v Československu po roce 1945. Příspěvek Stanislava Mičeva a Pavla Pareničky si všímá osudů představitelů slovenské kultury židovského původu

v letech druhé světové války. Stručný článek Tomáše Radila nakonec osvětluje sémantickou stránku pojmů „mučedník“ a „bojovník“ v souvislostech židovského odporu v letech druhé světové války.

Pozoruhodná je část knihy, jež přináší dosud nezveřejněné vzpomínky židovských účastníků odboje a Slovenského národního povstání či rodinné vzpomínky na ně. Následuje „otevřený“ (tedy v budoucnu potenciálně dále doplňovaný) seznam židovských příslušníků odboje na Slovensku a židovských účastníků Slovenského národního povstání. Seznam má zatím spíše podobu hesláře než obsažných biogramů. Publikaci uzavírá osobně laděný příspěvek předsedy Spolku akademiků Židů v Praze Petra Weisse, odrážející rodinnou paměť, v níž se otiskla vzpomínka na útlak Židů za války.

Publikace zaujme historiky druhé světové války, a především zájemce o dějiny židovského odporu a odboje na Slovensku v letech 1939–1945. Lze vyzvednout, že kniha otevírá některá nová či méně probádaná témata. Nechybí jmenný rejstřík, soupis zkratk, krycích jmen a pseudonymů ani seznam literatury a pramenů. Čtenáři zde najdou rovněž informace o osobách, které se autorsky podílely na publikaci, a anglicky psané resumé. Ocenění zaslouží i bohatá obrazová příloha, v níž ovšem v některých případech postrádám přesný odkaz na uložení originálů.

Jiří Křestán

Authors

Jan Adamec

is a lecturer at the Higher School of Journalism in Prague and runs an online journal for research on Cold War history, *Prague Cold War*. His main interests lie in the post-war history of Hungary and the Soviet Union and Czechoslovak foreign policy during the communist period. He has an interest in historical journalism and regularly publishes on various topics of twentieth-century history, for example in the weekly *Respekt* and the daily *Lidové noviny*.

Matěj Bílý

is a researcher at the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences in Prague and an external lecturer at the University of West Bohemia in Pilsen. His research focuses on the history of the Soviet sphere of interest in Europe, the Cold War and the Warsaw Pact, and the development of the Communist Party of Czechoslovakia and its functionary corps. Among other works, he is the author of the monographs *Varšavská smlouva 1969–1985: Vrchol a cesta k zániku* [The Warsaw Pact 1969–1985: The Peak and the Road to Demise] (Praha 2016) a *Varšavská smlouva 1985–1991: Dezintegrace a rozpad* (Praha 2021) the latter of which was published in English under the title *The Warsaw Pact 1985–1991: Disintegration and Dissolution* (London 2022). Together with Marián Lóži and Jakub Šlouf, he has published a monograph entitled *Nervová vlákna diktatury: Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956* [Nerve Fibres of a Dictatorship: Regional Elites and Communication Inside the Communist Party of Czechoslovakia, 1945–1956] (Praha 2019), and, together with Petr Anev, he is the co-editor of the two-volume *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)* [Biographical Dictionary of Leading Communist Party Officials, 1921–1989] (Praha 2018).

Jana Burešová

is a Professor at the Department of History, Faculty of Arts, Palacký University in Olomouc. She specializes in the history of gender, especially the history of changes in the social status of women in the nineteenth and twentieth centuries. She also focuses on various issues in the history of the Czechoslovak exile, the social context of rural collectivization after 1948 and the history of the Olomouc region. In addition to a number of studies, she has published a monograph entitled *Proměny společenského postavení českých žen v 1. polovině 20. století* [The Changes in the Social Status of Czech Women in the First Half of the Twentieth Century] (Olomouc 2001), and, together with Milena Lenderová, Božena Kopiczková and Eduard Maur, co-authored the comprehensive study *Žena v českých zemích od středověku do 20. století* [Woman in the Czech Lands from the Middle Ages to the Twentieth Century] (Praha 2009). She has also published, together with Jaroslav Miller and Miloš Trapl, the book *Český exil v Austrálii (1948–1989)* [Czech Exile in Australia, 1948–1989] (Praha 2016).

Marta Glossová

is a Slovak historian. She graduated from the Department of Slovak History at the Faculty of Arts of Comenius University in Bratislava. She specializes in twentieth-century Slovak history, especially the history of university students, education policy and vetting at universities in the context of political changes in post-war Czechoslovakia. She has published, among other works, a monograph entitled „*Nespôsobilý na vysokoškolské štúdium*“: *Previerky a vylúčovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960* [“Unfit for University Studies”: Vetting and Exclusion of Slovak University Students, 1948–1960] (Bratislava 2021).

Marta Edith Holečková

is a researcher at the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences. Her research interests include the history of higher education, the activities of Third World students in communist Czechoslovakia, samizdat publications and “second culture” in the normalization period, and oral history. She has published a monograph entitled *Cesty českého katolíckého samizdatu 80. let* [Journey of Czech Catholic Samizdat of the 1980s] (Praha 2009) and was a member of the team of authors who produced the encyclopaedia entitled *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky* [Czech Literary Samizdat, 1949–1989: Editions, Journals, Anthologies; led by Michal Příběh] (Praha 2018). Most recently she published *Příběh zapomenuté univerzity: Universita 17. listopadu (1961–1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti* [The Story of a Forgotten University: The University of 17th November (1961–1974) and Its Position in the Czechoslovak Education System and Society] (Praha 2019).

Michal Janíčko

is a PhD student at the Institute of World History, Faculty of Arts, Charles University in Prague. His research focuses on the post-war history of Slovenia within the Yugoslav federation, especially in the late communist period.

Veronika Košnarová

works in the Department of Literary Lexicography at the Institute of Czech Literature of the Czech Academy of Sciences in Prague. Her main area of research is on Czech literature after 1945, especially surrealism, the relationship between literature and visual arts, and Czech literature in the French context. Among other works, she has published the literary studies *Ztracen v dějinách: Spisovatel Jan M. Kolár* [Lost in History: The Writer Jan M. Kolár] (Praha 2013) and *Kouzelník s hračkami, hledač nových krás: Básnické dílo Josefa Bartušky v kontextu tvorby skupiny Linie a meziválečné avantgardy* [The Magician with Toys, Seeker of New Beauties: The Poetic Work of Josef Bartuška in the Context of the Work of the Linie Group and the Interwar Avant-Garde] (České Budějovice and Pelhřimov 2015). Most recently, she has published *Variace na hlásku m: Úvahy nad texty Věry Linhartové* [Variations on the M Sound: Reflections on the Texts of Věra Linhartová] (Praha 2019). She was a member of the team of authors who produced the encyclopaedia *Česká literární nakladatelství 1949–1989* [Czech Literary Publishing Houses, 1949–1989] (Praha 2014) and *Český literární samizdat 1948–1989: Edice, časopisy,*

sborníky [Czech Literary Samizdat, 1948–1989: Editions, Journals, Anthologies] (Praha 2018), both led by Michal Přibáň.

Dušan Kováč

is a Slovak historian and writer. For many years he has worked at the Historical Institute of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava. Between 1990 and 1998 he was its director. From 2005 to 2009 he was the Vice President of the Slovak Academy of Sciences for Social Sciences. As a historian, he deals with the history of Slovakia in the nineteenth and twentieth centuries in an international context. He is the author or co-author of many historical books, textbooks and studies, and is the editor of a number of anthologies. He has also written short stories, radio plays and television scripts, mostly intended for young people. His *Dejiny Slovenska* [History of Slovakia] (Bratislava 1998) has been translated into Czech in six editions (Praha 1998, 1999, 2002, 2007, 2010 and 2011). Among his most prominent works are *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)* [Germany and the German Minority in Slovakia, 1871–1945] (Bratislava 1991), *Slovensko v Rakúsko-Uhorsku* [Slovakia in Austria-Hungary] (Bratislava 1995), *Slováci & Česi: Dejiny* [Slovaks & Czechs: History] (Bratislava 1997), *20. storočie: Storočie svetla, storočie temna* [The Twentieth Century: Century of Light, Century of Darkness] (Bratislava 2000), *Bratislava 1939–1945: Mier a vojna v meste* [Bratislava 1939–1945: Peace and War in the City] (Bratislava 2006) and the collections of essays entitled *O historiografii a spoločnosti* [On Historiography and Society] (Bratislava 2010). He led the team of authors who produced the first two volumes of *Slovensko v 20. storočí* [Slovakia in the Twentieth Century], covering the period from the beginning of the twentieth century to the end of the First World War (Bratislava 2004 and 2008).

Milan Mašát

is an assistant professor at the Department of Czech Language and Literature at the Faculty of Education, Palacký University in Olomouc. His main research interests are the methods of presenting the Holocaust in the teaching of literature at various levels of education and innovative methods of teaching Czech language and literature.

Denisa Nečasová

is an assistant professor at the Department of History at the Faculty of Arts, Masaryk University in Brno and she is currently also the Deputy Head of the Department. Her research focuses on contemporary history, cultural history, gender and women's movements in modern times. Among other works, she is the author of the books: *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955* [Build the Homeland – Strengthen Peace! The Women's Movement in the Czech Lands, 1945–1955] (Brno 2011) and *Nový socialistický člověk: Československo 1948–1956* [The New Socialist Man: Czechoslovakia 1948–1956] (Brno 2018). She has co-edited two volumes together with Lukáš Fasora and Jiří Hanuš: *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století* [Man in Moravia in the Second Half of the Twentieth Century] (Brno 2011) and *Svádnost sociálního experimentu: Nový člověk 20. století* [The Seduction of Social Experiment: The New Man of the Twentieth Century] (Praha 2018). Most recently she has published

Obrazy nepřítelů v Československu 1948–1956 [Images of the Enemy in Czechoslovakia 1948–1956] (Praha 2020).

Filip Pavčík

is a Slovak historian. He has worked in the Slovak section of the civic association Post Bellum and is now employed at the National Library of the Czech Republic in Prague. His main area of interest is the cultural and political history of Slovakia in the twentieth century, with a focus on the communist period.

Daniel Putík

graduated in history and German-Austrian studies at the Faculty of Social Sciences of Charles University in Prague. Since 2008 he has worked in various positions in the Foreign Service of the Czech Republic. He published his PhD thesis under the title *Z nouze život, z nouze smrt? Sloveňští Židé v Terezíně, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu, 1944–1945* [Life Out of Necessity? Slovak Jews in Theresienstadt, Sachsenhausen, Ravensbrück and Bergen-Belsen, 1944–1945] (Praha 2018).

Kateřina Sixtová

is a PhD student at the Institute of Czech History, Faculty of Arts, Charles University in Prague. She has researched on memory and gender in popular culture, and now she is mainly interested in conspiratorial culture in Czech society after 1989.

Jiří Suk

is a senior researcher at the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences in Prague. His research focuses on Czechoslovakia during communism and post-communism, especially on communist utopianism and economic revisionism. He is also interested in Czechoslovak dissent and its intellectual and political legacy, the historical role of Václav Havel, some specific currents and personalities in the Czechoslovak exile, and Czechoslovak and Czech transformation after 1989. He has published several monographs: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* [Labyrinth of Revolution: Actors, Plots and Crossroads of a Political Crisis (from November 1989 to June 1990)] (Praha 2003, 2009 and 2020), *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989* [Politics as an Absurd Drama: Václav Havel in the Years 1975–1989] (Praha 2013), and *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu* [Public Toilets of Gold: The Conflict between Communist Utopianism and Economic Rationality in Pre-1968 Czechoslovakia] (Praha 2016). A collection of his essays was published under the title *Šťastné zítřky, úzkostné včerejšky: Eseje a jiné texty o kolizích na české cestě ke komunismu* [Happy Tomorrows, Anxious Yesterdays: Essays and Other Texts on Collisions on the Czech Road to Communism] (Praha 2020). He also published the study *Konstituční, nebo existenční revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990* [Constitutional or Existential Revolution? Václav Havel and the Federal Assembly 1989/1990] (Praha 2014) and contributed to the collective volumes *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice*

po roce 1989 [Divided by the Past: The Formation of Political Identities in the Czech Republic after 1989] (Praha 2011) and *Šest kapitol o disentu* [Six Chapters on Dissent] (Praha 2017), in addition to co-editing many other publications on exile and dissent.

Oldřich Tůma

is a senior researcher at the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences in Prague. He was the director of the Institute between 1998 and 2017, and is currently in charge of the Institute again. Originally a Byzantinist, since the 1990s he has been mainly interested in modern Czech and Czechoslovak history, especially in the period from 1968 to 1989. In addition to numerous studies and edited collections, he is the author of the books *Byzantská společnost* [Byzantine Society] (with Věra Hrochová, Praha 1991) and *Zítra zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* [Same Place Tomorrow! Anti-Regime Demonstrations in Pre-November 1989 Prague as a Political and Social Phenomenon] (Praha 1994). Together with Jaroslav Pánek and other authors, he published *Dějiny českých zemí* [History of Czech Lands] (Praha 2008 and 2018). Most recently, he has been a co-author of the comprehensive documentary publication *Pamětní místa na komunistický režim v České republice* [Memorial Sites of the Communist Regime in the Czech Republic] (Praha 2021).

Martin Veselý

is an associate professor and head of the Department of History at the Faculty of Arts, Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem. His main research interest is in the period of the Second World War, especially the development of the Sudetenland and regional history in this period, as well as the history of the Protectorate of Bohemia and Moravia. He focuses on topics related to the Sudeten Germans and their everyday life, aerial warfare and air defence. In addition to a number of articles and chapters in collective volumes, he has published seven monographs, including: *Vojenské dějiny Ústecka* [Military History of the Ústí Region] (Ústí n/L. 2003), *Sudetská župa jako protiletický kryt Říše? 1939–1945* [Sudetenland as an Air-raid Shelter of the Reich? 1939–1945] (Ústí n/L. 2011), and *Zklamání, strach a naděje: Život v Ústeckém kraji v letech 1938–1946* [Disappointment, Fear and Hope: Life in the Ústí Region, 1938–1946] (Ústí n/L. 2020). He has also contributed to several regional historical exhibitions.

Contents

Articles and Essays

Matěj Bílý „How a New Man Grows“ / Miloš Jakeš as Regional Communist Official (1945–1952)	<u>13</u>
Daniel Putík Extending an Already Lost Game / Ministry of Foreign Affairs in Liquidation (1939–1941)	<u>68</u>
Michal Janíčko Nationalism as a Bridge to the Future / The Ideology of Slovenian Communists after Tito (1980–1986)	<u>99</u>
Jan Adamec Daughter, Historian and “Spy” Sheila Fitzpatrick / Over the Memoirs of the “Other” Revisionist	<u>137</u>

Discussions

Denisa Nečasová A Personal Reflection on Some (Mis)Paths of Czech Historiography of the Last Thirty Years	<u>169</u>
Czech Contemporary Historiography: Reflections from Elsewhere / a Survey	<u>175</u>
Francesco Caccamo	<u>176</u>
Maciej Górný Who Was the System? / Reflections on Czech Contemporary History	<u>179</u>
Marcin Jarząbek	<u>183</u>
Borut Klabjan	<u>189</u>

Ines Koeltzsch	192
Dušan Kováč	197
Daniela Spenser	200
Philipp Ther Internationalization, Thematic Diversity and Gender Deficit	204
Martina Winkler	212
Authors of Survey Responses	[216]

Book Reviews

Veronika Košnarová A "Ragman" of Prague of the Twentieth Century? / Cultural History as a Postmodern Fresco	223
Dušan Kováč A Book Full of Empathy, But...	234
Martin Veselý Between Repression and Progression / The Protectorate of Bohemia and Moravia as a Laboratory of Social Policy	241
Jana Burešová A Rich Portrait of a Forgotten Revolutionary and Feminist	246
Marta Edith Holečková Personal Recollections of Forgotten Women from the Pen of an Art Historian	253
Filip Pavčík Communist "Cleansings" of Slovak Universities	262
Marta Glossová Student Protests in Slovakia in 1956	271
Oldřich Tůma The Day of Shame but also Defiance	281

Kateřina Sixtová
The Politically Contradictory Legacy of Absolute Sacrifice 286

Milan Mařát
Adolf Eichmann, Executor of Orders? 293

Chronicle

Jiří Suk
Laudatio on the Ninetieth Birthday of Professor Vilém Prečan 301

Oldřich Tůma
Karel Kaplan Has Died / August 28, 1928 (Horní Jelení) – March 12, 2023 (Prague) 306

Jaroslav Cuhra
In Memoriam / "What Are You Working on Right Now"? To Karel Kaplan 311

Annotations 315

Předplatné na ročník XXXI (2024), tj. 3 čísla:

300,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce

350,- Kč (včetně poštovného) pro instituce

Předplatné pro zahraničí:

60,- € (včetně poštovného) pro jednotlivce

75,- € (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 118,- Kč za jedno číslo

Objednávky přijímá:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Vlašská 9, Praha 1 Malá Strana, PSČ 118 00

Tel.: (+420) 257 286 344

E-mail: e-shop@usd.cas.cz

Soudobé dějiny / Czech Journal of Contemporary History (ISSN 1210-7050)

<https://sd.usd.cas.cz>

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Jazyková úprava Milan Drápala

Obálka a grafická úprava Markéta Jelenová

České překlady Hana Bortlová-Vondráková, Petr Dvořáček a Hana Komárková

Anglické překlady Hana Bortlová-Vondráková

Sazba Dana Weberová

Tisk Tiskárna Protisk, s. r. o., České Budějovice

Fotografie na obálce: Miloš Jakeš jako předseda Jednotného národního výboru v Gottwaldově při projevu na slavnosti uspořádané k rozorání mezí v obci Březová na Gottwaldovsku 30. srpna 1951. © Státní okresní archiv Zlín, Sběrka fotografií Zlín

Časopis je indexován v databázích Scopus, ERIH PLUS, CEEOL a CrossRef.

Publikované recenze zveřejňuje Recensio.net.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993 pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2023

Grafická úprava a obálka © Markéta Jelenová, 2023

